

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І.Ф. Кураса

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 33

Київ – 2007

УДК 3231

Затверджено до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України (Протокол № 7 від 9 листопада 2006 р.)

Збірник наукових праць внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей політичних наук і державного управління постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1–05/7 та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3–05/11.

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, член-кореспондент НАН України
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарєв, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф.Солдатенко, член-кореспондент НАН України
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Н 35 Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 33. – 474с.

ISBN 966–02–2769–8

ISBN 966–02–4186–0

У збірнику подано статті, присвячені актуальним проблемам етнополітики, теорії і практики розвитку громадянського суспільства в Україні. Особлива увага приділяється питанням політичної теорії та практики. Розрахований на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами сьогодення.

© Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006
ISBN 966–02–4186–0

ЗМІСТ

I. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

- 1. Поліщук Юрій.** Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття).....6
- 2. Майборода Олександр.** Проблеми національної єдності в Україні: соціальні й мовно-культурний аспекти.....22
- 3. Шаповал Юрій.** Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання).....33
- 4. Нагорна Лариса.** Проблеми регіональної ідентичності в українському політичному просторі.....51
- 5. Кривицька Олена.** Чинники національної толерантності та ідентичності: регіональна специфікація.....65
- 6. Гон Максим.** Культура міжетнічної взаємодії в умовах воєнно-політичного конфлікту.....76
- 7. Рафальська Тетяна.** Репресивна політика радянської влади щодо національних меншин Житомирщини в 30-х роках XX століття.....88
- 8. Мучник Анатолій.** Плюралізм в юдаїзмі: спроба політологічного осмислення.....103
- 9. Мандебура Олеся.** Національна наукова інтелігенція і мовне питання.....115

II. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

- 10. Войтович Радмила.** Особливості формування “сильної держави” в умовах глобалізації.....122

11. Кирюшко Микола. Стан і перспективи християнського лібералізму в сучасній Україні.....	137
12. Перевезій Віталій. Політична участь релігійних організацій як фактор конфліктогенності релігійного середовища (на прикладі виборчої кампанії 2006 р.).....	154
13. Лобода Тетяна. Сучасна вітчизняна історіографія про феномен політичного лідерства.....	172
14. Холод Володимир. Тоталітаризм – вінець парapolітики.....	183
15. Траверсе Олег. Політичне лідерство як предмет політичної теорії.....	196
16. Сорокопуд Олександра. Специфіка процесу інкорпорації гендерної перспективи у дослідженні політичних систем.....	207
17. Тупчієнко Леонід. Політична еліта в Україні чи українська політична еліта.....	224
18. Кучеренко Ірина. Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму.....	234
19. Чувардинський О. Громадянське суспільство й ідея пріоритету загальнолюдських цінностей в світовій політиці.....	244
20. Лойко Лариса. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності.....	256
21. Васильчук Геннадій. Політична система “непівського суспільства”: сучасні інтерпретації російських істориків.....	274
22. Ганжуров Юрій. Інформаційна функція парламенту в контексті конституційних повноважень Верховної Ради України.....	291

23. Кулик Володимир. Мовні ідеології в українському
недійному дискурсі.....321

III. УКРАЇНА І СВІТ

24. Лісничук Олесь. Росія і Україна – дві альтернативні
моделі новітніх пострадянських трансформацій.....339

25. Гнатюк Тетяна. Угода про реадмісію з ЄС як
виклик для України.....348

26. Гринюк Тетяна, Володимир Кошелюк. Політико-
географічні аспекти розвитку російських національних
меншин у державах колишнього СРСР
у пострадянський період.....360

27. Умланд Андреас. Новые идеологические
образования в современном русском антидемократизме:
западные концепции, антизападные политические
доктрины и постсоветский партийный спектр.....367

28. Грицина Орест. Місце і роль партій у політичній
системі сучасної Франції.....434

29. Туряниця Степан. Захист етнонаціональних
меншин Німеччини.....452

30. Васильчук Володимир. Процес розвитку освіти
в німецьких поселеннях на Півдні України
(XVIII – початок XX століття).....462

Про авторів.....472

I. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Поліщук Юрій

БОРОТЬБА ЦАРИЗМУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЗАМІНА ЙОГО НА РОСІЙСЬКУ СИСТЕМУ ОСВІТИ (кінець XVIII – перша половина XIX століття)

У сучасних умовах, коли Україна визначає своє місце у світовому товаристві, особливо гостро постає питання налагодження дружніх стосунків з країнами Східної Європи, які уже увійшли до нього і відіграють помітну роль у житті Європи та світу загалом. Однією з таких держав є Польща, яка, маючи не набагато кращі стартові умови, у своєму розвитку залишила Україну далеко позаду. Тому її досвід є для нас надзвичайно цінним. При цьому потрібно пам'ятати, що українсько-польські стосунки мають давню та багату історію. Далеко не усі її сторінки забарвлені світлими тонами і не завжди стосунки між українцями та поляками визначалися ними самими. Одним з таких періодів є кінець XVIII – початок XX ст., коли російський царизм, прагнучи підкорити ці народи, активно використовував принципи “розділяй і володарюй”. Тому дослідження національної політики, яку здійснював російський уряд у Правобережній Україні щодо польського населення, є досить актуальним.

Потрібно зазначити, що це питання постійно перебуває у полі зору дослідників як у минулому, так і нині. Над ним працюють А.А.Кондрацький, І.Т.Лісевич, В.Палієнко та інші¹. Проте найбільший внесок у дослідження згаданої проблеми

зробив французький вчений Даніель Бовуа². Все ж ще є питання, які не знайшли повного висвітлення. Особливо це стосується боротьби російського царизму з прагненням польського населення Правобережної України зберегти свою національну ідентичність, освіту.

Як відомо, внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережна Україна наприкінці XVIII ст. була включена до складу Російської імперії. Перед царизмом постало питання інкорпорації місцевого населення в “загальноросійське тіло”. Він розумів, що для цього недостатньо розмістити на території краю значні військові сили, провести адміністративно-територіальну реформу, заповнити управлінські кабінети російськими або зросійщеними чиновниками. Потрібно було змінити світогляд місцевого населення, перетворити його на вірноповіданих імперії й, у кінцевому етапі, повністю його русифікувати. Особливо важко це було зробити з поляками, які до приходу на Правобережжя росіян були тут пануючим етносом й мали усі атрибути державної нації. Одним з них є національна, в даному випадку польська, система освіти, що працювала на потреби Речі Посполитої.

У Речі Посполитій освіта була тісно пов’язана з релігійними установами й, у першу чергу, з римо-католицькими та греко-католицькими орденами (францисканці, єзуїти, домініканці, кармеліти, василіани). Прикладом цього може бути діяльність василіан, які в другій половині XVIII ст. мали в Правобережній Україні близько 120 монастирів³. При них працювали шкільні установи, як, наприклад, школа при Уманському василіанському монастирі. У 1785 р. для неї було збудоване нове приміщення, в якому під керівництвом ксьондзів 400 учнів вивчали математику, фізику, красномовство, право, французьку та німецьку мови, богослов’я⁴. Подібні школи були й при інших монастирях. Потрібно зазначити, що позиції ордену василіан у галузі освіти значно посилилися після того, як в 1773 р. з території Речі Посполитої було вигнано орден єзуїтів, а їхні школи Едукаційна комісія передала василіанам. Тому, прийшовши в Правобережну Україну, російська влада

застала тут досить розгалужену систему освіти, яка здебільшого контролювалася римо-католицькою та греко-католицькою церквами. Розуміючи це, С.-Петербург з перших же днів свого панування в Правобережній Україні почав обмежувати можливості польського шкільництва та формувати російську систему освіти. Це проходило паралельно з активною боротьбою проти греко-католицької та римо-католицької церков. Уже в 1794 р. у Височайшому Указі генерал-губернатору князю Репніну “Про порядок управління Великим князівством Литовським” Катерина II відмічала, що “виховання молоді, з огляду на його важливість, має привернути увагу наших властей, щоб в майбутньому воно базувалося на покорі Божому та Цивільному законів. Як відомо, Віленська академія, а тим паче школи піарів страшними, богопротивними та згубними для всього роду людського впливами заразили литовське юнацтво, тому з глибокою прозорливістю потрібно перевіряти ці шкідливі училища і з самого початку вилучати та викорінювати витікаюче від них зло. До цього маєте докласти всі старання та способи”⁵.

Ці ж настанови стосувалися й Правобережної України. Згідно з Височайшим Указом у Подільській і Волинській губерніях школи були переведені в підпорядкування місцевих органів влади, а їхньою матеріальною базою повинні були стати поєзуїтські доходи, які відповідно до указу від 1 серпня 1797 р. передавалися на утримання шкіл.

Активним учасником цього процесу стала Російська православна церква, яка, крім своєї “духовної місії”, мала виконувати ще й освітню. Саме тому влітку 1796 р. при Острозькому Преображенському монастирі було створено семінарію, в якій повинні були навчатися діти православних священників⁶. Поряд із цим почався наступ на існуючу в краї систему освіти. В першу чергу це проявилось в утисках, яких зазнавав орден василіан, що утримував значну частину шкіл Правобережної України. Це яскраво видно з подій, які в 1794 р. відбулися в Умані, де поряд із закриттям василіанського монастиря були заборонені усі його навчальні заклади⁷. Не оминула ця

доля й інші монастирі краю. Як наслідок, до 1795 р. майже усі василіанські монастирі Брацлавського намісництва були переведені у православ'я⁸.

Проте усі зусилля як державних органів, так і православної церкви не дали бажаного результату і в “західних губерніях: Волинській, Подільській, Мінській і Литовській, імператриця за життя не встигла відкрити російських училищ”⁹.

На нашу думку, це було зумовлено низкою причин. По-перше, до освітньої реформи вороже поставилася місцева еліта (польська та ополячена шляхта) та католицька церква, які все ще домінували в краї. По-друге, місцевій адміністрації катастрофічно не вистачало коштів на втілення задуманого в життя. По-третє, в краї не було необхідних вчительських кадрів.

Смерть Катерини II фактично припинила процес реформування місцевої освіти.

Павло I прихильно ставився як до поляків, так і до римо-католицької та греко-католицької церков. Він повернув багатьом шляхтичам їхнє майно, права. Почала відновлювати свій вплив, у тому числі й на освіту, католицька церква. Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, зокрема й освітню. Як наслідок, у Правобережній Україні відновила функціонування триступенева шкільна система, яка ґрунтувалася на кількасотлітній традиції й яку в Речі Посполитій реформували в останній чверті XVIII ст. Вона складалася з мережі церковних і світських початкових шкіл, із середніх шкіл, влаштованих переважно на зразок єзуїтських або піярських колегій; увінчувала цю систему Віленська академія (з 1803 р. – Віленський університет)¹⁰. Лише на Волині на початку XIX століття, за офіційною статистикою, ця система була представлена п'ятьма василіанськими, трьома піярськими, одним кармелітським і чотирма приватними навчальними закладами¹¹. Проте ці дані не можна вважати повними, оскільки російська адміністрація “не вимагала ніяких відомостей про польські училища, які були дозволені в значній кількості по всьому Західно-Російському краї”¹².

Проведений нами аналіз дає змогу зробити висновок, що на початку XIX століття в Правобережній Україні: а) практично не було російських навчальних закладів; б) влада не мала точних даних про кількість польських навчальних закладів або ж не бажала показувати в статистичних даних справжній стан речей.

За Олександра I С.-Петербургу все ж зробив спробу підпорядкувати собі існуючу в краї систему освіти. В 1803 р. було створено Віленський навчальний округ, до якого увійшли й губернії Правобережної України (Київська, Волинська та Подільська). Його очолив відомий польський діяч Адам Чарторийський, до якого прихильно ставився не лише міністр освіти граф Завадовський, а й сам імператор. Куратором (генеральним візитатором училищ) шкільної округи, яка включала в себе усі губернії Правобережної України (Київську, Волинську, Подільську), указом царя був призначений не менш енергійний Тадеуш Чацький¹³. Вони, користуючись підтримкою російських високопосадовців, взялися за подальшу розбудову польської освіти. Ще до того, як С.-Петербург затвердив “Правила народної освіти”, Адам Чарторийський дістав дозвіл міністра освіти, керуючись планами Едукаційної комісії, відкривати у ввіреному йому навчальному окрузі середні та початкові школи.

Згодом Адам Чарторийський запропонував створити єдину систему освіти, яка мала б наступну структуру: гімназії з 4-річним терміном навчання (відкривалися в губернських містах), повітові училища з 2-річним терміном навчання (відкривалися в повітових центрах), початкові церковно-парафіяльні школи з одним роком навчання (відкривалися при кожному костьолі)¹⁴. При цьому великі надії покладалися на римокатолицьку церкву, яка мала значний досвід в організації освіти та гроші на відкриття й утримання шкіл. І ці сподівання виправдалися. Уже в жовтні 1803 р. за ініціативою Т. Чацького в Луцьку було проведено з'їзд католицького духовенства. Його відкрив генеральний візитатор, який довів присутнім необхідність “всякому поляку знати Закон Божий, арифметику,

рідну, тобто польську, мову”. При цьому він запропонував відкрити 85 парафіяльних училищ на Волині, 26 – на Поділлі та 18 – у Київській губернії. З’їзд прийняв рішення про те, що при кожному костьолі буде відкрито парафіяльну школу й утримуватися вона буде з доходів костьолу¹⁵.

Єпископи зобов’язували духовенство виділяти церковну десятину на утримання шкіл, а священників – відкривати школи при костьолах. Особливо активно у цьому напрямі працював Кам’янецький єпископ Дембовський, стараннями якого були відкриті школи в Тиврові, Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокольцях, Солобківцях, Шарівці та інших населених пунктах Подільської губернії¹⁶.

14 липня 1804 р. С.-Петербург затвердив розпорядження про облаштування у Віленському навчальному окрузі училищ, що надало планам Адама Чарторийського державної підтримки. При цьому російська адміністрація прагнула поставити освітні заклади під жорсткий контроль. Так, парафіяльні школи контролювалися “смотрителем” повітового училища, повітові училища, у свою чергу, були під наглядом директора гімназії, гімназії – під контролем керівництва відповідного університету¹⁷. Зрозуміло, що така система опіки російської влади над освітніми закладами не зовсім влаштувала польського патріота Тадеуша Чацького, який зробив спробу замінити її на контроль з боку дворянства та духовенства. Фактично це повинен бути польський контроль, адже переважну більшість місцевого дворянства становили поляки, а початкові школи зазвичай діяли при католицьких парафіях, які мали для їхнього утримання необхідні кошти. Виходячи з таких обставин, 30 липня 1804 р. Тадеуш Чацький оприлюднив Статут парафіяльних училищ Волинської, Київської та Подільської губерній, де й запропонував цю систему нагляду за освітніми закладами краю. Він був затверджений у 1807 р. й передбачав створення нової системи нагляду за початковими школами, в якій головну роль відігравали місцеві дворяни в особі їхнього предводителя та духовенство¹⁸.

Вдалося Тадеушу Чацькому відстояти інтереси польського шкільництва і в царині загального контролю над освітою, який, як уже зазначалося, повинен був здійснювати університет (в даному випадку Віленський). Частина російських високопосадовців вважала за потрібне створити в Києві університет, який би став центром культурного, освітнього розвитку Південно-Західного краю імперії. Він же повинен був і контролювати освітні заклади краю. Ця ідея викликала занепокоєння польської еліти, яка розуміла, що це покладе край їхній гегемонії в освітній галузі. Тому вона, як могла, протидіяла реалізації цих намірів і коли в 1805 р. до Києва для вивчення можливості відкрити в місті університет приїхав міністр освіти граф Завадовський, Тадеуш Чацький зробив все, щоб чиновник відмовився від цієї ідеї. Зокрема, він доводив, що це робити не доцільно, оскільки поблизу (в Харкові) уже працює університет. До того ж, як твердив поляк, Київ знаходиться далеко від Південно-Західного краю й тому розташований у ньому університет не зможе ефективно впливати на розвиток освіти в краї. І головне — ті, хто фінансують освіту, хочуть, щоб викладання в школах велось польською мовою, а в Києві це зробити важко, бо це руське місто — центр православ'я¹⁹. Граф Завадовський погодився з цими аргументами, чим фактично визнав за поляками право на колонізацію краю.

Усе це створило сприятливі умови для подальшого розвитку польської системи освіти в Правобережній Україні. Саме в цей час тут з'являються добре оснащені школи в Бердичеві, Житомирі, Межиріччі, Володимирі-Волинському, Клевані, Любарі, Овручі і т.д. Взагалі ж на території губернії Правобережної України в цей час за сприяння Тадеуша Чацького було засновано 126 шкіл²⁰. Відкривалися й утримувалися вони зазвичай коштом римо-католицької церкви та місцевої шляхти. Діти в них вивчали: Закон Божий, читання та писання по-польськи, початки арифметики, правила морально-етичної та суспільної поведінки, історію Старого завіту, латинську мову в обсязі розуміння церковної служби. Фактично програма була складена

таким чином, щоб школа виховувала юних католиків у глибокому релігійному дусі й відданості римо-католицькій церкві.

Вищою точкою діяльності Тадеуша Чацького на ниві розбудови польського шкільництва в Правобережній Україні стало створення Кременецького ліцею, який відіграв головну роль у його системі. Фактично це був єдиний в Правобережній Україні вищий навчальний заклад, який завдяки значній меценатській підтримці польської та спольщеної української шляхти за рівнем матеріально-технічного, методичного, кадрового забезпечення стояв на рівні найкращих європейських шкіл. Так, тут функціонували хімічна лабораторія, ботанічний сад, величезна бібліотека, друкарня, математичний, фізичний, природничий кабінети. У ліцеї для викладання особисто Т. Чацьким були запрошені викладачі львівського, віленського університетів, краківської академії²¹. Серед них такі видатні вчені та педагоги свого часу, як Еузебіуш Словацький, Алойзи Зелінські, Юзеф Коженьовський, Йоахім Лелевель, Антоній Анджейовський, Вілібальд Бестер, Олександр Міцкевич (брат Адама Міцкевича) та ін.

Зрозуміло, що все це робило Кременецький ліцей помітним явищем у житті Правобережної України. Тому в Кременець потяглася талановита молодь переважно збіднілої польської та спольщеної української шляхти, яка вважала престижним навчання в ліцеї. Тут свого часу здобували освіту такі, згодом відомі, поети, літератори, вчені, як Маврицій Гославський, Антоній Мальчевський, Олександр Пшездецький, Томаш Падура, Стефан Вітвицький, Томаш Олізаровський, Густав та Нарцис Олізари та інші. Вони поповнили лави представників “української школи” в польській літературі доби романтизму²².

У 1832 р., після поразки польського повстання, Кременецький ліцей був ліквідований, а вся матеріальна база, за винятком будівель, була передана до Києва і на її основі в 1834 р. відкрито університет св. Володимира. Символічно, що всі приміщення ліцею були передані для розміщення православної духовної семінарії²³.

Потрібно відмітити, що С.-Петербург, бачачи успіхи польської освіти на території Правобережної України, не полишав спроби підпорядкувати її своїм інтересам. Ще в 1800 р. Сенат став вимагати від “Комісії заснування народних училищ” звіти про стан і кількість шкіл, що перебували в її віданні. У листопаді 1801 р. у звіті, який було направлено до Сенату, Комісія виклала своє бачення основного завдання освіти на цих землях. На її думку, воно полягало в злитті приєднаних польських земель з Росією, а найкращим способом досягнення цього мало стати запровадження вивчення в школах усіх рівнів російської мови. Пропонувалося також внести зміни у вивчення таких предметів, як історія, географія, право та деяких інших²⁴.

На думку членів Комісії, це мало уніфікувати освіту та внести в неї “російський дух”.

На початку XIX століття С.-Петербург активніше залучає до реалізації своєї освітньої політики православну церкву. З 1803 р. саме вона починає відкривати на території імперії парафіяльні та сільські училища. У Правобережній Україні вони мали стати альтернативою польським школам. Проте цей процес проходив тут дуже складно. На це, зокрема, вказують такі дані, якщо в цілому по імперії на початку XIX століття діяло 2000 таких освітніх закладів, то на території краю лише кілька²⁵.

Розуміючи недолугість своїх спроб щодо створення альтернативи польській системі освіти, колоніальна адміністрація зробила спробу позбавити її головного рушія – Т.Чацького. На початку 1807 р. за наказом військового губернатора Голенищева-Кутузова його було вислано до Харкова. Проте влітку цього ж року завдяки клопотанню впливових друзів імператор дозволив йому повернутися на територію Південно-Західного краю²⁶.

У цей час російська адміністрація намагалася поставити під свій контроль і діяльність дітища Т.Чацького – Кременецького ліцею. Зокрема, в 1810 р. на Волині працювала спеціальна комісія, яка “розслідувала спосіб викладання наук у волинському ліцеї та чи відповідає він потребам уряду”²⁷. Проте висновки комісії, а вони засвідчили, що в цьому навчальному закладі

нічого російського не було, ніяк не вплинули на ситуацію в освітній галузі краю.

Особливо активізувався наступ російської адміністрації на позиції польського шкільництва в 1810 р., коли міністром освіти став Кирило Розумовський. Зокрема, він намагався обмежити вплив Тадеуша Чацького та Адама Чарторийського. Для цього він відновлює підтримку ордену єзуїтів, який раніше домінував в освітній сфері регіону і не визнавав керівної ролі Віленського навчального округу. Посилився також нагляд за навчальними закладами й особливо за тією навчальною літературою, якою в них користувалися. 2 вересня 1810 р. світ побачило рішення про те, щоб доставляти в департамент народної освіти всі зразки книг, журналів, газет, що використовувалися в школах²⁸.

Ще більш активно за цю справу взявся наступник К. Розумовського на посаді міністра освіти – Голіцин, який одночасно займав і посаду міністра духовних справ. Ці два міністерства були об'єднані в одне, яке поставило собі за мету здійснювати навчання та виховання молоді згідно з нормами православної віри. Відповідно до задумів були змінені навчальні програми та плани (збільшено кількість годин на вивчення Закону Божого, в школах значно зросла роль і вплив священиків). З допомогою таких змін міністр прагнув стримати поширення вільнодумства серед молоді, зменшити в освіті польський вплив і, відповідно, збільшити російський²⁹. Проте це мало що дало. Лише в 1823 р. після справи “Про написи, виявлені у Віленському університеті”, мали явну антиросійську спрямованість, С.-Петербург перейшов до конкретних дій щодо обмеження польського впливу в школах західних і південно-західних губерній імперії. Зокрема, зі своєї посади був звільнений Адам Чарторийський, вносилися зміни в статuti навчальних закладів, змінився й головний освітянин імперії. Новопризначений міністр Шишков так визначив основну мету своєї діяльності: виховання повинне стати російським, незважаючи ні на віру, ані на національність. З цією метою були внесені значні зміни в навчальні плани шкіл усіх рівнів³⁰.

Проте усі ці спроби мало що дали. Ось як описав стан освіти в Правобережній Україні випускник Харківського університету І.М.Сбітнев, якого С.-Петербург послав після поразки польського повстання 1831 р. на територію краю утверджувати російську освіту: “тут, з часів приєднання краю до Росії, панувала система польської освіти, яку всіма силами підтримувало польське суспільство... вона широко сіяла польський дух, симпатії та традиції в середовищі корінного російського населення”³¹.

Російський царизм вважав, що повстання було, головним чином, підготовлене польською школою, тому Микола І наказав “закрити усі польські навчальні заклади та створити, замість них, російські”. Викладачів вирішили брати з “середовища російських вчителів”³². Крім того, планувалося посилити державний контроль за освітньою галуззю, розробити новий зміст освіти, обмежити діяльність приватних навчальних закладів, а також встановити жорсткий контроль за педагогічними кадрами. Результатом такої політики стало те, що лише протягом 1831 р. на території Правобережної України було закрито 245 польських навчальних закладів³³. На їхньому місці почали створювати нові, російські школи. Проте цей процес відбувався дуже складно та повільно. До 1838 р. на території краю було реформовано 19 колишніх шкіл і відкрито 19 нових³⁴. При цьому, вчителів колишніх, польських шкіл не брали на роботу в нових навчальних закладах, а працевлаштовували в Полтавській та Чернігівській губернії³⁵. На їхнє місце “для облаштування навчальних закладів у Південно-Західному краї на нових началах” направлялися вчителі з великоросійських і лівобережних українських губерній³⁶.

Крім названих дій, С.-Петербург провів і кардинальні організаційні зміни в освітній сфері краю. Зокрема, 12 січня 1831 р. Волинську та Подільську губернії було виведено зі складу Віленського навчального округу та включено до більш лояльного – Харківського. Проте такий стан речей проіснував недовго. 14 грудня 1832 р. було створено новий навчальний округ – Київський, до якого ввійшли Волинська, Київська,

Подільська та Чернігівська губернії. Ці організаційні зміни дали змогу встановити значно ефективніший контроль за навчальними закладами краю та ослабити організаційний вплив на них польської аристократії.

Наступним кроком російської адміністрації стали заходи з ослаблення матеріальної та ідеологічної залежності шкіл від католицької церкви та польської шляхти. Для цього 3 грудня 1831 р. Комітет у справах західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів, внаслідок чого лише на Волині закрили та передали православної церкві 35 монастирів і 50 костьолів³⁷. Результатом цього стало те, що протягом 1832–1833 рр. майже усі школи при монастирях і костьолах були закриті, а ті, що залишилися повністю підпорядковувалися цивільному училищному начальству³⁸. Більше того, російська адміністрація чітко визначила, чим вони могли займатися, а саме: виховання та навчання бідних і сиріт читанню, писанню, рахуванню з обов'язковим вивченням російської мови³⁹.

Внаслідок вжитих С.-Петербургом заходів діяльність римо-католицької церкви в освітній галузі фактично зійшла нанівець.

Ще одним напрямом обмежувальної політики російської адміністрації щодо польського шкільництва став наступ на приватні школи. Ініціатором цього був міністр освіти С.Уваров, який розробив і направив імператору пропозиції, яким чином можна обмежити приватну освіту. Вони були покладені в основу сенатського указу, який побачив світ 28 листопада 1833 р. Суть його зводилася до того, що приватні школи могли відкривати лише благонадійні піддані Російської імперії та діяти вони мали під жорстким контролем міністерства освіти⁴⁰. При цьому С.-Петербург настійно радив власникам приватних шкіл викладати більшість предметів російською мовою. Недотримання цього могло стати причиною закриття закладу. Згодом ця порада стала офіційною вимогою⁴¹. Поряд із цим було заборонено використовувати в навчальному процесі польську мову⁴².

Проте ці жорсткі заходи не давали бажаного результату. Адже діти, перш ніж прийти до школи, виховувалися батьками й приносили до неї закладений ними світогляд, а він у заможних верств Правобережжя був пропольським. Ось як описав цю ситуацію в 1833 р. попечитель Київського навчального округу Фон-Братке: "... те відчуття фанатизму та брехливого патріотизму, яке з самого ніжного віку плекається у дітей, стає непереборною перешкодою зближення місцевих мешканців з російськими... за незначним винятком усі діти з цими почуттями вступають до училищ і через це всякий вплив на них є досить проблематичним"⁴³.

Враховуючи це, С.Уваров прагнув не лише організаційно утвердити та розбудувати російську систему освіти, а й наповнити її "російським духом". Адже саме йому належить авторство цивілізаційної тріади російської, імперської ідеології: "православ'я – самодержавство – народність"⁴⁴.

У рамках реалізації цих ідей важливе місце відводилося відкритому в Києві 1834 р. університету Святого Володимира. На нього, фактично, покладалося завдання повної русифікації Правобережної України. Це яскраво засвідчив імператор Микола I, який заявив, що "університет – це мій твір, але я перший покладаю на нього руку, якщо видасться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим планам уряду. А призначення університету – поширювати російську культуру і російську народність у спольщеній західній Росії"⁴⁵.

Зібраний і проаналізований нами матеріал свідчить, що після приєднання Правобережної України до Російської імперії перед колонізаційною адміністрацією постала проблема зміни світогляду місцевого населення, перетворення його на вірно-підданих государя й, у кінцевому підсумку, повної його русифікації. Одним із напрямів цієї діяльності стало знищення польського шкільництва та створення російської системи освіти. Цей процес проходив досить складно, оскільки католицька церква, польська еліта багато робили не лише для збереження польських шкіл, а й для їхнього подальшого розвитку

(Кременецький ліцей). Все ж С.-Петербургу вдалося поступово приборати до своїх рук контроль за освітніми закладами Правобережної України, а після поразки повстання 1831 р. фактично знищити тут польські школи та закласти основи для розбудови російської системи освіти.

¹ Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х–ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12; Лисевич І.Т. У зацінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). – К., 1993; його ж. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997; Палієнко В.І. Місяця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ–ХХ ст. – К., 1998; Лисенко Сергій, Чернецький Євген. Правобережна шляхта: кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. – Біла Церква, 2002; Поліщук Юрій. Політико-правове становище поляків Правобережної України в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. // Наукові записки / Збірник. – К., 2003. – Вип. 24; Шахрай Т.О. Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті Волині (1900–1914рр.) // Ucrainica Polonica. – 2004. – Випуск 1 та ін.

² Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; його ж. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.

³ Кривошея І.В. Стосунки польських аристократів і василіанського ордену в ХVІІІ столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 1. – К., 2006. – С. 241.

⁴ Там само. – С. 246.

⁵ Матеріали для истории учебных реформ в России в ХVІІІ–ХІХ веке. Составил С.В.Рожественский при участии В.Г.Соломина и П.П.Тодоровского. – С-Пб., 1910. – С. 637.

⁶ Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. Т. 1. Учебные заведения западных губерний 1783–1803. – С.-Пб., 1893 (далі Сборник матеріалов...). – С. 484–485.

⁷ Кривошея І.В. Названа праця. – С. 246.

⁸ Див.: Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – № 18. – С. 608–611.

⁹ Сборник материалов... – С. XLIV.

¹⁰ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 114.

¹¹ Сборник материалов... – С. 841–849.

- ¹² Там само. – С. LIV.
- ¹³ *Сбитнев И.М.* Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волини и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских). – К., 1887. – С. 49.
- ¹⁴ Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.-Пб., 1888. – С. 262.
- ¹⁵ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 50–51.
- ¹⁶ *Зваричук Е.О.* Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – 1999. – Т. 3 (5). – С. 137.
- ¹⁷ Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802–1902. Составил *С.В.Рождественский*. – С.-Пб., 1904 (далі Исторический обзор...). – С. 71.
- ¹⁸ *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Камянец-Подольский, 1872. – С. 406.
- ¹⁹ *Бабійчук В.* Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX століття // Наукові записки / Збірник. – Випуск 14. – К., 2000. – С. 69.
- ²⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы й исследования собранные *П.П.Чубинским*. – С.-Пб., 1872. – Т. 7. – С. 224.
- ²¹ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 53.
- ²² *Баженова С.Е.* Кременецкий лицей – осередок романтичного регіоналізму // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3. – С. 124–125.
- ²³ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 82.
- ²⁴ Сборник материалов... – С. 390.
- ²⁵ *Мукалов Н.* Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк. – К., 1892. – С. 9.
- ²⁶ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 55–56.
- ²⁷ Там само. – С. 57.
- ²⁸ *Бабійчук В.* Названа праця. – С. 72–73.
- ²⁹ Исторический обзор... – С. 136–137.
- ³⁰ Див.: Там само. – С. 200.
- ³¹ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 1.
- ³² Там само.
- ³³ *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). – К., 1864. – С. 30; Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 35–36.
- ³⁴ *Шульгин В.* Указ. соч. – С. 30

³⁵ Там само. – С. 79.

³⁶ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 1.

³⁷ Підраховано за: Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 23.

³⁸ Див.: Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1537. – Арк. 1.

³⁹ Там само. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 28.

⁴⁰ ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 10–11.

⁴¹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 3–4.

⁴² Там само. – Спр. 1158. – Арк. 5.

⁴³ *Шульгин В.* Названа праця. – С. 34.

⁴⁴ Десятилетие Министерства народного просвещения. Записка Николаю I, представленная министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 году. – С-Пб., 1864. – С. 3.

⁴⁵ *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 253–254.

Майборода Олександр

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ Й МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

Затвердження у 2006 р. лідера Партії регіонів Прем'єр-міністром України в обмін на підписання так званого Універсалу національної єдності значною частиною засобів масової інформації, політиків, експертів було розцінено як реальний крок до “об'єднання двох Україн”, до національної єдності, до подолання розколу України на Східну і Західну. Така увага до проблеми єдності країни зрозуміла, оскільки відмінності між різними регіонами, спричинені історичними обставинами, періодично використовуються політиками і становлять потенційну загрозу існуванню української держави.

Наявність в одній країні різних “країн”, а в одній нації різних “націй”, тобто сегментів, розділених або нездоланною соціальною прірвою, або культурно-територіальними кордонами – явище не унікальне. Соціальні, мовно-культурні, релігійні конфлікти не раз ставили перед випробуванням єдність тих або інших націй. Нам видається, що соціальний розкол в Україні є значно глибшим, ніж мовно-культурний і територіальний, хоча зовні це поки що не помічається його сторонами.

На користь цієї тези свідчать мотиви електоральної поведінки під час президентських виборів 2004 року та парламентських виборів 2006 року. У більшості коментарів ця поведінка пояснюється у парадигмі “Правобережна україномовна і українокультурна Україна голосувала за ЄС та НАТО, а Лівобережна російськомовна і російськокультурна – за ЄП і Ташкентський договір”. Однак недостатньо уваги було приділено тій обставині, що прихильників прозахідного, тим більше пронатовського курсу не так уже багато і в “помаранчевій” Україні. Навіть після перемоги лідера “помаранчевої коаліції” на президентських виборах

частка тих, хто скоріше позитивно ставився до вступу країни до Європейського Союзу, становила 47,2%, а тих, хто скоріше позитивно ставився до приєднання України до Союзу Росії та Білорусі – 53,6%. До НАТО скоріше позитивно ставилися 14,9% громадян, а скоріше негативно – 50,4%¹. Відповідно, гіпотеза, що євроатлантичне питання є першочерговим у міжрегіональному протистоянні, не витримує критики. Тоді виникає інше питання – чим більшість України не влаштовував лідер Партії регіонів, за якого голосував Схід країни? Адже наслідки голосування стали підставою для тези про “дві України”.

Для цього доречно придивитися до соціального обличчя цієї партії, яка після парламентських виборів стала фактично владною елітою країни. Вона, принаймні її актив, складається переважно з представників великого бізнесу – тобто колишньої партійно-господарської номенклатури радянських часів, якій шляхом юридичних і фінансових маніпуляцій, якщо не сказати махінацій, вдалося заволодіти значною кількістю великих підприємств, що випускають ліквідну продукцію. Ця продукція – це переважно напівфабрикат для інших галузей. Збут її на світових ринках утруднений, що змушує нових власників йти на поклін до Кремля і просити допуску на російські ринки. Розплатою за цей допуск може стати покірне дотримання геостратегічного курсу, вказаного у блокам’яній.

Геостратегічний вибір країни є оптимальним за збігом двох мотивів – цивілізаційно-ідентифікаційного та раціонально-прагматичного. Перший з названих мотивів зумовлює вибір країною стратегічного, а то й вічного історичного союзника за критерієм самовіднесення себе до тієї ж цивілізації, що і бажаний партнер. Зближення з цивілізаційним аналогом кратно прискорюється очікуваною матеріальною вигодою, тобто другим мотивом. Однак, коли трапляється незбіг обох мотивів, країна у своєму виборі керується одним із них. За будь-якого рішення країна та її населення мають ідентифікувати себе частиною того простору, до якого спрямований її геополітичний вектор. Відповідно, в момент актуалізації проблеми історичного

вибору адепти того чи іншого його варіанту намагаються апелювати як до цивілізаційно-культурних сентиментів нації, так і до меркантильного компонента її психології.

Важливо відзначити, що цими адептами виступають різні групи політичних еліт. Вони змушені, з одного боку, виходити з реальних історичних фактів, з конкретної економічної ситуації та необхідності вирішувати невідкладні завдання, а з другого боку, враховувати наявні національні почуття та емоції, поширені серед населення стереотипи щодо власної самоідентифікації. Внаслідок цього версії національної самоідентифікації, пропоновані елітою, можуть суттєво відрізнятись від масових самоідентифікаційних уявлень, особливо коли ці уявлення різняться ще й за регіональною належністю.

Названі чинники впливу на національну самоідентифікацію виразно проявляють себе у сьогоденній Україні. У сучасних політико-ідеологічних дискусіях присутні спроби політичних еліт переконати громадян у вигідності або європейського, або євразійського вибору поєднанням цивілізаційно-ідентифікаційної та раціонально-прагматичної мотивації.

Позиції адептів як першого, так і другого вибору давно відомі і так і не зміцнюються новими аргументами. Агітація за європейський вибір ґрунтується на постулаті примордіальної європейської цивілізаційної належності та історично неприродного для України тривалого перебування у євразійському цивілізаційному просторі. Цивілізаційний емоційний аргумент підпирається раціонально-прагматичним аргументом – доцільністю увійти у європейську систему господарства як у більш продуктивну. Зі свого боку, агітація за євразійський вибір ґрунтується на постулаті етнічної спорідненості українського та російського народів. Цей аргумент, який також є цивілізаційно-емоційним, аналогічно підпирається раціонально-прагматичним аргументом - можливою вигодою у вигляді заниженої ціни на енергоносії та доступом на російський ринок.

Якою мірою аргументи двох груп еліти спроможні вплинути на геостратегічний вибір більшості населення? Все

залежить від змісту його само ідентифікації, з одного боку, і здатності усвідомити найбільш перспективний варіант інтегративного об'єднання, з другого боку.

Усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься цивілізаційним вибором його найбільшого сегмента – етнічних українців. Адже більшість національних меншин України, за винятком росіян та білорусів, мають чітке цивілізаційне походження – або європейське, або азійське. Такою чіткістю поки що не відзначається український етнокультурний ареал.

Нагадаємо також, що самоідентифікація ґрунтується на відокремленні власного “ми” від “вони”. В рамках цивілізаційної моделі постулюється тим самим імператив вибору, який можна назвати барикадним – або бути Заходом, або Сходом, і третього, мовляв, не дано. Такий барикадний вибір нібито особливо вимагається у наші дні, коли періодично загострюються відносини між християнським та ісламським світами, коли пророкується війна цивілізацій².

Необхідно мати на увазі і те, що український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій. Завершене у 2006 р. харківськими вченими дослідження генокоду етнічних українців, про що розповідалося на одному з телеканалів, показало, що вони, безумовно, належать до європейського антропологічного типу, але зі значним тюркським компонентом. Фактом є і те, що етнічні українці не лише зовнішньо, а й культурно (лексика, мелос, окремі елементи побуту тощо) є євразійським продуктом.

Безумовно, антропологічні риси не становлять собою фатальну приреченість народу до певної цивілізації. Значно більшу роль відіграють набуті культурні і психологічні зразки, які проявляють себе у способі і спрямуванні мислення, у бажаних моделях суспільного життя, у формах побуту і щоденної поведінки, у системі морально-етичних норм. Якщо виходити із пропагованою частиною еліти концепції про примордіальну європейськість українців, то наш народ мав би

виявляти якщо не свою тотожність із Заходом, то принаймні симпатію до його культури.

Однак за результатами проведеного у 2003 році соціологічного опитування українські громадяни бачать у західній культурі спосіб життя більше негативніший ніж позитивний бік. На запитання, якою є роль західного способу життя і культури в нашому житті, відповіді розподілилися наступним чином (можна було давати не одну, а всі відповіді, що підходять). Думку, що західна культура і спосіб життя допомагають молоді опанувати сучасний світ, поділили 22,9% тих, хто відповів на це запитання. Що вони залучають до кращих зразків світової культури – 11,2%, що сприяють толерантності – 12,4%, що ведуть до єднання людей різних національностей – 9,2%. Але, з другого боку, думку, що вони підривають корені нашої національної культури, поділили 26,1%, що формують примітивні смаки – 22,1%, що руйнують моральні устої нашого суспільства – 32,4%, що формують ідеали і цінності, що не є притаманними жителям України – 22,6%, що спричинять отупіння народу – 20,9%³.

Майбутнє, у якому сучасна західна культура і спосіб життя стануть універсальними, панівними у світі, вітають тільки 7,8% українського населення, а відкидають таке майбутнє – 28,8%. Не наважилися дати відповідь, тобто ще не визначилися зі своїми цивілізаційними уподобаннями – 45%⁴.

Більш чітко поділені думки щодо моральних цінностей і норм західного способу життя. Думку, що з ними приходять особиста свобода і незалежність, поділили 29,5% тих, хто відповів на це запитання. Що з ними приходять самостійність і незалежність жінок – 17,7%, терпимість до інших поглядів – 8,2%, підприємовність – 22,6%, вміння багато і напружено працювати – 18,7%. Але значно більше було відповідей, якими відзначено негативні риси західної цивілізації. Думку, що серед західних цінностей у наше життя входить спрямованість до успіху за будь-яку ціну, поділили 28,8% тих, хто відповів на це запитання. Що це культ грошей – 44,9%, що це сексуальна свобода – 39,7%⁵.

Психологічна готовність населення України до входження у європейську цивілізацію, якщо виходити із даних трирічної давнини, залишається низькою. Здавалося б, що серед українців має бути сталою і незмінною євразійська самоідентифікація. Однак на президентських виборах 2004 р. більшість голосів було віддано за проєвропейського кандидата. Але і це не було переконливим свідченням, що українці ідентифікують себе як європейці, оскільки головним мотивом їхнього голосування була недовіра попередній владі за її внутрішню політику і обурення спробами фальсифікації результатів виборів.

Після парламентських виборів 2006 року більшість у Верховній Раді опинилася в руках політичних сил проросійської спрямованості. Адже не можна інакше, ніж спільною проросійськістю, пояснити входження в одну коаліцію Партії регіонів, з одного боку, та Соціалістичної і Комуністичної партій України, з другого боку, – носіїв несумісних ідеологічних засад в інших питаннях. Але, по-перше, більшість сформувалася через зраду соціалістами своїх союзників, а не внаслідок нового народного волевиявлення. По-друге, навіть якщо вона і справді має прихильність більшості населення, то однаково це не може бути аргументом у віднесенні українців до того культурного простору, де домінує Росія, бо природа цієї прихильності полягає у розчаруванні в новій владі внаслідок її невдач у формуванні консолідованої позиції, але не у протесті проти її євроатлантичної орієнтації. Із сказаного випливає, що геостратегічний вибір України щонайменше має визначатися її цивілізаційною належністю, оскільки ані європейська, ані євразійська ідентичності не виражені у ній достатньо чітко.

Нині на теренах України формується нова національна ідентичність, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Якщо ця ідентичність не може ґрунтуватися на чітко вираженій цивілізаційній (релігійній, мовній, культурній) належності, то вона може базуватися на критерієві раціонального прагматизму. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних

матеріальних інтересів і до пошуку найбільш ефективних шляхів та засобів їх реалізації. Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні сентименти підпорядковують завданню фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції. Набуття таких рис надалі полегшить українцям їхній геостратегічний вибір. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як нині, піддатливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість буде ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації.

Входження у західний ринок і відвоювання ніш на ньому потребує випуску наукоємної високотехнологічної продукції. Для налагодження її розробки та випуску потрібні великі інвестиції у фундаментальну науку, у дослідно-конструкторські розробки. Ті, хто зібрався тепер у Партії регіонів, ще в радянські часи продемонстрували свою нездатність організувати високотехнологічне виробництво. Більшість з них — це колишній “червоний директорат”. Він і тоді всіляко опирався впровадженню технічних новацій, покладаючись головним чином на аврари та позаурочні роботи. Та тоді хоч до впровадження наукових досягнень його примушували партійні органи. Комуністи принаймні хотіли зробити Радянський Союз високотехнологічною країною. Інша справа — чому зазнали невдачі. Причин було дві. Перша — це відсутність ринкової економіки, що увільняло “червоний директорат” від необхідності використовувати науково-технічні досягнення заради перемоги над конкурентами. Друга — намагання з ідеологічних мотивів (щоб довести переваги соціалістичного ладу) вийти на передові рубежі самостійно, без кооперації із західними країнами. І все ж таки тиск керівних партійних органів хоч якось стимулював технологічне оновлення виробництва.

Тепер же, позбавлені контролю згори, ставши фактичними монополістами у своїх галузях, тобто знову живучи без

ринкової конкуренції, колишні “червоні директори”, ставши новоявленими фабрикантами, увільнили себе від обов’язку розвивати науку і техніку, створювати високотехнологічну продукцію.

Не дивно, що серед них дуже популярний вислів “Заходу ми не потрібні”. Якщо під словом “ми” розуміти Україну, то в такому стані вона справді Заходу не потрібна, бо із зубожілим населенням вона не може стати частиною європейського ринку. Торгуючи напівколоніальною номенклатурою товарів, часто за демпінговими цінами, нововиниклі власники надалі будуть змушені, хоча б для придбання обладнання, яке стає щораз дорожчим, пропонувати цієї продукції дедалі більше. А за законами ринку, чим більше пропонується продукції, тим менша ціна на неї. Фактично, нас може очікувати доля типової постколоніальної країни – формально незалежної, але закутої у неокolonіальні ланцюги.

Предмет гордості Партії регіонів – високі темпи зростання ВВП за попереднього прем’єрства їхнього лідера. Однак добробут країни не вимірюється тільки цим показником, особливо коли він досягається збільшенням напівколоніальної номенклатури товарів. Ще в радянські часи ті, хто зараз перебуває у цій партії, з трибун компартійних з’їздів та пленумів обкомів гордо називали високі показники ВВП в Радянському Союзі. І вони не брехали: радянський ВВП у цифровому вимірі справді був гігантським. А вся країна стояла у чергах за найнеобхіднішим.

Кістяк партії регіонів – власники підприємств Сходу і Півдня країни. Статистика свідчить, що справи там йдуть непогано. У цих областях найбільше інноваційних витрат, найбільше інвестицій в основний капітал, рівень безробіття менший за середньоукраїнський⁶. Але, якщо згадати, що саме в цих регіонах зосереджений основний промисловий потенціал країни, то є підстави вважати, що інвестиції йдуть у галузі, що становлять структуру цього потенціалу. Структура ж промисловості, утворена новими власниками, така: металургія – 23,3%, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води – 16,3%,

добувна промисловість – 7,3%, харчова та перероблення сільгосппродуктів – 15,8%, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки – 9,1%, хімічна та нафтохімічна – 6,2%, машинобудування – 13,4%, легка промисловість – 1,2%, інші галузі – 7,4%⁷. Та й не у всіх південних і східних областях спостерігається динамічне зростання обсягів промислової продукції. Якщо взяти 1990 рік за 100, то, приміром, у 2004 році індекс обсягу промислової продукції у Миколаївській області становив 116, в Одеській – 128, у Запорізькій 158, а от у Донецькій – 78, Дніпропетровській – 66, Луганській – 79, Харківській – 63⁸.

В Україні, крім України нуворишів, є й інша Україна. Це Україна висококваліфікованих і талановитих учених, конструкторів, технологів, майстрів унікальних робітничих професій, здатних, якби в них були можливості, зробити свою країну передовою за показниками науки, техніки, культури. До неї примикає і та частина України, яка поки що не відзначається високим розвитком продуктивних сил, але котра не меншою мірою зацікавлена у такому розвитку. По-перше, щоб дати можливість повернутися в Україну заробітчанами. По-друге, щоб відстояти перед високорозвиненим Заходом і перед Росією свою національну гідність, довести, що українці – народ не менше талановитий, ніж його близькі і дальні сусіди. Ними керує почуття патріотизму – почуття, яке має бути обов'язковим атрибутом будь-якої нації. Ця Україна потрібна Європі як потенційно рівноправний в інтелектуальному відношенні партнер, і цій Україні потрібна Європа як локомотив подолання технологічного відставання і як зразок того, як треба облаштовувати життя.

Чим відрізняються одна від одної дві України? Одна з них хоче і спроможна своєю працею довести високий інтелектуальний потенціал нації, але позбавлена для цього фінансових ресурсів. Друга – володіє такими ресурсами, але, як показав досвід 15 років, не хоче та й неспроможна цього зробити. Такого роду соціальні стосунки у відносини ведуть до загострення внутрішніх протиріч і нерідко завершуються революціями, повстаннями або звичайними бунтами.

Найбільша частина інтелектуальних кадрів зосереджена на Сході і Півдні країни. Фахівці, що входять до цієї соціальної страти, так само потерпають від байдужості наших нуворишів до долі вітчизняної науки і техніки. Лише невелика їх частка користується пільговими перевагами тих підприємств, що потрапили до рук нових хазяїв. Тим не менше, майже всі вони стоять під біло-блакитними прапорами. Виникає питання, яким методом політичній та промисловій еліті Півдня та Сходу вдається успішно здійснювати мобілізацію регіонального електорату?

До цього часу успішно діяв метод залякування “східняків” “западенцями”, яких і досі нерідко зображують нащадками бандитів, вбивць і запродавців. Досі ці стереотипи домінують у свідомості значної частини південно-східного населення, заважаючи розпізнати справжню загрозу для України з боку тих, хто робить її економіку примітивною і напівколоніальною. Інший жупел – залякування примусовою українізацією. Якщо так звані хазяї Сходу і Півдня й надалі проводитимуть таку політику, то їм нічого не залишатиметься, як продовжувати тактику залякування своїх виборців західними українцями, Західною Європою і НАТО. Тим самим зберігатиметься перешкода на шляху до національної єдності і жодний універсал її не усуне.

Здатність біло-блакитних подолати національний розкол залишається сумнівною хоча б і тому, що найміцнішим фундаментом національної єдності має бути національний ринок. А політика “біло-блакитних” спрямована на регіоналізацію і навіть федералізацію України, тобто на здобуття для себе права бути повноправними хазяями у своїх регіонах. Тим самим зростає небезпека ізоляції однієї частини України від іншої і консервації в ній відсталого напівколоніального виробництва, чим можуть бути створені нездоланні перешкоди для усвідомлення народом України спільних економічних інтересів.

¹ Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С. 32–33.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. — М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. — 603 (5) с.

³ Українське суспільство — 2003: соціологічний моніторинг. — К., 2003. — С. 648.

⁴ Там само. — С. 649.

⁵ Там само. — С. 648.

⁶ Статистичний збірник “Регіони України — 2005” — К., 2005. — Ч. II. — С. 370; Статистичний щорічник України — 2004. — К., 2005. — С. 225, 389.

⁷ Статистичний щорічник України — 2004. — С. 107.

⁸ Там само. — С. 110.31

Шаповал Юрій

ІВАН ДЗЮБА: ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ? (ДО ІСТОРІЇ ЗАПИТАННЯ)

Івана Михайловича Дзюбу я знаю не так вже й близько і не так давно (років 14). Та чомусь здається мені, що я знайшов ключ до розуміння цієї людини. Насамперед це — ні з чим незрівнянна нібито наївність. Не можу забути, як Дзюба, ставши у 1992 році міністром культури (працював до 1994 року), дав (не публіці, а самому собі) слово, що не буде користуватися службовим автомобілем, оскільки вбачав у цьому щось негарне. Однак невдовзі він констатував, що не лише без авто, а й з ним не встигає на наради, зустрічі та інші ділові заходи, які є неодмінним атрибутом міністерського життя-буття.

З іншого боку, послухавши виступи Дзюби на різних представницьких зібраннях, звернувши увагу на його неквапливу, позбавлену “акторсько-ораторських” ефектів (а радше, схожу на шкільну) манеру викладу матеріалу, я раптом усвідомив, як міцно, сказати б, “залізною”, ці виступи “скроєні”. У них концептуально і сюжетно все завжди “на місці”. Гадаю, через те, що промови ці серйозно продумані. Він говорить (і говорить) рівно стільки, скільки вважав (і вважає) за потрібне, і лише те, що хоче сказати. Не більше, але й не менше. Ще більше у цьому переконують його публікації, зокрема, знаменитий памфлет “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

Та спочатку — про наївність. Справді, треба бути наївною людиною, щоб у найпохмуріший час (коли брежнєвський антидемократичний “стабілізець” прийшов на зміну хрущовській, нехай і обмеженій, але все-таки — лібералізації) заходитися переконувати партійно-державних владоможців, що “сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі

підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити”¹.

Наївність полягала і в тому, щоб давати друзям і знайомим (це за умов тотального доносительства) читати чорнові варіанти своєї праці. Ще більша наївність проявлялася в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій – до першого секретаря ЦК Компартії України, “амбівалентного” Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР, консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник було надіслано і до Олександра Твардовського, головного редактора журналу “Новый мир” (це видання на той час залишалось оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минуть роки і у січні 1972 року, тоді ще незаарештований, але вже допитуваний Дзюба написав розлоге “Пояснення”, адресоване КДБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що “зламним моментом” у його біографії став 1965 рік, коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури. “Серед заарештованих тоді, – мовилося у “Поясненні”, – було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа”². Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував у тому, що “відчувалася загальна потреба якогось “роз’яснення”, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені”³.

Те, як Дзюба взявся за справу, на перший погляд здавалося також наївним. Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст зробив своїми союзниками не кого-небудь, а “класиків марксизму-ленінізму”. Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, покликався на праці, а також доволі професійно використовував інші джерела –

стенограми партійних з'їздів доби “коренізації”/ “українізації” (до речі, на той час самих цих понять не було у суспільно-політичному лексиконі), постанови партз'їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І все це показувалося переконливим.

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення Дзюби, датованого січнем 1972 року. Іван Михайлович визнавав, що у підготовленому ним рукописі “багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівні виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні”⁴. Головне, запевняв Дзюба, полягає в констатації “незадовільного і ненормального становища” в багатьох питаннях, що стосуються української мови і культури, розуміння, що “все ненормальне в національній сфері впливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з *порушень і викривлень* цих принципів...”⁵.

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати і озвучувати неодразово). Дзюба уважно на мене подивився, подумав і сказав, що у той час так, його щирість (себто, за моїм визначенням, “наївність”) не підлягала сумніву. Якщо вчитатись у текст, то Дзюбі не можна не повірити.

З самого початку автор “Інтернаціоналізму...” ставить розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять, як “національне почуття”, “національна свідомість”, “національні обов’язки”, “український буржуазний націоналізм”, “російський шовінізм” тощо. Він наголошує, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а отже, ніхто на має права мовчати, коли бачить “щось неподобне”⁶.

Оце “неподобне” Дзюба виводив передусім із порушень заповітів “класиків”, а також перекручень, як вже було зазначено, принципів національної політики за часів Леніна. Нині,

звісно, можна (як дехто і робить), іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про “нереалізовані альтернативи” або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Усе це так, але не поспішаймо. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в Радянській Росії, він усе ще не відкидав ідеї світової революції, але її він тепер дедалі частіше пов’язував не з Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності і гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, що для Леніна і Сталіна не було сумніву у ключовому питанні – про збереження потужної і багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політико-державний імператив. Коли до Леніна, який перебував у Горках, надійшов сталінський проект “автономізації”, він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін намагається “поспішати”.

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам’ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського і сталінського підходів. І наполягаючи на цьому, ще тоді, у середині 60-х років, Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Сталін, котрим, як відомо, критикував ленінський “лібералізм” у національній політиці і який вдало відсунув хворого Леніна з тодішнього політичного “Олімпу”, послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Іван Михайлович, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо про це нині. Прикладів тут чимало. Зокрема, зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 року. Незважаючи на його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 року і лише тоді був надрукований у журналі “Известия ЦК КПСС”.

Сталін писав: “Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і

окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: *або* справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, *або* справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внаслідок, землеробства тощо...”⁷.

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції: “За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви... Ми переживаємо і таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах *гру в незалежність* (Курсив мій. – Ю.Ш.) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік”⁸.

Нарешті, Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити “формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде непорівняно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би не

“образити” націоналів; через рік, ймовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол в партії на цьому ґрунті, оскільки “національна” стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі”⁹.

Хоча Ленін, як відомо, оголошував “бій великоросійському шовінізмові”, одначе і за його проектом комуністична партія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто “націоналізація” республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках “націоналів”. Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Тим не менш поняття “незалежна”, “суверенна” тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу “національно-культурного будівництва” ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини. Дзюба у своєму памфлеті торкається і цих питань, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УРСР. Покликаючись на полеміку на X і XII з’їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він наголошує, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом, а після сталінського тосту, виголошеного у червні 1945 року, “За великий русский народ!” почалася справжня оргія “русского приоритета”, наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки і висновки Дзюба підкріплював багатьма прикладами із економічної, управлінської, соціальної і мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про інтернаціоналізм — це просто “художній свист”, вони мало чого варті, оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить “марксистсько-ленінським засадам”.

Sapienti sat — розумному досить! Скільки б Іван Михайлович не клявся у своєму памфлеті в повазі до перекручених і проігнорованих “першоджерел”, розумний читач відразу ставив перед собою простеньке запитання: що ж це за “джерела”

такі, якщо ними можна маніпулювати (і Сталін, і Хрущов, і Брежнев завжди розписувались у незмінній повазі до Леніна) і якщо вони призвели до таких негативних наслідків?

Таким чином, “наївність” Дзюби не була вже аж такою простою. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що “процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об’єктивно реакційне значення”¹⁰.

Тепер перейдемо до того, як “зроблено” текст “Інтернаціоналізму...” За словами самого Івана Михайловича, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, якому посилався message про порушення і відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, насамперед з поміж інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези “Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!”). По-третє, памфлет адресувався, власне, українцям, тим, хто хотів розібратися, що діється з Україною, молоді, яка була в розгубленості. “Я, – згадував Дзюба, – тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти”¹¹.

Дзюба “влучив” у всі три адресати. Його праці читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: “Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так неможна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась”¹².

Зрозуміло, працю Дзюби прочитав не лише Шелест, її скорочений варіант було розіслано у обкоми партії для

ознайомлення. “Інтернаціоналізм...” прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція і учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла “в народ”, її передруковували, розповсюджували, передавали з рук в руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з’ясувалося, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КДБ постійно і цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного із свідчень: “Після того, як я прочитав документ І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, крім того я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доказуючи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним придатком, що на Україні проводиться русифікація. В своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”¹³.

Чи ось таке зізнання: “З твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши її в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я розділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам’яно-Бузького району в березні 1972 року, були невірні...”¹⁴.

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за певних умов. Текст “Інтернаціоналізму...” насправду справляє враження. За таким собі наративним адажіо, за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне “крещендо”, яке бере читача у полон:

“Найвищий обов’язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ”¹⁵.

“...У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим “націоналізмом” велася методами терору”¹⁶.

“...Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом”¹⁷.

“...Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов’ю називає”¹⁸.

“Майже вся українська культура виявилася “контрреволюційною” (як у деякі пізніші часи – нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених, і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів – тисячами й тисячами. Зодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. Врахуймо: це було задовго до “тридцять сьомого”¹⁹.

“...Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення...

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”...

І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов’ю і тривожаться її долею...”²⁰.

Влада дуже швидко зрозуміла, що має справу з текстом, здатним вражати, мобілізувати і виховувати, а головне, нібито написаним на “залізобетонних” марксистсько-ленінських засадах. З цим треба було щось робити, тим більше, що “Інтернаціоналізм...” потрапив за кордон (окрема розмова про те, чому і як це сталося) і його почали перевидавати різними мовами. Особливо дратувало радянських керівників те, що видання здійснювались, як правило, під егідою компартій різних країн, себто “своїх” же, “братів” по руху.

Стало зрозуміло, що найкращий спосіб дискредитувати текст – це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор “Інтернаціоналізму...” зовсім не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприклад, у травні 1969 року у газеті “Вісті з України” була надрукована стаття Джона Віра “Вигадки й дійсність”, який писав про розквіт української мови і культури, а також згадував Дзюбу, який “гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму...”²¹.

У 1969 році Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном у Києві видрукувало книжку Богдана Стенчука “Що і як обстоює Іван Дзюба?”. Насправді такого автора не існувало. Це було видання, підготовлене групою осіб спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України і “правильно зорієнтованих”. Однак аргументи “Стенчука” мали настільки жалюгідний вигляд, що негайно були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема, у березні 1970 року на появу “Стенчукового” опусу відреагував В’ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис “Як і що обстоює Б.Стенчук (66 запитань і зауваг “інтернаціоналістів”)”. У справі, що зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, Дзюби є рецензія на рукопис Чорновола, в якому той захищав написане Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст.

Рецензенти наголошували, що “аналіз рукопису В.Чорновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілей, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т.п.”²².

Як видно, і цього разу йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист Дзюби, а про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом посилювався наступ на Івана Михайловича. Восени 1969 року Київське відділення Спілки письменників України виключило його зі своїх лав. Щоправда, Президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від “забугорних” публікацій “Інтернаціоналізму...” (які, до речі, були зроблені без його відома і дозволу) та від тих, хто нагнітає “націоналістичний” ажіотаж навколо тексту і його автора. І Дзюба “здався”: заяву було написано і 6 січня 1970 року надруковано у “Літературній Україні”.

Я навмисне написав у лапках “здався”, оскільки і тут все було не просто. Він розумів, що текст уже живе своїм життям, “працює” незалежно від автора. Та й ціна “каяття” у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст “працював” сам по собі, однак саме текст робив із його автора символа тих сил, які вважали систему недемократичною і обстоювали права українського народу. З текстом уже нічого не можна було вдіяти (хіба що коментувати і вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу можна. І це завдання висувалося на перший план. Тим більше, що Дзюба і після “каяття” вперто виступав на захист неправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття “націоналістів” в Україні вписувався у кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався “місництвом” і своєчасно не розгледів “націоналістичної”

загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштувало всіх – і Москву, і Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному “троні”.

Одне слово, 13 січня 1972 року Івана Михайловича із повним портфелем “самвидавницької” продукції затримали на квартирі Івана Світличного. Почалися допити, а 18 квітня Дзюбу заарештували, інсценувавши перед тим його виключення зі Спілки письменників України. У характеристиці “літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.”, що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зазначалося: “Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”²³. У цьому документі також наголошувалося, що “усі заходи Спілки, пов’язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків. І.Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її”²⁴.

У лютому 1972 року спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка Андрія Скаби на прохання КДБ при Раді Міністрів УРСР аналізувала працю Дзюби. На самому початку “Висновку”, підписаного 15 лютого, наголошувалося: “...Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР”²⁵.

Чим же насамперед не сподобалося дослідження Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні: “Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав’язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена “нешадна ревізія ленінської національної політики”, “взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в

національному питанні” (стор. 62), що практика в національному питанні “далеко не завжди” відповідає теорії (стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв’язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі, по суті, “лє воду на млин наших” (стор. 47).

Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір’я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання”²⁶. Автори висновку також стверджували, що Дзюба стоїть “по суті на ворожих, антирадянських позиціях”, вдається “до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів”²⁷.

Що ж, з “Інтернаціоналізмом...” нібито все було зрозуміло. Тепер спадкоємці “залізного Фелікса” почали робити його уособленням тієї самої державної небезпеки, про яку вже йшлося, цілого “націонал-комуністичного” напряму. 22 лютого 1972 року було прийнято постанову ЦК КПУ “Про висновок на лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України”. В основу рішення ліг висновок комісії, яку було створено в ЦК КПРС і яка констатувала “явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер” твору Дзюби. Однак звернімо особливу увагу на останній пункт постанови: “(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали”²⁸.

І от Івана Михайловича почали перетворювати на теоретика “Укомуністів”, себто “Української національної

комуністичної партії”. А це вже означало зовсім іншу статтю і зовсім інші наслідки для нього. Було проведено докладну лексико-стилістичну експертизу “Інтернаціоналізму...” та деяких інших праць Дзюби і документа за назвою “Програма укомуністів”. Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 року у Євгена Сверстюка. До складу комісії увійшли фахівці з Київського педінституту імені Горького, Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія встановила, що автором “Програми укомуністів” є Дзюба²⁹.

Дзюба зрозумів, що вирішується його доля і він повинен боротися. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, не врахувала “не однакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнювальних творів”³⁰. Понад те, на 312(!) аркушах Іван Михайлович зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи.

І чекістам довелося призначити повторну експертизу. За це взялися два фахівця: А.О.Ковтуненко та А.П.Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. І ця експертиза робить висновок, що Дзюба “не є автором анонімної “Програми укомуністів”³¹.

Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив, та час перебування у внутрішній в’язниці КДБ зробив свою справу: 10 січня 1973 року на допиті, проведеному старшим слідчим, майором М.М.Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно “працював” з Іваном Михайловичем) і помічником прокурора УРСР Макаренком Дзюба частково визнав себе винним у пред’явленому обвинуваченні. І в “центрі” цього визнання опинилася саме праця “Інтернаціоналізм...”.

Ось що зафіксовано у протоколі: “...Визнаю себе винним в тім, що дійсно у вересні-грудні 1965 року я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КППС, тенденційно висвітлено становище

економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні і гострі нападки на політику КПРС в національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо.

Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді³².

Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча у додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці “був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, – але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав”³³.

Однак і після цього майор Кольчик продовжував “контент-аналіз” Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були “підрив та послаблення” радянської влади³⁴.

12 січня 1973 року Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Він особисто прочитав усі матеріали у кабінеті слідчого і заявив, що ніяких клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав М.М.Кольчик, а узгоджений він був з начальником слідвідділу КДБ при РМ УРСР Туркіним і Головою КДБ при РМ УРСР В.В.Федорчуком. Справу і висновок надіслали Прокуророві УРСР, а з Прокуратури вони пішли до Київського обласного суду. 12-16 березня 1973 року відбулося судове засідання, на якому було розглянуто справу Дзюби за обвинуваченням його за статтею 62 частина I КК УРСР. Івана Михайловича засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат “в доход держави” .

Після цього, 27 березня 1973 року, Дзюба подав до Верховного Суду УРСР касаційну скаргу, наполягаючи на тому, що не мав на меті послаблення і підрив Радянської влади: “Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів”³⁵. Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 року судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула скаргу і не задовольнила її.

Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої “Української національної комуністичної партії”, але тепер вони знов вимагали його каяття. Вимагали – не означає аж так прямолінійно тиснули. У Дзюби був “добрий” слідчий (його роль грав згаданий Микола Кольчик), а був ще “злий” (його ім’я не згадуватиму). Та крім цього був і ще один фактор. Затиснутий у повну ізоляцію у внутрішній в’язниці КДБ (до речі, її зруйнували, хоча туди після серпня 1991-го варто було б водити екскурсії), хворий і виснажений Дзюба, як помітили організатори його справи, сам переживав складні почуття, багато що переоцінював, еволюціонував.

У одному з 18-ти томів Дзюбиної справи я знайшов рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати увесь текст. Коротко кажучи, Дзюба обґрунтовує необхідність “подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим – кількісним відхиленням у громадянське і творче небуття”. Врешті, йдеться про те, щоб спростувати “Інтернаціоналізм...” Наприкінці рукопису є навіть план майбутньої публікації із 5-ти розділів. Потреба такого “спростування” колишньої власної позиції обґрунтовується так: “Це потрібно і мені самому – для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом “Інтернаціоналізму чи

русифікації?” – їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики...” Дзюба наголошував: “Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім’я буде асоціюватися не з “Інтернаціоналізмом чи русифікацією?”, а з новими літературними працями”.

І ось тут час знов сказати про наївність. Усі ці пропозиції Дзюби спростувати самого себе нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий критикував “хвильовизм” або як, притиснуті до лави підсудних, полум’яні в минулому адепти троцькізму, не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему Дзюба не обдурив. Йому не дозволили написати “спростування” самого себе.

Він написав працю “Грані кристала”, яку було видано англійською, українською і російською мовами і яку за вказівкою з Москви широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів, “з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розквіт української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами...” Далі цитувати просто не варто – ви зрозуміли, про що йдеться.

У 1973 році Дзюбу помилювали, що дотепер викликає дискусії. Мовляв, не “виправдав надії”, “зламався” тощо. Я переконаний, що це не той дискурс, в який слід переводити розмову. Так, безумовно, Дзюба – не Стус і не Чорновіл. Останній, до речі, сказав якимось, що Дзюбині твори репрезентують “філологічний націоналізм”, а не націоналізм як такий. Знаю, що Івану Михайловичу не дуже до вподоби таке визначення, але щось у ньому є.

Але хоч би там що, нині, з відстані понад 40 років, є підстави стверджувати: за ці десятиріччя Дзюбі не вдалося “зрахуватися зі своїм минулим”, а його ім’я назавжди асоціюватиметься з памфлетом “Інтернаціоналізм чи русифікація?”

До речі, кому цікаво, – почитайте. Особливо це корисно для тих, хто бере на себе роль суддів.

¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – С. 26.

- ² Державний Архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 1. – Арк. 204.
- ³ Там само. – Арк. 205.
- ⁴ Там само. – Арк. 206.
- ⁵ Там само. – Арк. 207.
- ⁶ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 37.
- ⁷ Письмо И.В.Сталина В.И.Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 198–199.
- ⁸ Там само. – С. 199.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 187.
- ¹¹ Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 67.
- ¹² Цит. за: Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду...” Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: “Генеза”, 2003. – С. 748.
- ¹³ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 7. – Арк. 106, 106 зв.
- ¹⁴ Там само. – Т. 18. – Арк. 34.
- ¹⁵ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 60.
- ¹⁶ Там само. – С. 67.
- ¹⁷ Там само. – С. 70.
- ¹⁸ Там само. – С. 102.
- ¹⁹ Там само. – С. 130.
- ²⁰ Там само. – С. 202, 203.
- ²¹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 14. – Арк. 254 зв.
- ²² Там само. – Т. 1. – Арк. 140.
- ²³ Там само. – Арк. 19.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – Арк. 104.
- ²⁶ Там само. – Арк. 105.
- ²⁷ Там само. – Арк. 110.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 161. – Арк. 39–40.
- ²⁹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 9. – Арк. 248.
- ³⁰ Там само. – Т. 10. – Арк. 3.
- ³¹ Там само. – Арк. 305.
- ³² Там само. – Т. 2. – Арк. 432–433.
- ³³ Там само. – Арк. 462.
- ³⁴ Там само. – Арк. 471.
- ³⁵ Там само. – Т. 18. – Арк. 300.

Нагорна Лариса

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Один з найбільш наочних результатів глобалізації – зруйнування монополії держави на творення територіально-просторових ідентичностей. Регіони, які стають активними політичними акторами, формують власні ідентифікаційні стратегії, відшукуючи джерела своєї легітимації як в уявному минулому, так і у відповідному спрямуванні дискурсивних практик. Відомий фахівець у галузі сучасного європейського регіоналізму М.Кітінг вкладає процеси, що нині відбуваються, у формулу ретериторіалізації політики і виникнення нових політичних просторів. Обнадійливим симптомом він вважає те, що активізується не консервативний і оборонний регіоналізм, укорінений у замкнутому традиційному суспільстві, а сучасний, космополітичний і прогресивний регіоналізм, в якому традиція використовується як інструмент модернізації¹.

У сучасному баченні регіоналізм виступає, з одного боку, як противага уніфікації, надмірному централізму, засіб обстоювання традиційної самобутності, а з іншого – як пошук і пропозиція більш ефективних форм управління й самоорганізації. У найширшому розумінні регіоналізм спрямований на ефективне використання тих можливостей, які іманентно закладені у територіальному поділі праці і у тому сегменті культурної багатоманітності, який має свій просторовий вимір. У тій чи іншій формі регіоналізм присутній у будь-якому типі сучасних суспільств, але форми його прояву залежать насамперед від лінії поведінки держави й регіональних еліт, а також від масових суспільних настроїв. Якщо у політиці держави адекватно відображаються інтереси й потреби, зумовлені просторово-територіальним розподілом матеріальних і людських ресурсів,

регіоналізм перебуває у латентному стані і рідко нагадує про себе. В іншому разі конфлікт груп інтересів призводить, як правило, до виникнення центрів регіонального тяжіння, які у своєму протистоянні центрові активно використовують коди, символи, ритуали регіональної ідентичності. Надалі, якщо процеси регіоналізації стають невідконтрольними центрові або супроводяться хаотичною децентралізацією влади, виникає реальна небезпека спонтанної фрагментації політичного простору, посилення дисфункціональності владних інституцій, появи сепаратистських настроїв.

Територія як фактор формування ідентичності, ресурс відтворення культури, мови, звичаїв, продукування символів і міфів нечасто стає об'єктом досліджень у соціальних науках – не в останню чергу тому, що її роль як джерела відмінностей уявляється самоочевидною. До того ж існує стійкий стереотип уявлень про тенденцію до зменшення ролі територіального чинника в міру розвитку продуктивних сил. Е.Дюркгейм, приміром, вважав, що з поглибленням поділу праці територіальний критерій поступається місцем функціональному і що “народ тим далі просунувся вперед, чим більш поверховий характер мають у ньому територіальні відмінності”². З цією думкою можна було б беззастережно погодитися, якщо абстрагуватися від того факту, що територія здатна виступати як найважливіша основа політичної мобілізації.

Традиційну неухвагу до проблем простору, територіальної організації, регіональних політичних орієнтацій незмінно демонстрували суспільні науки Радянського Союзу. Оскільки система виробництва в країні була організована за галузевим принципом, а виробнича кооперація принципово ігнорувала відстані й міжреспубліканські кордони, серйозних стимулів для дослідження територіальних спільностей не існувало. Лише у 70–90-х рр. у рамках соціології й соціальної географії сформувалася концепція соціально-територіальної спільноти, пов'язана із дослідженням впливу регіональних чинників на спосіб життя. Н.Шматко та Ю.Качанов уже після розпаду СРСР

зробили спробу окреслити масштаб тих територіальних спільнот, до яких індивід відчуває себе співпричетним – від окремого міста чи села до простору всієї держави. Вони ж звернули увагу на тісний зв'язок між територіальними самоідентифікаціями і умовами соціалізації індивіда³.

Що ж до політології, то вона з'явилася в Радянському Союзі саме тоді, коли старанно вибудовувана правлячою партією на основі наднаціональних ідеологем макроідентичність уже втрачала свій мобілізаційний потенціал. Разом з цими ідеологемами вона пішла в небуття, але її заміщення природною для молодих держав національною (громадянською) ідентичністю виявилось надто складним і тривалим процесом. В Україні виразно давався взнаки регіональний конфлікт ментальностей, посилений спробами легітимації етніцизму як основи державної етнонаціональної стратегії. Внаслідок відсутності у держави чітких програм формування громадянської ідентичності й адаптованої до потреб різних регіонів культурної політики процес конструювання ідентичностей був відданий на відкуп регіональним елітам. А оскільки їхні інтереси й орієнтації виявилися різноспрямованими, процеси регіональної самоідентифікації набули гостро конфліктного характеру.

Регіональна ідентичність найчастіше розглядається у соціогуманітарних науках як стійке відображення у свідомості мешканців певного регіону територіальних особливостей соціальної організації і політико-територіальних орієнтацій, що склалися історично. Людина усвідомлює свою регіональну ідентичність як “відчуття належності”, готовність поділяти добровільно норми й цінності, що домінують у даному середовищі. При цьому це середовище розглядається не лише як ареал проживання, але й як інформаційний і мотиваційний простір. Але не менш цікаво досліджувати регіональну ідентичність як мобілізаційний ресурс, використовуваний елітами у політичних цілях. Цілеспрямоване конструювання елітами певного “образу регіону” загалом вкладається у запропоновану в руслі соціального конструктивізму формулу “політика ідентичності”. У

поляризованих, сегментованих соціумах ці образи часто вибудовуються за принципом контрасту, а то і на основі парадигми “ворожості”. Створювані регіональними елітами символи, ритуали, міфи непогано виконують роль збудників електоральної активності, що було наочно продемонстровано під час президентської і парламентської кампаній в Україні 2004 і 2006 рр.

Сьогоднішній стан “розколотості” суспільної свідомості в Україні – розплата за схильність до соціальної міфотворчості, наслідувальну стратегію, нечіткі орієнтири і етнократичні тенденції в гуманітарній політиці. Український соціум не зразу розпізнав ту міну уповільненої дії, яка закладалася у суспільну свідомість ідеологемою “двох Україн”, особливо у тому її крайньому вияві, коли одна її частина представлялася поборницею демократії, а другій приписувалася роль “п’ятої колони московського імперіалізму” (Л.Лук’яненко)⁴. Сформований на цій основі імідж “донецьких” швидко набув гостро негативного відтінку, а весь східний регіон дістав репутацію криміналізованого, “бандитського”. Розкручений таким способом груповий бренд виявився ядром маніпулятивних технологій, застосовуваних під час президентських виборів 2004 р.

Сьогодні, у світлі виборів-2006, аналітики реєструють трансформацію поняття “донецькі” – воно стало незручним у політиці влади і провладних сил, обмежуючи можливості коаліційних маневрів⁵. Проте його і надалі активно використовує та частина політикуму, яка не бажає полишати окопи “помаранчевої революції” і покладає надії на подальшу експлуатацію революційної риторики. Саме вона всіляко перешкоджає пошукам суспільного консенсусу, закріплюючи назву “демократична” виключно за коаліцією “помаранчевих” гравців. Хоча дедалі більше стає очевидним, що продовження лінії на відсторонення переможців парламентських виборів від участі у формуванні державної стратегії загрожуватиме дальшим поглибленням суспільної поляризації.

Те, що ця поляризація має глибоко закорінені витоки, дістаючи свій прояв у відмінних системах уявлень, цінностей,

орієнтацій, змушує бачити у протистоянні по лінії Схід – Захід щось більше, ніж зрежисований сценарій. Логіку поведінки місцевих еліт диктують відмінності, що виникли внаслідок тривалого розвитку двох частин України у різних цивілізаційних системах. У західному регіоні, що перебував у руслі впливу європейської традиції, стратегія еліт здавна базувалася на обстоюванні пріоритету цінностей індивідуалізму, етноцентризму й монолінгвізму. Фольклорне розуміння народу як носія особливої етнічної “ми – свідомості” і романтизована патріархальність сполучається зі своєрідним “охоронним консерватизмом”, ізоляціоністськими настановами щодо російської культури. Патріотизм ототожнюється з етніцизмом, і саме у цьому руслі ведеться пошук національної ідеї. У Східній Україні, яка в Російській імперії і в СРСР виступала переважно як ареал нової колонізації і втілення модернізаційних проєктів, новітня міфотворчість має виразний присмак “залишкової радянськості”; специфічна “південно-східна” ідентичність вибудовується на фундаменті демонстративної російськомовності, економічної ідеології постіндустріального розвитку, орієнтації на російські ринки.

Надії на те, що “помаранчева революція”, пробудивши енергію творення, наблизить український соціум до формування громадянської ідентичності й політичної нації, не справилися. Нова влада не зуміла чи не побажала використати задля консолідації суспільства ту модель міжрегіональної довіри, яку запропонував Майдан. Більше того, вибудовуючи свою стратегію на обстоюванні “негативної солідарності” і “дружби проти”, вона розгубила і власний, безпрецедентно високий на початок 2005 р., рейтинг. Розкол у “помаранчевій команді” викривив політичне поле до невпізнанності і остаточно дезорганізував електорат. Під час парламентських виборів 2006 р. змагалися не програми й ідеології, а штучно витворені іміджі й амбіції, що перетворило виборчу кампанію у своєрідний “четвертий тур” президентських перегонів.

Березневі електоральні сюрпризи засвідчили факт значного зростання поляризації й радикалізації українського

суспільства. До пропорційної виборчої системи воно, особливо на місцевому рівні, виявилось не готовим. Конкуренція брендів, символів, солідних грошових сум, якою було підмінено змагання політичних програм, створила сприятливий ґрунт для популізму і вивела назовні всі “больові точки” сегментованого, багатоскладового соціуму. Значно знижений прохідний бар’єр все ж не вдалося подолати партіям і блокам “третьої сили”, яка претендувала на роль центру, виступаючи водночас і проти “реваншу опозиції”, і проти “продовження революції”. Зрештою, сталося те, що неважко було передбачити: реальних переможців, здатних збудувати тривку парламентську більшість, взагалі не виявилось.

Результати виборів розвінчали ілюзії, пов’язані з конституційною реформою: створити важелі управління, здатні забезпечити стабільність і прогнозованість, поки що не вдається. “Помаранчева” частина депутатського корпусу, попри її декларовану європейськість, за влучним висловом Л.Гриненка, воліє і далі “ходити по старих візантійських доріжках”, залишивши Президентові роль єдиного майстра “політичної ікебани”⁶. Але оскільки карта політичного протистояння й “революційної доцільності” розігрується і надалі, політичними заручниками цієї ситуації залишаються всі – і владні структури, і соціум.

Відцентрові явища, які спостерігаються тепер уже і на сході, і на заході країни, закладають міну уповільненої дії під фундамент держави. Партії-переможниці мають жорстку регіональну “прив’язку”, а їхні прихильники кваліфікують у термінах “зради” усілякі спроби співпраці з представниками протилежного політичного табору. За будь-якої конфігурації коаліцій Україні навряд чи вдасться уникнути серйозних політичних та інших криз.

Не випадково термін “розкол” сьогодні визначає то-нальність політичного дискурсу щодо проблем регіональної ідентичності. Якщо до парламентських виборів лише деякі політологи допускали можливість реальної загрози територіальній

цілісності України, то нині поняття “розкол” (інколи з означенням “цивілізаційний”) є чи не найуживанішим політичним штампом. Якщо у ньому і є якийсь елемент перебільшення загрози (адже із ситуації справжнього розколу, як правило, взагалі не існує цивілізованого виходу), то одне можна констатувати напевне: баланс між національною й регіональною ідентичностями змінився не на користь першої.

Дослідження, здійснене упродовж 2005 р. Центром Разумкова за участю Європейського інституту Університету Цюріха в рамках проекту “Схід-Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності”, виявило доволі контрастну картину поляризації розбіжностей у поглядах громадян різних регіонів. Наявність кількох конкуруючих українських національних проектів, за висновками соціологів, стала передумовою для свідомого (і результативного) використання командами деяких кандидатів технології “розколу” країни на регіональні зони. Те, що частка “єврооптимістів” зменшуватиметься у напрямі “Захід-Схід”, можна було передбачити. Однак певною несподіванкою стало те, що на п’ятнадцятому році незалежності близько половини громадян все ще хотіли б відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи (хоча понад половина з них визнали, що за сучасних умов зробити це нереально). І якщо на Заході України таке бажання висловили лише 16,3% опитаних, то в Центрі їх було 52,7%, на Півдні – 73,4%, на Сході – 51,7%. Прибічників євроінтеграції на Заході виявилось 64,6%, у Центрі 45,9%, на Півдні 23,9%, на Сході 29,6%⁷.

Результати виборів ще довго будуть аналізуватися з точки зору самоідентифікації індивідів і суспільних груп. Неважко передбачити, що головним ракурсом досліджень буде територіальний, бо саме у цій сфері найвиразніше простежуються нині орієнтаційні уподобання. Утруднюватиме аналіз своєрідність партійної структуризації – на правому фланзі українського політичного спектра опинилися і прагматики з Партії регіонів, і національні романтики з НСНУ, центр не має

доступу у законодавчу гілку влади, а партійна орієнтація БЮТ лишається доволі невизначеною.

Поки що очевидне одне: обриси регіональної ідентичності в Україні відтворили поширений, але досі малодосліджений феномен множинної лояльності, який особливо виразно виявляється у нестійких демократіях в умовах невизначеності вибору. Україна являє собою якраз той випадок, коли суперечлива “двовекторність” у політиці влади активізувала ті групові прояви регіональної етнокультурної самобутності, які вкладаються у формулу “двокультурної ідентичності” і у “спокійному” стані мають вигляд нейтральних. Але початок ХХІ ст. продемонстрував наявність багатьох підводних каменів, здатних виникати на ґрунті “свідомісного дуалізму”. Як свідчить світовий досвід, патогенним чинником може стати навіть звичайна полікультурність: культурний плюралізм далеко не завжди постає як незаперечна цінність. Віртуалізовані етнічні та інші групові уявлення щоразу актуалізуються під впливом реальних чи навіть уявних етнічних образ, як це було у Франції в кінці 2005 р. Виявилося, що навіть полікультурні нації європейського типу ще надто слабкі, щоб забезпечити бодай зовнішні прояви лояльності в умовах багатоманіття ідентичностей і потужних міграційних потоків.

Порівняно з французькою, українська ситуація значно складніша, оскільки, крім етнічних і культурних чинників, у сферу активного протистояння потрапили й регіональні ціннісні уподобання. Регіони мають не тільки відмінні етнокультурні традиції, але й різноспрямовані інтереси, на формування яких намагаються до того ж активно впливати сусідні держави. Промислові регіони Сходу і Півдня тяжіють до цінностей індустріалізму і “нового регіоналізму”. Для переважно аграрних західних областей пріоритетними залишаються орієнтації на традиційні, архаїчні цінності сільської культури. Те, що нинішня влада дедалі частіше вдається до свідомого чи несвідомого заохочення процесів архаїзації суспільних цінностей, провокує стан, який у політичній семіотиці має назву прагматичної антиномії —

позиціонування на принципі “свій – чужий” там, де для цього немає підстав. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведені восени 2005 р. в усіх регіонах України, виявили прикру обставину: на запитання “Чи є, на Вашу думку, поділ України на Схід і Захід поділом на ворогуючі сторони?” позитивну відповідь дали 34,7% респондентів, у тому числі на Сході – 54% 8! .

Особлива складність української ситуації – у незбігу регіональних, етнічних та мовно-культурних кордонів. Орієнтуватися тут на традиційні моделі європейських суспільств неможливо: поняття етнічної належності і мовної самоідентифікації, які майже скрізь збігаються, у нас істотно різняться. Політика мультикультуралізму у тому вигляді, в якому її пропагують міжнародно-правові документи, навряд чи є для України оптимальною. У країнах Європи вона покликана забезпечувати більш-менш гармонійне співіснування домінуючої культури “титульної” нації і численних субкультур меншин, які є об’єктами захисту. В Україні ситуація дещо інша: тут взаємодіють дві культурні традиції, які мають свій регіональний вимір (хоч ареали їх поширення не визначені чітко і часто перекриваються). При цьому російська традиція у багатьох аспектах сильніша, оскільки активно підтримувалася впродовж століть імперського панування. Поза Кримом, де існує проблема інтеграції кримських татар в українське суспільство, більш ефективними можуть бути не адаптаційні моделі міжкультурної взаємодії, а, приміром, модель взаємної акультурації, яку французи позначають поняттям *bicolage*. Якщо ця модель буде вдало сполучатися із розумінням інтегративних властивостей ліберальних загальнолюдських цінностей, конфронтаційного протистояння по лінії “Захід – Схід” вдасться уникнути.

Досліджуючи закономірності фрагментації й деконвенціоналізації критеріїв ідентичності на пострадянському просторі, автори розроблюваного в ПІЕНД проекту “Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років” ще у 2002 р. констатували факт

актуалізації регіональної ідентичності на противагу національній – як результат невиваженості управлінської і бюджетної політики. Висловлювалася, зокрема, думка про необхідність трансформування патерналістсько-ієрархічної моделі етнонаціональної будови держави в модель етнокультурного плюралізму. А також про ірраціональність і придатність до маніпулювання етнічної психології, сконцентрованої навколо позиції “ми – вони”⁹. На жаль, політики не мають звички прислухатися до застережень науковців. А тим часом і західні, і російські теоретики мультикультуралізму вже визнають, що помилялися, коли в інтересах обґрунтування настанов політкоректності допустили певну абсолютизацію культурної своєрідності – вона почала сприйматися як належність до певної асоціації і неодмінний атрибут ідентичності. Ефект виявився непередбачуваним: у суспільстві з’явилися нові лінії розмежування й фантоми, які політичні гравці намагаються використовувати у власних політичних цілях. “Замість очікуваного згуртування, відбувається сегментація соціальних структур за ознакою групової належності; замість надання додаткової легітимності і міцності ідеї громадянської нації – ще більше “розрихлення” загальнонаціональної самосвідомості”¹⁰.

Російські політологи, яким не відмовиш у спостережливості, побачили у тому новому “тричленному” поділі України, який виразно вималювався у ході президентських і особливо парламентських виборів, ознаку “перевизначення усієї української державності” і навіть “народження нової держави”. В українській ідентичності вони бачать не дві, а три іпостасі: крім антиросійської Західної і проросійської Східної України існує ще й “полтавська” – “доброзичливо-критична щодо Росії і все ж суттєво відмінна від неї”. За оцінкою заступника директора московського Центру політичних технологій Б.Макаренка, коли процент голосів за Юшенка у “полтавській” Україні майже зрівнявся з відповідними показниками Західної, це означало, що “українська держава відбулася остаточно і незворотно, і етнічні розлами стають предметом внутрішньополітичних компромісів, а не геополітичних пасьянсів... Логіка політичного

розвитку України впевнено, хоча й не завжди бездоганно, рухається до держави “непострадянського типу”¹¹.

Утім (і це визнають як вітчизняні, так і російські аналітики), з таким “тричленим” поділом України пов’язані і певні небезпеки. Якщо говорити про загрозу територіальній цілісності України, що виходить зі Сходу, то поки що вона є гіпотетичною. Ні місцеві еліти, ні тим більше Росія не готові до рішучих кроків у напрямі практичної реалізації тих емоційних заяв, які пролунали у Северодонецьку у дні “”помаранчевої революції””. Але іредентистський рух тут може активізуватися, якщо на фоні ущемлення економічних і політичних інтересів східних регіонів верхні ешелони влади і далі розкручуватимуть ідеологеми “розколу”. Значно більш реальною є загроза сепаратизму, що йде від Криму – досить згадати прецедент, що мав місце у 1993–1994 рр.

Навряд чи оптимальним для України був би і спровокований владними елітами (насамперед ототожненням федералізму й сепаратизму) федералістський сценарій розвитку подій. Оскільки цю ідею посилено педалює впливова на Сході й Півдні Партія регіонів, можна очікувати серйозного сплеску емоцій у суспільстві навколо доцільності/недоцільності федеративного устрою. І хоча сама ідея федералізації не несе прямої загрози територіальній цілісності, навряд чи перенесення її у фокус суспільних дискурсів сьогодні на часі. По-перше, ніхто не може сказати, скільки часу й коштів потребуватиме реалізація цієї ідеї, але кожен, очевидно, погодиться, що дезорганізацію в систему управління внести у такий спосіб дуже легко. По-друге, вигравш може виявитися примарним: адже за жагучої потреби у консолідаційних зусиллях федералістський рух ітиме, навпаки, у напрямі деконсолідації соціуму. По-третє, сама по собі проблема – унітаризм чи федерація – непринципова; справа не у формі державного устрою, а в обсязі повноважень, які центральна влада згодна передати на місця. Звичайна децентралізація управління (яка декларативно закладалася у фундамент розпочатої, але призупиненої адміністративно-територіальної реформи) в принципі здатна забезпечити регіонам не менший рівень економічної самодостатності, ніж федералізація.

Ситуація електорального розколу, легітимізована місцевими виборами 2006 р., підтвердила висновок соціологів про відсутність у сучасному українському суспільстві консенсусної політичної культури і, відповідно, – про існування регіонального феномена конфліктних політичних культур. Витримали перевірку виборами і результати дослідження впливу регіоналізму на найважливіші функції політичної культури (орієнтаційну, інтеграційну, активаційну), здійснювані у рамках моніторингового проекту “Українське суспільство” упродовж 1994–2005 рр., зокрема, висновок про наявність в Україні двох (і навіть трьох) різновидів регіоналізму. У Західному регіоні його ядром є ідея збереження унітарності української національної держави. На Сході превалує регіоналізм самодостатності, в якому на перше місце виходить захист інтересів територіальної спільноти. В АРК у фокусі регіональної самоідентифікації перебуває ідея соціокультурної відокремленості. Водночас не підтвердилося припущення соціологів про наближення громадян України у своїх уподобаннях до централістської платформи¹².

Парламентські і місцеві вибори зафіксували не лише поразку центристів і кризу ліберальних парадигм, але й серйозну загрозу посилення правого радикалізму з відвертою експлуатацією ксенофобії – феномена, про який також попереджали результати соціологічних досліджень. Упродовж 1992–2004 рр. соціологи спостерігали зростання національного ізоляціонізму і підвищення поширеності ксенофобійних установок, яке наочно виявилось саме у переддень президентських виборів. Аналіз індексу національної дистанційованості за параметрами відкритості (толерантності), відособленості (нетолерантності), ізоляціонізму (прихована форма ксенофобії) та ксенофобії (відкрита форма) на матеріалах 2005 р. виявив тривожну тенденцію: на відкритість налаштовані лише 10,4% опитаних (проти 35,2% у 1992 р). При цьому у західному регіоні таких виявилось лише 8,3%, у східному 13,2%. Водночас ізоляціоністські й ксенофобійні настрої продемонстрували у

західному регіоні 68,4% респондентів, а у східному ще більше – 70,8¹³. Негативні тенденції можуть ще посилитися, якщо влада і надалі будуватиме свою політику на принципах етнічного домінування і демонструватиме примирливе ставлення до проявів ксенофобії й антисемітизму.

Якою має бути стратегія еліт, щоб уникнути дальшого поглиблення регіонального розколу? Очевидно, що держава може існувати і відтворювати свої пріоритети лише на основі консенсусу сил, спроможних вибудувати сталу соціокультурну домінанту в масштабі всього суспільства. Зрозуміло, що за наявності кількох політичних субкультур і постійної дії сил взаємовідштовхування на елітному рівні пошук консенсусу є надзвичайно складною справою. Але без постійного діалогу груп із вибудовуванням вісі спільних інтересів забезпечити стабільність у сегментованому соціумі неможливо. Я.Грицак пропонує два шляхи пошуку консенсусу. “По-перше – відмова всіх політичних сил демонізувати регіони у своїй риториці. Галичина і Донбас не повинні більше правити за страшило одне для одного та цілої України... По-друге – проведення такої виборчої реформи, яка змусить партії відірватися від своєї регіональної зони комфорту й активно шукати виборців у цілій Україні”¹⁴.

Насамперед кожна політична сила має чітко визначитися із своїми орієнтаційними пріоритетами, оскільки постійне маніпулювання смислами й намагання поєднувати взаємовиключні ідеї стимулює настрої утопізму в політиці, створює у суспільстві непотрібну емоційну напругу. По-друге, слід відмовитися від залишків маніхейської ідеології, яка стимулює пошук все нових “ворогів”. Варто пам’ятати: інверсійне розхитування, яке відбувається на цій основі, здатне призвести зрештою до соціального вибуху.

Важливо продовжити зусилля у напрямі проведення адміністративно-територіальної реформи, відмовившись від надмірної централізації й своєрідного “двовладдя” на регіональному рівні. Дальшій активізації локалізму можна запобігти лише на шляхах вибудови чіткої управлінської системи, в якій

регіонам будуть створені всі умови для самоорганізації й саморозвитку.

Нарешті, уявляється доцільним більш повне використання потенціалу ліберально-модерністської культури, здатної протистояти як утилітаризму, так і гіпертрофованому націоналізму. Її переваги бачаться не лише у тому, що вона виводить на рівень найвищої цінності ідеї людиноцентризму й демократії, але й у тому, що вона повністю реабілітує ідеї компромісу, дискредитовані практикою тоталітарних режимів.

¹ *Keating M.* The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. Edward Elgar 1998.

² *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991. – С. 179.

³ *Шматко Н.А., Качанов Ю.Л.* Территориальная идентичность как предмет социологического исследования. – Социс. – 1998. – № 4. – С. 94–101.

⁴ Персонал Плюс. – 2004. – № 26.

⁵ День. – 2006. – 18 квітня.

⁶ День. – 2006. – 14 квітня.

⁷ *Якименко Ю., Литвиненко О.* Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії-2006: відмінності, протиріччя, перспективи єдності. Інформаційно-аналітичні матеріали до "круглого столу". – К., 2006. – С. 4–12.

⁸ Дзеркало тижня. – 2005. – 19 листопада.

⁹ *Котигоренко В.* Етнополітичні аспекти модернізаційних процесів в Україні // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 39–40.

¹⁰ *Смирнов А.Н.* Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики // Полис. – 2005. – № 4. – С. 34.

¹¹ *Макаренко Б.* Украинский стандарт: рождение нового государства // Политический журнал. – 2006. – № 12. – С. 4–7.

¹² *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94–122.

¹³ *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 29–30, 41–43.

¹⁴ *Грицак Я.* Ab imperio, ad imperium // Критика. – 2006. – Ч. 4. – С. 2.

Кривицька Олена

ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКАЦІЯ

Актуальні суспільно-політичні процеси значною мірою відображають регіональну специфіку України, внаслідок чого можна говорити про регіональні й, певною мірою, етнорегіональні особливості, оскільки ставлення громадян України до різних питань суспільно-політичного життя значною мірою опосередковане як етнічними, так і регіональними особливостями сприйняття, розуміння й оцінювання поточних політичних подій і рішень. Попри формальну тотожність в етноідентифікаціях (за винятком Криму, серед громадян України переважають українці) змістовне наповнення соціокультурної ідентичності та її етнічної складової має істотні регіональні відмінності.

Географічно територія України складається із трьох частин: Надніпрянщини, Західної України (можна назвати їх етнографічними центрами українства) та Південно-Східного регіону.

Регіональний та соціально-політичний чинники – суттєві фактори впливу на процеси етнічної ідентифікації.

Можна виокремити три етнокультурні вектори впливу на геополітичні устремління регіонів: східний вектор (Дніпропетровськ, Донбас); західний (Львів, Івано-Франківськ); південний (кримська автономія).

Геокультурний ландшафт України має регіональний та етнонаціональний виміри. Щодо першого, то у сучасних умовах він чітко визначений і стабільний – це межі території України та розміщення на ній представників різних етносів. Згідно з останнім переписом населення 2001 р. та етносоціологічними дослідженнями етнічні меншини розселені на території України у різних пропорціях і з різною щільністю. Переважаючим

типом їхнього розселення є, за деякими винятками, дисперсний тип. Цими винятками є компактні поселення у певних регіонах кримських татар (Крим), угорців (Закарпаття), болгар (Одеська область), румунів (Чернівецька область), греків (Донецька область), гагаузів, молдован (Одеська область).

Іншими меншинами, концентрація представників котрих виявляється на етнічній карті України, є росіяни, білоруси та поляки. Нині росіяни розсіяні на території всієї України, але, як і раніше, більшою мірою вони сконцентровані у східних і південних областях: у Луганській області росіяни становлять 45% всього населення, в Донецькій – 44%, у Харківській та Одеській – 33%¹. Регіонами з великою концентрацією росіян можна також назвати Дніпропетровську, Запорізьку області та м. Київ. У цих регіонах ще й досі можна знайти суто російські селища – при цьому не йдеться про селища з русифікованими українцями, білорусами та ін. Білоруси розселені передусім у прикордонних районах між Республікою Білорусь та Україною. Найдревніші білоруські поселення знаходяться у Рівненській області, на півночі України. Звідти в кінці XVIII сторіччя білоруси переселялися на північний схід України (Слобожанщина) та південь (Новоросія). Поселення поляків в Україні мало місце в першу чергу в східній Галичині та в областях на правому березі Дніпра. Сьогодні представники польської меншини мешкають переважно у змішаних українсько-польських селах Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, а також у містах Київ, Львів, Рівне та Чернівці.

Етнонаціональний вимір геокультурного простору України складається із представників різноманітних етносів, які мешкають на її території. На сьогодні більш-менш вірогідні уявлення про кількісний склад етносів, представники котрих ідентифіковані в Україні, дає (хоча і застарілий) перепис населення 2001 року. У ньому зафіксовані й ідентифіковані представники 130 етносів².

Щодо компонентів етнонаціональної структури, які є суб'єктами етнополітичних процесів, то їх, згідно з Конституцією,

має бути три: українська нація, корінні народи і національні меншини. Зауважу, що коли меншою чи більшою мірою поняття “українська нація” та “національна меншина” є усталеними (хоча дискусії навколо їхньої сутності не припиняються), то поняття “корінні народи”, на мій погляд, попало у конституційне визначення етнонаціональної структури безпідставно, оскільки на час прийняття Конституції цей феномен не був визначений ані у науковому, ані політико-правовому полі. Цей компонент етнонаціональної структури українського суспільства є радше гіпотетичним. Під терміном “корінні народи” зарезервовано місце у цій структурі для тих етнічних груп (спільнот) населення країни, які залишаються поза поняттями “українська нація” (в етнічному розумінні цього терміна) та “національна меншина”, а також тих етнічних категорій (за Ентоні Смітом), котрі присутні у структурі на рівні окремих одиниць або кількох десятків чи сотень. Останніх доречно об’єднувати під терміном “представники етносів”.

Для ілюстрації інтенсивності процесу формування етнокультурного простору України та інтенсифікації участі в ньому етнічних меншин і стану міжетнічної толерантності використано дані опитування “Українське суспільство: соціологічний моніторинг (1994–2003 рр.)”. Аналіз деяких показників дав змогу виявити певні характеристики національного менталітету, ставлення населення до інших національностей. Згідно з даними опитування тільки 41,1% респондентів вважають себе перш за все громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% – важливіша регіональна ідентичність: ця група опитаних більше бачить себе “ мешканцем села, району чи міста, в якому живе”, ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних продовжує ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою – Радянським Союзом³. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців. Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації вважають себе насамперед росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян

зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки.

Першопричиною низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій усі традиційні ідентичності, які існували в СРСР (національно-державна, економічна, політична, духовна), були різко втрачені. А здобуття нової гальмується багатьма чинниками. По-перше, поки що проблемою є забезпечення економічних та соціальних прав громадян, гарантованих Конституцією України.

По-друге, очевидні тенденції відчуження населення України від держави. Внаслідок того (крім усього іншого) для самовідтворення держави поки що важливіший принцип підданства громадян, ніж їхнє цивільне самовизначення та громадянська самодіяльність.

З іншого боку, не можна скидати з розрахунку і традицію громадянського анархізму, яка мала на теренах України безліч проявів та відтінків. Це явище малодосліджене та унікальне, оскільки пов'язане з неприйняттям держави як договірної системи взаємовідносин. А сьогодні воно виявляється і в несприйнятті багатьма елітами конституційної реформи, і в феномені української тіньової економіки, в якій, за різними підрахунками, задіяно до 50% працездатного населення⁴.

По-третє, в Україні сьогодні стрімко розвивається ідентичність належності до країни. Мається на увазі країна як край, мала батьківщина, життєвий простір тощо. За 15 років незалежності саме відсутність державного патріотизму, ідентифікату належності до української держави, української політичної нації “компенсувалися” іншими духовними практиками – психологічними, ментальними. Але якщо для “внутрішнього споживання” – самоствердження людини в очах своїх співгромадян – це цілком прийнятно і зрозуміло, то за кордоном, внаслідок цього, дуже часто українців сприймають як таких собі “інших росіян”.

Таким чином, у масовій свідомості українського суспільства політична, державна ідентифікація залишається на

другорядному місці. І якщо в Україні й розвивається система ідентифікації українства, то це, швидше, ідентифікат не з ряду “держава – громадянин”, а “країна – особистість”, “країна – спільнота”. Головна тут – суто територіальна, земляцька ідентичність, близькість до землі-годувальниці, до певного регіону. Навіть нині, коли ми читаємо сучасну політичну пресу, часто можемо зустріти такі визначення, як “донецькі”, “харківські”, “київські” – реальний розподіл українського соціуму за умови відсутності нових механізмів консолідації суспільства як єдиної політичної нації.

Чи тотожні сьогодні результати голосування 2004 р. ідентифікаційним практикам? Можна було б погодитися з думкою, що виборці В.Ющенка більше ідентифікують себе із смисловими полями світового українства. І програма цього, вже колишнього, кандидата в Президенти, лозунги його виборчої кампанії дають підстави вважати саме так. Та й відсотки голосів, поданих за В.Ющенка, корелюються з названими мною вище цифрами національної ідентифікації – 41,1% тих, хто вважає себе перш за все громадянином України і 52,01% тих, хто проголосував за В.Ющенка. З порівняння цих цифр можна зробити висновок про зростання на 11 % серед населення держави ідентифікату українства.

Щодо 44,18% виборців, які віддали голоси за В.Януковича, то можна говорити про основний пріоритет регіональної ідентичності⁵. Регіональна специфікація сьогодні – вже реальність суспільно-політичного життя. Маємо могутній “викид” як на Сході та Півдні України, так і на її Заході латентних відмінностей життєдіяльності цих двох регіонів – економічних, історичних, геополітичних, релігійних, мовних, ціннісних та ін. У світовій новітній історії відомий тільки один цивілізований приклад розв’язання етнополітичного конфлікту – “розлучення” чехів та словаків на дві держави: Чехію та Словаччину.

Тому сьогодні нагальним завданням для політиків усіх рівнів і кольорів є збереження ще дуже слабкої й молодій української державності. Для цього потрібно законодавче

визначення специфіки регіонів України. Не слід тут посилатися на досвід таких країн, як США або Німеччина, де кожний регіон має своє економічне або політико-правове обличчя. Але той адміністративно-територіальний устрій, який ми успадкували від СРСР, не відповідає нинішнім реаліям. Ринкова економіка не потребує такого територіального роздібнення країни, яке ми маємо сьогодні.

Крім того, для України консолідація нації, формування політичної ідентичності лежить, головним чином, у площині поглиблення ринкових перетворень, забезпечення прав і свобод громадян, підвищення їхнього добробуту. Надзвичайно важливо в цьому плані зберегти темпи економічного зростання як умову трансформації ідентифікату частини громадян “радянська людина” в ідентифікат “громадянин України”. Найбільша загроза сьогодні для України – порушити ще хиткий економічний підйом та похідну від нього – суспільну стабільність. Бо саме вони спричиняють цілу низку позитивних зрушень – і в соціальному самопочутті, і в прийнятті нового способу життя та нової економіки, і у формуванні нових ідентичностей.

Домінантною в масовій свідомості має стати установка на зближення з представниками інших етнічних груп та культур. Це є передумовою формування суспільної системи демократичного зразка. Однак, згідно з даними моніторингу національної дистанційованості (2005 р.), проведеного Інститутом соціології НАН України, зберігається високий рівень відособленості населення України від інших національностей. Слід додати, що з 2002 р. стався стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично у всіх національностей⁶.

Таблиця 1.

Національна дистанційованість населення України (2005 р.)⁷.

Національність	Не допустили б в Україну представників національностей (%)
Росіян	5
Євреїв	12

Кримських татар	18
Грузинів	19
Циган	42
Афганців	37
Чеченців	57

Таблиця 2.

Національність	Допустили б в Україну як жителів (%)
Росіян	85
Білорусів	74
Поляків	50
Словаків	46
Чехів	40
Угорців	42
Німців	42

Із таблиці №1 випливає, що “кваліфікована більшість” жителів України (близько 75%) згодні як своїх співгромадян бачити лише представників східнослов’янських етносів, що традиційно мешкають на цій території. Майже половина громадян як жителів України допустили б іще євреїв, поляків, молдован і кримських татар, тобто представників тих народів, із якими їх також пов’язує історичний досвід спільного проживання. Така конфігурація національних преференцій дає підстави припустити, що в підґрунтя національного ізоляціонізму, що домінує в масовій міжнаціональній свідомості населення України, закладено архаїчно-традиціоналістські цінності, які певною мірою визначають формування системи суспільних відносин. Не можна не погодитися з Н.Паніною, яка зазначає, що у 2002 р. відбувся не лише зсув у дистанційованості від інших національностей, а й певне зниження рівня української самоідентичності⁸. Щодо регіональних особливостей можна бачити, що загалом у Західному, Східному і Центральному регіонах населення

за цим показником практично не відрізняється. У Південному регіоні фіксується значне збільшення дистанційованості стосовно українців (і, відповідно, зниження рівня української ідентичності) порівняно з іншими регіонами.

Як і слід було очікувати, в етнічних українців спостерігається вищий рівень національної ідентичності, порівняно з росіянами та іншими національностями. Проте наголосимо, що в усіх представників різних національностей, що населяють Україну, величина цього показника не виходить за межі поля національної ідентичності. Це свідчить про достатньо високий рівень асиміляції й консолідації на засадах української ідентичності як передумови формування громадянської нації, коли під нацією розуміють не так етнічну спільність, як громадянську належність.

Серед чинників, які характеризують рівень національної ідентичності й толерантності населення України, є ставлення до росіян. Середнє значення індексу національної дистанційованості (ІНД) населення України загалом від росіян дорівнює 3,1 бала. Це значення виходить за межі національної ідентичності й характеризує певний рівень національної толерантності щодо росіян, динаміка якого узгоджується із загальними процесами динаміки міжнаціональних установок у сучасній Україні – підвищення дистанційованості практично від усіх національностей. Цей процес розпочався наприкінці 2001 – на початку 2002 року.

У ставленні до росіян засадовим диференційним чинником є регіон проживання. У Східному регіоні це ставлення можна оцінювати як національно-ідентифікаційне, оскільки відповідний показник становить 2,3 бала. Доволі близьким до цього значення є показник, що характеризує Південний регіон (2,9 бала). У Центральному регіоні значення ІНД підвищується до 3,2 бала. І, зрештою, у Західному регіоні індекс національної дистанційованості сягає верхньої критичної оцінки національної толерантності стосовно росіян – 4 бали.

Характеризуючи регіональні особливості ставлення до росіян загалом, можна вирізнити дві основні особливості:

1) у всіх регіонах значення показника ІНД перебувають у межах національної толерантності; 2) мірою просування від Сходу до Заходу (Схід–Південь–Центр–Захід) національна дистанційованість стосовно росіян істотно збільшується.

Зазначений вище моніторинг 2005 р. унаочнив суттєвий взаємозв'язок між ставленням до росіян і політичною позицією, виявленою під час виборів Президента України наприкінці 2004 року. Та частина населення, що голосувала за В.Ющенка, принципово відрізняється від електорату В.Януковича за величиною дистанційованості стосовно росіян. Якщо ІНД прихильників В.Януковича свідчить про російську національну ідентичність (2,4 бала), то прихильники В.Ющенка демонструють дистанційованість від росіян, що наближається до верхньої межі національної толерантності (3,5 бала) .

Отже, *по-перше*, у масовій міжнаціональній свідомості дорослого населення України й надалі зберігається високий рівень східнослов'янської відособленості, національного ізоляціонізму та ксенофобії. Як “своїх” населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів.

По-друге, конфігурація міжнаціональних установок за період становлення незалежної української держави характеризується зниженням національної толерантності й поширенням ізоляціоністських (прихована ксенофобія) і відкритих ксенофобних установок. Зазвичай, відчуження від якихось конкретних національностей відбувалося у зв'язку із асоціацією цієї національності з тим чи тим серйозним (воєним, терористичним тощо) конфліктом.

По-третє регіональний чинник, який виявом у результатах виборів Президента, як показує аналіз результатів вимірювання міжнаціональної свідомості населення України, інтегрує низку регіональних особливостей міжнаціонального менталітету. Ці самі особливості виявляються й у прихильників обох кандидатів. Практично не відрізняючись за рівнем української ідентичності й за загальним рівнем національної дистанційованості, прихильники В.Ющенка і В.Януковича істотно різняться

стосовно національностей, які визначають вектор геополітичної орієнтації “Схід–Захід”. Якщо щодо росіян індекс національної дистанційованості прихильників В.Януковича свідчить про російську національну ідентичність, то прихильники В.Ющенко демонструють дистанційованість від росіян, що наближається до верхньої межі національної толерантності.

Українське суспільство ввійшло у XXI сторіччя і у нове тисячоліття, маючи безумовну перевагу порівняно до інших країн, які з’явилися після розпаду Радянського Союзу. Вона полягає у тому, що за 15 років незалежності Україні вдалося уникнути гострих міжнаціональних конфліктів. Це інтегративний наслідок багатьох факторів, серед яких важливе місце посідає менталітет українського народу.

Як і у інших народів, менталітет українців зумовлений особливостями історичного розвитку. Так, наприклад, той факт, що українці мешкали на землях, які входили до складу інших держав, сформував толерантність як одну із основних рис українців. Терпимість і толерантність були елементом самозахисту в умовах відсутності своєї держави. Міжетнічна толерантність з’явилася також під впливом того, що для українців найважливішою цінністю є земля. І якщо вона є, то байдуже, хто мешкає поряд.

У нові часи завдяки зваженій і послідовній політичній лінії у сфері міжетнічних відносин толерантність не дала розвернутися екстремістським імпульсам як з лівого, так і з правого боку. Нині, коли національні меншини в Україні завершили процес самоорганізації, створення своїх структур та об’єднань, є усі можливості для того, щоб толерантність і надалі відіграла роль однієї з важливих складових формування громадянського суспільства.

Метою національної політики України визнана національна консолідація і міжетнічна інтеграція. Таким чином, для України актуальним є мегатренд геокультурної мозаїчності, котрий передбачає етнонаціональну єдність, бажання всіх етносів утвердитися у формі певного етнокультурного співжиття.

Тобто держава має не українізувати росіянина, єврея або поляка (це не призведе ні до чого іншого, окрім протистояння), а забезпечити можливість вільного розвитку всіх етносів у демократичній державі зі спільною ідеєю будівництва нової нації – не української, а всього народу Української держави. Відомий іспанець Х.Ортега-і-Гасет стверджував, що в державу нас об'єднає не те, чим ми були вчора, а те, що ми будуватимемо спільними зусиллями завтра. І в цьому сенсі необхідно перетворити багатоетнічний склад населення України на “силовий чинник” державності.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. – К., 2003. – С. 126–136.

² Там само.

³ Українське суспільство: Соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003. – С. 50.

⁴ Український соціум: соціально-політичні виміри. – К., 2005. – С. 62.

⁵ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 71.

⁶ *Паніна Н.* Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21–43.

⁷ Складено за: *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія... – 2005. – № 4. – С. 31.

⁸ Там само. – С. 27.

⁹ Там само. – С. 37.

Гон Максим

КУЛЬТУРА МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Актуальність теми та постановка проблеми. Дуалістична структура дефініції “політична культура” спонукає до аналізу, поруч із елітарним її рівнем, й масового. Останній постає як система сповідуваних етнофорами цінностей, характер стосунків “чужих” на індивідуальному рівні, з одного боку, й груповому, з іншого.

Особливість етнополітичної ситуації, що обрана об’єктом дослідження, визначає його актуальність: вивчення проблеми масової політичної культури в умовах воєнно-політичного конфлікту. Емпірика подій, що відбувалися на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр., як і сформульовані в статті висновки, можуть сприяти розробці гіпотез загальнотеоретичного дискурсу проблеми.

Ступінь вивчення проблеми. Українсько-польська війна та політична культура – питання, які можна віднести до числа тих, що активно розробляються вітчизняними вченими. Серед них – історики М.Литвин і К.Науменко¹, С.Макарчук², праці яких відображають перебіг війни двох етнонацій, що вели боротьбу за здобуття дефіцитних ресурсів. З-поміж досліджень політологів, які вивчають різні аспекти політичної культури, назовемо розвідку подружжя Кокорських³.

Проте праці цих учених, як і інших фахівців, що вивчають міжетнічну взаємодію на західноукраїнських землях 1918–1939 рр., не фокусують уваги на питанні масової політичної культури часів українсько-польського воєнно-політичного конфлікту. З’ясування цієї проблеми визначає наукову новизну нашої розвідки.

Мета статті: 1) визначення тих елементів етнополітичної поведінки етнофорів на індивідуальному й груповому

рівнях, що визначають/коригують масову культуру міжетнічної взаємодії; 2) аналіз еволюції останньої в плині ескалації характеру інтеракціонізму груп; 3) з'ясування позиції груп у дилемі (не)реалізації тих компонентів політичної культури, що транслюються їхніми політичними лідерами; 4) визначення наслідків насильства над “своїми” як каталізатора процесу “наповнення” етнічної пам'яті новими компонентами.

Виклад основного матеріалу. Контакти етнофорів на індивідуальному рівні можна трактувати як буденний рівень культури міжетнічної взаємодії. Вони, як і спілкування етнофорів з поміж двох чи більше спільнот, їх зв'язки – природний результат поліетнічності населення на західноукраїнських землях, що й створювало об'єктивні етноконтактні зони. Зазвичай у них домінували доброзичливі сусідські настрої й взаємна толерантність. Часто-густо вони зберігалися навіть у роки ескалації політичної ситуації. Так, у час окупації Дубно більшовиками (1919 р.) серед мешканців міста були ті, хто намагався врятувати від надзвичайного податку “чужих”. Плідною для оцінки міжетнічної взаємодії в містечку є ухвала засідання комітету службовців і робітників підприємств єврея Ш.Гурвіца: “Просимо властей від кого це залежить, про ліквідацію чи хоча б зниження розміру надзвичайного податку з власника підприємств Ш.Гурвіца... До всього вищесказаного додаємо, що Шмуль Гурвіц завжди був хорошим господарем, знав потребу кожного робітника і службовця... і, як лише міг, намагався полегшити життя своїх людей...”⁴. Під цією заявою стоять підписи як євреїв, так і християн.

Індивідуальний рівень міжетнічної взаємодії подекуди дає змогу констатувати приклади толерантності навіть між безпосередніми учасниками воєнно-політичного конфлікту. Так було впродовж перших тижнів боротьби за Львів: солдати ворогуючий армій, які вночі грілися біля одного багаття, частування хлібом давніх знайомих, що опинилися в окопах по різні сторони фронту. Звичним явищем у ті дні було й спільне фотографування на пам'ять українських та польських вояків⁵. Сучасник

тих подій повітовий комісар Самбірського повіту А.Чайківський доповнює цю картину спогадом: “На фронті навіть деякі наші старшини потай командування ходили на тамтой бік на свята...”⁶. Подібні елементи етнополітичної поведінки етнофорів з поміж двох армій дали підстави українському вченому Я.Грицаку стверджувати, що тогочасне протиборство було “останньою романтичною війною старої доби”⁷.

Інша тенденція, що визначилася в співіснування “іншостей” на індивідуальному рівні, – прояви ситуативної некоректності чи відкритої агресії щодо “чужих”. Їх причини, імовірно, слід кваліфікувати як наслідок оціночних суджень, етнічної упередженості попередніх років та, враховуючи психологічні аспекти механізму причинності конфлікту, відносної депривації. Саме в цьому контексті прочитуються спогади українського поета-початківця О.Машури, які ілюструють нюанси міжетнічної взаємодії на мікрорівні – у Перегінську: “Українську владу зрозуміли перегінці тим, що почали нагадувати давнім гнобителям у селі їх кривди. Побили гурмою війта, громадського секретаря, деяких радних, поліцая, кількох хрунів (угодовців – М.Г.), багатих жидів... Хотіли вбити директора митрополічних дібр вихреста з жидів Зольца...”⁸.

Слід визнати, що буденний рівень культури міжетнічної взаємодії, власне – співіснування “чужих” у 1917–1920 рр., коригувався деструктивними наслідками війни (підрив фундаментальних основ суспільних цінностей), неодноразовою зміною влади в окремих західноукраїнських субрегіонах. Як стверджував сучасник становлення польської влади на Волині М.Лях, населення звикло до безправ’я, призвичаїлося до насилля, інтегрувалося в безпринципну конкуренцію задля здобуття власної вигоди⁹.

Констатуючи вагомість побутової культури, міжетнічних стосунків на індивідуальному рівні та зіставляючи їх значимість з груповим, доводиться визнати незаперечне домінування останнього. Це, очевидно, пояснюється тим, що в системі етнопсихологічних цінностей превалюючими є переживання

макросоціальні. Таким чином, в умовах існуючої природної етнопсихологічної дистанції груповий рівень є тим, на якому визначається сутність характеру взаємодії різних спільнот, їх домінуючі тенденції (які, імовірно, можуть розходитися з форматом стосунків окремо взятих етнофорів). Саме груповий рівень міжетнічної взаємодії дав привід В.Старосольському заявити: "...толеранція відноситься тільки до націй, між якими не має ніякої колізії інтересів, натомість не має вона ніякого примінення там, де входить в гру "національний інтерес"¹⁰.

Останній, враховуючи статусно-рольовий українсько-польський конфлікт, актуалізує питання поведінки його учасників. Її моделі, стверджує Ксав'є Дюпуї, є спільно зі світоглядом, системою цінностей, політичними інституціями, традицією тощо компонентами структури культури суспільної¹¹.

Поведінка етнічних груп досліджуваного періоду дає змогу стверджувати, що запропонована їхніми лідерами культура міжетнічної взаємодії повсякчас залишалася для етнофорів предметом вибору між її застосуванням у суспільній практиці чи навпаки – відмежування від неї. Цю реальність, аналізуючи, з одного боку, етнополітику УНР і ЗУНР стосовно євреїв, з іншого – їхнє відмежування від українського державотворення, в листопаді 1918 р. влучно констатував часопис "Діло": "...поза правами є настрої громадянства, які для співжиття різних народів в одній державі значать чи не більше як права"¹².

Яскравий приклад розриву між деклараціями етнічних лідерів та практикою міжетнічної взаємодії – насильство, що здійснювалося супроти "чужих". Наведемо кілька промовистих цитат сучасників, які відображають ставлення солдат ворогуючих армій до цивільного населення. У квітні 1918 р. часопис "Нова Рада" стверджував: "У південній Холмщині, окупованій австрійським військом, де панують поляки, вони завдають українцям таких ударів, що волосся догори піднімається..."¹³. Л.Мишуга, описуючи міжетнічну взаємодію 1918 р. у Володимирі, писав: "...найбільше далися взнаки козаки жидам – тих скубли, де тільки траплялася нагода. У того гроші забрали, того

трохи побили, у того купив щось козак, але не заплатив і т.д.”¹⁴. Відтворюючи тенденції, що визначилися в час становлення польської влади в Східній Галичині, І.Макух стверджував: “Польське військо вистрілювало українців, селян та інтелігентів, без ніякої причини в цілім ряді громад аж по Збруч. Так загинули тисячі. Палили хати, грабували майно...”¹⁵.

Фактор етнічного насильства в умовах воєнної фази політичного конфлікту – очевидний. Його дослідження стає продуктивним для з’ясування культури взаємодії “чужих” у разі зосередження уваги на запіллі. Ситуація, що склалася в тилу (під ним станом на початок листопада 1918 р. розуміємо території поза Львовом, який на початковому етапі польсько-української війни став її головною ареною) в час оволодіння українськими підрозділами владою, не передбачала ескалації міжетнічного інтераціоналізму, застосування насильства за етнічним принципом. Водночас варто припустити, що внаслідок зміни лінії фронту атмосфера на територіях, які переходили під контроль польської влади (тобто тих, якими вже прокотилася війна), була іншою, і може оцінюватися як потенційно етноконфліктна.

Оцінки польських та українських істориків у питанні рубікону, що ознаменував радикалізацію міжетнічної взаємодії в Галичині, відмінні. Перші пов’язують цю зміну з методами боротьби, які використані українськими оборонцями Львова в другій половині листопада 1918 р.: застосування терору щодо мешканців тих будинків, звідки велася по них стрільба, подекуди – розстріли за збереження зброї тих львів’ян, які не брали безпосередньої участі в боротьбі за галицьку столицю, закидання гранатами кав’ярень, де збиралися польські офіцери тощо¹⁶. Тим часом українська сторона презентує інше бачення перебігу подій. За оцінкою Я.Грицака, “війна втратила свій романтичний характер, як тільки українські війська виступили зі Львова”¹⁷. Переломним, на думку вченого, стало оволодіння містом польськими підрозділами та прояви насильства переможців у ньому: з одного боку – інтернування українських політиків, з

іншого – єврейський погром¹⁸. Останній став апогеєм етнічного насильства в неофіційній східногалицькій столиці.

Більшість дослідників пов'язують причини львівського погрому з переконанням польської армії в тому, що євреї підтримали ЗУНР¹⁹. Сучасний вчений Ч.Партач з цього приводу зауважив, що поляки Львова трактували євреїв як імовірних союзників і сподівалися на їхню підтримку в боротьбі за утвердження відродженої Польської держави. Тому їхнє самоусунення від участі в конфлікті справило на поляків-львів'ян шокуюче враження²⁰.

Імовірно, львівський погром, а водночас й аналогічну акцію етнічного насильства у Володимирі-Волинському (лютий 1919 р.), яка за оцінками сучасників була навіть жорстокішою за львівську різанину (тут жертв поливали бензином й підпалювали)²¹, можна означити як акції терористичні. Принаймні в тому розумінні, яке пропонує французький соціолог Р.Арон. Він визначає терористичною таку насильницьку дію, психологічні наслідки якої невідповідні їх власне фізичним результатам²².

Окрім польської, погроми на північно-західних українських землях здійснювали й інші армії. В 1917 р. акти етнічного насильства над євреями відбулися в Острозі²³ і, 1918 – в Берестечку, Дубно, Дубровиці, Здолбунові, Олевську, Олиці, Ольшанах, Радзивилові й Сарнах, наступного року – в Дубно, Острозі й Рівному, на Холмщині²⁴.

Події осені 1918 – літа 1919 рр. свідчать, що одним із засобів, які обопільно використовувалися учасниками міжетнічного конфлікту, стало інтернування. Серед перших політиків-українців, яких інтерновано поляками, – Ю.Романчук, К.Студинський, В.Охримович та інші; з-поміж провідних політиків-євреїв – Л.Райх, М.Рінгель, д-р Газеман. Дещо раніше, протягом 5-10 листопада 1918 р., до інтернування окремих осіб вдалися й представники української влади в Рогатині та Ширці²⁵.

Надалі до радикальніших заходів – інтернування з прифронтових смуг польської інтелігенції та священиків –

українську сторону спонукали воєнні поразки УГА²⁶. Прикладом категоричності настроїв слугують домагання західних українців у Бориславській окрузі, де в травні 1919 р. частина з них зажадала “виселення... і то масового польських родин, які не суть зайняті в наших інституціях...”²⁷. Щодо польської сторони, то вона застосовувала інтернування в міру здобуття нових територій.

Поступово табори інтернованих постали в різних місцевостях. Кількість ізольованих у них поляків сягнула 25 тисяч²⁸. Тим часом, за різними даними української сторони, в таборах і в’язницях поневірялося від 20 до 100 тис.²⁹.

Ці цифри, навіть у тому разі, якщо припустити їх завищення, окреслюють методи, до яких поза фронтовою смугою вдавалися обидві сторони. Водночас простежується однотайність їхніх представників у констатації немотивованого насильства над тими, кого ізольовано від зовнішнього світу. Подекуди причиною агресії щодо “інших” слугували політичні “мотиви”. Зокрема – розбіжності в оцінці етнічного характеру Східної Галичини та її столиці. У с. Крехів, що в повіті Рава-Руська, одного з поляків побито за те, що відмовився вклонитися представнику української влади і виконати його вимогу: вигукнути, що це є українська, а не польська земля. Поляк Д.Вавчинюк свідчив, що у Красне український солдат побив польського юнака за те, що той на запитання “чи є Львів польським?”, дав ствердну відповідь³⁰.

Культуру війни в запіллі конфліктуючих сторін виявляє й тероризування цивільного населення. Воно застосовувалося як щодо окремих етнофорів з поміж “чужих”, так і на груповому рівні. Приклад подій, коли жертвами нової влади ставали окремі громадяни, знаходимо в свідченнях жительки Копиченців М.Гамулкевич: “Коли з моїми доньками... прибули до канцелярії коменданта містечка, присутній там український офіцер запитав мене, де наші коні. Коли відповіла йому, що на прив’язі, сказав солдату направити мене з доньками до іншого приміщення і дати нам усім по 25 ударів киями. Солдат справді відвів нас до іншого приміщення. Там першою кинули на землю мою

доньку Софію, а потім двоє солдат тримали її за руки та ноги, а третій бив грубою палицею по всьому тілу так довго, поки та не втратила свідомість. Потім у такий самий спосіб бито мою доньку Марію. Потім Юзефу, наприкінці ж - мене..."³¹.

Прикладом агресії щодо "чужих" на груповому рівні – доля села Сокольники, що неподалік Львова: насильство над місцевими поляками та його спалення (початок грудня 1918 р.). Майже одночасно така трагічна доля спіткала українців с. Корні, що поблизу Рави-Руської³².

Вивчення проблеми етнічного насильства часів воєнно-політичного конфлікту осені 1918 – літа 1919 рр. дає підстави для констатації його високого рівня. Показником цього, з-поміж іншого, стали випадки розстрілів полонених³³ та відвертого садизму. "В Чорнокінях..., - розповідається в "Кривавій книзі", – розстріляли польські війська трьох українських селян і жида Фінка, останнього за те, що його два сини служать в українській армії. Найперше йому відтяли пальці, опісля викрутили руки і так він мучився цілий тиждень, а по тижневі розстріляли його"³⁴. Це далеко не єдиний приклад садизму часів польсько-української війни.

Показник високого рівня нетерпимості в умовах етнічного конфлікту – спонтанні прояви зневаги й упередженості до представників кліру "чужих". Приклад таких подій на Самбірщині – спроба представників української влади залучити до прибирання вулиць місцевого рабина³⁵. Подекуди таке зухвальство виявляли й польські війська.

Протягом війни 1918–1919 рр. об'єктами, на яких солдати демонстрували свою нетерпимість до "іншості", ставали сакральні споруди. В час львівського погрому "...божниці руйнували. Святі релігійні книги (тори) дерли і кидали до каналів..."³⁶. Паплюженню піддавалися й церкви, а конфесійна приналежність не раз ставала приводом для переслідувань³⁷.

Виявом компонентів міжетнічної взаємодії в умовах політичного конфлікту стало й насильне переміщення священиків. До літа 1919 р., згідно з даними української сторони, інтерновано

близько тисячі представників кліру³⁸. Примусовому переміщенню піддано й римо-католицьких ксьондзів. Їх звільнено лише в березні 1919 р. завдяки особистому клопотанню митрополита А.Шептицького³⁹.

Виявлена представниками конфліктуючих сторін культура війни (репресії й терор супроти “чужих”) слугувала засобом “переконання” й упокорення групи-супротивника. Таке залякування в діалектиці антагонізму й конфлікту – засіб для досягнення примусової зміни поведінки “чужих”, які налаштовані до претендента на владу вороже або ж нейтрально⁴⁰.

Етнічне насильство, як і воєнно-політичний конфлікт загалом, рельєфно-болісно вривався в етнічну пам'ять спільнот, що проживали на західноукраїнських землях. Згідно з оцінками голови Волинської парламентської групи Пулавського, взаємні настрої українців і поляків початку 1920-х рр. характеризувалися браком довіри та неприязню. “Перед очима тих громадськостей постійно поставали образи з другого періоду російської революції і боротьби на терені Галичини... Здавалося, – згадував він, – що між населенням українським і польським виникло провалля, яке вирівняти неможливо”⁴¹. Психологія конфлікту, яка зміцнилася в ході революції 1917–1920 рр., виявилася настільки значимою, що, згідно з оцінкою, висловленою в 1933 р. головою Волинської парламентської групи Безпартійного блоку співпраці з урядом, “...між громадськістю польською і українською виникли різниці, нівелювання яких виявилось неможливим”⁴².

Подібні твердження правомірно стосуються й євреїв. У їхній етнічній пам'яті погроми закарбувалися як акти насильства, що відбулися на очах сусідів, які займали здебільшого позицію спостерігачів. У час, коли громадськість Волині поінформовано про Варшавську угоду (1920 р.), євреї краю, згідно з оцінкою органів поліції, виявили занепокоєння активізацією українців. Причина цьому - “...боязнь переслідувань, яких зазнали з їхнього боку...” в попередні роки⁴³.

Наші висновки зводяться до наступного: емпірика воєнно-політичного конфлікту 1918–1919 рр. на західноукраїнських

землях свідчить, що запропонована лідерами груп політична культура не стільки скоригувала поведінку його учасників, скільки означила перед ними предмет вибору. Толерантні між-етнічні стосунки домінували переважно на індивідуальному рівні. Натомість масова політична культура постала як сукупність різних форм агресії стосовно “чужих”. Їхня чисельність зростала синхронно з розгортанням масштабів польсько-української війни. Тероризування цивільного населення, розстріли полонених, погроми й інші форми етнічного насильства закарбувалися в пам’яті груп, безпосередньо впливали на їхню взаємодію у подальший час.

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 31–68.

² Макаруч С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – С. 78–106, 163–181.

³ Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Т. 20. Політичні науки. – К., 2002. – С. 24–28.

⁴ Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-421. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 6.

⁵ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Вид. 2-ге. – К., 2000. – С. 118.

⁶ Чайківський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 73.

⁷ Грицак Я. Назв. праця. – С. 137.

⁸ Костюк В. ЗУНР у спогадах письменника Осипа Мошури // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1–3 листопада 1993. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 119.

⁹ Lach M. Prady polityczne na wsi Wołyńskiej i ich odzwierciedlenie wśród młodzieży mojej szkoły // Głos nauczycielstwa Wołyńskiego. – 1935. – Zeszyt 1. – S. 6.

¹⁰ Старосольський В.Й. Теорія нації / Передм. І.О.Кресіної. – Нью-Йорк; Київ, 1998. – С. 90.

¹¹ Грищенко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. – К., 2000. – С. 12–13.

¹² Діло. – 1918. – 21 листопада. – С. 1.

¹³ Кравець М. Проблема Холмщини й Підляшшя напередодні й під час Першої світової війни // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. – К., 1993. – С. 186.

¹⁴ Мишуга Л. 1918 рік у Володимирці // Літопис Волині. – 1953. – № 1. – С. 32.

¹⁵ Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 325.

¹⁶ Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. – Koszalin-Warszawa, 1994. – S. 93–94.

¹⁷ Грицак Я. Назв. праця. – С. 137.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Krajewski S. “Problem żydowski” – problem polski // Więż. – 1998, numer specjalny. Pod wspólnym niebem. Tematy polsko-żydowskie. – S. 66.

²⁰ Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. – Koszalin-Warszawa, 1994. – S. 82.

²¹ Републіка. – 1919. – 7 лютого. – С. 4.

²² Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. – К., 2000. – С. 171.

²³ Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). – К., 1998. – С. 101.

²⁴ Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К., 1998. – С. 247, 273, 451; Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 175–177.

²⁵ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 168.

²⁶ Там само.

²⁷ Макаруч С.А. Назв. праця. – С. 143.

²⁸ Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. – Koszalin-Warszawa, 1994. – S. 96.

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 63.; Кривава книга / Упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич, 1994. – С. 29.

³⁰ Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. – Archiwum Akt Nowych (далі – ААН), sygn. 5341a. – S. 14, 72.

³¹ Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. – ААН, sygn. 5341b. – S. 34.

³² Krajewski S. “Problem żydowski” – problem polski // Więż. – 1998, numer specjalny. Pod wspólnym niebem. Tematy polsko-żydowskie. – S. 94; Кривава книга. – С. 42–43.

³³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 113.

- ³⁴ Кривава книга / Упорядник, автор передм. *Я. Радевич-Винницький*. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич, 1994. – С. 28.
- ³⁵ *Чайківський А.* Назв. праця. – С. 67.
- ³⁶ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 196.
- ³⁷ *Литвин М., Науменко К.* Назв. праця. – С. 113.
- ³⁸ Там само; Кривава книга. – С. 30.
- ³⁹ *Литвин М., Науменко К.* Названа праця. – С. 108.
- ⁴⁰ *Арон Р.* Назв. праця. – С. 171.
- ⁴¹ Wolyń. – 1934. – 18 lutego. – S. 1.
- ⁴² Wolyń. – 1933. – 11 czerwca. – S. 2.
- ⁴³ Державний архів Рівненської області. – Ф. 30. – Оп. 17. – Спр. 1. – Арк. 97.

Рафальська Тетяна

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ
ЖИТОМИРЩИНИ В ХХ СТОЛІТТІ:
ВІД “КОРЕНІЗАЦІЇ” ДО
“ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”**

В умовах національного відродження України, розбудови її державності, утвердження міжнародного авторитету важливого значення набуває всебічне дослідження маловідомих сторінок історії українського народу, пов'язаних з періодом становлення радянської тоталітарної системи. Непоправних втрат зазнали народи України внаслідок масових політичних репресій, депортацій, утиску прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств суспільства та національностей.

Історично склалося так, що на Житомирщині поселялися та проживали люди різних національностей. Так, перші єврейські поселення з'являються у Волинській губернії в середині XVI ст. За переписом 1897 року у Волинській губернії проживало 395782 душі єврейської національності. В 1913 році єврейське населення губернії досягло свого апогею – 554451 особа (14,5 % від загальної кількості жителів). Відповідно до перепису 1939 року єврейське населення східної Волині становило близько 127 тис. осіб¹.

Перші чеські колоністи з'явилися на Волині після 1861 року в кількості 8000 чоловік. Згідно з переписом 1884 року на території Волинської губернії налічувалося 19304 чехи². За звітною документацією волинських губернських органів політосвіти за 1923–1924 роки в губернії налічувалося 10000 чехів, які мешкали головним чином у Житомирському та Коростенському округах³.

У XIX ст. на Житомирщині масово селилися німці-переселенці. Кількість німецьких колоній особливо швидко зросла в другій половині XIX ст. Загальна кількість німецького

населення Волинської губернії на 1925 рік становила 71588 осіб: у Коростенському окрузі – 26593, в Житомирському – 41527⁴.

Масове заселення Волині поляками почалося ще в другій половині XVI ст. У 1925 році загальна кількість польського населення Волинської губернії становила майже 150000 осіб. З них: в Коростенському окрузі – 30208, в Житомирському – 70437⁵.

За даними перепису населення 1926 року у Волинському окрузі мешкало 689136 осіб, з них: українців – 451548, поляків – 94434, євреїв – 63578, німців – 52622, росіян – 23323. Таким чином, на 1000 осіб населення припадало близько 653 українців, 137 поляків, 76 німців, 92 євреїв, 37 росіян, 6 чехів. Тобто, на Житомирщині національні меншини становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому – 18%⁶.

Велика питома вага національних меншин у структурі населення Житомирщини суттєво впливала на соціально-економічний розвиток регіону та на перебіг суспільно-політичного життя в 20–30 роках XX століття.

У 1923 році на XIII з'їзді РКП(б) під час запровадження політики “коренізації” ставилася мета зміцнити вплив радянської влади та компартії шляхом використання мов неросійських народів, формувати відданих владі кадрів з місцевого населення, розвивати культуру на жорстких ідеологічних засадах. Про це вказувалося, зокрема, в тезах наради працівників політичної освіти Волинської губернії про роботу серед нацменшин. Наводилися дані про їх кількість станом на 1925 рік по губернії, округах, містах і містечках⁷.

До основних завдань належали: розвиток національних етносів, допомога в політичній освіті, розвиток освіти національною мовою, збільшення клубів, хат-читалень, бібліотек тощо.

Реалізація політики “коренізації” призвела не лише до залучення нацменшин до радянського будівництва, але і до бурхливого розвитку національних культур, освіти, створення кадрів національної інтелігенції, до явища, що дістало назву “національного ренесансу 20-х років”⁸.

Слід визнати: двадцять років минулого століття були досить сприятливими для розвитку національних меншин. Задля втягнення їх у процес соціалістичного будівництва і максимального задоволення національних прав і потреб, у місцях компактного проживання створювалися національні сільради і національні райони.

У 1928 році на Житомирщині було створено єдиний в Україні польський національний Мархлевський (Довбиський) район. На його території проживала 41 тис. чоловік, 73% яких становили поляки⁹.

30 квітня 1930 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив постанову про утворення Пулинського німецького району в складі 30 сільських рад¹⁰.

18 квітня 1924 року Волинська губернська адміністративно-територіальна комісія заслухала клопотання уповноважених чеських колоній Висока, Чуранди, Горбаші Житомирського округу, які на підставі рішення загальних зборів звернулись з проханням організувати Високо-Чеську сільраду з центром у Високій. На території Житомирщини було створено 12 чеських рад¹¹.

Широка мережа національних рад, національні райони та органи самоуправління національних меншин створювалися для більш швидкого залучення національних меншин до “соціалістичного будівництва”. Ця політика радянської влади розкрила широкі можливості для розвитку етнонаціональних спільнот. Швидкими темпами розвивалася національна освіта, збільшилася кількість друкованих національних видань, зростала мережа національних бібліотек, клубів, культурних об’єднань.

У сільському господарстві спостерігалось зростання кількості та якості обробітку землі. Багато чеських, німецьких та польських господарств обробляли 40, а інколи й більше десятин землі. Серед них не було помітно великого бажання вступати до колгоспів. Переважало одноосібне хутірське ведення господарства, що, звичайно, негативно оцінювалося місцевою партійною владою. Органи радянської влади відзначали

слабкий відсоток “радянзації” національних меншин, велику кількість заможних господарств, повну відсутність робітничого класу.

Наприкінці 1920-х років угруповання Й.Сталіна після перемоги в боротьбі за владу змінює методи у здійсненні політичного курсу щодо національних меншин. Відносна лібералізація політичного режиму в роки “непу” закінчилася наприкінці 20-х років, коли розпочалася насильницька форсована колективізація. Вона супроводжувалася знищенням традиційного господарського селянського устрою.

На початку 30-х років радянським керівництвом було проведено ретельне обстеження стану роботи з національними меншинами прикордонної смуги республіки. Було відмічено, що колективізація польських, німецьких, чеських сіл тут здійснювалася повільнішими темпами, ніж українських, оскільки національні ради нібито “засмічені класово ворожими елементами”. Так, в польському національному районі на початку 1932 року було колективізовано тільки 16,9 % господарств. До кінця 1933 року цей показник становив лише 32 % господарств. Покаранням за це для всієї України став голод 1932–1933 років. Від нього постраждали всі національності, які мешкали в УРСР. Слід зазначити, що це питання, незважаючи на низку наукових розробок, потребує додаткового вивчення.

Це був початок трагічних 1930-х років, і маховик масових репресій, які “теоретично” обґрунтовувалися сталінською тезою про посилення класової боротьби, тільки починав розкручуватися. Цілі верстви населення почали звинувачуватися в активній антирадянській діяльності або в потенційних намірах до такої. Серед нацменшин у першу чергу ворожими вважались ті, які представляли держави, що проводили антирадянську політику і мали спільні кордони з СРСР.

Вимога репресій аж до вищої міри покарання щодо контрреволюційних елементів містилася в постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 року. В ній помилки під час проведення національної політики розглядалися як

одна з причин провалів у сільському господарстві. Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У зобов'язав місцеві партійні органи посилити політичну роботу серед польського та німецького населення¹².

У 1933–1934 роках було сфабриковано справу “Польської організації військової”. “Голова” цієї організації Болеслав Скарбек часто бував у Мархлевському районі на Житомирщині. В цьому районі було заарештовано і репресовано все його керівництво. Арешту і розправі підлягали всі, хто в тій чи іншій мірі мав контакти чи просто був знайомий з Б.Скарбеком.

Після рішення ЦК КП(б)У від 9 грудня 1934 року починаються масові переселення. Перше таке виселення 750 сімей з Мархлевського району згідно зі заздалегідь складеними і завіреними НКВС списками було організовано наприкінці лютого – початку березня 1935 року. Для здійснення виселення “контрреволюційного польського націоналістичного елементу” були створені обласні і районні комісії. А в березні–квітні 1935 року з 16 районів Київської і Чернігівської областей в Мархлевський район переселено 743 господарства колгоспників-ударників. Відбуваються чистки від “націоналістів” у партійних організаціях та освітянських закладах¹³.

Крім переселення радянська влада активно проводила руйнування хутірської системи в Мархлевському та Пулинському національних районах та чеських сільрадах. Як уже зазначалося, одноосібники заважали здійсненню колективізації. За липень–серпень 1935 року тільки в Мархлевському районі було ліквідовано 1200 господарств. Нова хвиля переселень припадає на кінець вересня–жовтень 1935 року. З Пулинського району виселено 663 німецькі сім'ї та 337 польських, з Мархлевського – 350 польських¹⁴.

З жовтня 1935 року була прийнята постанова ЦВК УРСР про Мархлевський та Пулинський національні райони. “У зв'язку з економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, – зазначалося в постанові, – незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю,” –

Президія ЦВК УРСР ухвалює рішення здійснити реорганізацію¹⁵. Жодних політичних мотивів у цій постанові не вказувалося.

Тривають депортації з прикордонних районів. У окремих селах цих районів уже на літо 1936 року, як повідомлялося в енкеведистських звітах, зовсім немає польських сімей. Тільки з території Мархлевського району було вивезено близько 10 тис. поляків. У квітні 1936 року прийнято рішення про виселення з Житомирщини близько 4 тис. чоловік. З Червоноармійського (нова назва Пулинського) району в 1936 році було депортовано: німців – 588 чоловік, поляків – 312 (з них практично всі – за політичними мотивами)¹⁶.

У 1933–1936 роках каральні органи залишили чеське населення у відносному спокої. Дипломатичні стосунки Радянського Союзу з буржуазно-демократичною Чехословаччиною не були такими напруженими, як з нацистською Німеччиною або Польщею. У 1933–1934 роках відбулися чергові соціальні чистки в сільрадах. З них виключали співчуваючих “куркулям”, ідейно слабких представників чеської національності. З посад голів колгоспів чехів і призначали комуністів-росіян, які створювали партійні комуністичні осередки. Мережа чеських шкіл, на відміну від польських та німецьких, не скорочувалася. Таким чином, на початку 30-х років ХХ ст. радянське керівництво розпочинає згортання курсу, спрямованого на відродження національно-культурних особливостей етнічних меншин. Це призводить до занепаду національно-культурного розвитку національних меншин і знищення національних інститутів. Згортання курсу національного розвитку збігалось з розгулом “ворого... та шпигуноманії”.

30 липня 1937 року Народним Комісаром Внутрішніх справ М.Єжовим під грифом “совершенно секретно” було видано наказ за № 00447, після якого розпочинається пошук “куркулів і кримінальників” на території СРСР. У вересні 1937 року в Житомирській області була утворена трійка та виділено ліміт на репресії – 2300 чоловік, з них 800 чоловік мали засудити до розстрілу, 1500 – до інших мір покарання. Проте на 11 вересня

1937 року ліміти по 1 категорії було вичерпано і викрито набагато більше ворогів народу.

Цей шквал репресій не обминув і національні меншини. 25 липня 1937 року видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00439, згідно з яким, починаючи з 29 липня 1937 року, розпочинались арешти німців, які працювали на військових заводах, залізничному транспорті та інших місцях. Усю операцію з арештів вимагали завершити в п'ятиденний термін. Справи арештованих після закінчення слідства потрібно було направляти в НКВС СРСР для наступного розгляду Військовою Колегією СРСР.

11 серпня 1937 року видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00485. У ньому йшлося про головне завдання органів НКВС – розгром антирадянської роботи польської розвідки і повна ліквідація “незачесаної” до цього часу широкої диверсійно-повстанської “низовки” “ПОВ” та головних людських контингентів польської розвідки в СРСР¹⁷.

У зв'язку з багатонаціональним складом населення Житомирської області репресії проти національних меншин набули тут масштабного характеру. Як зазначається в доповідній записці начальника УНКВС по Житомирській області Г.В'яткіна заступнику наркома внутрішніх справ УРСР Д.Гричухіну від 3 серпня 1938 року в області з березня 1937 по серпень 1938 року “викрито” 206 польських “боювок”, 18 німецько-фашистських штурмових загонів, 4 чеські повстанські дружини та 26 українських повстанських комітетів, які керували 77 повстанськими загонами. За участь у так званих національних повстанських і шпигунських організаціях було заарештовано понад 6000 чоловік, з них за участь у, так би мовити, українських націоналістичних – 2888 чоловік, “Польській організації” військовій – 2126, німецько-фашистських – 1068, чеській – 89¹⁸.

За наведеними вище наказами слідчі справи не розглядалися. До розгляду Військової колегії та прокуратури СРСР надсилалися списки (“альбоми”) на осіб, що підлягали репресіям, в яких коротко викладалася суть справи, вказувалася

стаття, за якою проходив заарештований. Так, на Житомирщині за наказами № 00439 та № 00485 з жовтня 1937 по березень 1938 року було заарештовано 9640 чоловік, до розстрілу – 8580 чоловік. З них по польській лінії – 7993 чоловіки, по німецькій – 1647. Відсоток розстріляних однаковий – 89%¹⁹.

Відомості про засудження громадян Житомирської області на виконання наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. за протоколами НКВС СРСР та Прокурора СРСР

№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі до		Розстріляно в містах	
			ВМП	ВТТ	Житомир	Бердичів
16	29 жовтня 1937 р.	100	100	-	99	1
49	19 листопада 1937 р.	99	90	9	84	6
53	23 листопада 1937 р.	50	48	2	44	4
60	27 листопада 1937 р.	50	50	-	48	2
73	6 грудня 1937 р.	101	98	3	79	19
77	10 грудня 1937 р.	50	47	3	47	-
86	13 грудня 1937 р.	150	147	3	113	34
88	15 грудня 1937 р.	100	95	3	94	1
97	21 грудня 1937 р.	50	49	1	48	1
103,104	23 грудня 1937 р.	298	251	47	246	5
136	4 січня 1938 р.	80	76	4	68	8
150	12 січня 1938 р.	50	50	-	50	-
181	19 січня 1938 р.	149	87	62	81	6
185	20 січня 1938 р.	99	73	26	70	3
186	21 січня 1938 р.	171	166	5	166	-
199	26 січня 1938 р.	50	40	10	40	-
Разом		1647	1467	180	1377	90

**Відомості про засудження громадян Житомирської області
відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485
від 11 серпня 1937 р. за протоколами
НКВС СРСР та Прокурора СРСР**

№ протоколу	Дата винесення вироків	Кількість засуджених	У т. ч. до:		Розстріляно в місцях			Помер під час слідства
			ВМІІ	ВТТ	Житомир	Бердичів	Київ	
130	18 жовтня 1937 р.	200	199	1	173	24	-	2
164	22 жовтня 1937 р.	200	194	6	172	22	-	-
202	29 жовтня 1937 р.	200	197	2	180	17	-	-
271	5 листопада 1937 р.	200	198	2	162	34	-	2
289	9 листопада 1937 р.	200	195	5	169	26	-	-
325	15 листопада 1937 р.	100	99	1	76	23	-	-
347, 354	19 листопада 1937 р.	199	187	12	160	27	-	-
390, 392	23 листопада 1937 р.	300	286	14	207	76	-	3
425	27 листопада 1937 р.	99	96	3	90	6	-	-
444	29 листопада 1937 р.	200	200	-	153	47	-	-
463	2 грудня 1937 р.	100	86	13	74	12	-	-
467	3 грудня 1937 р.	100	99	1	79	20	-	-
489, 490	8 грудня 1937 р.	399	397	2	256	40	-	1
523	11 грудня 1937 р.	101	90	11	88	1	-	-
533	13 грудня 1937 р.	100	94	6	80	14	-	-
546	14 грудня 1937 р.	100	87	11	82	5	-	-
548	15 грудня 1937 р.	200	197	1	152	45	-	-
566	16 грудня 1937 р.	100	93	7	81	12	-	-
569	17 грудня 1937 р.	200	199	1	155	44	-	-
585, 588	20 грудня 1937 р.	397	342	55	267	74	-	1
604, 615	23 грудня 1937 р.	500	434	66	317	115	-	3
644	27 грудня 1937 р.	198	141	57	72	65	2	2
649	28 грудня 1937 р.	259	256	43	153	103	-	-
681	2 січня 1938 р.	46	36	10	17	103	-	-
701	4 січня 1938 р.	152	128	23	56	19	-	-

727, 728, 729, 730	7 січня 1938 р.	649	645	4	559	72	-	2
752	11 січня 1938 р.	100	88	12	88	84	-	-
762	12 січня 1938 р.	100	68	31	49	-	-	-
792	16 січня 1938 р.	100	71	29	60	19	-	-
809	19 січня 1938 р.	99	70	29	43	11	-	-
818, 819	20 січня 1938 р.	497	324	173	304	27	-	-
824, 825, 828, 830, 831	21 січня 1938 р.	1065	884	181	884	-	-	-
854	26 січня 1938 р.	250	212	37	84	127	-	1
856	27 січня 1938 р.	249	220	29	220	-	-	-
1033	16 березня 1938 р.	1	1	-	1	-	-	-
Разом		7993	7113	880	5883	1211	2	17

Відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 року і виданого слідом наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 року рішення нерозглянутих слідчих справ щодо контрреволюційних національних контингентів було передано на розгляд особливих трійок на місцях. За півтора місяця роботи особливої трійки в Житомирській області до вищої міри покарання засуджено 4165 чоловік і лише 38 – до ув'язнення В.Т.Т. Лише за 10 днів травня, 4 дні вересня, 7 днів жовтня 1938 року рішенням трійки до розстрілу було засуджено (вирок виконувався негайно) 1405 чоловік²⁰.

Найгучнішими сфальсифікованими справами щодо національних меншин на Житомирщині стали:

1. Справа Волинського центру “ПОВ”. За версією слідства цей центр керував роботою 28 районних комендатур, під керівництвом яких перебувало 206 диверсійно-повстанських загонів “боювок”. У справах засуджених з “ПОВ” в обвинувачувальному висновку читаємо: “...був ярим польським націоналістом, активним членом польської контрреволюційної повстанської організації. Підтримував тісні зв'язки з антирадянськими елементами, разом з якими проводив активну

контрреволюційну націоналістичну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади та встановлення польського фашистського ладу в Україні”. Тільки в Житомирі всі 100 чоловік, що проходили у цій справі, були засуджені до вищої міри покарання 28 вересня 1938 року (а розстріляні 4 жовтня 1938 року в м. Житомирі)²¹.

2. Справа Волинського фашистського центру. За версією слідства він був створений ще під час Громадянської війни, коли Житомирщина була окупована австро-німецькими військами. Керівником центру були: Є.Ф.Енслен (лікар-хірург) – емісар фашистської організації “Аусланддойче”, інші відомі лікарі: О.Л.Найман, Є.Є.Вейкерт, Ю.К.Дорн. До організації входили люди різного соціального статусу. Серед засуджених є і пастори, і секретар райпарткому, і редактор районної газети (всі – німецької національності).

Згідно з довідкою від 1958 року за цією справою було заарештовано 350 чоловік за обвинуваченням у створенні німецько-фашистської повстанської організації, вербуванні радянських людей, антирадянській діяльності. Вони були засуджені до вищої міри покарання постановою трійки від 21 вересня 1932 року.

3. Справа Чеської військово-повстанської шпигунської організації “Чеське дружество”. За версією слідства організація створена у 1919 році полоненими офіцерами чеської армії Беликом Францем та Манея Єдуардом. У подальшому керівництвом організацією здійснювали Штромбах, Вадседаден та Маркун. При організації були створені військово-повстанські загони. Члени організації звинувачувались у проведенні розвідувальної діяльності на користь Чехословаччини, у тому що вони займалися шкідництвом та антирадянською діяльністю. Рішенням трійки від 22 вересня 1938 року 80 чоловік, “причетних” до “Чеського друjestва” було розстріляно²².

Єврейське населення також не залишилося без уваги органів НКВС. Ще в 1930 році були викриті Пулинська нелегальна сіоністська організація “Гашомер-Гацоїр”, Романівська

сіоністська організація “Гелоцуд”. У середині 30-х років багато євреїв проходило у справах есерів, меншовицьких організацій. За сфальсифікованою справою антирадянської монархічної організації до вищої міри покарання були засуджені рабини А.Є.Кельман, Ш-З.А.Фідман, М.Хасін.

Від репресій постраждала більша частина національних меншин Житомирщини²³.

**Кількісна характеристика репресованих
за національностями**

№	Національності	Міра покарання		Разом
		Розстріляні	Інші види репресій	
1	Українці	8622	15459	24081
2	Поляки	6802	3481	10283
3	Німці	2577	1668	4245
4	Євреї	469	995	1464
5	Росіяни	319	702	1021
6	Чехи	176	180	356
7	Білоруси	101	110	211
8	Латиші	36	17	53
9	Цигани	36	1	37
10	Литовці	11	15	26
11	Молдовани	8	8	16
12	Угорці	8	5	13
13	Естонці	5	5	10
14	Хорвати	4	3	7
15	Татари	2	4	6
16	Грузини	1	4	5
17	Австрійці	2	2	4
18	Італійці	1	3	4
19	Китайці	1	3	4
20	Ассирійці	-	3	3

21	Болгари	1	2	3
22	Корейці	1	2	3
23	Вірмени	1	1	2
24	Казахи	-	2	2
25	Румуни	1	1	2
26	Французи	1	1	2
27	Азербайджанці	-	1	1
28	Башкири	-	1	1
29	Греки	-	1	1
30	Кабардинці	-	1	1
31	Калмики	-	1	1
32	Комі	-	1	1
33	Мордвини	-	1	1
34	Осетини	-	1	1
35	Серби	1	-	1
36	Словаки	1	-	1
37	Таджики	-	1	1
38	Удмурти	1		
39	Фіни	1		
40	Чуваші	-	1	
	Разом	19190	22681	41874

Аналізуючи таблицю, слід наголосити, що на Житомирщині найбільше постраждали від політичних репресій: поляки – 10283 чоловіки, німці – 4245, євреї – 1464, чехи – 356.

Крім фізичного знищення людей продовжувалося руйнування культурних осередків національних меншин та національної освіти. 10 квітня 1938 року ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про реорганізацію шкіл на Україні”. У ній подальше існування національних шкіл оголошено шкідливим, оскільки вони начебто були вогнищами буржуазно-націоналістичного впливу на дітей. 16 лютого 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У

ухвалило постанову “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради”, у якій визнавалося “недоцільним подальше існування як особливих національних районів, так і сільрад”. А у березні 1939 року остаточно було припинено функціонування національного районування в республіці²⁴.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що радянська влада остаточно зруйнувала надбаня періоду “коренізації”. Тоталітарна система вимагала особливого національного курсу для створення нової нації – “радянський народ”. До цього додалася викривлена внутрішня політика з пошуком внутрішніх ворогів під час здійснення радянських соціально-економічних експериментів у країні, а також пошук потенційних агентів держав, особливо сусідніх, чії уряди проводили антирадянську політику.

Згадані чинники посилювались умовами прикордонного розташування Житомирщини, що, врешті-решт, призвело до застосування більш жорстоких репресивних заходів радянської тоталітарної системи та її регіональних інститутів влади щодо національних меншин.

¹ Коган Л.Г. Всесвітня спілка Волинських євреїв // Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 33. – Житомир, 2005. – С. 53.

² Кондратюк Р., Шевцова Л. До історії чеської діаспори на Житомирщині // Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 2. – Житомир, 1998.

³ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Р. – 31. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 269–274.

⁴ Там само. – Арк. 270.

⁵ Там само. – Арк. 271.

⁶ Всесоюзний перепис людності 1926 р. – Москва, ЦСУ СРСР, 1929. – Т. 12. – С. 214.

⁷ ДАЖО. – Ф.Р. – 31. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 269.

⁸ Чирко Б.В. Політичне тавро “спецпереселенці”. Документальна розповідь про депортацію національних меншин // Відродження. – 1993. – № 10. – С. 72.

⁹ Кондратюк Р.Ю., Блашкевич Л.А. Польські національні адміністративні утворення на Житомирщині у 20-тих роках ХХ ст. // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 95.

- ¹⁰ Радянська Волинь. – 1930. – 11 червня.
- ¹¹ *Нестеренко В.А.* Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930 роки) // Чехи на Волині. – Луцьк, 1994. – С. 57.
- ¹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.1990. – С. 45.
- ¹³ Реабілітовані історією. Житомирська область: в 7 кн. – Житомир, Полісся, 2006. – Кн. 1. – С. 24.
- ¹⁴ ДАЖО. – Ф. Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 1.
- ¹⁵ ДАЖО. – Ф.Р. – 42. – Оп.1. – Спр. 134. – Арк. 107–108.
- ¹⁶ Реабілітовані історією. – С. 26.
- ¹⁷ *Уйманов В.Н.* Репрессии. Как это было: в 5т. – Томск, 1995. – Т. 1. – С. 336.
- ¹⁸ ДАЖО. – Ф. Р. – 5013. – Оп.2. – Спр. 5411–П, т. 7. – Арк. 250–254.
- ¹⁹ Реабілітовані історією. – С. 32–34, таб. 8, 9.
- ²⁰ Там само. – С. 34.
- ²¹ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013. – Оп. 2. – Спр. 5411–П, т. 7. – Арк. 276.
- ²² ДАЖО. – Ф.Р. – 5013. – Оп. 2. – Спр. 7060–П, т. 5. – Арк. 208–211, 288–294.
- ²³ Реабілітовані історією. – С. 54–55, таб. 11.
- ²⁴ *Чирко Б.В.* Шкідництво різних націй // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 35.

Мучник Анатолій

ПЛЮРАЛІЗМ В ЮДАЇЗМІ: СПРОБА ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

У світлі релігійного плюралізму можливі дві тенденції у практиці релігійних інститутів: а) вони можуть, адаптуючись до ситуації, визнавати релігійну свободу і демонструвати толерантність щодо інших конфесій; б) відмовитися від подібної адаптації і надалі існувати та сповідувати свої догмати й істини у колишньому, початковому, вигляді.

Але паралельно з вибором цих позицій відбувається і процес їхньої політизації, що виявляється у зміні релігійних соціальних концепцій, утвердженні соціальної активності релігійних організацій, а також участі в економічних, політичних, соціальних і духовних процесах.

На сучасному етапі релігійний фактор присутній також у політичних та міжетнічних конфліктах. Представники ортодоксальних кіл нерідко виявляють активне неприйняття вірувань інших конфесій; наявні конфронтація, прояви насильства, агресії на ґрунті релігійної нетерпимості, які зазвичай ускладнюють етнічні конфлікти. У зв'язку з цим можна стверджувати, що без миру між релігіями неможлива злагода і порозуміння між народами, окремими групами людей. Але парадоксально, що в юдаїзмі проблеми взаємовідносин світових релігій видаються менш складними, ніж конфлікти внутрішньоконфесійні, що призводить до невиконання інтегративної функції релігії – підтримки єдності людей у межах етнічної спільності. Адже юдаїзм є класичним зразком національної релігії.

Труїзм сучасного міжрелігійного діалогу полягає в тому, що представники різних громад віруючих повинні прийняти і цим фактично схвалити релігійне розмаїття та релігійно-культурний плюралізм. Якщо ми хочемо, щоб діалог був цілісним, треба дозволити кожному учасникові говорити про себе і бути

самим собою. В жодній іншій сфері цю потребу не підкреслювали й не виділяли більше, ніж у юдео-християнському діалозі. Усі погоджуються, що для того, щоб покращити перспективу розвитку богослов'я, посилити співпрацю на соціально-етичному рівні, а також спонукати християн до каяття щодо їхніх антисемітських позицій та вчинків, слід будувати мости між юдейською та християнською спільнотами, які сприяли б примиренню та взаємному порозумінню.

Проте одну групу, яка могла б стати таким мостом, а саме: спільноту месіянських юдеїв фактично не приймають ані юдеї, ані християни, які беруть участь у міжрелігійному діалозі. Багато людей називають ці групи і таких віруючих “юдео-християни” або “єврейські християни”. Так титули передбачають потенційну можливість будувати мости. Оскільки люди, які належать до цих груп, є водночас і юдеями, і християнами, вони могли б очікувати доброзичливого розуміння з боку як юдаїзму, так і християнства.

Проте саме це і є найважливішим пунктом незгоди. На думку переважної більшості тих, хто задіяний у міжрелігійному діалозі, юдео-християни (а особливо месіянські юдеї) є найменш придатними до виконання функцій будівників мостів, їх взагалі усунуто від діалогу, не кажучи вже про якусь керівну їхню роль. При цьому учасники діалогу зовсім не стримуються від того, щоб говорити про юдео-християн із упередженням. Не визнаючи за месіянськими юдеями навіть права на самоназву, учасники діалогу – юдеї та християни – нав'язують їм свої власні дефініції. Фактично, месіянських юдеїв звинувачують у синкретизмі, шахрайстві, неадекватному ставленні до культу та збоченій поведінці, а їхні релігійні переконання та наміри зазвичай ставлять під сумнів.

Хоч за юдейською і християнською традиціями існування месіянських юдеїв вважається аномалією, не можна не зважати на той факт, що з апостольських часів і дотепер у різні часи і в різних місцях існував рух переконаних юдеїв, які вірили в Христа, і цей рух був сильним і динамічним¹.

Починаючи з кінця 1960-х років, із появою руху месіянських юдеїв, зросла їхня впевненість у собі, результатом чого стало щораз більше утвердження свого права бути тими, ким вони є, й очікувати, щоб інші сприймали їх такими, якими вони є. Чи можна заперечувати реальність їхнього життя в Ісусі тільки тому, що воно не збігається з богословськими конструкціями деяких християн і юдеїв – учасників міжрелігійного діалогу? Чи ми, християни, відкинемо цих братів і сестер у Христі тому, що існування їх порушує питання про допустимість інакшої релігійної традиції?

Мета месіянського юдаїзму – бути на сто відсотків єврейським і на сто відсотків вірним Біблії (що складається із Танаху і Нового Заповіту). Отже, він відмовляється пристосовуватися до будь-яких категорій, винайдених людьми.

Головне заперечення християнства: “Ви відновлюєте перешкоду, що стоїть посередині”. Невдоволення християн у зв’язку з розвитком месіянського юдаїзму часто виявляється у наступних словах: “Ви відновлюєте “перешкоду, що стоїть посередині”, яку зруйнував Месія (Єфесянам 2:11-16). Наголос, який ви робите на єврействі, порушить єдність євреїв і язичників у Месіанській Общині (Церкві)”².

Головне заперечення юдаїзму: “Не можна бути євреєм і вірити в Ісуса”. Найчастіше заперечення євреїв з приводу месіянського юдаїзму полягає у наступному: “Ви намагаєтесь поєднати несумісне – не можна сприймати Йешуа як Месію і при цьому залишатися євреєм”³. Але це зовсім не аксіома: по-перше, сам Йешуа і його перші послідовники були євреями; по-друге, протягом останніх двох тисячоліть завжди були євреї, котрі вшановували Йешуа як Месію, Спасителя як Господа, залишаючись при цьому частиною єврейського народу, наскільки дозволяла єврейська община. Завдання: створити життєздатний месіянський юдаїзм. Проте це завдання, що серйозно ставиться до історії та розвитку юдаїзму і християнства протягом останніх двадцяти століть, досі залишається невиконаним.

Месіянські євреї вперше стали помітними після арабо-ізраїльської війни 1967 року. Непереможний Ізраїль став популярним, а Єрусалим повністю опинився під його контролем. Цей момент видався зручним для групи американських євреїв для того, щоб почати активно проповідувати ідею месіянського єврейства. Але месіянським євреєм може бути, по суті, і неєврей, якщо він визнає суть учення. Суть ця нескладна.

Основи теології месіянства дуже прості. По-перше, віра в Біблію – Старий Заповіт + Новий Заповіт, або, якщо хочете, Танах + Брит Ха Хадаша. Це натхненне Слово Бога – надійне і безпомилкове. По-друге, вічний Бог, творець неба і землі, є триєдиним Богом (Батько, Син і Святий Дух). Саме тому він і називається івритом у множині – Елохім. По-третє, людина справді згрішила й упала. По-четверте, людина вже стала спасенною через спокутувальну кров Ісуса Месії. Нарешті, по-п'яте, віра в чудеса. Всі чудеса, описані в Біблії, відбувалися насправді, а чудотворна сила Господа продовжує діяти і в наші дні⁴.

Можливо, і надалі будуть з'являтися нові течії, що використовують юдаїзм як свою відправну точку. Вічні питання залишаються, і поки людина не розучилася самостійно думати, завжди будуть існувати різні відповіді на ці питання. Виникнення нової течії обов'язково залежить від трьох елементів, і всі вони підзвітні людям. По-перше, мають з'явитися люди, які сформулюють і розроблять нові релігійні ідеї. По-друге, мусить з'явитися лідер або група лідерів, здатних успішно пропагувати ці ідеї. По-третє, мають знайтися люди, які забажають, щоб їх хтось вів. Кожна історична епоха пропонувала свої погляди на вічну тему взаємостосунків Бога і людини. Численні секти, як метеори, спалахували і згасали. Деякі жили упродовж століть, перетворюючись на потужні напрями. Нова течія в усі часи заради свого успішного існування і розширення повинна стати зручним духовним притулком для великої групи людей, частина яких не може задовольнити свої духовні потреби через існуючі форми релігій, а інша частина просто шукає себе і жваво відгукується на все нове, незвичне, революційне, навіть

скандальне. І справді, в усі часи людство поділялося на тих хто хоче як усі, і на тих, хто хоче відрізнятися від основної групи. Є ще один варіант виникнення релігійної течії. Частина людей вірить у Всевишнього, як заповідано, але одночасно не хоче підкорятися духовним авторитетам свого часу чи своєї общини. Коритися Богу потрібно завжди, а от коритися людині інколи не хочеться. Наскільки авторитет у справах віри авторитарний? Наскільки правильно конкретний духовний лідер або релігійна рада коментують доктрини? Наскільки правильні прийняті духовні настанови? Ці запитання виникають не просто так. Зазвичай вони з'являються в переломні моменти життя народу, якщо відповіді авторитетів не встигають за життєвою ситуацією, що швидко змінюється.

У дні підбиття благосних підсумків минулого століття прогресу, перемоги людського генія над силами природи, над інфекційними захворюваннями та над неписьменністю так і хочеться з'ясувати, що ще люди не перемогли. Релігійну нетерпимість ми ще не перемогли, як і расову або національну нетерпимість. Модна зараз тема роз'єднаності і розколу в нашому суспільстві – це відображення наших страждань від нетерпимості. Не століттями, а тисячоліттями людина виношувала та плекала ідею толерантності, терпимості. Вона багато домоглася на цій ниві, але коли ми читаємо наші газети чи дивимося телевізор, то розуміємо, що багато ще попереду. Процес розвитку ідеї толерантності триває.

Терпимість – це дозволяння іншій людині мати свободу дій чи суджень, це терпиме і неупереджене ставлення до поглядів і точок зору, що відрізняються від наших власних. Як багато крові пролилося у світі за всю нашу оглядну історію через нестачу саме цього “терпимого і неупередженого” ставлення один до одного.

Терпимість – терпимістю, але завжди одна й та сама проблема хвилює людину, яка сприймає питання релігії надто близько до серця. Якщо Бог єдиний, то чому люди не вірять однаково. І не влаштовують її пояснення релігійних учителів,

які все звертають на підступи сатани, який намагається роз'єднати людей і зіштовхнути їх зі шляху істинного. Таке пояснення апіорно оцінює факт існування різних релігійних думок як негативний.

Але питання і надалі викликають сумніви. Різноманітність – це погано чи добре? Якщо це добре, припустимо, у світі тварин, або в музичних формах, то чому це погано в релігії. І з іншого боку, якщо Господь неоднозначно наказав у своєму Святому посланні виявляти свою любов до нього і свій послух через цілком конкретні дії, чітко дотримуючись культу і законів, то як же деякі люди можуть це ігнорувати та встановлювати щось своє.

Але, як нам говорять, одкровення Божі записувалися протягом багатьох років різними людьми. А що написано однією людиною, інша завжди може неправильно зрозуміти, по-своєму витлумачити, побачити інший зміст і відчутти ще один, а також прокоментувати з точки зору поточного моменту. Люди різні і думають по-різному, у тому числі і на релігійні теми. Однак можна ще сказати, що існує влада авторитету, і якщо мудреці сказали, що треба, то потрібно наслідувати. Досить думати – необхідно робити.

Боротьби за толерантність у давньому світі не було. Боротьба за релігійну терпимість починається тільки після того, як зароджується ідея індивідуальності та цінності окремої особистості. Саме Тора вперше в релігійній історії випукло показує цінність особистості через стосунки Бога і людини. Із Тори і Танаха видно, що із Всевишнім можна сперечатися (Мойсей), укладати договір (Авраам), обговорювати наболілі проблеми (Самуїл та інші Пророки), і навіть сваритися (Іов). При цьому Божі істини залишаються нетлінними і переходять від покоління до покоління через свідомість людей.

Юдаїзм розвивається. Десять заповідей залишаються навічно, але структура юдаїзму така, що релігія не забуває жодного моменту із життя єврея. Хоча тисячолітні догми непорушні, життя ставить перед релігією нові питання майже

щоденно. Навчилися хірурги пересаджувати живим органи померлих, і виявилася необхідність прийняття відповідної релігійної постанови на цю тему.

Але і на це можна зауважити.... І так далі. Думок завжди багато, а чим більше зусиль ми витрачаємо на спробу все пояснити і розкласти по полицях, тим більше цих думок з'являється. Ця с не захищає і не пропагує жодної ідеї чи точки зору, крім, мабуть, однієї. Вона показує, що в усі часи в юдаїзмі існували різні течії, і, відповідно, віруючі обирали для себе, до якого напряму приєднатися.

Але наше завдання скромніше – коротко і не повчаючи показати, що юдаїзм не поступається за багатством і різноманітністю відтінків християнству, ісламу та іншим світовим релігіям. Істина, як відомо, народжується в суперечці, і, мабуть, тому різні точки зору на один і той самий предмет ніколи не зникнуть. До того ж інтерес до юдаїзму в євреїв, які називають себе світськими або секулярними, виявляється інколи значно сильнішим, ніж у євреїв традиційно віруючих.

Історія єврейського народу характеризується, з одного боку, нерозривним зв'язком із землею предків, прагненням (і здійсненням прагнення) до здобуття на ній національного вогнища, а з іншого – майже 4000-літніми мандрями світом. У ході цих мандрів євреї вступали у взаємодію чи не з усіма великими світовими цивілізаціями. Вони ознайомлювалися з новими ідеями, засвоювали нові знання і, незважаючи на це, залишилися самими собою. У чому ж стрижень самотності цього народу? Який спектр підходів до релігійної традиції, джерелом якої вважається Боже одкровення, виробив єврейський народ серед мінливості свого існування?

Рабі Ірвін Грінберг, президент Національного центру єврейської освіти і лідерства стверджує: “Не важливо, до якого напряму юдаїзму ви належите. Важливо, щоб ви цього не соромилися”. Це – дуже глибоке зауваження і здається просто гострим тільки на перший погляд. Конфлікти між напрямками юдаїзму багато в чому пов'язані з тим, що євреї схильні

перебільшувати сильні сторони своєї позиції і слабкі – опонента. Тому реформісти зазвичай звинувачують ортодоксів у фанатизмі і вважають себе єдиним толерантним і ліберальним рухом. Ортодокси, у свою чергу, вважають, що представники інших напрямів – приховані атеїсти, які спотворюють Тору заради власних зручностей. Але оскільки жодному із рухів не вдалося “зробити світ досконалим під владою Бога”, прихильникам усіх напрямів варто стати доброзичливішими до своїх противників і почати скромніше відгукуватися про власні заслуги. Денис Прагер сказав, що, окрім ортодоксів, реформістів, консерваторів і реконструктивістів, є ще два напрями юдаїзму: “серйозні і несерйозні євреї”. Він також вважає, що: немає аутентичних напрямів. Є аутентичні євреї⁵.

Юдаїзм не є (і ніколи не був) монолітно-одноманітним ученням. Практично із самого початку в ньому існувало різноманіття думок з основних релігійних питань. У IV ст. н.е. амора* Абайе наводив, посилаючись на пророка Еліяху (Ілію), вердикт Всевишнього з приводу однієї талмудичної дискусії, де кожна зі сторін відстоювала свою правоту: “І це, і те – слова Бога живого”. Насправді, ще задовго до епохи, в якій жив Абайе, окремі законовчителі і навіть цілі рабиністичні школи по-різному трактували багато фундаментальних релігійних концепцій, включаючи і концепції, пов’язані з тріадою Бог-Тора-Ізраїль⁶.

Такого роду плюралізм – різноманіття ідей – мав одночасно і “вертикальний”, і “горизонтальний” характер: відмінність думок існувала як між сучасниками, так і між представниками усіх поколінь єврейських мислителів. Різні групи дотримувалися часом не просто несхожих, а прямо протилежних поглядів щодо Бога і того, що він очікує від людини. Групи ці постійно дискутували одна з одною; напрями, що виникали в ході історії, кидали виклик поглядам попередників. Так, упорядник Мішни** р. Іехуда ха-Насі, коментуючи біблейський уривок, де

* Так називали законовчителів талмудичного періоду, чиї висловлювання наводяться в Гемарі (Талмуді).

** Основна частина Талмуду.

розповідається про царя Хізкія (Єзекію), стверджував: “Подібно до того, як предка царя Хізкії залишили трохи незавершеним, щоб і йому було чим відрізнятись, так і мої попередники залишили мені можливість показати себе”. Звідси випливає, що, коли законовчитель пропонує своє тлумачення того чи іншого питання, яке відрізняється від інших, його думкою не повинні нехтувати і вона не повинна вважатися зухвалою⁷.

Мета цієї статті – дати певне уявлення про те, що ми називаємо єврейською релігійною спадщиною; про характерне для цієї спадщини діалектичне співвідношення наступності і новаторства, єдності і різноманіття.

Одним з основоположних правил юдаїзму необхідно вважати не існування правил без винятків. Адже з єврейської точки зору закони дані для духовного зростання людини, а отже є засобом. Закони Тори для людини, а не над людиною.

Тому будь-який із них неодмінно має винятки, а матеріал нашої теми не претендує на “істину в останній інстанції”, а лише на “інформацію до роздумів”, тобто допомагає позбутися “духовної сліпоті” (рівень вибору “добро–зло”) та повернути нас до зримого вибору між “гарним” і “кращим”.

Рабі Гарольд Кушнір зазначав, що: “Юдаїзм, якщо його розуміти правильно, може врятувати ваше життя від жалюгідної повсякденності. Але більше нічого він вам не може дати. Він може зробити ваше життя більш достойним. Мета – не у виживанні єврейського народу. Це – засіб. Головна мета заробити світ таким, яким Бог створив його на початку Творіння”⁸.

Загальнолюдський обов’язок продовження роду людського, пошук шляхів його виживання формують як першочергове завдання в економічному захисті природи захист самої людини. Нова філософія моралі повинна виробити нові життєві принципи, а можливо, по-новому усвідомити фундаментальні біблійні правила взаємовідносин у суспільстві в ім’я соціальної згоди різних конфесій і народів, людських груп, організацій та держав із різним рівнем розвитку та забезпеченості. Звичайно, це досить тривалий процес, але саме ця дорога веде до Храму, і

в цьому є покаяння сучасного індустріального суспільства, яке має найближчими роками сформувавши підходи і принципи переходу до створення нових моральних та інтелектуальних рис людини майбутнього. Спроби нагадати про “обвинувачення справедливі” чи “обвинувачення брехливі”, як жарина, може стати джерелом нової всесвітньої пожежі, і їх слід побоюватися та уникати.

У 1995 році вийшло в світ дві праці ортодоксальних рабинів з приводу месіанського юдаїзму. Це праця на той час рабина Одеси Ішайя Гісера “Ловці душ. Правда про місіонерів”⁹, (сама назва коментарів не потребує) та збірник статей “Єврейська Тора і християнські місіонери”, яка починається із такої фрази: “Місіонерська діяльність з кожним роком являє собою дедалі серйознішу загрозу для єврейської молоді усього світу”¹⁰.

Плідні єврейсько-християнські зв'язки існували завжди. Обидві релігії мають багато спільного, і в багатьох сферах об'єднання зусиль християн і євреїв може дати чимало. Навіть християнське місіонерство серед євреїв могло розцінюватися останніми як помилка, але помилка щира і продиктована найкращими почуттями. У цьому відношенні однак, дещо змінилося. Єврей і після Голокосту може сприймати спроби християн “навернути” його як щирі і доброзичливі. Але навіть при цьому вони не можуть бути припустимими надалі: по суті, це спроби зробити іншим шляхом те, що Гітлер намагався зробити по-своєму. Таку думку на християнсько-єврейський діалог висловлює єврейська сторона¹¹.

Багатостраждальна історія людства з моменту його виникнення, а особливо після виокремлення основних релігійних течій та їхнього розділення дві тисячі років тому показує, що не можна підводити до жорстокого протистояння найбільш тендітне та найменш пізнане і таємниче – віру. Хай кожен гордиться своєю вірою, але не підносить її над Іменем, бо це – завжди джерело розбрату і провісник катастроф.

Нехай кожна людина збереже дане їй життям право вибору своєї віри вільним, а не насильницьким шляхом. Нехай

розбіжності віросповідання і традицій стануть дорогою взаємозбагачення спільної історії людства, а не каменем спотикання, приводом для вічних чвар.

Професор Михайло Членов з приводу сучасної ситуації з релігійністю євреїв у Росії висловлює таку думку: “На час розколу СРСР, до 1992 р., російські євреї були нерелігійними, не мали жодного уявлення про юдаїзм як релігію. Слід відзначити важливий момент: релігія – це не віра в Бога, а виконання певних стандартів поведінки, зрима (для оточуючих) форма поведінки, виконання певних ритуалів, соціальний адрес, форми життя. Проблема в тому, якими будуть ці форми всередині юдаїзму.

Нині в Росії наявні різні форми: ортодоксальний юдаїзм... ортодоксальний любавицький хасидизм... реформістський юдаїзм... Сьогодні любавицький хасидизм (ультра ортодоксальний напрям юдаїзму) намагається стати єдиним представником юдаїзму в Росії. Якщо це станеться, то буде здійснюватися контроль за всіма єврейськими організаціями, оскільки це направлення – найбагатше. Це відштовхне єврейську інтелігенцію. Коло і прихильників релігії звужиться. Проблема в тому, чи вдасться євреям зберегти плюралізм у своїх організаціях.

Крім ортодоксальних релігійних євреїв, є ще “вихрести” – такі, як євреї-християни (“Євреї за Ісуса”) і євреї-мусульмани. Вони не можуть бути членами єврейських общин.

Висновок звідси такий: всередині юдаїзму мусить існувати плюралізм. В противному разі релігія може стати фактором дезорганізації життя в Росії”¹².

Таке саме становище і в Україні.

¹ Релігійна свобода і права людини. Місія і прозелітизм. – Т. 3. – Львів: “СВІЧАДО”, 2004. – С. 335–336.

² *Стерн Давид*. Коментарий к Еврейскому Новому Завету. – М.: СИЛОАМ, 2004. – С. 16.

³ Там само.

⁴ *Штерениш М*. Многоликий иудаизм. – Герцлия: ISRADON, 2002. – С. 119–120.

⁵ *Телушкин И.* Еврейская мудрость. – Ростов н/Д: “Фенікс”, 2001. – С. 445.

⁶ *Глиссер И.* Ловцы душ. Правда о миссионерах. – Одесса: “Шомрей Шабот”, 1995. – С. 31.

⁷ Там само. – С. 32.

⁸ *Телушкин И.* Указ. соч. – С. 537.

⁹ Еврейская Тора и христианские миссионеры: Сб. статей. – Иерусалим: “Швут Ами”, 1995.

¹⁰ Многообразие и единство. Всемирный Совет прогрессивного иудаизма. – Иерусалим, 1995. – С. 3.

¹¹ *Факенгейм Э.* Что такое иудаизм? Современная интерпретация. – Иерусалим–Москва: ДААТ/Знание, 2002. – С. 271–272.

¹² *Рыбкина Р.* Как живут евреи в России? – М.: “Паралели”, 2005. – С. 143–144.

Мандебура Олеся

НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І МОВНЕ ПИТАННЯ (на основі подій 1905 року)

1905 рік лишився в пам'яті України не лише масовими страйками січня–березня, посиленням селянського і робітничого руху, діяльністю РСДРП – її III з'їздом, пожвавленням національного руху тощо. Про це можна прочитати в будь-якій книжці, будь-якому підручнику з історії України XX ст. Мабуть, жодне століття у світовій історії не зазнало стількох перекручень, вигадок, фальсифікацій, як минуле, і особливо – в радянській історичній науці. Але було і багато подій та фактів, значних і не дуже, які просто замовчувались, ігнорувалися, залишаючись відомими неширокому колу фахівців. Зокрема, йдеться про активну позицію науковців щодо відміни сумнозвісного таємного Емського акта 1876 р. та додатків до нього 1881 р., викладену в кількох документах та підтриману Імператорською Академією Наук (далі – ІАН) у Санкт-Петербурзі.

У шкільних та інститутських підручниках, у різноманітних “Історіях УРСР” про ці документи і позицію вчених важко відшукати бодай якусь згадку. Виняток становить хіба що академічний двотомник “Історія Української РСР” 1967 року видання (згадаймо – це був період діяльності “партійного націоналіста” (за висловом Юрія Шаповала) Петра Шелеста). У ньому досить скупко зазначено: “Українська буржуазія випрошувала у царського уряду скасування Емського акта 1876 р., що забороняв викладання українською мовою у школі, та дозволу на видання газет і літератури українською мовою”¹. І все. І одразу по тому – про бажання цієї самої буржуазії добитися автономії України в межах буржуазної конституційної Росії, що фактично звучить як звинувачення. За наведеними словами важко уявити, про що йшлося. А відбувалися ось які події.

Ще в останній декаді XIX ст. розпочалися подання до російського уряду різного роду записок і рекомендацій щодо зняття заборон з українського друкованого слова. На початок XX ст. ці подання набули масового характеру: від земств (скажімо, херсонського та чернігівського), українських учених та культурних діячів (зокрема, О.Кониського, В.Леонтовича), товариств грамотності, поліцейських чиновників, окремих чиновників управління цензури тощо. Цей пункт був присутнім у резолюціях хліборобського з'їзду (1901 р., Москва), з'їзду кустарів (1902 р., Полтава) тощо. Яскраво виражений протестний характер мав XII Археологічний з'їзд (1902, Харків). Крім того, на початок XX ст. припадає значне зростання просвітницької діяльності різноманітних організацій, товариств, а також політичних партій (зокрема, Револуційної української партії, Української радикальної партії та деяких інших).

Наполегливішою стала поведінка української інтелігенції. Окрім подання різноманітних записок, вона вживала рішучих заходів, аби добитися безпосередніх контактів з високими державними посадовцями. Дані про таку зустріч делегації у складі М.Дмитрієва, І.Шрага, В.Науменка, О.Косач з головою комітету міністрів С.Вітте наводить Марія Кармазіна, посилаючись на О.Лотоцького². Під час цієї зустрічі Вітте запевнив прибулих у швидкому знятті заборон на український друк.

Про назрілу необхідність відміни заборон висловлювались і в Санкт-Петербурзі. Тільки виходили там з інших міркувань. Процитуємо уривок з листа одного поліцейського чиновника в газету "Гражданин" (1905, № 9): "Долго сдерживаемое искусственно воздвигаемыми правительством преградами развитие народной литературы на украинском языке нашло себе выход в другом направлении, и мы уже не в силах бороться с неудержимым потоком, разливающимся все шире и шире. Этот поток грозит нашей безопасности и благу родины. Преградить его нет сил и опасно, как бы не разорвал плотины и не причинил еще больше вреда..."³.

І ось на порядку денному на засіданнях комітету міністрів у грудні 1904 р. постало питання про "устранение из

постановлений о печати излишних стеснений” (як делікатно сказано!) щодо української мови. Не вважаючи себе достатньо компетентним, щоб вирішити це питання в одноосібному порядку, а насправді, думається, щоб перекласти всю відповідальність на інші плечі, комітет міністрів “в видах вящей осторожности” доручив міністрам народної освіти та внутрішніх справ звернутися за відповідними висновками до Імператорської Академії Наук, Харківського та Київського університетів, а також київського, подільського та волинського генерал-губернаторів. Комітет окремо зауважив, що питання про мову викладання в народних школах не ставиться і розглядатися не буде.

30 січня 1905 р. (всі дати подаємо за старим стилем – О.М.) міністр народної освіти направив президенту ІАН відповідний документ, а та, у свою чергу, потім розіслала його далі. Найпрогресивнішою виявилася резолюція харківської комісії. До її складу увійшло одинадцять професорів. Дев’ятеро з них, тобто абсолютна більшість, були українцями. Головою комісії одноголосно обраний Микола Сумцов, секретарями – Максимейко та Соловійов. Відбулося 5 засідань, на яких виробили резолюцію. Її назва – “Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке”. На засіданні ради університету 5 квітня 1905 р. “Записка” була прийнята одноголосно. Крім того, харків’яни опублікували її окремим відбитком того ж року, що саме по собі є промовистим фактом.

Її основні положення викладені у семи пунктах. Коротко їх можна сформулювати таким чином: застосовувати до української літератури ті ж правила і вимоги, що й до російської; надати повну свободу щодо перекладу українською мовою Святого Письма та інших книжок “религиозно-нравственного содержания”, а також для церковної проповіді; визнати законність застосування української мови у белетристиці та всіх галузях науково-популярних знань, забезпечити допуск у шкільні бібліотеки та народні читальні книжок українською мовою нарівні з російською; зрівняти у правах з російською українську драматургію та театр; дозволити українську періодику на

однакових правах із російською; дозволити ввезення в Росію галицьких періодичних видань та книг на загальних підставах. Незважаючи на “попередження” комітету міністрів не торкатися питання про мову викладання в народних школах, харківська комісія окремим сьомим пунктом поставила питання про доцільність навчати українському письму і читанню дітей у початковій школі, видання україномовних хрестоматій, інших педагогічних посібників, а також вміщувати у російських підручниках переклади малозрозумілих дітям-українцям російських слів і виразів.

Така постановка питання свідчила про високий рівень громадської і національної свідомості харківської професури. Її рекомендації виходили в першу чергу з інтересів українського народу, задоволення його нагальних потреб, утому числі й освітньо-культурних.

Київські вчені стояли на дещо інших позиціях. До складу київської комісії увійшло вісім професорів. Наукові доповіді виголосили В.Перетц і В.Антонович. Невідомо, чим мотивувався Антонович, коли заявив: “Народність ця (українці — О.М.) цілковито позбавлена інстинкту державности; вона не тільки не становила окремої держави, але добровільно відхилила створення такої, навіть тоді, коли історичні обставини давали на це можливість”⁴. Втім, на засіданні історико-філософського факультету Київського університету одноголосно прийнято рішення про можливість скасування усіх обмежень та надання українській мові того самого статусу, яким користується російська.

До складу комісії ІАН входило сім академіків: А.Фамінцин, В.Зеленький, О.Лаппо-Данилевський, Ф.Фортунатов, С.Ольденбург, О.Шахматов. Очолив її Федір Корш, який, на думку дослідників, прихильно ставився до українських культурних прагнень. До складу комісії увійшло також шість діячів української петербурзької громади⁵. Відповідь Академії мала назву “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”. Це був солідний науковий документ на 28 сторінках великого формату із 9-ма додатками різного змісту, який уклали Ф.Корш

(загальні дані і розвиток українського письменства) і О.Шахматов (лінгвістичний аспект).

У “Додатках” надруковані наукові розвідки (зокрема, П.Стебницького “Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности”, С.Русовой “О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского языка”, А.Русова “Украинофильство”, А.Лотоцького “Краткий обзор украинского литературного движения в России и за границей” тощо), повідомлення, записки та листи, автори яких пишуть про необхідність відміни різних обмежень на використання української мови.

У цій підсумковій резолюції петербурзькі академіки були доволі відвертими у своїх висновках і висловлюваннях. Зокрема, вони висловили впевненість, що розпорядження 1863 р. і указ 1881 р. не мають юридичної сили, оскільки не можуть бути узгоджені з основними засадами російського законодавства, і “цензурные стеснения малорусского печатного слова, начавшиеся притом только с 1863 года, не были вызваны какими бы то ни было угрожающими единству России стремлениями малорусского народа или его интеллигенции”⁶. Не без гумору вчені зазначили, що “только несчастная случайность могла побудить правительство к преследованию целой письменности и к принятию на себя заботы о малорусском правописании”⁷.

Комісія Академії Наук переконувала високопосадовців, що “малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном своем языке”⁸. Цікавим є такий висновок: “...в ненормальных условиях духовной и умственной жизни живет в России народность, насчитывавшая в январе 1897 г. до 23 миллионов 700 тысяч душ”⁹. Ну і вже зовсім актуальною є наступна думка: “Государство, не умеющее обеспечить одно из самых элементарных прав гражданина – право говорить печатно на родном языке, возбуждает в гражданине не уважение к себе, не любовь, а безотчетный страх за существование. Этот страх порождает недовольство и революционные стремления”¹⁰.

Загалом, відповідь Академії цілком відповідала вимогам часу. Для 1905 року це був однозначно прогресивний документ. Звичайно, деякі з його наукових положень сьогодні показуються анахронізмами. Зокрема, теза про існування спільної для предків українців і росіян мови, якій дали назву “общерусская”. Втім, самі ж академіки визнали, що ця мова не дійшла до нас в письмових пам’ятках і відновлюється “предположително”. Ця теорія, незважаючи на її сумнівну наукову вартість, не будучи документально підтвердженою, проіснувала, втім, майже до кінця ХХ ст. і до сьогодні має чимало прихильників.

Дослідники вважають, що висхідною точкою для петербурзьких академіків були добро і єдність Росії. Дозвіл на видання книг українською мовою аргументували тим, що це нічим не зашкодить неподільності Російської імперії, тоді як незадоволення, викликане заборонаю, разом із розквітом видавничої діяльності в Галичині може потенційно зродити таку небезпеку. Академіки наголошували також на тому, що української книжки потребують у першу чергу неосвічені селяни і малороси загалом – вірні і випробувані сини російського народу.

Про неабияку вагу документа свідчить і той факт, що 1910 р. його надрукували окремим відбитком, щоб він став максимально доступним. Зробив це невідомий приватний підприємець.

Цей кінцевий академічний документ був виданий “на правах рукопису” накладом 150 примірників і став відомий лише вузькому колу фахівців та урядовців. Укази 1876 і 1881 рр. так і не були скасовані офіційно. Революція 1905 р. призвела до певних змін, зокрема, до появи нових правил цензури, до загального полегшення ситуації з українською мовою. Безперечно, цьому посприяла і активна, рішуча позиція наукової інтелігенції, насамперед – харківських і київських учених, а також петербурзьких академіків. Втім, на часі був новий наступ реакції. Почалися нападки на все українське. Розпочався новий етап боротьби за українську мову.

¹ Історія Української РСР у двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 534.

² Див.: Політична історія України. ХХ століття. У шести томах. – Т. 1. – К.: Генеза, 2002.

³ Див.: Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. – Петербург, 1905. – Приложения.

⁴ Цит. за: *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: “Рута”, 1998. – С. 33.

⁵ Там само. – С. 32

⁶ Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. II.

⁷ Там само.

⁸ Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. III.

⁹ Там само. – С. 28.

¹⁰ Там само. – С. 22.

II. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Войтович Радмила

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ “СИЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ” В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В умовах глобалізації виникає нова форма інституційної організації громадян – “сильна держава”, аксіоматичність якої сьогодні сумніву ні у кого не викликає. Держава за будь-яких умов та факторів має бути “сильною”, аби гарантувати своїм громадянам стабільність, соціальну безпеку, а для світової спільноти – конкурентність, такою мірою аби ефективно протистояти різним глобалізаційним викликам, які мають місце у сучасному світі.

У контексті цього аналізу для нас принципово важливим є розв’язання двох дослідницьких завдань: з’ясувати основні критерії, згідно з якими можна класифікувати відповідність або ж і невідповідність окремих національних держав до “сильним” державам, з іншого ж боку перед нами постає завдання визначити існування “сильних держав” і, таким чином, вказати на їх роль у сучасній загальноцивілізаційній стратегії суспільного розвитку. В межах цього дослідження ми виходимо із діалектичного розуміння самої сутності “сильної держави”, оскільки вона як така характеризується двома аспектами, а саме: “сильна держава” як ефективна управлінська інституція щодо реалізації національних інтересів в умовах глобалізації, а також як держава, яка має могутній вплив на загальноцивілізаційний розвиток людства і керується транснаціональними критеріями розвитку. Під останньою ми розуміємо США та їх

вплив на суспільно-політичний розвиток людства з його “стандартизованою формою демократії”, яка начебто де-юре ніяких загроз з собою не несе, а де-факто реально перешкоджає реалізації загальнонаціональної стратегії суспільного розвитку окремих країн світу. Не винятком у цьому плані є і Україна, особливо у так званий “постмайдановий період”.

Зазначена проблематика для вітчизняної науки є новою, хоча й деякі її аспекти виступали предметом окремого дослідження в працях таких вчених, як *В.М.Князев, І.С.Кравченко, В.Г.Кремень, І.Ф.Надольний, О.І.Білорус, М.І.Михальченко та інші*.

На пострадянському просторі вперше поняття “сильної держави” було озвучене у 2000 році на “Всеросійській конференції на тему “Російська держава та право на межі тисячоліть” у доповіді російського дослідника *М.Топорніна*¹. Проте зміст “сильної держави” тут розглядався у контексті її внутрішньої політики, з огляду на що аспекти впливу глобалізаційних процесів не враховувалися.

Деякого іншого підходу до визначення сутності “сильної держави” дотримується інший російський дослідник *О.Неклесса*, під якою він розуміє “державу у якій кожен може сказати, що він захищений як морально, так і матеріально, адже в її межах діє високий рівень розвитку демократії, за якої будуть досягнуті реальні умови для реалізації потенціалу кожного громадянина, дотримуються норми свободи особистості, створюється база для розвитку ефективного громадянського суспільства”².

Складовим елементом функціонування “сильної держави” є ідеологія ордолібералізму, яка характеризує “вільний ринковий порядок” і пронизує собою усі сфери життєдіяльності як окремої держави, так і впливає на розвиток інших національних держав. Це свідчить про те, що визначальним фактором функціонування “сильної держави” є економічний чинник, а тому не має жодних сумнівів у тому, яка держава найбільшою мірою реалізує цей фактор – звісно, що США.

Аналізуючи дослідження американських вчених і нещодавніх Нобелівських лауреатів *Д.Стігліца, Д.Екерлофа та*

М.Спенса, до критеріїв “сильної держави” слід віднести “позбавлені краху держави” та “позбавлені краху ринки”. Віднайти такі держави на карті світу, дотримуючись критеріїв, запропонованих дослідниками, практично не можливо, оскільки на тому чи іншому історичному етапі та чи інша держава світу мала і крах своєї державності, а також і цілком ймовірний крах економічної сфери. Тут скоріше за все критерієм “сили” такої держави є потенціал виходу із кризових ситуацій – чим мобільніше та ефективніше вона із нього вийде, тим “сильнішою” вона є, а тим самим і більш ефективною є її державно-управлінська система.

У цьому плані особливу увагу доцільно приділити внутрішньому фактору національного розвитку окремої держави, який і є визначальною умовою її “сили”. Це пояснюється тим, що досить часто, особливо це стосується кінця ХХ – ст. поч. ХХІ ст., окремі держави світу звертаються за допомогою до інших держав, аби ті допомагали їх суспільно-політичному розвитку. Це аж ніяк не може слугувати основою такої держави, адже це є не що інше, як її слабкість. Такий помилковий погляд щодо стратегії розвитку окремих національних держав особливо в умовах глобалізації, притаманний для більшості країн світу. Не винятком у цьому плані є і Україна, де протягом останніх декількох місяців проводяться бурливі консультації урядовців та окремих політичних сил на предмет того, яка країна світу найбільшою мірою (виходячи із її ментальної структури) може розробити сьогодні для нас стратегію економічного та навіть і політичного розвитку. Вочевидь, це ще раз підкреслює слабкість України стосовно всього глобального економічного простору та неефективність власної державної політики.

У межах цього аналізу слід також виокремити так звану *англосаксонську* модель розуміння “сильної держави”, відповідно до якої державі належить активна роль в організації ринкової економіки, та *континентальну*, яка відстоює ліберальну систему цінностей і характеризує максимальну впорядкованість відносин між державою, громадянином та бізнесом.

З нашого погляду визначальним принципом функціонування “сильної держави” в умовах глобалізації є економічний фактор, користуючись концепцією Ф.Хайєка* це так званий “економічний гуманізм”, “економічне чудо”, що доводить пріоритет економічних інтересів людини (добробут, соціальна безпека) над інтересами держави. В першу чергу, розглядаючи концепцію “сильної держави”, слід виходити із *політики паритетності*, яка визначає ефективність державної політики у поєднанні з принципом компромісності, свободи та соціальної рівності як у стосунках між громадянами, так і у відносинах між державами. Слід відзначити, що в умовах глобалізації жодною мірою не може бути мови про антагоністичні тенденції у відносинах між державами, адже тут основний пріоритет має політика рівності та технологія розвитку навздогін, де кожна окрема держава, яка не попадає у ногу з суспільним прогресом має відшукувати власні форми розвитку, які б цілком збігалися із загальноцивілізаційними критеріями такого розвитку. Це підтверджується також концепцією *А.Мюллер-Армака*, на думку якого, для розвитку сучасного суспільства важливим фактором є “зрівняти принципи свободи з принципами соціальної рівності”, що тим самим гарантує “сильній державі” ефективну політику компромісів у глобальному просторі, а також можливість досягнення соціальної рівності у відносинах між державами. Остання є вкрай важливою умовою, оскільки саме соціальна рівність у межах глобального простору вказує на можливість зайняти паритетну позицію окремими державами, позбавленими максималізму у ставленні один до одного та абсолютизації ролі окремої держави як суб’єкта глобального простору. “Сильна держава” відповідно до цього являє собою таку інституцію, яка забезпечує реалізацію ефективної соціальної політики, а тим самим високу конкурентність її у світі. Це все свідчить також про те, що необхідною умовою перетворення держави на “сильну державу” є функціонування “держави

* Концепція “економічного гуманізму” детально розроблена Ф.Хайєко у його праці “Конституція свободи”.

добробуту”, політика якої спрямована на обслуговування інтересів “соціально слабких прошарків”.

Важливою умовою функціонування “сильної держави” є чітко виписані глобалізаційні орієнтири “як сукупність принципів, регулювання соціально-економічної сфери, а не як певний проект, призначений для чіткого втілення”³. Це також підтверджує і той факт, що ніколи не можна упорядкувати суспільне життя національної держави за окремими чітко виписаними політичними рецептами, запропонованими іншими державами. А тому “сильна держава” — це та держава, яка сама чітко виробляє перспективи свого буття у майбутньому, не озираючись на інших.

В умовах глобалізації перед державою постає значна кількість ризиків, до яких, зокрема, доцільно віднести різні кризові явища, що перешкоджають їй належно реалізувати інституційні та еволюційні механізми суспільного розвитку. В першу чергу такими ризиками для “сильної держави” є тероризм та особливо підпорядкування національної стратегії суспільного розвитку глобалізаційній. З огляду на сучасні тенденції розвитку такий парадокс є очевидним та цілком виправданим, оскільки для маленької та “слабкої” країною завжди існує ризик “лягти під багату, і тоді її лідери і порядок управління будуть схвалювати, якщо навіть там буде практикуватися людодіство”⁴. Тому у нашому розумінні “сильна держава” — це держава, яка здатна подолати такі ризики, а тому виробити власну стратегію розвитку і провести ефективні суспільно-політичні реформи. Для такої держави принципово важливо спрямовувати свої цілі на реалізацію практичних завдань суспільно-економічного та політичного розвитку в умовах глобалізації. Фактично тут йдеться про нову суспільну синергетику, яка має набирати обертів саме в умовах глобалізації, оскільки саме вона приведе до виникнення й функціонування “сильної держави”.

Отже, “сильна держава” в умовах глобалізації являє собою самоорганізовану управлінську структуру, яка має враховувати стратегію розвитку суб’єктів глобального простору. Фактично в

умовах глобалізації жодною мірою не може бути мови про монопольну політику “сильної держави”, оскільки за своєю логікою вона є виключно “антимонопольною”, спрямованою на паритетність у стосунках з іншими. Так, на думку *В.Гуніка*, необхідною умовою ефективного розв’язання соціальних питань, а отже і функціонування “сильної держави” є “створення умов для “самозабезпечення”: найкращий соціальний порядок існує не там, де шляхом перерозподілу суспільного продукту максимально забезпечується широка соціальна підтримка, а там, де такої підтримки потребує максимальна кількість громадян”⁵. Виходячи із цього, “сильна держава” являє собою такий тип соціальної організації, який забезпечує розширення її функцій та соціальну стабільність, відповідно до умов глобалізаційного розвитку.

Особливо важливим елементом функціонування “сильної держави”, окрім її управлінських інституцій є людина як “основна рушійна сила суспільних відносин – самокерована особистість, воля громадян, що прагнуть закріпити свої ціннісні установки у ролі обов’язкових політико-правових інститутів”⁶. Проте тут перед “сильною державою” постає нове завдання – “не лише закріплювати ці інститути, але і розвивати та вдосконалювати їх”⁷ таким чином, аби, виходячи із цього, забезпечити їм відповідний рівень демократичного розвитку. Демократія як така в умовах глобалізації має відносний характер, оскільки, те, що може бути демократичним з погляду однієї національної спільноти, іншою за умов певної ситуації сприймається як анархія, яка не здатна вивести країну із кризи, якщо така породжена глобалізаційними умовами. В умовах глобалізації, коли національна держава є суб’єктом різних транснаціональних утворень, громадянам важко відстоювати право на ефективну державну владу, оскільки остання подекуди виступає виразником не національних, а глобальних інтересів. Це ще раз підтверджує і той факт, що держава як найвища національна цінність в умовах глобалізації є інертним утворенням, не здатним до обслуговування інтересів своїх громадян, а отже, і до самоорганізації, якої потребують від неї процеси глобалізації.

У межах нової цивілізаційної структури розвитку світу “сильна держава” є національним управлінським інститутом, побудованим на засадах глобального партнерства, що в першу чергу не перешкоджає власним інтересам громадян, які воно відстоює. У цьому саме і сила та міць такої держави, яка перебуває не на межі конфронтацій, а в першу чергу на межі перемовин та діалогу.

“Сильна держава” як глобалізаційна модель соціальної організації має передусім підвищити добробут нації таким чином, аби не послабити її. Виходячи із цього, держава як інструмент суспільного розвитку має дбати про збереження індивідуалізму нації у глобальному просторі навіть тоді, коли вона є не просто суб'єктом різних транснаціональних структур, а головним ньюсмейкером побудови глобального простору. У даному контексті під останнім ми розуміємо переважним чином США, а також Китай та Японію.

Важливе питання, яке виникає у даному контексті, це те, якою мірою діє “сильна держава” США, Китай та Японія не лише по відношенню до глобального світу, а в першу чергу щодо своїх громадян, наскільки ці країни є безпосередніми виразниками їх інтересів. Так, на думку *О.Здравомислова*, “сильна держава – це проблема раціоналізації як політичних дій, так і думок”⁸. Саме тому “сильна держава” є тим критерієм, який має забезпечити її високу конкурентність у світі. Проте не завжди принципи щодо формування “сильної держави” мають гуманний характер. Так, зокрема, досвід Китаю демонструє можливість формування “сильної держави” за допомогою відповідних економічних успіхів, які досить часто досягаються за рахунок “нереалізованих людських ресурсів”, що здійснюється шляхом “форсування гарантій економічних прав та свобод людини”. Це все, на думку *С.Гантінгтона*, “свідчить, що економічна система є заручником певного політичного курсу, а людський потенціал є недовикористаним через обмеженості особистих прав і свобод”⁹.

“Сильна держава” в сучасних глобалізаційних умовах має забезпечити перехід до сталого розвитку. Це пояснюється в

першу чергу тим, що в умовах глобалізації з'являються такі державні структури та транснаціональні інститути, на які саме покладається забезпечення “сталого” суспільного розвитку. У цьому плані, виходячи зі змісту внутрішньої політики “сильної держави” доцільно говорити про могутній, ефективний та демократичний потенціал держави щодо захисту свободи, реалізації потреб та інтересів людини. Щоб держава могла бути сильною та конкурентною у глобальному просторі, необхідно в першу чергу мати ефективну внутрішню політику. Саме тому “сильна держава” в умовах глобалізації мусить мати ефективну політичну владу, здатну приймати адекватні державно-управлінські рішення, які відповідають сучасним тенденціям суспільного розвитку. Особлива роль у творенні державної політики в умовах глобалізації має належати активній участі громадян, їх громадянській позиції. Це тим самим ще раз підтверджує актуальність вислову *Б.Гумбольдта*, що держава має бути сильною, а особистість активною. Саме тому важливо враховувати роль впливу громадянина на формування та здійснення політики держави в умовах глобалізації, адже тут доцільно виходити із рівня підтримки громадянами державно-управлінських рішень щодо зовнішнього курсу держави та, зокрема, її участі у відповідних транснаціональних утвореннях.

Проте, аналізуючи специфіку функціонування “сильної держави” в умовах глобалізації, доцільно виходити із рівня її економічного розвитку, адже він є важливим фактором посилення могутності її державності та позиціонування (відомості) у світі. Саме тому важливе питання, яке виникає у цьому контексті, зводиться до рівня державного регулювання суспільного життя в умовах глобалізації, який визначає потенціал “сильної держави”. Особлива увага при цьому має приділятися механізмам державного регулювання економічної сфери. Так, на думку *В.А.Затонського*, “сильна держава – це держава, яка чітко знає своє місце в ринковій економіці, мінімальні кордони та максимальні межі свого втручання в економічні процеси, діє в економіці за принципом “не заважати ринку”, застосовуючи

всі властиві для держави методи регулювання як опосередковані (економічні), так і прямі (адміністративні). Саме такі риси, на думку вченого і характеризують раціональну економічну політику, притаманну “сильній державі”¹⁰. Таким чином, важливою умовою функціонування “сильної держави” є вироблення ефективних механізмів поєднання економічних та адміністративних методів державного регулювання. Саме тому одним із механізмів функціонування “сильної держави” є злагоджена та ефективна система ланок суспільно-політичної та державно-управлінської сфери, що, у свою чергу, є індикатором прискорення суспільного розвитку в умовах глобалізації.

Проте у сучасному глобальному світі, окрім ринкової економіки важливим елементом розвитку сучасного суспільства є також “загальнолюдська цінність та надбання світової цивілізації”¹¹. У контексті зовнішньої політики “сильна держава” як така долучається до регулювання норм глобальної життєдіяльності. Тобто, виходячи із сучасної глобалізаційної логіки, вона має повне та безпосереднє право не лише впливати, але і визначати зміст національної політики своїх партнерів у межах відповідних транснаціональних структурах. Як приклад, на особливу увагу заслуговують США, зокрема, що стосується їх впливу на окремі пострадянські держави у формі так званих “кольорових революцій”. Проаналізувавши основні критерії “сильної держави” США, доцільно виокремити такі з них, як: нехтування індивідуальною свободою особистості, придушення особистої ініціативи, готовність йти на ризик, опосередкована відповідальність за прийняті рішення, максимальна потреба впливу на інші національні структури та об’єднання, тактичні дії, які наштовхуються на масовий супротив (підтвердженням чого стала війна в Іраку).

Важливе питання, яке виникає у контексті розгляду сутності “сильної держави”, це те, що має бути покладене в основу такої соціальної організації – однозначно мають бути покладені загальноцивілізаційні цінності, які визначаються загальнолюдськими. До таких, зокрема, традиційно належать

“обов’язок, дисципліна, відповідальність”. Кожна із зазначених цінностей в умовах глобалізації відзначається суперечливим характером, так, зокрема, що стосується обов’язку, то тут він як такий має відносний характер, оскільки в умовах глобалізації важко класифікувати, що є обов’язком, а що національним інтересом, який підкріплюється реальними потребами. Єдино аксіоматичною при цьому має бути система міжнародних угод, яка гарантує реалізацію відповідного обов’язку у відносинах між державами в умовах глобалізації. Те ж саме стосується розуміння дисципліни та відповідальності, щодо, зокрема, останньої, то вона тут має так званий бінарний характер, оскільки, з одного боку, держава має бути відповідальною перед своїми громадянами, а з іншого – перед суб’єктами глобального простору, до якого вона входить на паритетних засадах.

Виходячи із цього, необхідною умовою функціонування “сильної держави” є наявність ефективної системи права. Останнє забезпечує правову регламентацію функціонування “сильної держави” в умовах глобалізації. Кожній із національних держав притаманна своя система права, якою мірою вона є дієвою і наскільки державі вдалося долучитися до процесів адаптації міжнародного законодавства (гармонізація міжнародного права) до вітчизняних реалій, тим простіше їй налагоджувати стосунки із суб’єктами глобального простору, а отже, тим “сильнішою” є сама держава. З позицій *М.І. Матузова*, це підтверджується й тим, що “сильна держава здатна створити раціональну, внутрішньо узгоджену систему правових норм (право), які б стимулювали ініціативу, активність та самоуправління громадян, підвищили б їх роль в управлінні державою, встановлювали б громадський контроль над діяльністю органів державної влади”¹².

Це, у свою чергу, свідчить про те, що для “сильної держави” важливим критерієм реалізації її зовнішньої політики є рівень політичної свободи, наскільки держава є вільною у виборі реалізації своїх зовнішньополітичних стратегій. Така

проблема є достатньо актуальною для держави в умовах глобалізації, оскільки остання призводить до взаємозалежності у стосунках між державами, а тому говорити про автономну політику держави практично не можливо. Залежно від рівня політичної свободи посилюється роль впливу такої держави на світову спільноту, водночас така держава шляхом посилення важелів свого впливу вимушена обмежувати свою внутрішню стратегію діяльності. Останнє є очевидним, оскільки глобалізація як об'єктивний процес не дозволяє державі самостійно вийти із нової геополітичної архітектури, а тому саме “сильній державі” доводиться постійно відшукувати баланс між політичною свободою, політичною ініціативною та загальнонаціональним і загальноцивілізаційним розвитком. У протилежному разі, якщо ж держава відмовляється від пошуку такого балансу, вона не в змозі бути повноправним суб'єктом глобалізаційного простору, а тому і не може претендувати на статус “сильної держави” у світі. Саме тому однією із функцій “сильної держави” в умовах глобалізації має бути корекція політичних дій стосовно інших суб'єктів глобального простору.

Важливим методологічним аспектом, який у цьому контексті потребує свого розгляду – це розуміння “сильної держави” як наддержави. Постає питання, чи не протистоїть “сильна держава” національній державі, чи не є це своєрідною формою існування держави у державі, якою є роль суспільства та, зокрема, суспільних організацій у “сильній державі” як наддержаві. У такому контексті “сильна держава” являє собою певну суспільну реальність, яка має трансцендентний характер, проте дедалі частіше вона наділяється повноваженнями щодо регулювання суспільних відносин у межах окремих національних утворень. Таким чином, “сильна держава” є втіленням в першу чергу “публічного інтересу”, а відповідно до цього завжди виникає суперечність між приватним інтересом особистості, яка не завжди підтримує публічний інтерес держави в умовах глобалізації. За таких підстав “сильна держава” як така втрачає свій правовий характер, тому вона завжди має ризик

антагоністичного ставлення з боку громадянина, який не ідентифікує себе з нею.

Виходячи із цього, “сильна держава” являє собою інструмент реалізації “соціальної справедливості” у стосунках між державами, а також у ставленні до своїх громадян, гарантуючи їм соціальну безпеку в умовах глобалізації та соціально орієнтовану політику, спрямовану на реалізацію їх добробуту. Така форма держави є ефективною та результативною, а тому здатною до самоорганізації. Важлива проблема, яка виникає у контексті розуміння специфіки функціонування “сильної держави” є ідентифікація правової та неправової демократії. Неправова демократія в умовах глобалізації розглядається як влада більшості суб’єктів глобального простору, яка не регламентується законами окремої національної держави, а тому їх права залишаються незахищеними. Зазвичай неправова форма демократії є основною формою діяльності “сильної держави” в умовах глобалізації, оскільки вона є єдиною формою глобального лідерства. Правова ж форма демократії регламентується чіткими нормами взаємодії суб’єктів глобального простору у формі угод міжнародного права.

На особливу увагу в межах цього дослідження заслуговує спроба з’ясувати можливості існування України як “сильної держави”, чи все ж таки вона перебуває під могутнім впливом інших “сильних держав”. Більше того, сьогодні Україна є самодостатньою державою, а тому вона не потребує “зовнішніх помічників” для реалізації своїх функцій, історично вона має власний потенціал, який працює на формування її статусу “сильної держави”.

Виходячи із об’єктивних реалій, доцільно зазначити, що вплив “сильних держав” на систему державного управління України, який в окремих випадках сьогодні спостерігається, ні до чого іншого не призводить, як до її ускладнення, але водночас це є чи не єдиний спосіб вписатись у стратегічні орієнтири глобального простору. Таку можливість бути конкурентною для глобального простору може мати лише держава зі статусом

“сильної”, а тому, аби претендувати на таку роль, доцільно створити умови для самоорганізації громадян. Тобто, це все вказує на те, що які вектори зовнішнього розвитку обирає держава і особливо під впливом якої зовнішньополітичної стратегії вона перебуває, має залежати саме від волі та бажань її громадян. Саме діалог між державою та громадянами щодо зовнішньої політики є необхідною умовою її ефективності, а також здобуття нею статусу “сильної”. Це підтверджує аксіоматичний факт, що “сильною” державу робить громадянське суспільство, а тому тут важлива роль належить громадській ініціативі, різним формам суспільного контролю та безпосередній саморегуляції громадськості. Проте, на думку більшості теоретиків демократії “чим сильнішими є інститути громадянського суспільства, тим вищим є ризики тероризму та політичного екстремізму”¹³. Це вказує на те, що “сильна держава” як така розглядається виключно як тоталітарна, адже такою вона стає в першу чергу завдяки украпленню владної вертикалі, яка не має меж, а це, у свою чергу, може стати джерелом безкінечних небезпек, в яких за необхідності опиниться національна держава. У цьому контексті слід звернути увагу на надзвичайно важливий факт, який вирізняє “сильну” державу від “слабкої” – це здатність до терористичних та екстремістських акцій, які фактично і ініціюються нею. Проте це є велика омана, адже, якщо держава самостійно розв’язує воєнні дії, то сам факт їх здійснення вже веде до безпосереднього послаблення держави, а тим більше, якщо ж війна ще затягується, то держава втрачає будь-яку первинну міць, і врешті-решт, – свій престиж на міжнародній арені.

Для нашої країни сьогодні важливо здобути статус держави економічного розвитку як “західноєвропейського тигра”, який визначає “західноєвропейську модель економічного розвитку”. Саме це на певному етапі стало ознакою сприйняття України світом як “сильної держави”. З огляду на сучасну ситуацію можна виокремити основні проблеми (недоліки), які перешкоджають сьогодні Україні здобути статус “сильної

держави, це зокрема:

- недостатній рівень нормативно-правового забезпечення, а точніше, відсутність ефективних механізмів гармонізації вітчизняного права із західноєвропейським;
- неефективні організаційно-правові механізми державного управління;
- економічна стагнація, зумовлена відсутністю стратегії суспільного розвитку в умовах глобалізації;
- підміна національних інтересів транснаціональними;
- відсутність демократичних стандартів творення державної політики;
- недостатній рівень надання державно-управлінських послуг;
- низька обороноздатність країни;
- політизація та комерціалізація інформаційного простору;
- відсутність позитивного зовнішнього та внутрішнього іміджу держави.

Здолавши наведені недоліки, наша країна зможе “укріпити державу”, посиливши могутність її впливу на розвиток сучасного глобального світу. Слід відзначити, що таке “укріплення” держави має здійснюватися шляхом посилення консолідуючих механізмів суспільства, а це, у свою чергу приведе до ефективності такої держави у захисті її громадських, політичних та економічних прав і свобод.

Таким чином, здійснений нами аналіз дав змогу обґрунтувати, що образ “сильної держави” у світі в умовах глобалізації формується завдяки сильній економіці, могутньому громадянському суспільству, ефективній нормативно-правовій базі та принципам “керованої демократії”, які забезпечують відповідний контроль за внутрішньою та зовнішньою політикою держави.

¹ Гражданское общество, правовое государство и право (“круглый стол” журналов “Государство и право” и “Вопросы философии”) // Государство и право. – 2002. – № 1. – С. 12–50.

² Неклесса А. Глобальная трансформация: сущность, генезис, прогноз // МЭиМО, 2004. – № 1. – С. 120.

³ Гутник В.П. Политика хозяйственного порядка в Германии. (РАНИМЭиМО). – М.: Экономика, 2002. – С. 63.

⁴ Паршин А. Почему Америка наступает. – М., 2006. – С. 127.

⁵ Гутник В.П. Указ. соч. – С. 227.

⁶ Аринин А.Л. Права и свободы человека и эффективное развитие России // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 70.

⁷ Понпер К. Открытое общество и его враги. – М., 1992. – С. 167.

⁸ Здравомыслов А.Г. Власть и общество: кризис 90-х годов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 30.

⁹ The 2003 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia // USAID. – 2004. – Seventh Edition (June 2004).

¹⁰ Затонский В.А. Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия // Вестник МГУ (Полит. науки). – 2004. – № 1. – С. 77.

¹¹ Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство // Государство и право. – 2002. – № 1. – С. 19.

¹² Матузов Н.И. Право в политическом измерении // Правовая политика и правовая жизнь. – 2002. – № 1. – С. 10.

¹³ Арндт Х. Истоки тоталитаризма. – М., 2003. – 780 с.

Кирюшко Микола

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ХРИСТИЯНСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Лібералізм – це теоретичне вчення й суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію принципу безумовної свободи особистості та її прав щодо прав будь-яких державних і суспільних інститутів. Ідея лібералізму історично і змістовно частково пов'язана з християнською традицією, оскільки спирається на таку базову цінність, як достоїнство людини, зумовлене її створенням “за образом і подобою Божою”. Звідси випливає природне право людини на життя та свободу. Разом з тим лібералізм виходить далеко за межі християнської парадигми, оскільки відстоює принцип індивідуалізму, автономії особи щодо суспільства, що прямо суперечить християнському соціальному вченню. Звичайно лібералізм виступає у двох різновидах – як політичний та економічний.

Історично поява і поширення лібералізму у конкретній країні пов'язане з розвитком у ній ринкових відносин, появою національної буржуазії. У ХХ ст. партії, засновані на політичному лібералізмі, поступилися місцем соціалістам різних типів, націоналістам, а деінде – партіям християнського спрямування. Цьому передувало виникнення у ХІХ ст. напружених відносин між Церквою і ліберальними рухами, оскільки ті у Франції, Італії та Латинській Америці виступали з антиклерикальних і секулярних позицій. Це спричинило негативну реакцію щодо ряду ідей політичного лібералізму з боку Католицької церкви, зокрема Папою Григорієм ХVІ і Папою Пієм ІХ. Згодом Апостольська Столиця змінила свою позицію, перейшовши від конфронтації з лібералізмом до діалогу з ним.

В Україні у 90-ті роки ХХ ст. відбулася інституціоналізація ліберального руху, зокрема у 1991 р. було зареєстровано

Ліберальну партію України, у 1999 р. – оновлену Ліберальну партію України та Політичну партію малого і середнього бізнесу України. У цей самий період виникають християнські партії – Християнсько-демократична партія України, партія Християнсько-демократичний Союз та інші. 2 серпня 1995 р. зареєстровано Християнсько-ліберальну партію України (ХЛПУ).

Християнський лібералізм – практично нове для України явище, хоча власне ліберальні ідеї відомі тут давно. Християнський лібералізм не має в Україні розробленої, розгалуженої ідеології. У варіанті ХЛПУ це скоріше технологічний політичний проект, здійснений християнином – талановитим підприємцем і політиком, який, не спираючись на якісь теоретичні розробки, намагався практично поєднати зі своєю соціальною діяльністю окремі ідеї християнства. Відповідно у Тезах Програми ХЛПУ записано, що ця партія, орієнтуючись на християнські цінності і принципи західноєвропейської демократії, вбачає своє завдання у залученні могутнього арсеналу християнства і сили вільної особистості до справи духовного відродження суспільства та реалізації ринкової моделі розвитку України на принципах економічного лібералізму. У Тезах зазначається, що “Партія вбачає майбутнє України в поєднанні основ християнської духовної культури і моральності з традиційними цінностями ліберальної ідеології – правами і свободами Особи”¹.

Разом з тим попри заявлені гуманістичні завдання ХЛПУ ще не здобула достатньої підтримки у суспільстві. Усвідомлення й аналіз цього протиріччя є *основною проблемою статті*, пов’язаною з явною невідповідністю між соціальною практикою в Україні, де останні роки значна частина політичної еліти та вищих урядовців у своїй повсякденній діяльності практично виходить з принципів неолібералізму (або проводять у життя такі рішення, які повністю збігаються з принципами економічного лібералізму), де розвивається підприємництво, на високому рівні забезпечується свобода релігії – і разом з тим фактом є майже повна відмова населення від підтримки на

виборах партій, що проголошують ліберальні гасла. Відповідно *метою статті* є здійснення аналізу Програми та інших документів ХЛПУ як єдиної на сьогодні в країні представниці християнського лібералізму, особливостей організації, форм та методів її діяльності, що необхідно для встановлення причин невдачі цього проекту.

Останні дослідження, на які спирався автор, представлені декількома групами. До першої належать публікації та дисертації з *загальних проблем лібералізму* А.Арбластера, В.Гриньова, В.П.Заболоцького, С.П.Донченка, П.Манана, Д.Дж.Менінга, Х.К.Менсфілда, Дж.деРуджієро², *неолібералізму* – С.С.Бульбенюка і М.І.Лапіна³. Ряд публікацій було використано як джерела відомостей щодо цього аспекту проблеми⁴. До другої групи публікацій, які мали особливе значення для цієї статті, належать роботи, присвячені партології, *вивченню партій*. Їхніми авторами є В.В.Бичек і С.І.Здіорук, М.І.Обушний, М.В.Примуш і Ю.Р.Шведа⁵. *Християнські партії* в Україні вивчалися декількома авторами. Інформації про діяльність ХЛПУ подавав у 90-ті роки В.С.Журавський. Першими за часом появи публікаціями науковців з цієї теми є роботи М.І.Кирюшка та М.Ф.Рибачука⁶. Торкалися теми християнських партій в Україні у своїх дисертаціях, книгах та статтях М.С.Горяча, Т.В.Євдокимова, В.С.Журавський, Д.В.Посередніков та інші⁷. Єдине як на сьогодні спеціальне дослідження християнських партій у ХХ ст. в Україні здійснив О.М.Грицина⁸. Власне наукових досліджень християнського лібералізму і, зокрема, діяльності ХЛПУ в Україні ще практично не здійснювалося. У всякому разі слідів таких досліджень у доступній нам літературі не виявлено. Джерелами для розробки цієї теми нам послуговували Програма, Статут та інші документи, розміщені на веб-сайті ХЛПУ www.hlpu.org.ua, публікації журналу “Перспектива”, який позиціонує себе як перший суспільний християнський журнал, та повідомлення з газети “Имею право”. Як довідково-інформаційні було використано видання “Політичні партії в Україні” та “Хто є хто. Партії та політики ХХІ століття”⁹.

ХЛПУ було засновано 19 березня 1994 р. на установчому з'їзді, де вона первісно отримала назву Християнсько-демократичний Союз. З серпня 1995 р. вона мала назву Християнсько-ліберальний Союз, а з березня 2004 р. чинною є нинішня назва – Християнсько-ліберальна партія України. Зареєстрована партія Міністерством юстиції України 2 серпня 1995 р., свідоцтво про реєстрацію № 676. Згідно з Статутом центральними органами партії є з'їзд, Політрада, Президія, Ревізійна комісія, Секретаріат. Організаційна структура ХЛПУ передбачає існування місцевих організацій: обласних (серед них на правах обласних – республіканської в АРК, Київської та Севастопольської міських організацій), а також міських, районних, районних у містах, селищних, сільських і первинних організацій партії. Їхніми керівними органами є загальні збори (або конференція для обласних організацій) і Правління, а керівними особами – голова і заступник голови організації.

На початок 2006 р. відбулося 8 з'їздів партії: Установчий з'їзд – 19 березня 1994 року, II з'їзд – 13 червня 1995 року, про III з'їзд видрукувані дані відсутні, IV з'їзд – 30 листопада 2001 року, V з'їзд – 28 лютого 2003 року, VI (позачерговий) з'їзд – 26 липня 2003 року, VII (позачерговий) з'їзд – 4 березня 2004 року, VIII з'їзд – 18 грудня 2005 року.

До початку лютого 2006 р. керівниками партії були Черновецький Леонід Михайлович – Голова партії і Болілий Микола Федорович – заступник Голови партії, керівник Секретаріату ХЛПУ. Протягом 2004–2005 рр. лідером Християнського руху у ХЛПУ була пастор Софія Тимофіївна Жукотанська.

ХЛПУ має структурні підрозділи у понад 360 містах і райцентрах країни. Кількість зареєстрованих у встановленому законом порядку обласних, міських, районних і районних у містах організацій партії у 2005 р. становила: в АРК, обласних центрах, містах Києві і Севастополі – 27, в інших містах, райцентрах і районах у місті – 347 одиниць⁹ винні організації концентруються переважно у центральних та східних областях України. Згідно з даними, названими М.Ф.Болілим в інтерв'ю

автору цих рядків, на початок березня 2006 р. кількісний склад ХЛПУ досяг 10 тисяч чоловік. ХЛПУ є однією з небагатьох партій, яка вивчає свій соціально-демографічний склад. За даними, що їх надав керівник Секретаріату ХЛПУ, станом на цей самий час серед членів партії переважали чоловіки – 61% проти 39 % жінок¹⁰. Серед членів партії цілком відповідно до її мети та Програми було 17% підприємців, серед них 2 відсотки представників середнього бізнесу. Можна припустити, що, вступаючи до ХЛПУ, частина представників дрібного та середнього бізнесу шукала в ній захисту своїх прав та справи, які постраждали у сурових умовах ранньоринкової економіки або від сваволі бюрократії. У всякому разі у складі ХЛПУ 27% безробітних. У ній перебувають також 22% службовців, 16% робітників, 11% пенсіонерів (зокрема 0,3% інвалідів), 5% студентів. Селян серед членів ХЛПУ партійна статистика не зафіксувала, тобто ХЛПУ за кадровим складом явно тяжіє до міста. Дуже високим є освітній рівень членів ХЛПУ. Серед них 32% мають вищу освіту, 8% – незакінчену вищу, 27% – середню освіту, 23% – середню спеціальну і 10% – середню технічну. У складі ХЛПУ у різний час було декілька десятків докторів та кандидатів наук. Показово, що більшість членів партії належить до активного, продуктивного віку. Понад третину кадрового складу становить молодь у віці до 35 років. Молоді від 18 до 20 років налічується 4 відсотки. У віці від 20 до 30 років знаходиться 25% членів ХЛПУ, у віці 31–40 років – так само, у віці 41–50 років – 23%, у віці 51–60 років – 15%, у віковій групі 61–70 років – 7%, понад 70 років – 2 відсотки.

Серйозною перевіркою зрілості ідеології ХЛПУ та рівня роботи її функціонерів на нинішньому етапі стала участь партії у виборах 2006 р. до Верховної Ради, здійснюваних за партійними списками. На вибори ХЛПУ пішла не самостійно, а разом з партіями, які позиціонують себе як демократичні. 24 грудня 2005 р. на міжпартійному з'їзді було утворено Блок народно-демократичних партій (НДП), до якого увійшли Народно-демократична партія, Демократична партія України, Християнсько-демократична

партія України та ХЛПУ. До першої п'ятірки блоку НДП увійшли Людмила Супрун, Валерій Пустовойтенко, Микола Павлюк, Сергій Куніцин, Віталій Журавський. Л.М.Черновецький на момент виборів дистанціювався від цього блоку, вийшовши перед тим зі складу ХЛПУ. Вихід з партії у цей складний час її харизматичного лідера разом з входженням ХЛПУ до малоперспективного блоку та відсутністю в суспільстві будь-яких помітних слідів активного ведення кампанії з боку ХЛПУ не міг не позначитися на провальних результатах участі у виборах. За блок НДП під час виборів 2006 р. проголосувало лише 0,49% виборців або 120 тисяч чоловік. Якщо гіпотетично припустити, що голоси виборців можна порівну поділити між 4 учасниками блоку, то виходить, що ХЛПУ за свого 10-тисячного складу змогла мобілізувати голоси лише 30 тисяч тих, хто взяв участь у голосуванні. Очевидно, що результат є надто низьким як для християнської партії в Україні – країні, яку вважають християнською.

Невдалий результат ХЛПУ на виборах до Верховної Ради є інтегрованим результатом резонансного збігу ряду загальносуспільних обставин і серйозних помилок в організації самої партії та внутрішньопартійної роботи. До загальносуспільних причин належать такі:

1. Значна частина українського суспільства, особливо та, що не отримала вигод від приватизації, з пересторогою і підозрою сприймає навіть неоліберальні ідеї. Ліберальні способи здійснення в Україні економічних реформ завдали чимало страждань більшості українців, призвели їх до злиднів, до кричуще різкого розшарування на дуже бідних і дуже багатих. Реалізація ліберальних програм, здійснених за останні півтора десятиріччя кількома групами української владної еліти на принципах жорсткого економічного лібералізму лише з мінімальним дотриманням вимог неолібералізму, призвела разом з іншими факторами до різкого зниження валового внутрішнього продукту, перерозподілу колишньої соціалістичної властності на користь декількох організованих угруповань, до непатріотичного й економічно не вигідного для більшості суспільства способу

здійснення приватизації. Такі наслідки економічних реформ зумовили гостре несприйняття багатьма громадянами несправедливого розподілу державного майна і використання нинішніх бюджетних коштів, коли вони часто спрямовуються від більшості до меншості суспільства. Все це поєдналося в комплексі стихійних антиліберальних настроїв, які відбилися, зокрема, й в результатах останніх виборів, де Ліберальна партія України здобула голоси 2098 виборців, що дорівнює 0,04 відсотка.

2. У попередні роки некоректними діями лідерів кількох християнських партій виявилася політично скомпрометованою в очах громадськості сама ідея української християнської партії, що було вже доведено автором цих рядків у розділі колективної монографії “Релігія і політика в сучасній Україні”¹¹. У 2006 р. ця недовіра до згаданих партій поширилася і на ХЛПУ.

3. Українське суспільство, переживши тоталітаризм у ХХ ст., мало безліч прикладів негативного зв'язку між політикою і релігією і дуже мало зразків позитивних. Можна припустити, що, переживаючи нині релігійний ренесанс, важко відроджуючи власну релігійність, воно немовби береже її від скомпрометованого у попередні десятиліття зв'язку між політикою і релігією, різновидом чого є власне християнські партії.

4. Результат християнських партій, одержаний ними на виборах цього року, є ще одним свідченням справедливості висновку О.М.Грицини про безперспективність міжконфесійних або позаконфесійних партій на нинішньому етапі розвитку України¹².

5. ХЛПУ виявилася на маргінесі соціального буття. Вона не змогла стати ініціатором важливих для суспільства ідей та проектів.

6. Український народ ще недостатньо пов'язує свої очікування щодо покращання життя з ідеологічними партіями. Як і раніше, самовизначення виборця відбувалося не на ідеологічній лінії, а з симпатією до певного політичного лідера. Відхід лідера ХЛПУ від створеної ним партії напередодні виборів не міг не позначитися негативно на її долі.

7. Невдалим виявилось і блокування з політичними аутсайдерами. Можливим був зовсім інший, набагато продуктивніший варіант, не реалізований стратегами ХЛПУ. Так, ще 1 грудня 2005 р. у своєму виступі на Українському радіо член-кореспондент НАН України М.І.Михальченко обґрунтував ідею об'єднання християнських партій, які, об'єднавшись, могли б на основі спільної платформи набрати до 6% голосів виборців і пройти до Верховної Ради. Такий прогноз зробив відомий український вчений-політолог на основі вивчення виявлених ним тенденцій. На жаль, такий блок не був створений.

Надзвичайно неефективною виявилася і внутрішньо-партійна робота керівників ХЛПУ.

1. Напередодні виборів у ХЛПУ реалізувалася звужена концепція партійного будівництва. Перебуваючи все ще на його початку, ХЛПУ не вийшла за межі “партії як клубу за інтересами” або клубу шанувальників її лідера Л.М.Черновецького. Під час своїх зустрічей з членами ХЛПУ, відповідаючи на пропозиції щодо підтримки якихось координаційних центрів за напрямками роботи, він неодноразово озвучував свою тезу: партії потрібні активні люди, а не додаткові організаційні структури. Проте за відсутності демократично діючих структур харизматичний лідер у партії самостійно вирішує все, очікуючи лише ентузіазму від своїх прихильників. Проте на нинішньому етапі політика – це передусім злагоджена командна гра професійних структур, а не дії одинаків-ентузіастів. Втім, суттєві недоліки концепції одноосібного лідерства в партіях у державах з малоефективною багатопартійністю переконливо довів сумський вчений В.В.Холод¹³.

2. Одержані результати свідчать про низький професійний рівень партійного апарату ХЛПУ, про його неготовність до роботи у такій надделікатній сфері, як християнство на його перетині з соціальною сферою. Очевидне небажання апаратників всупереч нормі Програми (“залучення професійних політиків і вчених”) спиратися у своїй роботі на наукове знання, на рекомендації професіоналів мало наслідком

нищівну поразку на виборах, проте й раніше систематично призводило до елементарних помилок, спричинених відсутністю релігійної або релігієзнавчої освіти. Так, у білеті члена ХЛПУ зазначено про необхідність дотримання “10 християнських заповідей”. Елементарно освічена в християнстві людина знає, що заповідей, що їх дав Ісус Христос у проповіді на горі, набагато більше (Мт 5, 3–48; 6, 1–34; 7, 1–27). Найголовнішими серед них Спаситель вважає дві. Якщо ж йдеться про Заповіді Божі, так званий Мойсеїв декалог, то і треба було писати на відповідальному документі. Також не можна вважати коректною для України програмову мету “побудови в Україні християнської держави”¹⁴. Європейські держави вже подолали етап панування однієї релігії. Окрім того, в нашій країні мешкає сумарно до 2 млн мусульман, іудеїв та язичників, не говорячи про атеїстів. Яким буде їхнє соціальне самопочуття у християнській державі? Християнам також важко погодитися з тим, що лише розум дає нашій країні надію на успіх. Вони вважають, що для народу набагато важливішими є глибока віра та довіра до Бога. Очевидно, що ці тексти готують люди з дуже приблизним уявленням про християнство. За результатами роботи ясно, що в ХЛПУ відсутня команда професіоналів. За спостереженнями автора замість неї тут існувала закрита корпоративна група, не зацікавлена у приході більш освічених конкурентів зі сторони, що часто трапляється у нинішніх невеликих партіях.

3. ХЛПУ не демонструє бажання просуватися випробуванням шляхом формування західноєвропейських партій. Створення партії як організації в суспільстві тут передбачає: а) збирання односторонніх шляхом створення широкої сітки первинних організацій, дискусійних клубів і молодіжних об'єднань навколо них; б) створення журналу, довкола якого збирається інтелектуальний ресурс партії; в) наявність матеріального ресурсу, пов'язаного з представниками бізнесу, зацікавленими у просуванні партії як лобіста своїх інтересів; г) налагодження системи навчання активістів партії. Навіть в Росії вже створюються такі заклади. Наприклад, Центр партійного

навчання і підготовки кадрів партії “Єдина Росія”. Між тим автор був свідком відповіді лідера ХЛПУ партійцям, що “Для вас краще партійне навчання – це слухати мої виступи”, що принаймні не свідчить про наміри створити систему теоретичної і практичної підготовки партійців.

Разом з тим існують і позитивні аспекти участі ХЛПУ у виборах 2006 р. Головний з них той, що партія збереглася, набула конкретного досвіду, серед її членів виникатиме розуміння невідкладності пошуку нових форм партійного життя. На порядку денному також постане розробка цілісної ідеології ХЛПУ, яка органічно поєднає соціальне вчення Церкви з принципами неолібералізму. Саме на цьому шляху у партії є шанс відшукати свою нішу серед інших політичних об’єднань, завоювати і сформувати власний електорат. На сьогодні цілісної ідеології ХЛПУ не має, про що свідчать тексти її Програми та Тез Програми ХЛПУ.

У ХХ ст. християнсько-ліберальна думка на Заході зосереджувалася на розробці переважно трьох блоків проблем: I. Особиста діяльність людини у суспільстві на засадах християнських принципів. II. Організація і ведення бізнесу згідно з нормами християнства. III. Організація суспільного життя у світлі Євангелія.

I. Звертаючись до необхідності розпочати наш рух до цивілізованого суспільства, документи ХЛПУ наполягають на духовному перетворенні особистості. Тези Програми ХЛПУ стверджують: “Благополучною і квітучою Україну можуть зробити лише її громадяни. ХЛПУ переконана, що побудова багатой держави, яка забезпечує достойний рівень життя і благополуччя своїх громадян, можлива лише шляхом відновлення моральності, духовності, свободи і відповідальності влади”¹⁵. Для цього необхідно забезпечити оновлення влади шляхом залучення до управління державою патріотично налаштованих, високоморальних і відповідальних професіоналів”. Програма роз’яснює, що “Тільки Віра може врятувати наш народ. Віруючий керівник будь-якого рангу, віруючий чиновник не

дозволить собі хабарництва і хамства. Чесним може бути і нехристиянин, й атеїст. І все ж життя доводить, що щиро віруюча людина є моральною за визначенням. Моральна людина слухає суспільству, а не своїй кишені”¹⁶.

Показовою є глибока спорідненість цих положень з ідеями ліберального католицизму, хоча жодної безпосередньої спадкоємності тут немає. Ліберальним католицизмом називають сукупність низки течій і груп у Франції, Бельгії, Нідерландах у ХІХ–ХХ ст. Вони щиро прагнули поєднати католицьку релігійність з деякими тезами лібералізму або обґрунтувати ліберальні ідеї за допомогою вчення християнства. Ліберальні католики розглядали збідніння народних мас як прямий наслідок економічного лібералізму, який вони відкидали як антигуманний. Пізніше ці думки збіглися з ідеями соціального вчення Католицької церкви. Обстоюючи християнські вимоги щодо держави та її чинників, ідеолог ліберальних католиків Ш.Монталамбер у 1863 р. висунув гасло “Вільна Церква у вільній державі”. Ліберальні католики відстоювали достоїнство людини як створіння Божого, дбали про створення благодійницьких установ¹⁷. Ними було засноване Товариство св. Вікентія де Поля, що турбувалося про бідних.

Не випадковими є паралелі між означеними підходами і діяльністю ХЛПУ. Зокрема, її колишній лідер є наочним втіленням ролі християнства в житті бізнесмена і політика. Існує чимало свідчень того, що Л.М.Черновецький є віруючою людиною, що сповідує християнські цінності. Згідно з текстами його інтерв'ю, розміщених на офіційному сайті ХЛПУ, він був охрещений у Православній церкві, однак досить тривалий час жив без віри в Бога. Його справжнє навернення сталося вже у зрілі роки, тоді ж відбулося знайомство Л.М. Черновецького з пастором Сандеем Аделаджею, християнську спільноту якого під назвою “Посольство Благословенного Царства Божого для Всіх Народів” він почав відвідувати. Прагнучи до втілення вчення Ісуса Христа у наше повсякденне життя, Л.М.Черновецький здійснив ряд важливих кроків. По-перше, він взявся до

масштабної і системної благодійницької праці: в 1998 р. організував реабілітаційний центр для бідних і нужденних, в якому діє безкоштовна для бідних їдальня “Стефанія”, тут організовано медичну й юридичну допомогу для осіб без постійного місця проживання, для всіх нужденних, хто потребує такої допомоги. По-друге, з ім'ям Черновецького було пов'язане становлення ХЛПУ, лідером якої він став. Створюючи її, він ставив за мету поєднати політику і релігію не заради влади, а для втілення християнських принципів у життя сьогоденішнього українського суспільства. Відповідно у Тезах Програми зазначено, що “Ціль діяльності ХЛПУ – забезпечення прав і свобод людини і достойних умов її життя, рішучий захист підприємництва, формування в Україні цивілізованого суспільства і демократичної держави з ринковою економікою на засадах християнських і загальнолюдських цінностей і на принципах економічного лібералізму”¹⁸. В “Автобіографії кандидата на пост Президента України” Л.М.Черновецький писав, що “християнську та ліберальну ідеї вважаю найважливішими в роботі всіх гілок влади”. Своєрідним інструментом для досягнення цих цілей і виступила ХЛПУ. Разом з нею він як лідер ХЛПУ здійснив чимало суспільно корисних акцій в столиці й обласних центрах. Виступаючи як демократ і християнин, Л.М.Черновецький разом з ХЛПУ висловив публічний протест проти незаконної висилки узбецьких опозиціонерів з України, 27 вересня 2005 р. звернувся до Президента країни з проханням зобов'язати Прокуратуру здійснити перевірку виконання закону “Про захист суспільної моралі”. По-третє, будучи народним депутатом, правознавцем за фахом, Л.М.Черновецький провів значну законотворчу роботу, подаючи до Верховної Ради законопроекти, покликані реально поліпшити життя людей. По-четверте, він організував юридичну підтримку підприємців з малого і середнього бізнесу, жителів столиці, захищаючи їхні права і свободи в разі їх порушення з боку чиновництва.

У “Передвиборчій програмі кандидата на пост Президента України” Л.М.Черновецький виклав своє розгорнуте

бачення запровадження християнства як основи суспільного буття: 1. Україна завдяки Богові є потенційно багатою європейською країною, бар'єром між її багатствами і народом є корумпована влада. 2. Тому у сфері соціальної і християнській він позиціонує себе як активного творця законів, як того, хто нав'язує норми християнської моралі чиновникам і суддям. 3. Християнство і християнські цінності повинні бути головними в нашому житті, мають стати свого роду посібником для чиновника будь-якого віросповідання, який зобов'язаний керуватися принципами: “чини у житті так, як хочеш, щоб чинили з тобою” та “полюби ближнього свого, як себе”. 4. Відповідно Біблія повинна знаходитися на столі у Президента, прем'єр-міністра, кожного депутата, судді, інших держслужбовців. Свою прихильність до християнських принципів вони повинні не демонструвати під час виборів, а втілювати її у своєму повсякденному житті. 5. Основи християнської моралі повинні викладатися у школах.

Участь Л.М.Черновецького у виборах на посаду мера м.Києва відбувалася без публічної підтримки з боку ХЛПУ, а тому не є предметом цієї статті. Його робота на цій посаді має розглядатися окремо.

Другим центром тяжіння для думки християнських лібералів є можливість організації бізнесу з його узгодженням з принципами християнства. У Тезах Програми ХЛПУ стосовно цього визначено наступне завдання : “Практичне залучення всього могутнього морального арсеналу християнства і сили вільної особистості до духовного відродження суспільства і реалізації ринкової моделі розвитку України на принципах економічного лібералізму. Фундаментальною основою для відродження України має бути обраний економічний лібералізм у сполученні з традиційними християнськими цінностями”¹⁹. Відповідно до цього Програма подає цілий перелік економічних заходів ліберального характеру для досягнення цієї мети. Принагідно зазначимо, що християнські цінності виступають не доповненням, а регулятором щодо крайнощів економічного

лібералізму. Більш детально ці проблеми висвітлено у соціальній доктрині Католицької церкви, положення якої ще мало відомі в Україні. Богословські розробки цієї проблеми є досить чисельними за останнє десятиріччя. Їх прикладом можуть бути публікації католицьких авторів Х.Алфорд і М.Нотона²⁰ і протестанта М.Медіна²¹. Ця ж тема популяризується в Україні М.Е.Сорокіним та Ю.Щербініною, які співпрацювали в центрі “Аджорнаменто” при Вищому інституті релігійних наук імені св. Томи Аквінського. Ці напрацювання ще мають увійти до ідейного багажу ХЛПУ.

Третім напрямом розвитку християнсько-ліберальної думки є поширення християнських уявлень щодо фундаментальних засад організації суспільного життя. У Програмі з цього приводу зазначено, що “ідеологічна платформа ХЛПУ” полягає “у впровадженні у суспільні відносини та у взаємодії суспільства і держави неперехідних християнських цінностей. Господь Бог дарував землянам Свого Сина, Сина людського – Ісуса Христа, Христа-Спасителя. Божі заповіді і проповіді Ісуса є дороговказом нашої партії”²². Їх автори Програми вважають вкрай необхідними для вірного розуміння: 1) свободи індивіда у всіх сферах життя як умови розвитку соціуму; 2) свободи приватного підприємництва і конкуренції; 3) правової держави, парламентської демократії, максимального розширення політичних і громадянських прав і свобод.

Фундаментальне значення для ідеології християнського лібералізму має поняття свободи²³. За її відсутності свобода є бажаним ідеалом, проте здобута і немаючі кордонів, легко перетворюється на абсолютне зло. Тому визначення меж свободи для людини завжди було складною проблемою для класичного лібералізму²⁴. Між тим християнство є природним регулятором безмежних амбіцій свободи, оскільки знаходить свободу у Всевишньому Господі. У псалмі 118 зазначено: “Зо мною Господь – не боюся нікого, що зробить людина мені? ... Краще вдаватись до Господа, ніж надіятися на людину, краще вдаватись до Господа, ніж надіятися на вельможних!” (Пс 118, 6–9). Тому

найбільш вдалим втіленням суті християнського лібералізму може стати формула: “Возлюби Бога свого і роби, що хочеш”. Пізнаючи Бога, людина усвідомлює і справжній сенс свободи. На цьому шляху людина починає діяти не лише через власний інтерес, а заради спільного добра. Їй відкривається, що персональне благо обов’язково пов’язане з благом спільним. Усвідомлення цієї істини політиком або урядовцем визначає його повагу до особи як такої. Спільне благо нерозривно пов’язане з соціальним благополуччям кожного і розвитком суспільства. Нарешті, загальне добро потребує миру, тобто сталості і безпеки справедливого порядку. Християни промовляють, звертаючись до Бога: “Боже, ти поєднуєш душі віруючих устремлінням до Тебе”. Ці істини є фундаментом християнського лібералізму.

Висновки. 1. Християнський лібералізм в Україні є унікальною ідеологічною системою, яка має чіткі перспективи у суспільстві з розвиненою ринковою економікою, однак є мало привабливою для виборців у перехідний період до цивілізованого ринку. Цей проект в Україні за професійної постановки справи може бути вельми привабливим для релігійної частини майбутнього середнього класу і корисним для українського суспільства в цілому. 2. ХЛПУ потребує всебічного розвитку своєї ідеології, творчого засвоєння здобутків своїх західних колег та їх переосмислення відповідно до українських реалій початку ХХІ ст. шляхом залучення до співпраці вітчизняного інтелектуального ресурсу. 3. Помилки в побудові і тактиці діяльності ХЛПУ зумовили маргіальність проекту “християнський лібералізм в Україні”. 4. ХЛПУ в її нинішньому стані не змогла точно визначити свій потенційний електорат і не запропонувала суспільству інтелектуальних проектів, привабливих для нього. 5. Теперішні керівники ХЛПУ не зуміли адекватно визначитися перед альтернативою: полі- чи моноконфесійний характер своєї партії, без чого її подальший розвиток неможливий. 6. ХЛПУ з моменту свого виникнення діяла як структура, вибудована навколо харизматичного лідера, повністю залежна від його рішень. Розвиток за демократичним

сценарієм є одним з невикористаних досі ресурсів її розвитку. 7. Можливість для віднайдення ексклюзивної ніші для ХЛПУ існує: вона пов'язана із захистом і розвитком людської свободи на ґрунті християнської парадигми. Від того, наскільки тонко відчує і зрозуміє це керівництво ХЛПУ, залежить не тільки його політичне майбутнє, а й перспектива консолідації значної частини українських християн (принаймні у політичній сфері) і забезпечення захисту їх спільних соціальних інтересів в органах державної влади.

¹ <http://www.hlpu.org.ua>.

² *Arblaster A.* The Rise and Decline of Western Liberalism. — Oxford: Blackwell, 1984; *Грин'єв В.* СЛОН и проблемы языковой политики / Социально-либеральное объединение. — Киев: без изд., 1997. — 51 с.; *Заблоцький В.П.* Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: Дис...доктора філософ. Наук. — Донецьк, 2001. — 471 арк.; *Донченко С.П.* Ліберали України в уряді гетьмана П.Скоропадського // Грані. — 2005. — № 3. — С.15–21; *Манан П.* Інтелектуальна історія лібералізму (переклад з французької). — Київ: Дух і літера, 2005. — 216 с.; *Manning D.J.* Liberalism. — London: Dent, 1976; *Mansfield H.C.Jr.* The Spirit of Liberalism. — Cambridge (Mass.) and London: Harvard University Press, 1978; *Ruggiero G. de.* The History of European Liberalism. — Boston: Beacon, 1959.

³ *Бульбенюк С.С.* Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: Дис...канд. Пол. Наук. — Київ, 2004. — 215 арк.; *Лапін Н.И.* Традиционные и либеральные ценности в современном российском обществе // Человек. Наука. Цивилизация. — Москва, 2004. — С.738–754.

⁴ Манифест Либеральной партии Украины “За социальный мир и экономическое возрождение”. — Донецк: без изд, 1996. — 41 с.; Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон. / Пер. с англ. — Москва: Дом интеллектуальной книги, 1998. — 248 с.

⁵ *Здіорук С.І., Бичек В.В.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. — Київ: НІСД, 2001. — 142 с.; *Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р.* Партологія. — Київ: КНУ, 2004; *Примуш М.В.* Політичні партії: механізми інституціалізації і структурної трансформації: Автореферат дис...докт. політ. Наук. — Львів, 2002. — 32 с.; *Шведа Ю.* Теорія політичних партій і партійних систем. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 528 с.

⁶ *Кирюшко М.І., Рибачук М.Ф.* Чи потрібні християнські партії християнській Україні? // Людина і світ. — 1998. — № 7; *Кирюшко М.І.* Тенденція інституціалізації релігійно-політичного життя // Релігія і політика в сучасній Україні / За ред. *І.Ф. Кураса*. — Київ: ІПіЕНД, 2000. — С. 123–134.

⁷ *Горяча М.С.* Роль релігійного фактору в політичному житті України: Дис...канд. політ. наук. — Львів, 2002. — 261 арк.; *Євдокимова Т.В.* Взаємовідносини політики і релігії в соціокультурному просторі (соціально-філософський аналіз): Дис...канд. філос. Наук. — Київ, 2002. — 194 арк.; *Журавський В.С.* Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — Київ: Парламентське видавництво, 2002. — 107 с.; *Посредніков Д.В.* Взаємодія політики і релігії // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. — 2004. — № 1. — С.161–169.

⁸ *Грицина О.М.* Партії християнської орієнтації в сучасній Україні: досвід і перспективи: Автореф. дис...канд. політ. наук. — Київ, 2004. — 18 с.

⁹ Політичні партії в Україні. — Інформаційно-довідкове видання друге, доповнене. — С. 150.

¹⁰ Поточний архів Секретаріату ХЛПУ за I квартал 2006 р. — Спр. 2. — Арк. 8.

¹¹ *Кирюшко М.І.* Тенденція інституалізації релігійно-політичного життя. — С. 128.

¹² *Грицина О.М.* Партії християнської орієнтації в сучасній Україні: досвід і перспективи. — С. 12.

¹³ *Холод В.В.* Руйнівний механізм партійної системи // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. — Вип.16. — Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2005. — С.216–224.

¹⁴ Програма Християнско-либеральной партии Украины. — Киев: без изд., 2004. — С. 2.

¹⁵ <http://www.hlpu.org.ua>.

¹⁶ Програма Християнско-либеральной партии Украины. — С. 3.

¹⁷ *Prelot M.* De liberalisme catholique. — Paris, 1969. — P. 89–120.

¹⁸ <http://www.hlpu.org.ua>.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Алфорд Х., Нотон М.* Менеджмент, когда вера имеет значение. Христианские социальные принципы в управлении современной организацией. — Киев: Кайрос, 2003. — 358 с.

²¹ *Медина М.* Финансист последнего времени. — Киев: без изд., 1993. — 246 с.

²² <http://www.hlpu.org.ua>.

²³ *Вольнов В.В.* Феномен свободы. — Санкт-Петербург: Блиц, 2002. — 416 с.; О свободе: Антология классической либеральной мысли. — Москва: Наука, 1998. — 560 с.; *Ryan A.* The Idea of Freedom. — Oxford and New York: Oxford University Press, 1979. — 290 p.

²⁴ *Левицкий С.А.* Трагедия свободы. — Москва: Канон, 1995. — 512 с.

Перевезій Віталій

**ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ РЕЛІГІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ФАКТОР
КОНФЛІКТОГЕННОСТІ РЕЛІГІЙНОГО
СЕРЕДОВИЩА
(на прикладі виборчої кампанії 2006 р.)**

Протягом півтора року від початку осені 2004 до середини весни 2006 Україна перебувала у безпрецедентному у своїй історії становищі виборчого марафону. У цей період державний та суспільний механізми зазнали грандіозних за своїми масштабами змін. Відбулася політична реформа, що докорінно перебудувала систему державного устрою. Розпочалося творення реального громадянського суспільства, основою якого стало усвідомлення громадянами своєї ролі у суспільних процесах.

У цих процесах релігійні організації були не лише суб'єктами, але почасти й об'єктами політичної дії. Вони відстоювали ту систему політичних цінностей, яка найбільшою мірою відповідала їх інтересам і світоглядним орієнтирам. З іншого боку, політичні сили намагалися використати авторитет церков для досягнення власних електоральних цілей.

Президентська кампанія 2004 р. стала символом політичного цинізму і масового використання брудних політичних технологій маніпулювання суспільною свідомістю. Участь релігійних організацій у цій кампанії негативно позначилася на їх репутації. У зв'язку із цим окремі церкви публічно заявили про свій намір не долучатися до політичних процесів у майбутньому. Ідею відсторонення церкви від політики підтримало новообране державне керівництво в особі тоді ще існуючого Державного комітету у справах релігій. 10 січня Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) і колегія Державного комітету у справах релігій зробили спільну заяву,

якою ініціювали впровадження відповідальності за участь і залучення релігійних інституцій і діячів до політичної агітації. З цією метою автори заяви виступили із зверненням до депутатів Верховної Ради, в якому пропонувалося законодавчо впровадити відповідальність за участь релігійних організацій у політичній діяльності. Чинне законодавство не передбачає відповідальності за такі дії. Заяву підписали провідники Української православної церкви Київського патріархату, Української православної церкви Московського патріархату, Української автокефальної православної церкви, керівники протестантських, єврейських, мусульманських релігійних інституцій¹.

Спільну заяву Держкомрелігій та ВРЦіРО не підписали представники Української греко-католицької церкви, Римо-католицької церкви в Україні, Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської (п'ятидесятників) та Української лютеранської церкви. Позицію непідписантів висловив президент УГКЦ Любомир Гузар. У листі до голови Держкомітету у справах релігій, членів ВРЦіРО він зазначив, що спільна заява, в якій йдеться про заборону духовенству проводити агітацію, є лише повторенням загальновідомих речей і він, як глава УГКЦ, “не вважає логічним підписання такої заяви спільно церковними та державними органами, бо документ має чисто політичний характер...”. Митрополит констатував, що проблему участі церков та релігійних організацій у політичних процесах належно висвітлюють Конституція, чинний Закон про свободу совісті та декларації окремих церков і релігійних організацій, опубліковані протягом президентської виборчої кампанії. Глава УГКЦ вважав недоречним прийняття нових законів, що регулювали б цю сферу. “Владні і політичні структури повинні мати достатнє розуміння відносин церкви і держави. Нормативним тут має бути не закон, а сумління”, – висловив переконання владика Любомир (Гузар)².

Свою позицію стосовно участі релігійних організацій у виборчому процесі чітко висловив Президент В.Ющенко, коли на зустрічі з членами ВРЦіРО, що відбулася 3 березня 2006 року,

заявив, що участь релігійних організацій у виборчій агітації суперечить не лише нормам українського законодавства, а й внутрішнім церковним засадам³.

Випереджаючи заяву Президента, Синод єпископів Києво-галицької митрополії УГКЦ, який відбувся 16 січня 2006 року, ухвалив рішення про заборону священикам УГКЦ балотуватися до органів влади і місцевого самоврядування, мотивуючи його вимогами канонічного права (канон 383 Кодексу канонів для східних католицьких церков) та складною суспільно-політичною ситуацією в країні. Під час засідання Синоду Любомир Гузар назвав участь духовенства УГКЦ у виборах до обласних рад у 2002 році “негативним досвідом”⁴.

Слідом з рішенням Синоду УГКЦ послідувала ухвала Синоду УПЦ КП від 1 березня 2006 року, якою було окреслено позицію невтручання УПЦ КП у виборчу кампанію. Синод вирішив вважати неприпустимим використання церкви під час виборчої кампанії до Верховної Ради України та розпалювання релігійної ворожнечі та ще раз нагадати єпископату, духовенству і мирянам УПЦ КП про необхідність дотримуватися законів України, якими заборонено проводити в храмах політичну агітацію або іншим чином використовувати Церкву в агітаційній кампанії. Синод також схвалив Звернення до архієреїв УПЦ МП із закликом “не допускати втягування церкви у політичну агітацію і не порушувати ні громадянські закони, ні церковні канони і постанови”⁵.

2 березня, напередодні зустрічі Президента із членами ВРЦіРО, предстоятель УПЦ МП митрополит Володимир (Сабодан) заявив, що рішенням Архієрейського Собору до Верховної Ради можуть балотуватися лише миряни, а священнослужителям дозволено брати участь у виборах до місцевих рад. “Православна церква утримується від рекомендацій, у списках яких партій варто брати участь священикам у виборах до місцевих рад... Ми будемо молитися, щоб до управління країною прийшли сили, що поєднують народ, а не роз’єднують його, щоб ми швидше завершили окреслену політреформою

реконструкцію й відновлення владних структур і почали займатися будівництвом”, – сказав митрополит Володимир⁶.

Після оприлюднення позиції Президента стосовно питання участі релігійних організацій у виборчому процесі у ряді регіонів відбулося символічне підписання декларацій між місцевими органами виконавчої влади і представниками церков, у яких гарантувалася неучасть останніх у виборах. З березня Меморандум “Про спільну участь в духовному відродженні Херсонського краю та неучасть релігійних організацій області у виборчих перегонах 2006 року” підписали губернатор Херсонщини Борис Сіленков і лідери релігійних громад області. У Меморандумі, зокрема, зазначалося: “Сторони домовляються про неучасть юридичних осіб релігійних організацій у виборчих перегонах 2006 року, про відсутність будь-якого адміністративного впливу на волю виборців-віруючих, що відповідає вимогам діючого законодавства України про свободу совісті та стає підґрунтям для подальшої плідної співпраці релігійних організацій з органами влади”⁷.

Під час схожої зустрічі чернігівського губернатора Миколи Лаврика з членами обласної ради церков і релігійних організацій ідея про неприпустимість політичної агітації у стінах храмів знайшла підтримку усіх присутніх. Однак позиція представників влади стосовно того, що священники та лідери релігійних організацій мають утримуватися від висловлювання будь-яких думок, як позитивних, так і негативних, щодо партій та кандидатів й поза церковними мурами, викликала дискусію, під час якої зазначалося, що священники, як громадяни України, мають право обирати та бути обраними до органів місцевого самоврядування. Так само, як і будь-які інші люди, вони мають право вільно висловлювати свої думки⁸.

Під час зустрічі голови тернопільської облдержадміністрації Івана Стойка з керівниками єпархіальних управлінь християнських конфесій Тернопільщини було прийнято консолідуюче рішення про те, що “церква не може бути майданчиком для виборчих перегонів”. Представник влади просив ієрархів не

допустити проявів політичної агітації у храмах. Ієрархи зазначили, що підтримують позицію влади щодо невторчання у виборчу кампанію та забезпечення проведення чесних і справедливих виборів. Щоправда, на зустрічі не було представників УПЦ МП⁹.

Ці та інші зустрічі, що відбувалися в інших регіонах, швидше схожі на протокольні акції, спрямовані на реалізацію побажань Президента. Крім того, їх рішення не тільки не мали ніякої юридичної сили, але й вимагали від влади виконувати обов'язки, покладені на неї безпосередньо законодавством України. Зокрема, як уже зазначалося, херсонський губернатор обіцяв не застосовувати “будь-якого адміністративного впливу на волю виборців-віруючих”. Представники церков, які підписували ці декларації, окрім власного авторитету, не мали жодних важелів впливу на рядове духовенство у тому разі, якби воно виявило бажання взяти участь у виборах. Під час зустрічі в тернопільській держадміністрації предстоятель УАПЦ Мефодій (Кудряков) зазначив, що він особисто негативно ставиться до участі священників у виборах, але прямої заборони видати не може. Вже після виборів владика Ігор (Возняк), архієпископ Львівський УГКЦ із задоволенням повідомляв, що священники архієпархії виявили послух і не балотувалися до рад усіх рівнів¹⁰. Незважаючи на церковну заборону, священник УПЦ МП Дмитро Сидор балотувався в депутати Верховної Ради від блоку Наталії Вітренко. При цьому він, вважаючись духовним лідером руху православних русинів, висунув свою кандидатуру на посаду мера Ужгорода вже відповідно до рішення Архієрейського Собору УПЦ МП, яким було дозволено духовенству брати участь у місцевих виборах. (Сам Д.Сидор — депутат Закарпатської обласної ради з 2002 р.)

Під час виборів 2006 року, втім як і на всіх попередніх виборах, релігійні організації вважали своїм обов'язком виступити зі зверненнями, посланнями та відозвами до віруючих. Такий вид діяльності вони вважали проявом соціального служіння, а не політичною агітацією. У цих документах не знаходимо

жодної персоніфікації, вони мають загальнодекларативний характер і апелюють в основному до християнського сумління віруючих. Від останніх вимагається проявити громадянську свідомість і обрати гідних політиків, які у своїй діяльності керуються основними християнськими принципами. Такого типу документом є, наприклад, звернення Синоду єпископів УГКЦ з нагоди виборів, оприлюднене прес-службою глави УГКЦ 15 березня 2006 р. Владика УГКЦ вибудували пріоритети, які мають домінувати у виборчих програмах партій:

1. Основним пріоритетом діяльності влади має бути справжнє добро людини, а передовсім визнання цінності людського життя від моменту зачаття і аж до природної смерті.

2. Держава повинна підтримувати основну клітину суспільства – сім'ю.

3. Навчання і виховання дітей та молоді належить будувати на здорових моральних засадах, у випадку України – на християнській традиції, яку зберігав наш народ протягом століть.

4. Українську мову, як джерело і виразник ідентичності народу, слід оберігати і розвивати, а не використовувати як розмінну монету в боротьбі за голоси виборців. Мовне питання потрібно розглядати з позицій національних інтересів українського народу.

5. Програми партій мають декларувати національну та релігійну толерантність, вільну від незаконного втручання в релігійне життя конфесій або їх однобічної підтримки, а партія чи блок у своїй діяльності цього дотримуватися.

6. Кандидат повинен надавати перевагу загальному добру народу над особистими чи партійними інтересами. Позицію кандидата можна визначити не за його обіцянками, а за ділами¹¹.

Однак офіційні послання, меморандуми, звернення, декларації, рішення Синодів і Соборів не відображають реальної картини участі релігійних організацій у парламентських виборах 2006 року. Президентські вибори 2004 р. розкололи країну на два ворожих табори, один з яких здобув перемогу, інший вичікував моменту для реваншу. До складу цих протиборчих таборів

формально чи неформально належали їй релігійні організації. Одні з них, чиї лідери перебували поруч із Віктором Ющенком на сцені Майдану, переживаючи відчуття виконаного обов'язку в момент боротьби за демократію, після помаранчевих подій поспішили заявити про свою подальшу неучасть у політичних процесах. Однак у релігійному середовищі були й сили, яким довелося пережити гіркоту важкої поразки, котрі відчували, що нова влада не має наміру відстоювати їх політичні інтереси, а швидше навпаки: політика “помаранчевих” буде гостро суперечити цим інтересам. Чи мали за цих умов представники влади на чолі з Президентом моральне право вимагати або навіть просити ієрархів церков, що відчували цю владу собі чужою, не брати участі у політичному, а отже, у виборчому процесі? Тим більше, що будучи ще опозицією, вони самі активно скористалися підтримкою релігійних організацій надзвичайно широкого спектра.

Не секрет, що прихід до влади “помаранчевих” найбільше суперечив інтересам однієї, але найпотужнішої в Україні релігійної організації – Української православної церкви. Аналіз причин цього явища не є завданням цієї статті. Однак навіть усім відомих неодноразових заяв Віктора Ющенка про необхідність створення Єдиної помісної православної церкви, його відкритих симпатії до греко-католиків, контактів з анафемованим патріархом Філаретом, дружби зі “сектантами” (в його оточенні Л.Черновецький) достатньо, щоб зрозуміти, чому УПЦ підтримала альтернативну В.Ющенку кандидатуру під час президентських виборів.

У період між президентськими і парламентськими виборами офіційна УПЦ не виявляла помітної політичної активності. Офіційні речники УПЦ постійно наголошували, що Церква не буде підтримувати жодної політичної партії на виборах 2006 р. На цьому, зокрема, під час прес-конференції, що відбулася 14 листопада 2005 р., наголосив митрополит Володимир (Сабодан)¹².

Однак цей факт не повинен вводити в оману. “Православну громадськість” у цей час у постійному політичному

напруженні тримали наближені до церкви громадські організації, союзи, братства тощо. Саме вони озвучили і відстоювали, часто у радикальній формі, політичні ідеї близькі церковному проповіді.

У той час, коли ейфорія від перемоги на президентських виборах кінця 2004 р. серед учасників “помаранчевої революції” почала поступово згасати, опоненти новообраного Президента стали об’єднуватися під гаслами захисту проросійського зовнішньополітичного курсу, російської мови та православної віри. Основними організаторами перших антипомаранчевих виступів стали не політичні опоненти Президента Ющенка, а керівники громадських навколоцерковних організацій, часто за підтримки православного духовенства, належного до УПЦ МП. За інформацією Інтернет-сайту “Рупор”, уже 27 грудня 2004 р. група священнослужителів УПЦ МП з Донбасу виступила зі зверненням до всіх православних мирян, в якому висловила своє занепокоєння стосовно того, що Україну очікує “терниста путь” у зв’язку з тим, що Президентом був обраний Віктор Ющенко, замість “обранця Божого” – Віктора Януковича¹³.

4 січня 2005 р. Комітет захисту Конституції і демократії в Одесі, який очолив лідер проросійської організації “Единое отечество” Валерій Кауров, поширював листівки, в яких закликалися не визнавати результатів повторного голосування другого туру виборів Президента України та організувати проведення безстрокової акції “Одеса за чесні вибори” та “Одеса проти Ющенка”. За інформацією Інтернет-видання “Майдан” листівки розповсюджувалися у Кафедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці Одеської і Ізмаїльської єпархії УПЦ МП під час літургії, яку очолював митрополит Агафангел (Саввін)¹⁴. Заклики до непокори і невизнання результатів виборів містилися у газеті “Единого отечества” “Православный телеграф”¹⁵.

Щоправда, 13 січня прес-служба Одеської єпархії Української православної церкви Московського патріархату поширила заяву, в якій спростовувалося твердження Валерія Каурова про благословення митрополитом Агафангелом учасників

акцій на підтримку Віктора Януковича в Одесі. Прес-служба заявила, що “Единое отечество” є самостійною громадською, а не церковною організацією, позиція її лідера не є тотожною позиції церкви, а сам В.Кауров не є довіреною особою правлячого архієрея митрополита Агафангела. Рубрика “Митрополит Агафангел” на сайті “Единого отечества”, а також газета “Православний телеграф” – приватна ініціатива Валерія Каурова і видаються без узгодження з єпархією¹⁶.

Акції на підтримку экс-кандидата на посаду Президента України Віктора Януковича, що відбулися в Одесі у січні 2005 р. та були ініційовані “Единым отечеством”, підтримала інша громадсько-релігійна організація “Союз православных граждан”.

8 січня в Луганську відбулися збори представників православних братств Донбасу, у яких також взяли участь лідери російської громади Луганської області, російського руху України, партія “Русский блок” і Спілька донських козаків. Збори провів керівник Донбаського відділення Союзу православних братств України Н.Н.Конохов за благословенням протоієрея Валерія Лазора УПЦ МП. Зібрання ухвалило так звану “Луганську декларацію”, у якій наголошувалося, що “православні християни не можуть миритися з захопленням влади в Києві “націонал-бандерівським” режимом, лідер якого В.Ющенко є прихильником УПЦ КП”. У декларації нову “помаранчеву” владу було названо “бандерівським режимом”, який підтримує анафемованого Філарета, а тому й сам підпадає під анафему. Автори декларації, посилаючись на “Соціальну концепцію РПЦ”, стверджували, що “належність глави держави до “розкольніцького угруповання” не залишає можливості православним християнам бути лояльними до такої незаконної влади”, звідки робили висновок про те, що “в цих умовах Луганський край, Донбас, Крим і Новоросія зобов’язані відгородити себе від розкольніцької, уніатської “бандерівської” окупації, що тримається на підтримці США, Польщі і Євросоюзу, і об’єднатися в Південно-Східний суб’єкт федерації”. Збори прийняли рішення брати активну участь у масових акціях протесту,

організованих Прогресивно-соціалістичною партією Наталії Вітренко, Російською громадою Криму і страйкомом Донбасу у Донецьку, Луганську та Криму, і закликали до загальнодержавного політичного страйку¹⁷. Згідно з інформацією Інтернет-сайту “Новости” “Луганська декларація” розпльвсюджувалася у деяких православних храмах Донецької області¹⁸.

17 січня в Одесі прес-секретар Союзу православних громадян, завідувач відділу України Інституту країн СНД Кирил Фролов закликав экс-кандидата на посаду Президента України Віктора Януковича “очолити повстання православних”. На думку Фролова, Янукович не мав права зупиняти акції протесту проти оголошених ЦВК результатів голосування. На Інтернет-сайті організації “Единое отечество” він заявив, що “біси “помаранчевої революції” побоюються рішучості Віктора Януковича, а “помаранчевий закат” тримається виключно на підтримці ОБСЄ, “ляхів” та брюссельських глобалістів. Вони бояться, що Донбас справді повстане. За словами Кирила Фролова, у Луганську, Донецьку, Криму та Одесі розмах акцій на підтримку Віктора Януковича перебільшив розміри “помаранчевої комедії” на київському Майдані. Союз православних громадян запропонував Віктору Януковичу очолити цю організацію¹⁹.

Щоправда, сам экс-кандидат у Президенти не виявив радикальної рішучості і в перші поствиборчі місяці обмежився лише кількома заявами про підтримку російської мови і православної церкви. 21 січня 2005 р. в інтерв'ю телерадіокомпанії “Україна” він заявив, що в Україні потребують захисту російська мова та православна церква. “Я зроблю все, щоб захистити православ'я в Україні”, – запевнив Віктор Янукович²⁰.

9 березня під час Всесвітнього російського народного собору экс-кандидат в Президенти України сказав, що Партія регіонів України підтримує традиційну православну церкву, маючи на увазі УПЦ МП. Крім того він заявив про неприпустимість втручання держави у справи церкви²¹.

Незіставність методів політичної діяльності поміркованої Партії регіонів і радикалізованих православних громадських

організацій призвела до пошуків останніми союзників у таборі настільки ж радикальних політичних сил. Внаслідок чого з'являються на перший погляд неприродні союзи, в які об'єдналися православні організації і політичні сили апіорі атеїстичного спрямування, як, наприклад, компартія і партія прогресивних соціалістів. Об'єднавчим стержнем цих союзів стало прагнення зупинити євроатлантичний поступ України і спрямувати її політику у виключно проросійське русло. Так, під час мітингу, організованого комуністами 21 лютого 2005 р. біля секретаріату Президента з вимогою відмовитися від політики України, спрямованої на входження до Європейського Союзу і НАТО, близько 100 віруючих Української православної церкви проводили молебень на знак протесту проти вступу до НАТО й за проросійську політику України²².

Протягом передвиборчого періоду тривав процес формування православно-прогресивної коаліції, до складу якої мали увійти політична сила Н.Вітренко і Союз православних громадян України, очолюваний В.Кауровим. Ідейною платформою цього об'єднання, за словами останнього, став захист російської мови, канонічного православ'я, федералізації, ідеї утворення міждержавного союзу України, Росії і Білорусі. "Православно-прогресивний блок" спрямовував свої зусилля на організацію акцій задля недопущення входження України до Північноатлантичного альянсу²³.

Особливо активну діяльність коаліція розгорнула в Одесі, де, заручившись підтримкою митрополита Агафангела, провела низку акцій протесту (одну з них назвали "Народним трибуналом над помаранчевим режимом") проти втручання влади у церковні справи і намагання утворити незалежну від Московського патріархату помісну церкву²⁴.

Іншою наближеною до УПЦ громадською організацією, що активно проявила себе під час виборів, був Союз православних братств України (СПБУ). Ще наприкінці вересня 2005 р. за участю СПБУ і Православного братства Олександра Невського було утворене всеукраїнське об'єднання "Православний вибір"

“для відстоювання інтересів віруючих УПЦ (МП) на майбутніх парламентських і місцевих виборах”. Голова СПБУ В.Лукіяник повідомив, що “Православний вибір” створений як аналітичний центр для вивчення програмних положень політичних сил, що візьмуть участь у виборах, а також наступного моніторингу виконання їхніх обіцянок після виборів. Голова Православного братства Олександра Невського Ю.Єгоров заявив, що готовність захищати інтереси Української Церкви виявили партія “Держава”, Партія регіонів, Російський блок, партія “Союз”, Комуністична партія України²⁵.

Однак із наближенням виборів голова СПБУ Валентин Лукіяник заявив, що Союз підтримує Комуністичну партію України. Офіційно про це було повідомлено 27 січня 2006 р. на прес-конференції “Православна церква напередодні виборів”, що проходила у прес-центрі Лігабізнесінформ. Він відзначив, що СПБУ виробив принципи співпраці з політичними партіями. За словами В.Лукіяника, Союзу близькі основні принципи КПУ, серед яких: патріотизм, праця, захист російської мови, негативне ставлення до несправедливого збагачення. В.Лукіяник повідомив, що Союз консультувався також з іншими політичними силами, однак тільки КПУ запропонувала йому місця у виборчих списках до ВРУ й місцевих рад. Також глава Союзу зазначив, що православні за жодних умов не будуть підтримувати блок партій Народний Союз “Наша Україна”, БЮТ, СПУ, “Пора-ПРП”, РУХ, а також близькі їм за ідеологією партії²⁶.

Отже, як бачимо, спекуляція популярними серед значної частини населення гаслами про захист проросійського зовнішньополітичного курсу України, російської мови і православ'я різними політичними силами і їх намагання залучити до своїх лав православні громадські організації, застосовуючи методи підкупу місцями у списках, призвели до того, що навколо-церковні об'єднання прихильників УПЦ під час парламентських виборів виявились у ситуації особистого змагання, намагаючись заявити себе головним партнером церкви. Це призвело до серії взаємних звинувачень між лідерами цих організацій. У

відповідь на заяву В.Лукіяника прес-служба Всеукраїнської громадської організації “Союз православних громадян України” заявила, що інформація про те, що “канонічна Православна церква на виборах до Верховної Ради підтримує КПУ”, не відповідає дійсності. Союз православних громадян повідомляв, що Союз православних братств – “це лише одна (далеко не найчисельніша) з регіональних православних громадських організацій, яка жодним чином не представляє офіційної позиції УПЦ МП.

Крім того, інші православні організації підтримують інші політичні сили, наприклад, Партію регіонів або “Народну опозицію”, і це, знову-таки, не позиція самої церкви”, – йшлося у повідомленні²⁷.

7 лютого прес-служба Союзу православних братств України у відповідь на звинувачення “Союзу православних громадян України” оприлюднила заяву, у якій назвала діяльність коаліції Прогресивної соціалістичної партії України та громадської організації “Единое отечество” “сумним випадком політичної агітації серед православних громадян”, який “є наслідком заангажованості та недостатньої політичної культури окремих громадських діячів”. Прес-служба Союзу православних братств України заявила, що “не сповідання тих чи інших політичних принципів, а рівноправне співробітництво... є причиною участі у виборчому процесі православних громадян”. Саме на таких принципах ґрунтується співпраця СРБУ і КПУ²⁸.

23 лютого Голова Союзу православних братств В.Лукіяник в інтерв'ю газеті “Радянська Луганщина” підтвердив, що найпослідовнішим союзником православних є Комуністична партія. “А довкола Ющенка об'єдналися сили, що працюють проти православної цивілізації, і це було видно на Майдані, коли там були і кардинал, і баптист, і рабин, і Філарет, усілякі сектанти”, – заявив В.Лукіяник²⁹.

Протистояння між СРБУ і СПГУ тривало і після виборів. СРБУ звинуватило СПГУ у тому, що останній своїми діями дискредитує УПЦ МП. Приводом до звинувачення став факт

роздачі у багатьох храмах Києва УПЦ МП молодими людьми агітаційної газети “Православний телеграф” (видавець – організація “Единое отечество”). За словами представників СПБУ, не переборюючи 3-відсотковий бар’єр, керівництво “Единого отечества” таким чином, швидше за все, хотіло продемонструвати православним Києва, які мають різні політичні переконання, прихильність Московського патріархату саме ідеям Прогресивної соцпартії, яку “курує “Единое отечество”. У світлі останнього, заяви представників Київської митрополії про політичну незаангажованість Православної церкви зводяться нанівець діяльністю псевдо-захисників її інтересів, таких як “Единое отечество” і прогресивні соціалісти”, – сказано в інформаційному повідомленні, що зявилося 10 квітня на сайті Православної громадянської аналітичної служби “Православний погляд”³⁰.

Найрезонанснішою подією, пов’язаною із участю УПЦ у виборчому процесі стала пряма участь у виборах митрополита Одеського і Ізмаїльського, постійного члена Священного Синоду Української православної церкви Московського патріархату Агафангела (Саввіна), який очолив виборчий список Партії регіонів на виборах в Одеську облраду³¹. Під час зустрічі лідера Партії регіонів Віктора Януковича з одеситами на Куликовому полі 21 березня митрополит пояснив свій вибір тим, що за керівництва Кабінетом Міністрів України Віктор Янукович не тільки вживав заходів для розвитку державної економіки, але і “відроджував духовність нашого суспільства”³².

Діяльність православних громадських об’єднань, частково духовенства і ієрархів УПЦ у виборчому процесі дали підстави до чергових звинувачень церкви у політичній заангажованості та використанні її авторитету у вузькопартійних інтересах. Під час проведення “круглого столу” “Релігії і парламентські вибори – 2006”, організованого за підтримки фонду “Відродження”, професор Анатолій Колодний, керівник відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Григорія Сковороди, заявив, що УПЦ МП грубо втручається у виборчу кампанію в

Україні. За словами професора, УПЦ МП підтримала комуністів, Партію регіонів, а також блок “Народна опозиція” Наталії Вітренко. А. Колодний стверджував, що Московський патріархат надає підтримку політикам через громадські організації – “православні братства”³³.

Звинувачення у незаконній політичній діяльності в адресу УПЦ МП звучали й з уст представників інших релігійних організацій, особливо УПЦ КП. Вище йшлося про те, що Синод УПЦ КП, що відбувся 1 березня 2006 року, ухвалив Звернення до архієреїв УПЦ МП із закликом “не допускати втягування Церкви у політичну агітацію і не порушувати ані громадянські закони, ані церковні канони і постанови”. Напередодні виборів Прес-служба Луцько-Волинської єпархії УПЦ КП звинуватила Союз православних братств України та духовне управління християнських церков “Царство Боже” у порушенні ст. 5 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” і декларації, підписаної керівниками церков, про невтручання у виборчий процес. У підтвердження заяви прес-секретар о. Віталій Собко показав журналістам газети згаданих релігійних організацій, де у першому випадку містився відкритий заклик до віруючих голосувати за П.Симоненка (газета “Православний взгляд” №19, березень 2006 г.), а в другому – за партію “Собор” – УРП (газета “Царство Боже”). На його думку, Московський патріархат повинен публічно вибачитися за порушення українських законів та заборонити своїм братствам незаконну політичну діяльність³⁴.

Коментуючи факт утворення об’єднання “Православний вибір”, прес-секретар Київської патріархії ігумен Євстратій Зоря заявив: “Київський Патріархат не планує брати участь у агітаційних кампаніях і цим самим порушувати закон, бо віруючі йдуть до храмів молитися Богу, а не слухати агітацію”³⁵.

Парадокс у тім, що самі представник УПЦ КП ніколи не гребували участю у політичних акціях. Не був винятком і міжвиборчий період. Сам патріарх Філарет брав участь у відкритті VI З’їзду Української народної партії, який проходив 26 лютого

2005 року у Національному палаці “Україна”. Він не тільки благословив учасників з’їзду, а й зробив політичну заяву, в якій зазначив, що для подальшого розвитку України необхідно, щоб усі національно-демократичні і патріотичні сили, які на виборах підтримували Президента України Віктора Ющенка, зберігали консолідованість та тісно співпрацювали між собою³⁶.

Лише у Хмельницькій області депутатами різних рівнів стали 14 представників УПЦ КП. Депутатом Хмельницької обласної ради обраний правлячий архієрей Хмельницької єпархії УПЦ КП, архієпископ Хмельницький і Кам’янець-Подільський Антоній (в миру Махота Владислав Васильович), який очолював список Українського народного блоку Костенка і Плюща. Окрім УНБ Костенка і Плюща, священики УПЦ КП представляли Блок Юлії Тимошенко і Народний союз “Наша Україна”³⁷.

Отже, розглянувши проблему участі релігійних організацій у політичних процесах на прикладі парламентських виборів 2006 р., приходимо до таких висновків:

- по-перше, релігійні організації попри чергові заяви про власну аполітичність, стали не лише активними суб’єктами, але й об’єктами виборчого процесу. Така їхня поведінка була зумовлена, з одного боку, чіткоозначеними і неоднорідними політичними інтересами, які мають різні церкви, з іншого – намаганням майже усіх політичних сил, що брали участь у виборах, використати “релігійний фактор” у електоральному змаганні;

- по-друге, під час останньої виборчої кампанії було здійснено спробу дискредитації ідеї впливу церкви на політичне життя держави, активна громадянсько-політична позиція окремих представників церков і релігійних організацій загалом різко критикувалася. У зв’язку із цим участь релігійних організацій в агітаційній кампанії мала здебільшого прихований характер. Агітація велася через громадські організації, священики і єпископи балотувалися до рад місцевого рівня, ієрархи церков активно не опротестовували спроби різних політичних сил використати авторитет церкви у власних цілях;

- по-третє, на наш погляд, така ситуація не може вважатися нормальною: участь релігійних організацій у суспільно-політичних процесах не може бути обмеженою адміністративними засобами. Ці питання є внутрішньою справою самих церков і їх вирішення може диктуватися лише сумлінням ієрархів, духовенства та віруючих. На них лежить відповідальність за авторитет церкви.

- ¹ <http://www.proua.com/news/2005/01/10/170120.html>.
- ² http://www.risu.org.ua/ukr/resourses/religdoc/ecumen_doc/statement_noagit/.
- ³ <http://www.religare.ru/article26849.htm>.
- ⁴ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;2877/>.
- ⁵ <http://www.uaorthodox.org/news.php?pid=697>.
- ⁶ <http://www.pravoslavie.ru/news/060301163137>.
- ⁷ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9365/>.
- ⁸ <http://orthodoxy.org.ua/uk/node/1012>.
- ⁹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9416/>.
- ¹⁰ <http://www.ugcc.lviv.ua/>.
- ¹¹ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal2006/election2006/>.
- ¹² <http://ntn.tv/news/ukraine/05/11/14/1730.html>.
- ¹³ <http://www.rupor.org/index.php?id=1104245799>.
- ¹⁴ <http://maidan.org.ua/static/news/1104700815.html>.
- ¹⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4309/>.
- ¹⁶ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4319/>.
- ¹⁷ <http://portal-credo.ru/site/?act=news&id=29933&cf=>.
- ¹⁸ <http://novosti.dn.ua/details/10465/>.
- ¹⁹ <http://www.otechestvo.org.ua/vesti/20051/v1414.htm>.
- ²⁰ <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=846>.
- ²¹ http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=6119.
- ²² <http://www.ukranews.com/cgi-bin/openarticle.pl?lang=ukr&id=594112&lenta=po>.
- ²³ <http://ukraine.radiosvoboda.org/article/2005/11/968a6536-7d60-4bd1-8775-45bc39f2fe60.html>.
- ²⁴ <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=5150>.
- ²⁵ <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=6396>.
- ²⁶ <http://www.liga.net/news/176053.html>.
- ²⁷ http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=9932.

²⁸ <http://pravoslavie.com.ua/index.php?go=news&razdel=news&page=post&post=1139303124>.

²⁹ http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=10168.

³⁰ <http://pravoslavie.com.ua/index.php?go=news&razdel=news&page=post&post=1144655816>.

³¹ <http://www.religare.ru/news2527.htm>.

³² http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=10450.

³³ <http://portal-credo.ru/site/?act=news&id=41519&type=view>.

³⁴ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9641/>.

³⁵ http://www.kievpatr.org.ua/news.php?page=show_nov&id=457.

³⁶ <http://www.uaorthodox.org./news.php?pid=503>.

³⁷ http://www.upckp.km.ua/modules.php?name=News&file=view &news_id=329.

Лобода Тетяна

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Лідерство за своєю природою є складним соціально-політичним і психологічним феноменом. Адже очевидно, що в процесі життєдіяльності, будь-якої спільної діяльності виникає нагальна потреба в упорядкуванні поведінки індивідів-учасників, їх самоорганізації, а також у продукуванні спільної мети та виробленні способів її досягнення. Поняття лідерства можна виокремлювати на будь-якому рівні організації суспільства, воно присутнє скрізь, де існує соціальна організація та колективна діяльність. Причому кожна історична епоха потребує і викликає до життя саме “свого” лідера – з потрібним певним набором конкретних рис і якостей. Випадкового лідера бути не може, оскільки він завжди є “відповіддю на запит”, “дітищем свого часу”.

Зважаючи на складності процесу формування і функціонування феномена лідерства, його науковий аналіз має бути поліаспектним і міждисциплінарним, знаходитися на перетині філософії, психології, історії, політології тощо.

У сучасній світовій науці з огляду на те, що явище лідерства розглядається у філософському, психологічному, соціологічному, політичному аспектах, існує низка теорій лідерства: 1) *Теорії лідерських рис, або теорії “великої людини”* (Т.Вудс, А.Уїггам, Дж.Дауд, Є.Боргатта, Р.Каттел, Г.Станс, В.Борг, Р.Манн, Р.Хакманн та ін.); 2) *Теорії навколишнього середовища, або ситуативні, теорії послідовників* (Є.Мамфорд, Є.Богардус, Г.Персон, П.Секорд, К.Бакман, Ж.Клейн та ін.). 3) *Особистісно-ситуативні теорії* (Є.Уесбур, К.Кейс, Дж.Браун, Г.Герт, С.Міллю, С.Джибб, Є.Холландер та ін.); 4) *Теорії “очікування-взаємодії”*

(Дж.Хоманс, Дж.Хемпфілл, Р.Стогділл, С.Еванс); 5) *Гуманістичні теорії* (Д.Макгрегор, К.Аргіріс, Р.Лайкерт, В.Врум, П.Пайеттон); 6) *Атрибутивні теорії* (Т.Парсонс, Р.Лорд, Г.Аллінджер, К.Мар, Т.Мітчелл, В.Пендлтон та ін.); 7) *Теорії “обміну”, “трансакторного аналізу” та трансформаційного лідерства* (Дж.Хоманс, Дж.Марч, Г.Саймон, Дж.Тібо, Г.Келлі, К.Джерджен); 9) *Мотиваційні теорії* (А.Маслоу, Р.Хаус, Герцберг) тощо.

Говорячи ж про лідерство політичне, розуміємо реальну владу авторитетних людей у здійсненні легітимного впливу на суспільство, політичну організацію чи соціальну групу, які добровільно віддають їм частину своїх політичних повноважень та прав¹.

Про наукові дослідження поняття політичного лідерства як політологічної проблеми в Україні можна говорити лише з часу досягнення Україною незалежності. Саме відтоді цей аспект і зайняв місце в центрі пильної уваги політичної науки та практики.

Тож теоретичним та практичним проблемам загальнонаціонального політичного лідерства в Україні присвячена робота Ю.Зущик, О.Кривошеєнко, В.Яблонського², у якій роблять спробу виокремити новий, багатофакторний підхід до вивчення політичного лідерства і застосування його на прикладі президентських виборів 1994 та 1999 рр.

Розробки українського політолога Д.Видріна³ розширили тлумачення “географії” поняття лідерства, ввівши до числа осіб, які можуть претендувати на цей статус, і впливових учасників загальнонаціонального політичного життя, і представників регіональних еліт, тобто всякого учасника політичного процесу, який прагне та здатен консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес з метою досягнення означених і поставлених ним цілей.

У 1995 році у Львові вийшов навчальний посібник Б.Л.Кухти та Н.Г.Теплоухової⁴, в якому автори, зокрема, досліджують поняття політичного лідерства (його суть, обґрунтування та типологію), ідеї та концепції лідерства (історія ідей лідерства та деякі концепції лідерства в європейській політичній думці),

детально зупиняючись на понятті елітаризму в українському політичному житті та політичній думці (з XI ст. до XX ст.); аналізують поняття політичного лідерства і типи лідерів (авторитарного та демократичного).

Питанню лідерства в політиці присвячена монографія А.Пахарєва⁵, один з розділів якої автор присвятив темі політичного лідерства на пострадянському просторі, докладно розглянувши питання передумов розпаду великої держави, лідерів нових державних об'єднань та проблем лідерства в контексті політичних еліт, партій та рухів.

У тому ж, 1998, році Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій надрукував аналітичну доповідь про правлячу еліту сучасної України⁶. В доповіді автори, окрім суто соціологічних показників (викладок, висновків, досліджень і т. п.), досить докладно розглядають питання функціонування еліт в суспільстві як теоретичну проблему, зупиняючись на особливостях процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства; формуванні владних еліт у пострадянський період, також приділяють увагу і проблемі взаємовідносин центральної та регіональних еліт.

Темі теорії еліти в українській суспільно-політичній думці присвячена дисертація С.М.Приходька⁷. В дослідженні визначені основні теоретико-методологічні засади елітаристських концепцій, критерії поняття “еліта”, розроблені українськими мислителями (В.Липинським, Д.Донцовим, Стецьком, Сціборським, Мартинцем).

Порівняльний аналіз процесу формування української політичної еліти на перехідних етапах XX ст. (кін. 10-х і 90-і рр.) здійснено у захищеному в 2000 р. дисертаційному дослідженні Л.В.Козловської⁸. Дисертантка зробила порівняльний аналіз основних принципів, тенденцій, напрямів та особливостей процесу формування української політичних еліт УНР, ЗУНР, Гетьманату та сучасної незалежної України. Аналізується також роль масонства у формуванні української політичної еліти кінці 10-х рр. XX ст., подається типологія української політичної

еліти і зміна генерацій в українській еліті; досліджується регіональний аспект і місцеві особливості у формуванні політичної еліти за принципами партійності і земляцтва в сучасній Україні.

Тема феномена політичного лідера розробляється і в монографії Б.Кухти⁹. Праця присвячена більш вузькій темі – виключно політичному лідеру як феномену політичного життя суспільства. Автор здійснює аналіз соціально-психологічного портрета лідера, етапів його розвитку впродовж майже двох тисячоліть європейської історії. Значне місце в праці відводиться лаконічній характеристиці політичної діяльності визначних авторитарних лідерів, вималювано загальний портрет авторитарного державця, розглянуто владні особистості політичних диктаторів минулого. Виділено проблеми процесу формування політичних лідерів. Окрім того, окремий розділ монографії присвячено політичним лідерам України початку 1990-х рр.: Л.Кравчуку, Л.Кучмі, В.Чорноволу та ін. Окреслено також і шляхи формування політичних лідерів в Україні. Приділена увага темі стратегії політичного та економічного розвитку українських лідерів на порозі ХХІ ст. та проблемам формування політичних лідерів в Україні.

Проблемам та механізмам формування інституту політичного лідерства в Україні присвячено дисертаційне дослідження С.В.Кузнецової¹⁰. В зазначеній роботі дисертантка здійснює спробу систематизувати теоретико-методологічні підходи до вивчення політичного лідерства, його типології та принципів формування.

Тема суті та етапів становлення правлячої еліти України розроблялася у дисертаційній роботі Л.С.Мандзій¹¹. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від проголошення незалежності України до завершення формування політичних інститутів на основі Конституції 1996 р. У дослідженні розглянуто специфіку правлячої політичної еліти у перехідних суспільствах, акцентовано увагу на особливостях її становлення та розвитку в Україні, виділено етапи становлення правлячої політичної еліти України.

У 2003 р. побачило світ двотомне комплексне дослідження особливостей формування та діяльності компартійно-радянської еліти в Україні в 1920–30-х рр. М.О.Фролова¹². Автор досліджує особливості діяльності еліти в роки громадянської війни, роль і місце вихідців з інших політичних партій у лавах більшовиків, особливості їх просування на керівні посади (просування їх кар’єрними сходами). Окрема увага приділяється поняттю впливу різних політичних діячів на перебіг політичних подій в Україні, та на процес формування комуністичної влади в 1917–28 рр.

У монографії А.Луценка¹³ досліджується процес трансформації української політичної еліти та здійснено аналіз її структури в період від Люблінської унії до Зборівського мирного договору. Зокрема, значну увагу приділено такому досить важливому питанню, як дослідження феномена розвитку лідерських функцій української шляхти та козацтва.

Окремо хотілося б зупинитися на такому цікавому і важливому аспекті проблеми політичного лідерства, як гендерні проблеми лідерства. Ця проблематика розроблялася у ряді наукових статей Л.С.Трофименко¹⁴ та, як результат досліджень, — у її дисертаційній роботі¹⁵. Авторка виявляє особливості та вивчає механізми розвитку жіночого політичного лідерства в Україні в умовах розбудови демократичної держави, характеризує стилі жіночого лідерства у політиці та психологічні особливості жінки — політичного лідера. “Хоча жіноче політичне лідерство не набуло сталого статусу в Україні, сучасна практика політичної діяльності свідчить, що в політиці нерідко проявляється саме жіночий стиль політичного лідерства як такий, що містить суспільно-перетворюючий ефект, який досягається гнучкістю у підході до політичних реалій, соціальною конкретикою політичних потреб і вимог, здатністю до запобігання конфліктів, динамічністю мислення”, — небезпідставно наголошує авторка.

У вітчизняній історіографії останніми роками тема лідерства досить плідно розроблялася також і у форматі конкретно-історичних досліджень, написаних чи то у жанрі просопографії, чи то — наукової або науково-популярної біографістики.

Так, вдалу спробу представляти колективний портрет представників духовної еліти України на різних її етапах історичного розвитку здійснили Н.А.Шип¹⁶ та Г.Касьянов¹⁷. Механізми функціонування і представлення владних функцій у середньовічному суспільстві розкрито в монографічному дослідженні О.П.Толочка¹⁸. Відома українська медієвістка Н.М.Яковенко¹⁹ дослідила процеси формування соціальної еліти українських земель від кінця XIV до середини XVII ст. Численні дослідження В.В.Кривошеї²⁰ реконструюють колективний портрет провідної у козацькій Україні старшинської верстви.

У період 1995–2002 рр. опубліковано цілу низку монографічних досліджень, що розкривають проблему функціонування владної еліти України періоду Гетьманщини. Так, В.В.Панашенко²¹ комплексно дослідила процеси формування нової генерації соціальної еліти у Гетьманщині другої половини XVII ст. та зміни у її соціальному становищі у XVIII ст., тобто авторка реконструювала процеси корінних змін у структурі соціальної еліти Гетьманщини (зокрема, козацької старшини та вищого православного духовенства), процеси становлення та розвитку козацької старшини. У дослідженні В.Горобця²² розглядається проблема розвитку політичних відносин керівництва Війська Запорозького з офіційними Москвою та Варшавою у середині – другій половині XVII ст. в контексті пошуків ним варіантів способів легітимації політико-соціального статусу нової, козацької, еліти України. У праці О.Струкевича²³ увага акцентується на політичній культурі політичної еліти Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., орієнтації старшин стосовно політичної системи Гетьманщини, регулятивно-комунікаційні складові функціонування політичної системи (зокрема, – механізми прийняття політичних рішень).

У 2004 р. вийшли друком два томи історико-літературних есе про відомих, маловідомих та невідомих (205 імен) військових діячів України. Автор – письменник та історик Б.І.Сущинський²⁴. У тому ж 2004 році побачила світ невелика за обсягом робота А.П.Коцур²⁵.

Загалом, що стосується такого жанру дослідження, як історичні портрети чи історичні біографії, то тут можемо констатувати, що робіт та цілих серій подібної тематики виходило особливо останніми роками, виходить досить багато. Серед них варто відзначити наступні: біографії видатних діячів Київської Русі та середньовічної України – М.Ф.Котляра та В.А.Смолія²⁶ – Кий, Аскольд, Ярослав Мудрий, Володимир Великий, Северин Наливайко, Муха, Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Семен Палій та ін.; соціально-політичний портрет Богдана Хмельницького В.А.Смолія та В.Степанкова²⁷. Праця викликає особливий інтерес з огляду на той момент, що змальовує обставини, які зумовили формування його світоглядних установок та впливали на політичний вибір. У художньо-публіцистичному виданні “Володарі гетьманської булави”²⁸ колектив авторів створив серію нарисів та есе про гетьманів України та Війська Запорозького (20 персоналій). Спроба реконструкції передовсім політичної біографії Богдана Хмельницького здійснена польським істориком Я.Качмарчиком²⁹.

Існують також *серії* видань вищезгаданого напрямку. Так, серія під назвою “Козацька спадщина” присвячена видатним діячам часів козаччини, середньовіччя та нового часу³⁰. Інша, не менш цікава та змістовна серія – “Історія України в особах: Козаччина”³¹ містить нариси про найвидатніших громадських, церковних та культурних діячів також козацької України. Привертає увагу і перевидання в Україні праць, присвячених життєписам гетьманів України”³². У 2001 р. вийшло друком друге видання монографії О.П.Оглобліна “Гетьман Іван Мазепа та його доба”³³. Науково-популярна серія “Особистість і доба” містить узагальнюючі біографічні нариси про видатних особистостей давньоруської та української історії (наприклад, роботи В.Рички, О.Гуржія, Ю.Шаповала, І.Верби та ін)³⁴.

Не слід оминати увагою і ряд подібних робіт-збірників, таких як, наприклад, серія “Лідери ХХІ століття”³⁵. Про те, що інтерес до зазначеної наукової проблематики не послаблюється, тема розробляється, свідчить і захист дисертаційних

досліджень. З огляду на задекларовану тематику для нас інтерес представляють, зокрема, дослідження В.М.Боголюк³⁶, Є.М.Суліма³⁷, С.С.Біленко³⁸, О.С.Логвиненко³⁹ та ін.

Таким чином, враховуючи вище зазначене, можна дійти висновку, що розглянутий масив робіт з тематики лідерства та, зокрема, українського політичного лідерства в історичному контексті мають або загальний, або вузькодисциплінарний характер, тобто, можна говорити про те, що вони лише намічають, окреслюють коло питань-проблем, які необхідно вирішити, але самі їх не вирішують.

У сучасній суспільній науці належним чином не досліджена і не розвинена саме тема *феномена українського лідерства*, його ролі у розвитку, реформації та трансформації держави та громадянського суспільства. Дотепер у науковій літературі не існує відповідного наукового відображення, дослідження, яке б мало своєю метою вималювання, прослідковування та вивчення саме колективного портрета українського лідера такого масштабного охоплення (від доби козаччини – до подій, за якими в історіографії утвердилася назва “помаранчева революція”). Адже кожна історична епоха породжує особистостей-лідерів, важливих і вкрай необхідних саме для себе (для певного конкретно-історичного відрізка часу), з конкретно-потрібним набором рис характеру, якостей, уподобань, набором ідей, ступенем активності та переконань. Увесь цей масив наукових праць допоміг утвердитися в думці та з’ясувати актуальність і нагальну потребу дослідження феномена українського політичного лідерства.

¹ Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчальний словник-довідник для студентів 2-ге видання, доповнене / Уклали: В.М. Піча, Н.М. Хома. Наукова редакція – В.М. Пічі. – Львів: Новий світ–2000, 2004. – 320 с.

² Зущик Ю., Кривошеєнко О., Яблонський В. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К.: Альтерпрес, 1999. – 276 с.

³ Выдрин Д. Очерки практической политологии. – К., 1991.

⁴ Кухта Б.Л., Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство. – Львів, 1995. – 200 с.

- ⁵ Пахарев А. Лидерство в политике. — К., 1998. — 97 с.
- ⁶ Правляча еліта сучасної України / М.Шульга та ін. Інститут соціології НАНУ. — К., 1998. — 68 с.
- ⁷ Приходько С.М. Теорія еліти в українській суспільно-політичній думці / Автореф. канд. політ. н. — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 1999.
- ⁸ Козловська Л.В. Порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах ХХ ст. (кін. 10-х і 90-і рр.) / Автореф. канд. політ. н. — Одеса, 2000.
- ⁹ Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. — Львів: Кальварія, ЛФУАДУ, 2000. — 232 с.
- ¹⁰ Кузнєцова С.В. Політичне лідерство: сутність та механізми формування в Україні / Автореф. канд. політ. н. — КУ. — К., 2000.
- ¹¹ Мандзій Л.С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення / Автореф. канд. політ. н. — Львів, 2003.
- ¹² Фролов М.О. Компартиійно-радянська еліта в УРСР: (1917–1922 рр.) становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.; Фролов М.О. Компартиійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–28 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 800 с.
- ¹³ Луценко А. Метаморфози української еліти (1569–1649). Монографія. — К.: Заповіт, 2000. — 144 с.
- ¹⁴ Трофименко Л.С. Моральні аспекти лідерства: тендерний зріз // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. — 2000. — Вип. 5. — С. 81–91.
- Трофименко Л.С. Жіноче політичне лідерство: історіографічний аспект // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. — 2001. — Вип. 6. — С. 127–134; Трофименко Л.С. Жіноче політичне лідерство як стиль політичної діяльності // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — 2001. — Вип. 14. — С. 446–453.
- Трофименко Л.С. Феномен жіночого політичного лідерства в українській громадській думці // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — Одеса: Юридична література, 2001. — Вип. 13–14. — С. 777–782.
- ¹⁵ Трофименко Л.С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні // Автореф. дис. канд. політ. наук. — Одеса, 2002. — 18 с.
- ¹⁶ Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / АН УССР, Ин-т ист. Укр.. — К.: Наук. думка, 1991. — 169(2) с.
- ¹⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1992.

¹⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.

¹⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кін. XIV до ср. XVII ст. / Волинь і Центральна Україна /. — К.: Наукова думка, 1998. — 416 с.

²⁰ Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр. — К., 1998. — 269 с; частина I. Частина II. — 344 с.

²¹ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — 212 с.

²² Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимачії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К.: Ін-т Історії України, 2001. — 533 с.

²³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — Київ: Ін-т історії України, 2002. — 533 с.

²⁴ Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у двох томах. — Одеса: ВМВ, 2004. — Т. 1. — 580 с.; Т. 2. — 584 с.

²⁵ Коцур А.П. Історичні портрети державних та політичних діячів України / А.П. Коцур, Б.Ф. Білецький, Г.Г. Коцур; Київ. Ун-т ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хм., 2004. — 46 с.

²⁶ Котляр Н.Ф., Смолій В.А. Історія в жизнеописаниях. — Киев: Наук. думка, 1990. — 256 с.

²⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). — К.: Либідь, 1993. — 504 с.

²⁸ Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Автор передмови В.А.Смолій. — К.: Варта, 1994. — 560 с.

²⁹ Качмарчик Януш. Гетьман Богдан Хмельницький / З польської мови переклав Іван Сварник. — Перемишль-Львів, 1996. — 328 с.

³⁰ Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. — Кн. 1. — 400 с.

³¹ Історія України в особах: Козаччина (Авт. колектив: В. Горобець (упоряд. і авт. передм.), О. Гуржій, В. Матях та ін.). — К.: Україна, 2000. — 302 с.

³² Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Передм. В.Горобця. — К.: Україна, 2001. — 240 с.; Крупницький Б.Д. Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. В. Горобця. — К.: Україна, 2004. — 288 с.

³³ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Отаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — 464 с.

³⁴ Ричка В. Княгиня Ольга. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2004; Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2004; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005 та ін.

³⁵ 500 впливових особистостей. Україна 10 років незалежності 1991–2001 / Національна іміджева програма “Лідери ХХІ століття”. – Х.: Східноукраїнський біографічний інститут, 2005. – 135 с.; Славетні жінки. Україна, рік 2005 / І. Серебряков (голов. ред). Міжнародна іміджева програма “Лідери ХХІ століття”. – Х.: Східноукраїнський біографічний інститут, 2005. – 135 с.; Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України. – 2000. – К.: Логос, 2000. – 204 с.

³⁶ Боголюк В.М. Альтернативний характер політичного лідерства в Україні на початку ХХ ст. Теорія і практика проблеми / Автореф. дис. канд. політ. н. – О., 1993. – 16 с.

³⁷ Суліма Є.М. Політичне лідерство як інститут влади (соціально-філософський аналіз) / Автореф. дис. канд. філос. н. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

³⁸ Біленко С.С. Сутність і специфіка інституту політичного лідерства в сучасному українському політичному процесі. Автореф. дис. канд. політ. н. – О., 2004. – 16 с.

³⁹ Логвиненко О.С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду / Автореф. дис. канд. політ. н. – НАНУ, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2004. – 24 с.

Холод Володимир

ТОТАЛІТАРИЗМ – ВІНЕЦЬ ПАРАПОЛІТИКИ

У статті розглядаються ідеологічні прояви, соціальна мета та технології тоталітаризму, починаючи з їх обґрунтувань у класичній політичній думці.

Феномен парapolітики означає, на думку автора, пояснення в широкому розумінні Who is Who в політиці за ступенем шкоди, яка завдається суспільству, тобто – це політика в асоціальній якості. Предмет парapolітики виходить із помилкових теоретичних конструкцій, які базуються на сумнівній методології. Вона передбачає використання ірраціональної технології, що зумовлює невідворотні соціальні збитки¹. Саме в цьому розумінні вона пов'язується з тоталітаризмом та механізмом його влади.

Парадигми ідеї “всеосяжності” влади багатолікі і належать до різних дослідницьких епох. Платон, Гегель і Маркс, стверджує англійський філософ і епістемолог К.Поппер у праці “Відкрите суспільство і його вороги”, були основними авторами доктрини тоталітаризму. Вона проходить через усю історію людства й у будь-який момент може становити загрозу на його шляху до “відкритого суспільства”². Ідея тотальності влади одвічно пов'язана з малим соціальним простором і обмеженістю його ресурсів; у ностальгії з “золотим століттям” Платон оспівує якість правління богів і водночас відзначає, що в житті суспільства був статок, не було воєн, розбратів і розбоїв. У цьому додержавному неполітичному співіснуванні справедливість як надання належного кожній людині забезпечувалася колективним божественним промислом; боги регулювали спокуси людей, вносили гармонію в їхнє співіснування. “...Дотримуючись справедливості, – пише Платон, – ми, щоправда, не будемо покарані богами, але втратимо вигоди, які могла б принести нам несправедливість”³.

Слово “вигода” у його подальшому міркуванні про земне співіснування людей конкретизується у “матеріальні турботи”, які є головною рушійною силою поведінки людей у державному співжитті.

Платонові належить відоме класичне визначення політики: це — *мистецтво жити разом, мистецтво єдності у множинності*. Згодом воно “надбало” такого довизначення: *політика — мистецтво досягнення можливого*.

Поняття “мистецтво” у соціальних науках представлено двома словами із двох класичних, а тепер “мертвих” мов — латинської і давньогрецької. Латинською мовою *ars* — “мистецтво”, але це є похідне людської діяльності, елемент творчої культури. Воно спрямоване до внутрішнього світу людини — її інтелекту, емоцій, світоусвідомлення. Грецькою *techne* також означає “мистецтво”, “майстерність” і вона є похідною діяльності людини, але спрямована на засвоєння об’єктів матеріального світу. Це також сукупність навичок і прийомів у тому чи іншому виді діяльності людей як певна технологія.

На наш погляд, божественному правлінню відповідає *ars*, земному — *techne*. Зміст божественного *ars* визначався у наданні кожному по мірках належного, яке не набуло свого технічного виміру в ідилічному співіснуванні людей. Але у божественне правління входило складовою й “*techne*” у тому вигляді, як це зображено Платоном. Боги “карали”, причому обсяг і якість покарань не викликали неприйняття у підопічних. Проте в самому сполученні обох елементів божественного правління вже можна побачити контури *techne*, для якої не вистачало “соціального аргументу”. Ним пізніше стали “матеріальні турботи”, які в міру майнового розшарування суспільства трансформувалися у чітко окреслені інтереси: суспільство перетворювалось у політичне і об’єктивно потребувало *techne* у регуляції своїх внутрішніх відносин. Причому у міру розвитку “егоїзму інтересу” технічний елемент або політична технологія перетворювалися у домінуючий засіб регуляції. Неминуче “псування людської природи”, відповідно до Платона, буде

підривати будь-яку державу⁴. Інакше кажучи, збільшення людського егоїзму, сконцентрованого на матеріальному (інтересі, власності й т. д.), буде неминуче витіснити елемент *ars* – необразливий у своїй примирливій первісності й замінити його елементом *techne* з перевагою в останньому примусової силової технології. Правління ідеальної аристократії не спроможне впоратися із завданням утримання *ars*; самі правителі піддаються впливу “егоїзму інтересу”: замість розумної основи (а це і є основа *ars*), у суспільстві й державі починає панувати “лютий дух”.

Намагаючись повернутися до результатів панування розуму в правлінні, але вже на земній основі, Платон віддає реалізацію правління жменьці правителів – філософам. Вони, виходячи з кращих спонукань, перетворюють своє правління у реалізацію розумної *techne*, безваріантної для “жадаючого стану”, у якому накопичується “егоїзм інтересу”. Це вже “чиста” технологія керування, звернена до “живого об’єкта”. В обох проектах Платона абсолютизується примусова комунальність в рамках безапеляційної законності й цілепокладання, затверджуваних “партією філософів”. По суті, це є матеріалізація ідеї тотальності, декорованої в переваги пріоритетів загального над частиною. Це є теоретичне джерело й аргументаційна основа для наступних обґрунтувань “ощасливлення” суспільства ... без участі в цьому процесі самого суспільства.

Тоталітарна модель Платона ґрунтувалася на малому соціальному просторі й обмеженості його ресурсів. У другому проекті Платон вже визначає кількість громадян ідеальної держави. У першому проекті він фактично обмежується масштабами поліса, а в обох ігнорує демографічний ресурс влади, не поєднуючи її з “громадянами”.

На практиці такий тоталітаризм “мрії” не міг увінчатися успіхом, оскільки для нього не було передумов у самому суспільстві і він розходився з ментальністю тодішніх одноособових правителів. Аскетизм філософського правління не влаштував гедоністично налаштованого правителя Сіракуз, до якого

звернувся зі своїм проектом Платон. Він виставив вченого на невільницький ринок.

Ідея всеосяжної тотальної влади припускала неминучу уніфікацію життя людей, розширення масштабів і обсягів проникнення влади у суспільство.

“Утопія” Т.Мора – “крок уперед” у порівнянні з “Державою” Платона. Утопія – республіка, вона управляється виборними посадовцями, яких піддані називають “батьками”. Все соціальне життя регулюється державою. В “утопії” немає ніякої приватної власності і грошей, а загальна трудова повинність – основа господарства. Усі зобов’язані відробити 2 роки у сільському господарстві, після чого вони переселяються в одне з 54 міст острова, великих й чудових; мова, моральність, установи й закони в них цілком однакові⁵.

Рівномірність розподілу населення регулюється державою шляхом масових переселень. В утопічному суспільстві панує одноманітність і стандартність способу життя, зокрема, верхній одяг становить плащ однакових кольорів на всьому острові⁶. Продукти споживання всі “мешканці утопії” одержують у суспільних сховищах, причому кожний може брати за потребою. У загальних трапезах беруть участь усі добровільно, але “...кожною кращою стравою обносять насамперед усіх старійшин, місця яких окремо визначені...”⁷.

Відзначимо, що життя мешканця Утопії має проходити на очах в усіх. Держава неухильно стежить за дотриманням цнотливості до шлюбу й за взаємною вірністю чоловіка й жінки. В Утопії “цікава” рівність: від трудової повинності звільняються чиновники й ті, кому постановою чиновників надає назавжди це звільнення для ґрунтового проходження наук. Із цього стану вчених вибирають послів, духівництво, траниборів (вищих чиновників) і, нарешті, самого главу держави⁸. Якщо зрівняти це з іншим місцем опису Утопії: “в більшості кожний виростає, навчаючись батьківському ремеслу”, то виникає відчуття про замкнутий стан, майже касту, у руках якої перебуває керівництво державою. Що стосується іншої маси населення,

то про неї Мор висловлюється презирливо під маркою того, що закони мають бути простими і не потребувати складного тлумачення: “Простий народ з його низькою кмітливістю неспроможний дійти до таких висновків, так йому й життя на це не вистачить, тому що він зайнятий здобуванням харчу”⁹.

Ця картина рівності руйнується, коли дізнаємося, що життя в Утопії значною мірою ґрунтується на рабстві.

І все-таки “Утопія” дає варіант помірної тотальності: ми не зустрічаємо в ній скасування родини, ідеї спільності дружин, державного виховання дітей у відриві від батьків. Але найбільш характерна риса цього опусу складається в чітко окресленій лінії дискримінації, проведеної між формально рівними мешканцями острова. Якщо у Платона повністю відсутня “соціальна мобільність” для “жадаючого стану”, то пересічним “утопійцем” відмовлено в соціальному сходженні менш категоричним способом. Вони мають активне, але позбавлені пасивного виборчого права.

Обсяги *techne* у Мора розширюються: загальність зрівняльно-примусових технологій не потребує вузького простору. “Батьки”-правителі перебувають у тіні, але їх патронажно-регулююча присутність відчувається повсюдно й постійно в малому й головному. Ця ненастирлива всезагальність влади робить майже непомітними прояви *techne* й розрахована на лояльність мешканців міст. Але тут також немає чернечого аскетизму: у світогляд “утопійців” закладене визнання задоволень вищою метою життя. Воістину, радій у дозованому благополуччі.

Т. Кампанелла у творі “Місто Сонця” посилює технологію тотального керування, але припускає колегіальність і “невизначний” республіканізм. Посаду верховного правителя у нього займає найбільш вчений мешканець міста, який знає історію всіх народів, їх звичаї, релігійні обряди, закони¹⁰. Правитель Сонце – Метафізик – займає свою посаду, “доки не знайдеться такий, хто виявиться мудрішим за свого попередника і більш здібним до керування”¹¹.

Поряд з Метафізиком знаходяться три співправителі – Пон, Сін і Мор, що означає Міць, Мудрість і Любов. Між ними

розподілене керування головними сферами життя. Метафізик радиться з ними, але з усіх важливих питань тільки він виносить остаточне рішення. Існує Рада, до якої входять усі громадяни віком за 20 років, але у неї тільки дорадчий голос. Визначені на Раді кандидати на посади затверджуються на зборах посадових осіб, а надалі – чотирма головними правителями. І, нарешті, залишається незрозумілим вислів: “посадові особи змінюються згідно з волею народу”, зміст його не роз’яснюється. Це і є “не-виразний” республіканізм, оскільки існує суцільна низка ієрархічних посад формально “знизу-догори”, але за обов’язкового верховенства Метафізика.

Основою соціального устрою міста є спільність усього життя, яке контролюється адміністрацією.

Примітивізація побутового боку життя соляріїв (мешканців міста Сонця), як і у Мора, проявляється у спільному харчуванні, при цьому “посадові особи отримують більші й кращі порції”¹². Відзначимо, що “удосконалені” солярії на посадах у тоталітарних режимах ХХ сторіччя вимагали для себе більш солідне “соціальне меню”.

У соляріїв виробництво засноване на загальній трудовій повинності, при цьому рабів, захоплених на війні, вони або продають, або використовують для важких робіт поза містом¹³. У цій фразі три припущення: солярії воюють; вони захоплюють рабів; раби піддаються дискримінації в праці (тоталітарні режими ХХ століття здійснювали агресію “зовні” і також використовували працю ув’язнених у концтаборах – *В. Х.*).

Солярії зобов’язані працювати по 4 години щоденно, щоб не обтяжувати державу надлишками; причому, солярії працюють загонами на чолі з керівником – усі керівники загонів, жіночих і чоловічих, десятники, напівсотники і сотники становлять наступний після ради чотирьох правителів адміністративний орган у місті. У розділі про судочинство говориться: “...оскільки вони завжди ходять і працюють загонами, то для викриття злочинця потрібно п’ять свідків...”¹⁴. Звідси можна зробити висновок, що поділ на загони фактично триває і після

відбуття трудової повинності (будь-який тоталітарний режим має потребу в інституті інформаторів – В. Х.).

Уніфікація життя соляріїв простягається й далі, до однакового одягу, що відрізняється лише невеликими відмінностями в довжині плаща (“чорносорочечники” і “коричневосорочечники” віддавали перевагу уніформі одного кольору, що рекомендовано й соляріям – В. Х.).

Т.Кампанелла детально описує, як відбуваються свята, художнє *ars* у нього строго регламентоване.

Ars amandi – “мистецтво любові” – також поставлене під контроль держави.

Народження дітей у середовищі соляріїв порівнюється з вирощенням худоби: “...виробники і виробничниці підбираються найкращі за своїми природними якостями, відповідно до законів філософії”¹⁵ (зовсім за рецептами виведення кращої породи у нацистів – В. Х.).

Виховання дітей перебуває в руках у держави: начальниці є піклувальницями дівчаток, а начальники – піклувальниками хлопчиків, їх також розділяють на загони. Після навчання молоді люди одержують посаду – кожний за вказівкою свого вождя й керівника (щось подібне відбувалося з вихованням “гітлерюгенд” у нацистській Німеччині – В. Х.).

Тотальний контроль є неефективним без рафінованої системи покарань. Кампанелла це ясно усвідомлює і докладно описує її; при цьому судова влада не відділяється від адміністративної; всі головні майстри є суддями, а виконання смертного вироку відбувається тільки руками народу, який “вбиває або побиває камінням...” (у сталінських репресаліях у головних майстрів було безліч помічників, але думка мас залучалася як публічне викриття “ворогів народу” – В. Х.)¹⁶.

Ми поверхово торкнулися джерел тоталітарної ідеї в її первісно-концептуальній якості, не поєднаній із соціальною практикою. Тоталітарні моделі держави надалі ставали наслідком зростаючої спокуси інтегрувати політичне в соціальні утопії. М.Бабеф, А.де Сен-Симон, Ж.-Ж.Руссо, Ф.Ніцше, В.Ленін,

Ж.Сорель і ціла низка мислителів у різній змістовній формі переходили від утопії до обґрунтування технології придушення – індивідів, класів, суспільства. Праці А.Шикльгрубера і Ж.А.Гобіно розвинули тоталітарну ідею до обсягів анігіляції людських рас.

Прогресуючою закономірністю в їх розвідках став відхід від примітивного антропоцентризму ідеї тотальності до вульгарно-соціологічних обґрунтувань тоталітарної технології як наддинамічної, максимально ефективної й соціально результативної.

Критикам тоталітаризму довелося потрапити у ситуацію “інтелектуального ускладнення”, коли первісну ідею, модифіковану технологічними проявами, потрібно було зводити до рівня теоретичного абсурду.

Як бачимо, для цього були потрібні нетрадиційні академічні засоби. Їх опоненти не надавали їм зрозумілого теоретичного матеріалу для спростування у категоріях змагальних ідей. *Тоталітаризм є пухка система ідей та ідейок, найчастіше ірраціональних, звернених до підсвідомості певних категорій людей.* Він є наднаціональним за своєю сутністю, але національно конкретним у кожному окремому практичному змістовному прояві. Найвиразнішим проявом тоталітаризму стали його національно-особливі технології: вони “яскраві”, колоритні, у чомусь неповторні, національно-специфічні. Це провокує та породжує спокусу заглибитись у статистичну констатацію його форм, засобів, прийомів і т.д.

Пізнавальна інтрига тоталітаризму є обернено пропорційною ступеню розвитку його технології. Чим більше рафіновані технології обробки суспільної думки, а постановники-сценаристи тоталітарних технологій звертають їх до певних реципієнтів-маргіналів, декласованих станів, “масової людини” і т.д., тим менше місця залишається для удосконалення тоталітарної теорії.

Прояви цих технологій в найближчому майбутньому є досить ймовірними, оскільки вплив будь-яких ідеологій буде слабшати й поступатися місцем прагматизму в його утилітарному

сенсі. У найближчі 20–30 років у країнах, що розвиваються, підсиляться процеси декласування. Вони пройдуть свій пік модернізації, а її соціальним наслідком стане нагромадження протиріч у посттрадиційному суспільстві. Це суспільство неминуче буде переживати соціальну драму “відображеної модернізації”. У багатьох країнах Заходу, що пройшли “оригінальну” модернізацію, вибухали кризи, які так чи інакше сприяли поживленню тоталітарних тенденцій. Нагадаємо: італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм “вирощені” у західних регіонах.

Не втрачають своєї “значущості” передумови тоталітаризму – індустріальна стадія розвитку суспільства, колективістсько-механістичний світогляд, психологічна незадоволеність людини атомізацією суспільства у індустріальну епоху, соціально-економічні кризи. Його соціальна передумова – маргінальні групи – проміжні стани, що не мають стійкого положення у соціальній структурі та стабільного середовища перебування, що втратили культурну й соціально-етнічну ідентифікацію, потенційно закладена у будь-яке суспільство, що модернізується.

Поява таких передумов дуже ймовірна у цих країнах, але саме в них зазнає “огрубіння” тоталітарна ідея, а пріоритети будуть віддані “психо-терапевтичним” засобам маніпуляції підсвідомістю “нової” генерації маргіналів і люмпенів. Для цього не знадобиться рафінованість самої ідеї: образ “зовнішнього ворога” – ініціатора соціальних негараздів у цій групі країн уже нині є відбитим у підростаючої генерації. Вкрай негативна реакція на глобалізацію може виразитися у формі неототалітарного вибуху на периферії капіталістичного світу. Спростування тоталітаризму не несло в собі прогностичних можливостей. Так, К.Поппер ще у 1942 р. у праці “Відкрите суспільство і його вороги” цілком правомірно тлумачить джерело тоталітарного феномена у двох доктринах – “історицизму” і “утопізму”:

- історицизм означає будь-яку доктрину, що намагається представити історичний рух як невблаганну й передбачувану

послідовність етапів, що ведуть до рятівного завершення людської історії;

- утопізм означає таку ідеальну модель суспільства, що ставить метою його радикальну трансформацію й створення зовсім нового ладу.

- панування марксизму веде до відновлення “закритого суспільства” з його різними табу, “тоталітарною безвідповідальністю” індивідів, тиранією та сильною владою, що контролює і нівелює інтереси й переконання¹⁷;

- інститути демократії забезпечують зміну правління мирним шляхом, а інститути тиранії – насильницьким¹⁸.

Але це є тільки констатація, а до тоталітаризму варто ставитись у теоретичному плані профілактично заради конкретного прогнозування його передумовних основ, які можуть з'явитися як вторинний продукт будь-якого кризового соціального розвитку.

Можна накликати на себе вогонь критики твердженням, що навіть “доглянуте” цивільне суспільство може стати заручником того, що відбувається у “далекому” соціальному середовищі: резонанс деформованого розвитку у світі, що змінюється, – непрямий “зоні ризику” для постіндустріальних країн – в змозі викликати у них орієнтацію на “сильну” владу.

Загальні констатації, навіть із домішкою науковості, логічні, але занадто умоглядні, звернені до потенційних носіїв тоталітарної ідеї майбутнього (для них вона стане осучасненим стереотипом минулого), будуть мати незначний ефект.

Щонайменше два припущення потребують уточнення.

Перше припущення: “в основі тоталітаризму лежить не суспільний, а духовний досвід, певний світогляд”¹⁹, може бути віднесене до “минулого” тоталітаризму; для неототалітаризму базовим моментом стане конкретний соціальний досвід, доповнений запозиченим набором “апробованих” ідей; це буде, скоріше, кон'юнктурне світосприйняття, яке відкидає “виворотні цінності” нинішньої цивілізації. *Майбутнє парapolітики – за множинними проявами антицивілізаційного фундаменталізму*

на тотально-терористичній основі. Ісламський тероризм є конкретним проявом парapolітики.

Друге припущення: “існує внутрішня раціональність тоталітаризму, що “може” призвести в різні періоди й у різних місцях до появи подібних типів суспільства”²⁰ також сумнівне: тоталітаризм, як і будь-яка ідеологія, несе у собі елемент ірраціонального, але цей елемент у складі тоталітаризму є абсолютно переважаючим. Саме він зумовить “появу у різні періоди і у різних місцях подібних типів суспільства”, з чим можна погодитися. Можлива поява однакових типів суспільства за критерієм їхньої ірраціональності. При цьому можна припустити наявність мінімуму логіки у неототалітаризмі.

Тоталітарний режим – це ідеологічне обґрунтування + технологія. Обидва компоненти зазнають змін: ідеологія тоталітаризму є демагогічною й модифікується: нацисти впроваджували “опитування” суспільної думки, але це не змінювало ідеологічне обличчя нацизму. Ідеологія тоталітаризму є відносно статичною, а технологія, навпаки, є надзвичайно динамічною. Жонглювання гаслами – це камуфляж, нарощування терористичної присутності тоталітарної держави у суспільстві – це є проявом його “невмирушого” змісту.

Будь-яка держава є потенційно тоталітарною, і ніяка антиоталітарна ідеологія не стане вирішальною перешкодою на шляху перетворення держави в антисоціальну силу.

І.Ільїн також відходить від адекватної оцінки тоталітаризму. Він запевняє, що “тоталітарний режим не є ані правовим, ані державним режимом. Створений матеріалістами, він тримається на тваринних і рабських механізмах “тіла-душі”: на загрозливих наказах наглядців над рабами; на їх довільних розпорядженнях”²¹.

По-перше, цей режим є адекватним певному стану суспільства і виникає не за довільним замовленням “наглядців над рабами”: він є, за висловом А.Дж.Тойнбі, “реакцією на виклики середовища”. Треба порушити питання про те, що зумовлює таке середовище. Середовище у цьому випадку є первинним

чинником, а виникнення тоталітарної держави є вторинним “обумовленим” чинником.

По-друге, тоталітаризм є конкретна держава, хоча вона свою *techne* спрямовує дійсно “рабським механізмом”.

По-третє, вона не є соціально-гіпнотичною машиною, як стверджує Ільїн; таке припущення принижує значущість тоталітарної ідеології; це інша крайність і суперечить “внутрішній логіці тоталітарної ідеології” в устах Х.Арендт. Будь-який соціальний гіпноз є неможливим у його абсолютній ефективності без наявності відповідної йому інтелектуальної якості сприйняття у об’єкта гіпнозу.

По-четверте, Ільїн спростовує самого себе, визнаючи, що “сутність тоталітаризму полягає не стільки в особливій формі державного устрою...скільки в обсязі керування: цей обсяг стає всеохоплюючим”²².

Але цей “обсяг керування” вимагає структур, зосереджених у єдиному технологічному ланцюжку і інтегрованих “завданнями” тоталітарної політики. Ідеологічний чинник у цьому разі відіграє “стартово-підлеглу” роль: мінімум тоталітарної ідеології впроваджується у споживне середовище й надає імпульсів “людині маси”, яка не здатна засвоїти її максимальні обсяги.

Технологія (techne) розвивається за законами відповідності ступеня ефективності її реалізації примітивізованам маргінально-люмпенізованого суспільства.

¹ Холод В.В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты. – Сумы: Университет. книга, 2004. – С. 5–14.

² Popper K. The open society and its enemies. Vol. 1–2. – L., Routledge, 1945. – Vol. 1. – P. 113; Vol. 2. – P. 49; Popper K. The poverty of historicism. 2nd ed. – L., Routledge and Paul, 1960. – P. 90.

³ Мыслители Греции. От мифа к логике. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, Харьков: ФОЛИО, 1999. – С. 138.

⁴ Там само. – С. 344–438.

⁵ Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия // Утопический роман XVII–XVIII вв. – М., 1971. – С. 77.

- ⁶ Там само. — С. 87.
- ⁷ Там само. — С. 91.
- ⁸ Там само. — С. 86.
- ⁹ Там само. — С. 116.
- ¹⁰ Кампанелла Т. Город Солнца // Утопический роман XVII—XVIII вв. — М., 1971. — С. 152.
- ¹¹ Там само. — С. 153.
- ¹² Там само. — С. 155.
- ¹³ Там само. — С. 169.
- ¹⁴ Там само. — С. 177.
- ¹⁵ Там само. — С. 160.
- ¹⁶ Там само. — С. 176.
- ¹⁷ Popper K. The open society and its enemies. Vol. 1—2. — L., Routledge, 1945. — Vol. 1. — P. 113; Vol. 2. — P. 49; Popper K. The poverty of historicism. 2nd ed. — L., Routledge and Paul, 1960. — P. 90.
- ¹⁸ Popper K. Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge. — L., Routledge and Paul, 1963. — P. 344.
- ¹⁹ Бодуен Жан. Вступ до політології. — Київ: Основи, 1995.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Ильин И.А. Наши задачи: В 2 т. — Т. 1. — Москва, 1992. — С. 95.
- ²² Там само. — С. 94.

Траверсе Олег

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розробка теоретичних основ політичного лідерства характеризується станом невизначеності і дискусій. Лідерство у політиці асоціюють з керівництвом державного будівництва, боротьбою проти олігархічних режимів та ін., що пов'язано з ціннісними уявленнями (наприклад, домінуючих соціальних груп конкретного суспільства). Політичне лідерство являє собою насамперед політико-практичне явище певного типу і виду, яке пов'язане з відношеннями політичної і державної влади. Такі відношення становлять відповідну політико-практичну конфігурацію, зміст якої переважно визначається існуючими соціально-історичними умовами. Зміст політичного лідерства в першу чергу визначається тими функціями, які воно виконує. Функції зумовлюються конкретними особливостями тієї чи іншої країни (збереження і/або підтримка існуючого порядку відносин у соціумі *wersus* здійснення реформ). Різні аспекти цієї проблеми подаються у зв'язку зі співвідношенням національного і наднаціонального, інтересів держави та інтересів громадян, самостійності держави, елітизму, політичного і соціального плюралізму тощо.

У політичній теорії політичне лідерство розглядається насамперед як спосіб організації політичної влади.

Аналіз політичного лідерства як політологічної проблеми уявляється складним за кількох обставин. По-перше, науковці стикаються з тим, що у процесі прояву лідерства у політичному середовищі взаємодіють дві структурно складні системи – особистість і середовище (проблема співвідношення яких недостатньо розроблена у дослідницькій літературі). По-друге, поняття лідерства наділяють соціальним змістом зі збереженням певних біологічних характеристик. Ця наукова традиція,

закладена Л.Гумпловичем, Г.Ратценхофером, А.Смолем, розглядає характеристики людських відосин з позицій біологізаторського підходу (підходу соціал-дарвінізму).

Складність політологічного знання (як, власне, й інших наук про людські дії, не лише пов'язаних зі сферою політики) пояснюється тим, що воно має справу з проблемою інтерпретації. Згідно з уявленням логіки інтерпретовані знання досить важко піддаються узагальненню. Ще складніше будувати на їх підставі теорії, оскільки науки гуманітарно-політичної сфери вивчають суспільно-політичні події, локалізовані в певній ділянці геополітичного простору, та мають таку властивість, як дію, обмежену у часі.

Вивчаючи явище політичного лідерства, дослідники передбачають наявність первинних сутнісних зв'язків, які можна простежити протягом століть¹. Чи так це? Звернення до історії політичної думки свідчить, що, наприклад, Н.Макіавеллі вважає кращою формою правління республіку римського типу. Новий государ за Н.Макіавеллі, без сумніву, рішучий і жорсткий керівник. Влада для государя є інструментальною цінністю для досягнення головної цінності – держави. Т.Карлейль підходить до проблеми суспільно-політичного розвитку з позицій історика і мораліста. Явище лідерства для нього розвивається в історичному часі і розглядається з ціннісного погляду. Піддані, резюмує автор, не можуть нічого зробити без короля, а король без підданих здатен діяти, він кваліфікує лідерство не як відносини людей, а як наявність самого видатного діяча².

Г.Лебон, що є прихильником біологічної детермінації психіки людини у натовпі, яка задає характер кожної цивілізації (віру, заклади мистецтва та ін.), протиставляє свою концепцію ідеї просвітителів про покращання державних інституцій. Те, що підходить духу однієї раси, шкідливе іншій, зауважує Г.Лебон. Щоб реформувати суспільно-політичні інституції, слід переробити “дух раси”, а це практично неможливо, вважає він. Поширена у ХІХ ст. віра у суспільний прогрес визначила погляди Г.Лебона, що відобразилось у постановці проблеми та

розгляді ним ролі видатних людей у розвитку цивілізацій. З одного боку, вважає він, великі політичні діячі мають величезну руйнівну силу і можуть знищити людей, міста, імперії. Але, з іншого боку, їх вплив триває до тих пір, поки “вони вміють спрямовувати свої зусилля в дусі потреб епохи (...). У політиці справжні великі люди – ті, котрі передбачають ті потреби, події, які зароджуються, які підготовлені минулим, і вказують шлях, якого слід триматися”³. По суті, Г.Лебон вірить у певний детермінізм, говорячи про “рокові умови революції”. Великі політики – теж лише “синтезатори”, які жорстко детерміновані об’єктивною необхідністю. Вождь маси (за Г.Лебоном) є аналогічним до вожака зграї, тобто політичне лідерство тут виявляє біологічну природу. Вожак структурує стосунки за типом “влада – підкорення”, використовуючи гіпноітичний вплив. Він і сам є загіпноітизований ідеєю і виступає апостолом, використовує силу навіювання заради домінування.

За М.Вебером, поняття політики має широкий смисл, воно охоплює всі види діяльності, які пов’язані зі самостійним керівництвом. Сучасна держава, вважає М.Вебер, претендує на монополію легітимного фізичного насилля. Іншими словами, єдиним джерелом права на насилля виступає держава. Оперуючи цими категоріями, можна сказати, що політика “означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади”⁴. Іншими словами, хто займається політикою, той і прагне до влади (вона або є засобом, або важлива сама по собі). Отже, держава – це панування людей над людьми, яке спирається на легітимне насилля як на засіб досягнення мети. За М.Вебером, бюрократ-чиновник і політичний керівник – це два протилежних типи, тому він їх навмисно зіставляє. Ареною професійної діяльності справжнього чиновника, на його думку, не має бути сфера політики. Чиновники повинні лише управляти, і бути безпристрасними, звісно, якщо не йдеться про життєво важливі для пануючого порядку питання. Навпаки, честь політичного вождя, тобто керуючого державного діяча, – “(...) виключно особиста відповідальність”⁵. Таким чином,

політик в подачі М.Вебера – “це той, кого ми сьогодні називаємо політичним лідером, бюрократ не володіє лідерськими якостями. Отже, вторгнення бюрократії у політичні справи є зловживанням владою. За М.Вебером, наявний стан справ у Німеччині його часу був негативним явищем, оскільки чиновник позбавлений необхідних для політичного вождя-лідера. Те, що називалося “політичним лідерством” на початку ХХ ст., має мало спільного з тим, що під цим явищем розуміється на увазі на початку третього тисячоліття.

Метою статті є розгляд політичного лідерства як складової предмета політичної теорії та з’ясування особливостей її розвитку на сучасному етапі.

Політологічна теорія (як і інші сфери наукового знання) послуговується поняттями, які різні автори застосовують у суб’єктивному тлумаченні, тобто поза межами визначеної первинної теорії. Конкретизація (і тим більше інтерпретація тих чи інших термінів) залежить в першу чергу від досвіду та завдання, яке вирішує конкретний фахівець. Наприклад, існуючі дихотомії, які вживаються дослідниками: “лідерство” – “керівництво”, “лідер” – “керівник”, ”лідер” – “лідерство”, “керівник” – “керівництво” – розглядаються так, ніби вони є усталеними та чітко визначеними. Зауважимо, що майже до кінця 80-х рр. ХХ ст. українські суспільствознавці здебільшого задовольнялися констатацією того, що “лідер (вождь, керівник) – це керівник політичної партії, громадської організації тощо”⁶. За подібних уявлень конкретні наукові напрями і школи, пов’язані з розробками проблем політичного лідерства в Україні, розвиватися не могли. Тим більше, сказане стосується прикладної частини політологічного знання, оскільки воно може набувати спотворених форм, зумовлених прагматичною складовою політичних устремлінь. Навіть у тих випадках, коли йдеться про відповідну домовленість щодо змістовності та смислового значення зазначених понять, тим не менше, від автора до автора (і від контексту до контексту), вони набувають різного тлумачення. У такого роду інтуїтивно-суб’єктивних уявленнях і відмінностях

таїться глибокий смисл. Однак завдання все-таки полягає в тому, щоб розглянути їх у межах певної теорії. Уточнення наукового змісту понять нерідко покликане осмислити те чи інше поняття у новому значенні, яке стимулює створення значно ширшої, узагальнюючої концептуальної моделі. Іншими словами, уточнення понять у політології зумовлює відкриття нових закономірностей суспільно-політичної дійсності.

Однією з характерних рис пізнання природи політичної сфери є те, що воно застосовується на практиці лише до певних ідеалізованих уявлень про об'єкт пізнання, але не до самого об'єкта. Отже, вивченню завжди піддається певна інформація про об'єкт (емпіричне або теоретичне знання про нього), а не об'єкт як такий. Причому саме вивчення такого об'єкта лише збільшує кількість інформації, яка підлягає розумінню, але не гарантує саме його розуміння. Отже, якщо для даного об'єкта (політичного лідерства/керівництва) може бути сформовано кілька різних предметів, то стосовно до цього об'єкта слід припустити різні варіанти його розуміння. Оскільки кожен з цих варіантів відповідає певному предмету, то зовсім не виключено, що кожен з варіантів розуміння буде вірним (наприклад, численна кількість типологій політичних лідерів, теорій лідерства та ін.). Дослідження в цій сфері завжди передбачає побудову мисленої моделі об'єкта з наступним включенням її в нормативно-ціннісну систему, теоретичного підходу загалом.

Разом з тим існує думка, що не можна протиставляти дослідження унікальних подій і формулювання узагальнень. Оскільки, якщо не використовувати загальні поняття і систему загальних відносин, про окрему подію зовсім нічого не можна сказати. Якщо у часи Т.Карлейля вивчали здебільшого діяння окремих видатних діячів, то сьогодні досліджуються історичні та політичні ситуації, які охоплюють велику кількість подій, фактів, людей. Вивчення політичного лідерства сьогодні важко уявити без врахування взаємин мас і еліт, використання результатів соціології та економічної науки, застосування математичної статистики та інших загальних методів. Метою їх

впровадження у дослідження є прагнення виявити загальні риси об'єктів, які вивчаються, де аналіз політичних фактів виступає як раціональна реконструкція, що спирається на загальнонаукові методи.

Процедура розуміння людських дій, їх продуктів містить знання правил дій і комунікації, мотивів діючих політичних акторів та їх уявлень про конкретну ситуацію. Це знання не складно отримати. Причиною тому слугує однаковість правил дій для всіх, хто належить до сфери політичного простору. Так само можуть бути відомі мотиви діючих акторів і їх уявлення про існуючу ситуацію. Але в тому разі, якщо правила дій, мотиви, їх, репрезентації ситуації зарані не відомі досліднику, він мусить їх реконструювати. Виникає ситуація висування різних гіпотез щодо смислу дій і продуктів, які він досліджує. Відбувається інтерпретація як різновид пояснення. Розгляд мотивів дій як причин суспільно-політичних подій дає змогу тлумачити людські мотиви як особливий тип причин. Розробляючи сценарії можливого майбутнього (наприклад, застосовуючи різні політичні технології), слід зважати на те, що важко передбачити поведінку окремої людини в незвичних умовах, особливо в ситуаціях, коли індивід мусить здійснити вибір між різними лініями поведінки. В таких умовах людина не завжди може передбачити навіть свою власну поведінку.

Можливість вибору між різними діями слід відрізнити від пояснень дій окремої людини, якщо вони вже здійснені. Визначальною умовою виступає знання правил, яких дотримується даний індивідуальний (чи груповий) політичний актор, якщо можна реконструювати мотиви, які вплинули на здійснення ним вибору і ту репрезентацію ситуації, яку він мав. Так само у повсякденному житті можна передбачити поведінку великої групи людей у звичних умовах у тій мірі, в якій ці люди дотримуються правил взаємодії, втілених у соціальних інституціях. Саме це дає змогу політичним технологам робити прогнози за певних умов, оскільки учасники соціально-політичної взаємодії дотримуються певних правил (стереотипів, установок, переконань, вірувань).

Під час розробки теорії політичного лідерства (яке вмщує політичні інституції та їх взаємодію) привертає увагу те, що регулярності, які виявляються в людських діях, не є постійними, а мають локальні риси, зумовлені культурно-історичними чинниками. Йдеться про суспільно-політичний контекст в якому ці закономірності виявляються, оскільки зі зміною останнього вони набувають нового смислу або навіть змінюються. Особливо це пов'язується зі смисловими значеннями політичного лідерства.

Конструювання концептуальних систем передбачає наявність послідовників і опонентів щодо різних концепцій. Їх комунікативні відношення передбачають захист певної системи ідей та інтересів, зокрема, місця в науці як в соціальному інституті. Різні системи цінностей дають змогу досліднику виявляти різні аспекти соціальної реальності. Політична реальність, яка існує лише в людській діяльності, продукується і відтворюється останньою в об'єктивній соціальній структурі, яка зумовлює саму діяльність. Зокрема, звернення до соціокультурних детермінант лідерства у політичному житті України висуває на перший план питання про те, з якої/чи чієї точки зору виправдано дивитися на цей процес: конкретної людини (точніше – цінності окремої особистості), культури, соціуму в цілому чи чогось абстрактно-ідеаційного?

Ставлення до соціально-політичних інституцій як до таких, що відтворюють смисли людських дій, передбачає не лише вивчення механізмів функціонування і розвитку соціальних, політичних структур та інституцій, але й інтерпретативне їх осмислення. Головною особливістю наук про людину є дослідження унікальних індивідуальних явищ. Ця ідея була сформульована Г.Ріккертом ще на початку ХХ ст. і надалі залишається популярною (особливо серед істориків).

У науці існують класифікації, які оперують жорсткими поняттями, і типології, що оперують поняттями більш гнучкими, мають справу, відповідно, з законами класифікації і упорядкування. Ці закони зазвичай неявно передбачаються і

рідко формулюються в явному виді (як то у таблиці Д. Менделєєва). Той чи інший розподіл ми оцінюємо як штучне або як природне саме з погляду цих законів, як під час типологічного упорядкування, так і класифікації.

Класифікація має розбити певну широку галузь на дрібніші без залишку частини. Інша справа з типологією. Вона не зобов'язана відповідати вимогам, які висуваються до класифікації, а може минати ділення, які перетинаються. Тут виокремлення хоча б одного типу з маси явищ, які досліджуються – вже знаряддя евристичного дослідження. Окрім того поява того чи іншого типу у чистому вигляді вважається вкрай рідким явищем. Особливо це стосується крайніх типів, що цілком допускає градації між ними перехідних форм. Разом з тим, поняття “тип” може бути використано з урахуванням такої особливості, за якої слова “вид” і подібні до нього будуть відсутні. У науковій мові зазвичай вживається слово “типовий” тоді, коли йдеться про щось пов'язане зі зразком (наприклад, харизматичний тип лідера за М. Вебером) або тип (наприклад, номенклатурний тип, який або втілює у собі більшою мірою, ніж інші, риси, на основі яких ми виділяємо цей тип, або має найбільшу кількість таких рис, або задовольняє обидві ці умови, (наприклад, поняття “типовий комуніст”) тощо.

Досвід вивчення типів політичних лідерів свідчить, що у ході розробки типології остання має задовольняти щонайменше дві вимоги: 1) провідні критерії розподілу лідерів за типами повинні точно відповідати меті (в межах класифікації); 2) розподіл елементів має відповідати вимогам однозначності, наочності, зручності практичного використання.

У наш час створено чимало типологій політичних лідерів. Однак вони в кращому разі лише пояснюють, наближуючи нас до розкриття сутності самого явища політичного лідерства і розуміння його природи. Однією з причин цього ми вважаємо відірваність створюваних типологій від реального культурно-історичного середовища, яке слугує основою як для самого виникнення їх, так і прояву можливостей реалізації в політичній дії.

Роль типологічних понять у пізнанні і поясненні суспільно-політичної реальності, яка досліджується, завжди повинна враховувати не лише схожість змісту, а також тотожність або розбіжність функцій політичного керівництва та лідерства. До спроб розробити методологію типологічних досліджень можна віднести працю М.Вебера “Про деякі категорії розуміючої соціології” (1913 р.). Учений не просто звернув увагу на роль типів у соціологічному дослідженні, він послідовно проводить думку про те, що ті чи інші типи (наприклад, феодалізм або бюрократичний лад) ніколи не існували у чистому вигляді і мали місце лише у більшому або меншому наближенні. Разом з тим, вони постають як типи тим чіткіше, чим більше відриваються від дійсності, а чим вони чіткіші, тим вищою є їх цінність як знаряддя класифікації та евристики.

Наведені приклади доводять, що, будучи позбавленими свого реального контексту, типології враховують лише деякі сутнісні ознаки, які не охоплюють явище політичного лідерства як цілісну систему конкретного соціуму. Тип, будучи абстракцією, яка чим далі віддаляється від реального об’єкта, тим більше набуває узагальнюючого характеру (наприклад, типи лідерства М.Вебера), ніби залишає за “кадром” одиничне, особливе. Виникає питання: що з цим одиничним, особливим робити? Яке його місце в реальному суспільно-політичному житті? Є вислів, що винятком існують для того, щоб підтвердити правила. Правила, які так розуміють, не сприяють адекватному сприйняттю реальних процесів політичного життя.

Отже, політичне лідерство, притаманне тій чи іншій суспільно-політичній системі, можна класифікувати на основі різних підстав, залежно від тих чи інших науково-практичних завдань. Доцільно укласти класифікацію політичного лідерства, яка б містила комплекс ознак, наприклад, предмет, мету, знаряддя, засоби й умови його здійснення. На сьогодні відомо безліч типологій лідерства, наявних у соціально-психологічних, політико-психологічних джерелах. Залежно від того чи іншого підходу, від чинника, який береться автором за основу,

складаються типології лідерства. Риси, за допомогою яких характеризується ідеальний тип, можуть проявлятися більшою або меншою мірою. Така градація ознак саме і дозволяє упорядковувати об'єкти за ступенем їх наближення до ідеальної моделі. Градація, про яку йдеться, може бути двоякою. Наприклад, взявши за основу те, що для типового представника номенклатури характерним є наявність партійного квитка, особиста відданість керівникові, дотримання корпоративних правил та ін., можна розташувати всіх представників номенклатури або за мірою інтенсивності цих ознак, або за кількістю наявних ознак.

Долання усталених стереотипів проявляються у традиції ототожнювати лідерство і лідерів. До сьогодні проблеми лідерства уподібнюються проблемам керівництва. У політичній теорії можна зіткнутися з тим, що висловлювання та ідеї минулого “переосмислюються”, модернізуються, наповнюючись при цьому новим, зовсім не властивим для них смыслом і змістом. Доцільним є зауважити, що політичне лідерство є новим продуктом для українського соціуму. Навіть, якщо поняття (пов'язані з цим явищем) мали місце в минулому, той смисл, який у них вкладався, не збігається з сучасними уявленнями.

Явище політичного лідерства у сучасних умовах характеризується відмінними сутнісними рисами, здебільшого зумовленими процесами глобалізації та переходу найрозвиненіших суспільств до рівня інформаційних. Висловимо думку про те, що науковій дискусії потребують чимало проблем, пов'язаних з поняттям політичного лідерства. Наприклад, чи варто обмежити цю сферу лише цілеспрямованим лідерством (досягнення вищих державних посад за допомогою політичних інститутів), чи слід до політичного лідерства відносити взаємодію, яка стихійно протікає в різних видах політичної діяльності і спілкування? Які закономірності впливають на процеси зміни політичних поколінь та появи нової політичної генерації?

Висловлю думку, що ідея політичного лідерства є породженням сучасної нам цивілізації та політичного життя,

побудованого на демократичних засадах. Чинники, які сьогодні викликають до життя явище політичного лідерства, в минулому не існували, виконували інші функції, саме поняття відображувало інший зміст. Власне ідея політичного лідерства – зовсім не лінійна екстраполяція існуючих або мислимих у той чи інший час тенденцій політичного розвитку. Більше того, ця ідея не є механістичним відображенням соціальних, політичних, економічних, культурних, технічних та інших умов, які змінились якісно. Імперсональні процеси глобальної політики ставлять під загрозу відтворення існуючих традиції і відносин у цій сфері. В такому контексті ідея політичного лідерства підтримує гуманістичну альтернативу, олюднює політику, пов'язану з майбутнім. Особливо це стосується зв'язків та змін, наявних між політичним лідерством та інституційними складовими політичного життя.

¹ *Щербинина Н.Г.* Теории политического лидерства. – М., 2004. – 184 с.

² *Карлейль Т.* Герои, почитание героев и героические истории // *Карлейль Т.* Теперь и прежде. – М., 1994. – С. 14.

³ *Лебон Г.* Психология толп. – М., 1998. – С. 109.

⁴ *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // *Вебер М.* Избранные произведения. – М., 1990. – С. 646.

⁵ Там само. – С. 666.

⁶ Політичний словник / За ред. *В.К.Врублевського, Л.М.Кравчука, А.В.Кудрицького.* – 4-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С.414.

Сорокопуд Олександра

СПЕЦИФІКА ПРОЦЕСУ ІНКОРПОРАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Розвиток політичних систем, які у своїй діяльності виходять із принципів демократії, визначає сучасною детермінантою рівень досягнення гендерної рівності на всіх стадіях прийняття рішень. Уряди багатьох країн світу розробляють механізми інкорпорації гендерної перспективи у дослідженні рівня розвитку політичних систем, ефективності діяльності їх інститутів, демократичності окремих практик тощо. Значна увага приділяється цій проблематиці з боку міжнародних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй, Північноатлантичного Альянсу, Європейського Союзу та інших. Визначення Україною своїх провідних векторів розвитку у бік демократії та прав людини означає неминучість залучення української політики до світового гендерного дискурсу та необхідність формування національної стратегії щодо впровадження гендерної рівності.

Об'єктом нашого дослідження є процес інкорпорації гендерної перспективи, предметом – проблемність інкорпорації гендерної перспективи у дослідження політичних систем.

Дослідження має на меті з'ясувати, якою є специфіка інкорпорації гендерної перспективи у дослідженні політичних систем. Для цього ми розглянемо основні концепції інкорпорації гендерної перспективи та визначимо можливості та обмеження кожної з них у дослідженні політичних систем. У процесі дослідження ми перевіримо, чи справді процес інкорпорації гендерної перспективи у дослідження політичних систем є явищем багаторівневим та багатомірним, що унеможливорює

застосування єдиної лінійної моделі впровадження гендерної рівності у різних політичних контекстах.

Сучасні політичні системи ґрунтуються на відносинах контролю та субординації, які передбачають прийняття рішень меншістю та пасивне очікування більшості. Це системи, за яких декілька осіб мають все, а решта не має нічого¹. Діяльність політичних інститутів у соціумі детермінована особливостями їх структурування, які включають:

- видиму незбалансованість між різними секторами суспільства, яка призводить до зростання бідності та маргіналізації окремих соціальних груп щодо участі у процесах розвитку.

- потребу діяти відповідно до принципів демократії, зокрема того, що кожна людина має право на гідне життя та справедливе ставлення.

- здійснення врядування, яке сприяє можливостям кожного і кожної робити внесок у розвиток суспільства та отримувати відповідні дивіденди, що передбачено правами людини.

Застосування гендерної перспективи у дослідженні політичних систем дає змогу виявити зв'язки, які визначають вплив гендерних відносин на структури соціальної організації та влади. Без сумніву, політика також здійснює вплив на гендерні відносини, зокрема, саме у політичному контексті гендер трактують як систему соціальної організації, суттю якої є інтеракції між маскулінністю та фемінністю². Важливо додати, що така система не функціонує у закритому середовищі, на неї діють інші фактори, такі, як клас, право, культура, влада. Різноманітність ідентичностей, сформованих на ґрунті етносу, відчуття належності до групи, покоління, сексуальної орієнтації чи інвалідності також потрібно враховувати.

Ця перспектива висвітлює динаміку відносин, детермінованих гендером. У фокусі дослідження перебувають моделі домінування та субординації, які є результатами взаємодії маскулінності та фемінності. Пріоритетним завданням вважається виробити та застосувати процедури трансформації

домінантної системи гендерних відносин, яка відтворює нерівноправні форми соціальної організації та соціального розподілу³. Фундаментальні форми соціальної організації та соціального розподілу мають бути змінені, що сприятиме поширенню культури рівності, викориненню домінування та дискримінації.

Завдяки активності жіночих рухів та різних напрямів феміністичних рухів зміну гендерних відносин вважають проблемою, яку мають вирішувати жінки. Однак зміна гендерних відносин у політиці на системному рівні потребує участі насамперед носіїв влади. Отже, консолідація чоловічих та змішаних рухів, що має на меті конструювання нових засад маскулінності, може бути одним із завдань демократичних політичних систем. Треба зауважити, що різні досвіди, які мають суспільства різних країн, не варто групувати у одну стратегію. Адже такими рухами можуть бути і консервативні, навіть антифеміністичні рухи у Латинській Америці, і радикальні ліберали, що виступають проти існуючих гендерних моделей у Західній Європі та США. В Україні такі рухи представлені програмою “Олег та Ольга”, яка виступає проти домашнього насильства, рухом “Татусі проти насильства”, асоціацією “Уповноважувальна освіта” тощо. В кожному випадку йдеться про конструювання нових засад маскулінності. Цей “новий” підхід має полягати не тільки у суб’єктному та визначеному перегляді гендерних норм, таких як заохочення та підтримка емоційної експресії чоловіків. Він має бути скерований на трансформацію нерівних структурних імплікацій гендерних відносин, зокрема владних відносин у економічних, політичних та культурних системах. Окремим пріоритетом має бути досягнення рівності між статями із застосуванням правового підходу. Отже, основою для сталого розвитку рівноважних соціальних процесів є визнання та підтримка повної реалізації прав жінок та чоловіків, ґрунтуючись на їхній конкретній ситуації, позиції, потребах та очікуваннях⁴.

З іншого боку, якщо трансформація у організаційних структурах політики передбачає значні зміни у динаміці соціальних відносин, то в особистому просторі нові моделі вже

мають вкоренитися, щоб забезпечити основи для системних перетворень. Домінуюча модель традиційних та нерівноправних гендерних відносин практикується людьми протягом усього життя, що забезпечує її інституціоналізацію у системах різного типу. Тому зміни, які забезпечуватимуть рівність можливостей статей, мають бути впроваджені на двох рівнях структури одночасно: на особистісному, щоб закріпитись у повсякденному житті, та інституційному, щоб змінилося внутрішнє середовище політичних інститутів.

Апелюючи до гендерної перспективи, важливо застосувати її не тільки для аналізу окремих програм політичних партій, державних проектів чи сфер діяльності, але і для аналізу складних об'єктів, таких як політична система, влада, громадянське суспільство, держава. У багатьох випадках інкорпорація гендерної перспективи у дослідженнях визначається зовнішніми чинниками: вимогою міжнародних організацій (Досягнення гендерної рівності є однією з Цілей розвитку тисячоліття, визначених ООН), партикулярними ініціативами гендерних експертів, індикаторами актуальності донорських структур тощо. У такому разі навіть вагомі результати проведених досліджень не завжди беруть до уваги при процесах інституціоналізації та деінституціоналізації в системі, часто їх називають невідповідними до потреб конкретного середовища. Проте саме інкорпорація гендерної перспективи у політичну систему є фундаментальним завданням, виконання якого може гарантувати сталий прогрес у конструюванні збалансованих форм владних відносин.

Визначаючи ситуацію, у якій перебувають жінки, варто взяти до уваги, що досвід жінок з приводу бідності, дискримінації та приниження є дуже різним, залежно від контексту та позиції. Самоаналіз жінкою своєї ролі у суспільстві здійснюється за двома критеріями: рівень задоволення її практичних потреб та її стратегічні інтереси. Опис окремих ситуацій та потреб, що визначаються гендером, сприятимуть поглибленому розумінню ситуації, у якій перебувають жінки. На системному рівні

важливо проаналізувати вплив, який мають програми та стратегії, що скеровані на скорочення гендерного розриву. “Інкорпорація збалансованих гендерних відносин у програмах та проектах, присвячених політичному розвитку має пропонувати концепції, методи та стратегії для реструктуризації владних відносин між чоловіками та жінками, створювати необхідні умови для процесів прийняття рішень, щоб творити особистісне та спільне майбутнє на засадах рівних можливостей у всіх сферах людських інтеракцій”⁵. Це твердження безпосередньо стосується діяльності інституцій, зокрема політичних.

Інкорпорація гендерної перспективи у діяльність політичних систем є тривалим та прогресуючим процесом. Він відрізняється від традиційного та домінантного процесу заснування культури гендерних відносин відповідно до змодельованих принципів гендерної рівності з урахуванням правового підходу. В цьому разі мова йтиметься про радикальну зміну бачення протікання політичного процесу та сутності політики загалом. Діяльність політичного інституту, який інкорпорував гендерну перспективу, передбачатиме включення всіх соціальних акторів: чоловіків та жінок, людей різного віку, різного соціального походження, з різних етнічних груп та культурних формацій. Річ у тім, що аналіз гендерних відносин інтенсифікує перегляд усіх існуючих відносин домінування та підпорядкування соціальних груп. Більше того, “крім надання вигоди певній соціальній групі, проекти, скеровані на політичний розвиток мають значно амбітнішу мету: зміну стилю мислення людей та інституції, які імплементують цей стиль мислення”⁶. Для аналізу ефектів діяльності таких проектів використовують соціальний аналіз гендеру, який включає польові дослідження та проведення фокус-груп, аналітичний супровід кожного етапу впровадження завдань проекту. Результати досліджень демонструють, наскільки кожен окремий проект визначає потреби маргінальної групи та може запропонувати адекватні механізми покращання ситуації. Залучення локальних громад до визначення їхнього власного бачення розвитку та стратегій

діяльності – елемент посилення громадянського суспільства. У широкому розумінні такі проекти є прикладами політичного моделювання трансформації реальності, тому їх вивчення є необхідним елементом планування глибоких соціальних реформ та державотворення.

Соціальні відносини між жінками та чоловіками можуть модифікуватись, як це відбувалося неодноразово в різні історичні епохи та у різних частинах світу. Такі модифікації потребують гендерного аналізу, що включатиме систематичну оцінку, спостереження та імплементацію цінностей, ставлення, навичок та форм участі, які виявляють потребу зміни відносин між чоловіками та жінками, а також між людьми і природою. Цей процес потребує відкритості системи та її здатності перманентно змінюватися, відповідно до потреб людей, громад та навколишнього середовища.

Ключовим аспектом цього аналізу є розуміння та опис контексту, в якому оперує система. Місцеві, національні та регіональні звичаї та закони, які є дискримінаційними щодо жінок або певних категорій чоловіків, потрібно визначити. Ці аспекти мають входити до системи індикаторів гендерного аналізу. Приклади гендерної дискримінації та рефлексії щодо місцевого “спільного розуміння” гендерних відносин важливі для усвідомлення специфіки функціонування політичної системи у даному контексті.

Концепція різноманітності є необхідним елементом у процесах, що передбачають гуманітарний, соціальний, економічний, культурний та політичний розвиток жінок та чоловіків. Різноманітність етнічних груп, культур, поколінь, сексуальних орієнтацій, фізичних можливостей, релігійних вірувань та ін. потребує окремого наголошення, щоб бути помітною в політичному середовищі. Стимулювання гендерної рівності має включати критичний перегляд етнографічних, домінуючих культур та ексклюзивні підходи до розуміння різноманітності.

Однак жінки і чоловіки з різних етнічних груп та культур, а також окремі громади мають спільний досвід бідності

та приниження. Такі громади докладали неймовірних зусиль, щоб захистити свої власні системи організації. Вони були змушені провести низку важливих змін для реалізації стратегій опору тим політичним системам, які не сприймали їхніх потреб та бачення розвитку. Загалом, етнічні та культурні ідентичності є дуже динамічними. Зміни завжди є викликом для культурно та етнічно різноманітних спільнот, адже вони можуть створити напруження або призвести до насильства.

Інкорпорація гендерної перспективи не може штучно накладатися ззовні, а проводиться відповідно до потреб кожної культурної групи, її реальності та ситуації з приводу гендеру, класу, етносу та культури, зі збереженням місцевої філософії, історії та ідентичностей. Нерівність та привілеї, неокolonіальні та патріархальні пересуди мають бути поставлені під сумнів хоча б тому, що з цього приводу немає єдиного бачення. Різноманітність як принцип становить виклик політичним привілеям, які закріплюють форми політичних структур. Дослідження культурних цінностей та ідеологій висвітлює систему вірувань, що репродукує цінності домінуючого суспільства та виявляє сфери втручання для зміни соціальних відносин. Дослідження на локальному рівні знижують ризик насадження метатеорій інтеграції та узагальнення гендерних ідентичностей, які можуть запровадити гендерний канон, замість того, щоб реструктурувати існуючі системи.

Стратегії інкорпорації гендерної перспективи залежать від структури політичної системи. Політичні мережі розробляють методологію, яка передбачає проникнення на всі рівні мережі та перспективу зворотного зв'язку. Кожен наступний крок забезпечується системою якісних індикаторів, що дозволяє визначати ситуацію та планувати наступні зміни. Процеси, які включені у інкорпорацію гендерної перспективи, хаотичні, перервні та багатокомпонентні. Тому механічне накладання визначених заздалегідь компонентів призводить до розбалансування та кризи системи, а не до трансформації, яку мають на меті. Наприклад, політичний інститут може використовувати

стратегії, що відповідають різним рівням у різних програмах чи проектах, чи навіть в межах одного проекту чи соціальної групи. Різні інституційні рівні можуть потребувати різних заходів, зокрема, якщо окремі підсистеми організації працюють над програмами, пов'язаними з гендерною рівністю.

Дослідження рівня інкорпорації гендерної перспективи у політичних системах може бути проведено у трьох площинах: через аналіз політичних інститутів, політичної діяльності та суб'єктів політики. Для інкорпорації гендерної перспективи на рівні політичних інститутів потрібно провести структурний аналіз інституту, щоб виявити рівень розуміння проблеми та її характеристики, а також аналіз щоденної діяльності, щоб з'ясувати ставлення до змін у сфері гендерних відносин. Якщо йдеться про політичну діяльність то аналіз фокусується на концепціях, які є підґрунтям даної діяльності та на формах, в яких вона перманентно відтворюється. Важливо також звернути увагу на методи, які вважаються ефективними, та на процеси імплементації політичних рішень. Суб'єктів політики розглядають крізь призму їхнього досвіду та походження. Важливим індикатором є їхня позиція щодо інкорпорації гендерної перспективи та роль у цьому процесі.

Очевидно, що інкорпорація гендерної перспективи на рівні політичної системи не відбувається шляхом накопичення досвіду зміни гендерних відносин у її окремих елементів. Аналіз окремих елементів дозволяє нам поглибити розуміння складності, багатовекторності та делікатності процесу визначення ситуації щодо гендерних ролей та її можливих змін. Однак ключове завдання такого аналізу – виробити дієві рекомендації, які можна застосувати до даного елементу політичної системи, враховуючи контекст, у якому цей елемент знаходиться, його можливості та межі, які на нього накладені. Завдання аналізу інкорпорації гендерної перспективи на рівні політичної системи принципово інше. Воно полягає у виявленні тих загальних принципів, правил, закономірностей та викликів, які мають вагомий історичний, традиційний чи економічний основи, однак

потребують трансформації або реструктуризації з метою підвищення ефективності політичної системи та стимулювання політичного розвитку. В такому разі гендер є операційним критерієм, який дозволяє аналізувати політику з нової перспективи.

Для здійснення цього завдання Шведська мережева організація “Діафонія”⁷ пропонує систему індикаторів, які можуть бути застосовані для аналізу політичних систем. Індикатори структуровані відповідно до шести концепцій, які враховують різний рівень розвитку, адаптивності та відкритості систем щодо гендерних відносин. Треба додати, що дані концепції можна застосовувати до аналізу тільки тих політичних систем, у яких існує потенційна можливість участі і жінок і чоловіків на всіх рівнях влади. Якщо жінки позбавлені більшості прав, дослідження та зміна ситуації потребують іншого підходу. Це стосується, наприклад, ситуації в Ірані з 1979 до середини 1980-х років, де правитель Аятола Хомейні відмінив усі закони, які надавали жінкам бодай якісь права, та наказав стратити близько двадцяти тисяч жінок, які не дотримувалися строгих правил, що регламентували жіночий одяг та поведінку⁸. Іншим винятком будуть системи, у яких маргіналізації, утисків та обмежень зазнають переважно чоловіки.

Беручи до уваги дані застереження, маємо зауважити, що політика практично у всіх країнах світу все ще є сферою чоловічого домінування. Отже, комплекс індикаторів для дослідження сучасних виявів цього феномена скеровано на опис конкретних практик, ситуацій та ставлення, які визначають субординацію жінок та домінування чоловіків у політичному просторі.

Початковою концепцією визначають невидимість жінок. Вона передбачає визнання того, що жінки та чоловіки мають однакові права та потреби. Система продукує однакові вимоги для кожного та кожної. Гендер не вважають важливим критерієм, який може впливати на динаміку політичного процесу. Відповідно, система не реагує на окремі ситуації, позиції та можливості, що стосуються гендерних ролей, та не

розвиває розуміння суті гендерних відносин. Присутність жінок у політичних інститутах є декларативною вимогою, виконання якої перевіряють кількісними показниками. Індикатори невидимості жінок позначають ті політичні системи, у яких гендерний дискурс заміщено статистичними даними щодо кількості жінок та чоловіків у політичних інститутах.

Концепція обслуговування та підтримки передбачає визнання системою корисності політичної участі жінок та їх внеску у політичну діяльність. Активна участь жінок заохочується в обслуговуванні інституційної діяльності та у імплементації запланованих заходів. Проте потреби, позиції, ситуації та очікування жінок не впливають на діяльність системи. Система відтворює моделі традиційних гендерних ролей, які передбачають лідерство жінок та чоловіків у різних сферах. Тому участь жінок у політиці вважається “додатковим” завданням, яке не повинно перешкоджати виконанню традиційної ролі.

Концепція промоції жінок ґрунтується на розумінні того, що бідність та умови проживання по різному впливають на жінок та чоловіків. Ситуації, у яких перебувають жінки, та їх становище у суспільстві безпосередньо впливають на їх можливість брати участь у процесах розвитку та мати доступ до економічних та соціальних благ. Практичні потреби жінок мають задовольнятися більш якісно, участь жінок у всіх сферах має стимулюватися. У цьому разі традиційний розподіл гендерних ролей у суспільстві не ставиться під сумнів. Дослідження мають на меті висвітлити жіночі традиційні ролі та можливості для полегшення їх виконання. Державні та громадські заходи скеровані на залучення жінок до економічної діяльності. Однак йдеться переважно про малий бізнес або невливові позиції у великому бізнесі. На рівні політичної системи стратегії промоції жінок відслідковуються через практики підтримки жіночих організацій і залучення їх до політичного діалогу та через сприяння діяльності економічних, соціальних, освітніх та інших заходів щодо уповноваження жінок.

Дискусії з приводу того, що формальне збільшення кількості жінок на рівні прийняття рішень та залучення їх до традиційно чоловічих сфер діяльності: політики, економіки, права – не призводить до розв’язання гендерних проблем сучасного суспільства, склали підґрунтя концепції якісної участі жінок. Вона визначає, що жінки є субординованою групою з обмеженими можливостями участі у особистісних, соціальних, економічних, політичних та культурних аспектах життя. Інтеграція жінок у процеси розвитку поглиблює вплив та забезпечує стабільність політичного процесу. Отже, йдеться не про фрагментарну підтримку жіночих ініціатив, а про повноправну участь жінок на всіх рівнях влади. Інкorporація гендерної перспективи на рівні системи передбачає розробку гендерно орієнтованих вимог до формування та діяльності політичних інститутів та до впровадження інноваційних програм. До структури системи мають входити організації, аналітичні центри, рухи, що займаються дослідженнями та розробкою гендерних програм та проектів. Гендерний аналіз є елементом циклу реалізації та оцінки політичного процесу. Конкретні пропозиції жінок враховуються при прийнятті важливих рішень. Заохочується жіноче лідерство, жінок сприймають як носіїв змін. Підтвердженням забезпечення якісної участі жінок у політиці слугують такі індикатори, як наявність регламентованих практик, що відображають гнучкість системи у галузі гендерних ролей, прозорі статистичні дані щодо кількості жінок на керівних позиціях і у центрах впливу та кількості жінок, що брали участь у національних і міжнародних політичних переговорах, зустрічах на вищому рівні, конференціях тощо. Очікувані результати політичної діяльності враховують гендерні показники. Освітні програми та курси підвищення кваліфікації державних службовців включають курси з гендерної рівності для жінок та чоловіків. Підвищення кваліфікації у галузі технічних інновацій та принципів лідерства проводиться для жінок та чоловіків.

На противагу поширеному міфowi про те, що у розвинутих демократичних країнах та у деяких країнах, що перебувають

у процесі трансформації політичної системи, проблеми гендерної нерівності не існує, концепція уповноваження пропонує поглиблений гендерний аналіз.

Поняття гендерної рівності означає те, що і жінки, і чоловіки мають рівний доступ до контролю за ресурсами, беруть участь у процесі прийняття рішень та займають провідні пости у державі, бізнес-структурах та соціальних інститутах. У кожній сфері суспільства і жінки, і чоловіки однаково впливають на процеси розвитку. Беручи до уваги різноманітність ідентичностей, зокрема те, що відмінності між жінками є значно суттєвіші, ніж відмінності між різними статями⁹, уповноваження жінок у соціальній, політичній, економічній та культурній сферах життя суспільства має відбуватися не лінійно, а згідно з їхніми потребами.

Інститути, які є елементами системи, у розробках своїх проєктів та у формуванні стратегій передбачають гендерну рівність у доступі до контролю за ресурсами та участі у прийнятті важливих рішень. Система сприймає жіноче лідерство як іманентну потребу свого розгортання. Співпраця між статями та гнучкість у виконанні гендерних ролей заохочуються.

Проблемність аналізу політичних систем крізь призму запропонованих концепцій полягає у визначенні базових гіпотез. Очевидно, що результати дослідження, скерованого на визначення можливостей жінок займати провідні пости у політичних структурах Європейського Союзу, відрізнятимуться від результатів дослідження ефективності функціонування політичної структури Європейського Союзу для забезпечення гендерної рівності у сфері політичного лідерства. Проблема полягає не тільки у виборі об'єкта дослідження, а й у тому, що саме ми ставимо під сумнів: можливості реалізації жіночого лідерства чи ефективність діяльності політичної структури.

Перелічені нами концепції формулюють гіпотези, ставлячи під сумнів конкретні можливості реалізації жіночого лідерства. Згідно з ними, існують певні сфери, практики, інститути та стратегії, що маргіналізують жіночий досвід, участь

жінок у прийнятті рішень та жіночу гендерну роль. Відповідно, треба створити механізми висвітлення важливості реалізації жіночих можливостей та сприяти формуванню гендерної рівності.

Однак існує також інша можливість для сумніву. Чи актуальною є домінуюча система гендерних відносин? Чи ті впливи, які вона здійснює на політичні, економічні, соціальні, культурні системи не призводять до деструкції цих систем? Які межі повинна мати система для свого розвитку і які межі вона має руйнувати?

Джерелом напруження у гендерному дискурсі є сумнів у жіночих та чоловічих гендерних ролях. Чи існує така властивість, яка є виключно “жіночою” чи “чоловічою”? Якщо так, то чи справді вона здійснює вагомий вплив на політику? Чи не фіктивною є її здатність детермінувати індивідуальний вибір людини, особливо щодо свободи, миру, віри та культури? Очевидно, що поставлені нами питання не є маргінальними у дослідженні політичних систем. Якщо політика у значенні “енергії межі”, “зіткнення суперечностей”¹⁰ набуває нових викликів, “зарядів”, стимулів для свого розвитку, то політична система змушена реагувати також на загрози щодо status quo своєї структури. Адже результатом гендерного аналізу принципів розподілу влади, владних відносин, соціальних, економічних, політичних обмежень, які накладають гендерні ролі, є вимога структурних змін у економічній, соціальній, політичній, культурній системах та критичного багаторівневого діалогу щодо рівності можливостей у XXI столітті.

Враховуючи делікатність поставленого завдання, а саме: інкорпорації гендерної перспективи у дослідженні політичних систем, потрібно чітко усвідомити не тільки багатомірність існуючих стратегій, але й проблемність мети. Наочно продемонструвати гендерну рівність неможливо. Аналогічно, неможливо однозначно стверджувати, що досягнення гендерної рівності відбудеться протягом конкретно визначеного проміжку часу як результат повного впровадження пропонованих концепцій. Однак

ця аргументація може бути застосована також і до поняття свободи, демократії та інших політичних цінностей.

Відповідно до того, яке розуміння свободи становить підґрунтя політичної системи, відбувається структурування її елементів та їх реакція на ідеї гендерної рівності. Проведемо визначальні паралелі у історії політичної думки.

У грецькому місті-полісі свобода не є самоціллю існування людини. Її заміщає поняття “блага”, яке для Платона, наприклад, є синтезом справедливості, морального духу та добродійності, а для кініків – аскетичною байдужістю до зовнішнього світу. І хоча до статусу жінок у суспільстві давні греки ставилися по-різному, самостійним суб’єктом політичного процесу жінка не була.

Бачення свободи як гарантованого невтручання влади у приватне життя людини, якщо така людина не шкодить суспільству, яке пропонує Джон Стюарт Міл, визначає нове бачення ролі жінки у суспільстві. Жінка має право на саму себе та на всі ті привілеї і обмеження, які визначає громадянська свобода. Жінка сама може нести відповідальність за власне життя та майно, за власні дії та кар’єру.

Ідея “волі до влади” в умовах посилення інстинктивних основ життя Ніцше слугує індикатором заміщення проблемності свободи необхідністю насильства, за якого всі ті, хто не наділений харизмою “надлюдини”, приречені на підпорядкування і покору. Це стосується і жінок, адже за Ніцше: “Чоловіче щастя – “я хочу”. Жіноче - “хоче він”... І коритися повинна жінка, й знайти глибину для своєї поверхні. Поверхня – то вдача жінки, ворухка, бурхлива плівка на мілкій воді. А чоловікова вдача глибока, потік її у підземних печерах вирує, – жінка відчуває силу потоку, але не розуміє її... Ти йдеш до жінок? Не забудь канчука!”¹¹. Тоталітарні режими ХХ століття керувалися цим принципом, хоча їхні ідеологічні програми формували його по-іншому.

У Жана Поля Сартра свобода передують сутності людини. Людина не задана сама собі, вона проектує, “збирає” себе, а

тому повністю відповідає за свої вчинки. Світ не має змісту, “я” не має мети. Тільки через акт свідомості та вибору “я” надає світу значення та цінності. “Онтологія та екзистенційний психоаналіз мають відкрити моральному агенту, що він є буттям, завдяки якому існують цінності. Саме в цьому випадку свобода усвідомить саму себе та розкриється в тривозі як єдине джерело цінностей, і як дещо, завдяки чому існує світ”¹². У своїй праці “Друга стаття” Симона де Бовуар проектує новий вимір свободи на проблематику відчуженості жіночого існування як повсякчасного існування в ролі “іншої”, підлеглої, не самодостатньої. Свобода жінки – це її можливість розвиватися не у відповідності до чоловічих уявлень, а незалежно від них.

Результатом постмодерного дискурсу стала генеза радикальної плюральності. “Плюральність постмодерно стала різноманітнішою та більш проникливою. Вона посилилася екстенсивно та інтенсивно. Настільки, що відбувся якісний стрибок. Усі описи, усі стратегії, усі розв’язання надалі мають здійснюватися на ґрунті множинності. Якщо раніше плюральність вважалася формою розгортання, викликом або приводом для розвитку єдності, то відтепер, навпаки, усе це походить і мислиться з неї, так само, як і єдність у своїх рамках, а отже, вже супроти неї. Переорієнтація, необхідна для цього, є глибшою та принциповішою, ніж може здаватися”¹³. Плюральність розмиває межі систем, проникаючи крізь них, руйнуючи старі системи зв’язків і започатковуючи нові, набуваючи ознак універсальної категорії, зміст якої маніфестує відмирання дихотомії “єдність – множинність”. У широкому розумінні плюральність невідворотна, а тому варто зосередитися на розвитку її позитивних форм.

Відповідно, проблематика гендерної рівності виходить за межі площини статистичного обрахунку кількості жінок та чоловіків у різних сферах діяльності та на різних рівнях. Плюральність означає, що сталий розвиток не може бути відмежованим від проблем, що мають гендерний характер, більше того, він не може відбутися без залучення як жінок, так і чоловіків у всі процеси, що з ним пов’язані.

Дискусія про права людини знову набуває першочергового значення, тільки тепер під людиною розуміють не білого та заможного чоловіка з Західної Європи чи Сполучених Штатів Америки, а довільну множину культурної, расової, гендерної, релігійної, політичної та інших ідентичностей. Тому діалог між людьми потребує нових “правил гри”, зокрема визнання та повагу до різноманітності.

Первинним у інкорпорації гендерної перспективи у дослідження політичних систем, що сприймають імпульси генези плюральності, вважатимемо формування культури рівності. Така культура потрібна для того, аби система навчилася розрізняти плюральність, шукати відповіді на багаторівневі виклики, включати у політичні процеси всі наявні соціальні групи, інтегрувати конкретні гендерні права у практики реалізації етнічних, економічних, релігійних прав та трансформувати свою структуру згідно новими політичними потребами.

Отже, процеси інкорпорації гендерної перспективи у дослідженні політичних систем не відбуваються за принципами лінійного та поступального руху вперед. Навпаки, динаміка протікання цих процесів ускладнюється відповідно до того, на якому рівні розвитку перебуває система, які пріоритети вона визначає, наскільки гендерна рівність інтегрована у досягнення інших цілей та завдань, що є індикаторами якості впровадження інновацій тощо. Важливою детермінантою інкорпорації гендерної рівності у діяльність політичної системи є політичні цінності, насамперед свобода. Розуміння свободи, яке неодмінно є підґрунтям розгортання відкритих політичних систем, детермінує взаємовпливи гендеру та політики. Іншими словами, проблематики гендерної рівності не існує тільки там, де немає свободи, або там, де вона реалізована повністю. У всіх інших випадках потрібно розглядати специфіку інкорпорації гендерної перспективи у дослідженнях політики, зокрема політичних систем.

¹ Ruiz Bravo, Patricia. Sub-versiones masculinas. Flora Tristan. – Peru, 2001. – P. 239.

² *Garcia S. Carlos Ivan, Gomez Fredy.* La masculinidad como campo de estudio y de accion social // Entre los limites y las posibilidades. — 3. Medellin. — November 2003. — P. 57–69.

³ *Ruiz Bravo, Patricia.* Sub-versiones masculinas. Flora Tristan. — P. 312.

⁴ DIACONIA – ICCO. Report Perspectiva de genero en la cultura democratica. — Paraguay. — 7 to 9 May 2001. — P. 12.

⁵ *Biezer, Moema.* Ciclo de proyectos / Ciclo de la vida. GTZ, n/d. 2002. — P. 102.

⁶ Там само. — С. 312.

⁷ Manual for monitoring the incorporation of a gender perspective in Diakonia and partner organisations. Revised 2nd Edition. — Stockholm, Sweden, 2005. — P. 29–40.

⁸ *Берн Ш.* Гендерная психология. — СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. — С. 33.

⁹ *Кімел М.* Гендероване суспільство. — К.: Сфера, 2003. — С. 22.

¹⁰ Новейший философский словарь. — Минск: Книжный Дом, 2001. — С. 1123.

¹¹ *Ницше Ф.* Так казав Заратустра. — К.: Основы, 2000. — С. 84.

¹² *Сартр Жан-Поль.* Бытие и Ничто. Заключение // Путь в философию. Антология. — М.: Университетская книга, 2001. — С. 173.

¹³ *Вельш В.* Наш постмодерный модерн. — К.: Алькпрес, 2004. — С. 303.

Тупчієнко Леонід

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В УКРАЇНІ ЧИ УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА?

У статті зроблено спробу проаналізувати і оцінити вітчизняну політичну еліту через зіставлення за критерієм її українськості (не в етнічному, а у політичному сенсі).

Постановка проблеми. Зазначена тема, на думку автора, часто є предметом політичних (ідейних) суперечок, але ще не стала предметом ґрунтовного самостійного дослідження. До того ж ускладнює вивчення цієї проблеми невизначеність у трактуванні базових понять, насамперед того, що і кого розуміти під “політичною елітою”. Досі під цим поняттям фактично ховається псевдоеліта, головною турботою якої є збереження себе у владі або біля неї. З’ясувати це, “винести на люди” — означає сприяти ефективній роботі з виховання, “виращування” національної еліти, її ядра — політичної еліти.

Аналіз досліджень і публікацій. Кількість вітчизняних публікацій з теми політичних еліт надто мала у порівнянні з тим, скільки пишеться і друкується на цю тему у зарубіжних країнах. І все ж такі праці є.

Це, насамперед, дослідження Д.Видріна, М.Михальченка, Л.Нагорної, А.Пахарева, В.Солдатенка, М.Рябчука, Ф.Рудича та ін¹. Провідна ідея їх публікацій — наскільки сучасна політична еліта зівставна з тими критеріями, які виробила світова теорія і практика. Є аргументовані дослідження того внеску, який зробили вітчизняні вчені у розробку проблеми еліт.

Метою цієї публікації є виявлення того, що різнить означені у заголовку поняття і яке це має значення для сучасної політичної практики, зокрема для розгортання масштабної роботи щодо формування української політичної еліти.

Виклад основного матеріалу. Як видно з праць класиків теорії елітизму, всі вони, хоч і кожен по-різному, під політичною елітою розуміли групу людей які:

1) наділені особливими чеснотами (розум, талант, достоїнство, працелюбність, духовне багатство і т. п.);

2) перебувають у владі або готуються до участі в управлінні, а відтак борються за владу. А оскільки це найцінніша верства суспільства, то її формування відбувається не тільки шляхом боротьби за владу, але й з допомогою інших механізмів суспільної селекції.

Важливо також, що політична еліта – поняття вужче, ніж поняття “правляча еліта”, якою є також економічна, ідеологічна, військова еліта тощо. Наступна проблема – чи справедливо вважати власне політичною елітою тих, хто належить до влади, бере участь у виробленні і прийнятті рішень? Для такого твердження є певні підстави. Адже саме ця відносно невелика суспільна група відрізняється високим суспільним становищем, зосереджує у своїх руках значний обсяг державної та інформаційної влади. Але, за великим рахунком, все це швидше формальні ознаки.

Певна суспільна група стає політичною елітою тоді, коли її обдаровані (тим чи іншим) представники виправдовують свою “кращість” і своє призначення прагненням і умінням забезпечити високу інтеграцію інтересів суспільних груп, створенням механізму їх (інтересів) реалізації, стабільність і прогрес суспільства, а в кінцевому підсумку – добробут і безпеку свого народу – всіх і кожного.

Тут варто розкрити певні “дужки”, тобто спробувати знайти, пояснити джерело, енергію цього прагнення і вміння. (Адже всі, хто при владі чи прагнуть її, тільки і говорять про такі наміри, не гребуючи нічим, без кінця обіцяють “молочні ріки і киселеві береги”).

М.Вебер справедливо писав про те, яких особистих якостей вимагає професія політика. “...Загалом три якості мають вирішальне значення для політика: пристрасть, почуття

відповідальності, окомір. Пристрасть – у розумінні спрямованості на саму суть справи..., пристрасної відданості “справі”, тому богові чи демонові, який вершить цю справу... одної пристрасності, якою б справжньою вона не видавалася, тут не досить. Вона не зробить вас політиком, якщо, будучи відданим “справі”, не ви вважатимете відповідальність перед цією справою провідною зіркою вашої діяльності. А для цього (і то головна психологічна якість політика) потрібен окомір – здатність із внутрішньою зібраністю та спокоєм віддатися впливу реальностей, інакше кажучи, потрібна дистанція стосовно речей і людей....

Тому щодня і щогодини політик мусить долати в собі цілком тривіальну, занадто людську ваду – звичайнісіньке марнославство... у сфері політики є, зрештою, два різновиди смертельних гріхів: байдужість до суті справи... і ... безвідповідальність”².

За п’ять років до М.Вебера подібні думки про політичну еліту висловлював М.Грушевський: “Практична політика не забава, не “річ заради речі”, вона ставить своїм завданням служити новому життю народу, добуваючи йому нові ресурси для розвитку його матеріальних і духовних сил, для поступу шляхом добробуту, сили і щастя... Вести таку реальну політику, у найвищому значенні цього слова, це означає добувати дійсні, реальні цінності своєму народові, не досягаючи їх ціною народної честі та гідності чи зрадою основних підвалин народного життя, не платячи за досягнення в одній поступками в інших сферах народних інтересів”³.

Уже простий життєвий досвід підказує, що не кожен спроможний досягнути всю велич і відповідальність, які лягають на представника політичної еліти. Інша справа, що з цим важко примиритися, особливо тим, хто рветься до влади, вважаючи, що належність до неї дає право називатися політичною елітою. Від цього один крок до безвідповідальності і аморальності, які й перетворюють політичну еліту на формальну, а через це змушують її представників віддавати усі сили і таланти тому, щоб затриматися у владі.

Зайвим буде доводити очевидне, що еліта, а політична через спокусу влади тим більше, залежно від існуючих правил заміни, може залишатися групою кращих, а може і деградувати, а то і перетворитися на свою протилежність.

Для розуміння суті і призначення політичної еліти важливе значення має встановлений В.Парето поділ її на правлячу, тобто тих, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні, та неправлячу, тобто тих, хто теж володіє необхідними якостями, але не має доступу до управління через своє становище у суспільстві чи інші перепони. Чомусь у нас стало звичним називати контреліту опозицією і в такий спосіб націлювати її лише на протистояння з правлячою елітою, на боротьбу за владу. А тим часом, як показано у дослідженнях В.Парето, Г.Моски, вітчизняних дослідників (Д.Видріна, М.Михальченка), оволодіння владою не може бути для представників політичної еліти (у даному разі контреліти) самоціллю. Це лише етап, з якого, власне, і розпочинає політична еліта свою місію – не просто захопити і втримати владу, а надати самій владі принципово іншого характеру, вийти на вищий рівень політичного керівництва. Таким чином, контреліта – це не тільки і не стільки опозиція до діючої влади, яку здійснює правляча еліта, скільки необхідний компонент і резерв постійного якісного оновлення влади, а отже, і політики в цілому.

Проте, говорячи про політичну еліту, слід не забувати, що вона народжується, формується і діє у певних історичних умовах, серед яких чи не вирішальне значення має той народ, з якого вона виросла і якому має служити. Ось чому “політична еліта в Україні” – це або гола абстракція, або суспільна група, яка не виросла з умов даної країни, не є частиною цього народу і тому своє призначення вбачає та реалізує лише задля здобуття влади і використання її у власних інтересах (наживи, престижу, самоствердження тощо). Не випадково такий прискіпливий і знаючий дослідник, як В.Липинський, сприймаючи висновки В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, М.Вебера щодо еліти, вважав можливим і необхідним уточнити визначення політичної еліти. На його переконання, справжню еліту становлять ті, хто втілює

сутність нації, глибину її міфу (національної ідеї), а це означає, що саме ці достойники постійно словом і прикладом пояснюють і показують спільності: хто ми? Звідки? Куди йдемо? Хто наші друзі, хто вороги? Де наша Вітчизна? У чому сенс життя?

Драма і трагедія української політичної історії (або, як тепер модно писати і говорити — боротьби за державність) у тому і полягає, що українському народові бракувало національної еліти. Не дивно, що, добре знаючи історію рідного народу, Т.Шевченко з боєм писав про те, що його залишила напризволяще саме еліта (кращі з кращих) нації, і називав усіх цих Безбородьків, Вишневецьких, Розумовських і т.п. “раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття”.

Звідси порушена ще В.Липинським проблема організації, формування сильної і авторитетної групи, довкола якої могла б національно об’єднатися і політично зорганізуватися українська нація.

Сьогодні, як і в роки Б.Хмельницького, як і в добу визвольних змагань 1917–1921 рр., виразно проявляється підкреслена дослідником обставина: коли у членів цієї групи не буде суб’єктивного хотіння творити свою націю і свою державу, то ніякі наукові праці всіх професорів разом, ніякі об’єктивні закони не допоможуть українцям стати модерною нацією, розбудувати власну державу.

І тут слід підтримати не зовсім поки що сприйнятий в Україні висновок Д.Видріна про те, що є безліч доказів того, що життя народів залежить не стільки від географії, ресурсів, населення, скільки від характеристик правлячої верстви. Автор пропонує висміювати заклинання про те, що Україну перманентно охоплюють то економічна, то бензинова, то фінансова кризи. Немає таких криз, точніше, їх вигадує правляча еліта. Щоб не платити за нелюбов свого народу, яку вона заслужила своєю бездарністю, некомпетентністю, невмінням управляти. “Бо криза у суспільстві може бути лише одна — управлінська”⁴.

На жаль, далі, коли автор гострої полемічної книги “Королі і капуста” описує процес становлення політичної

(правлячої) еліти у суверенній Україні, він навіть не згадує про те, що в долі нашої країни на рубежі століть збіглися два процеси – зміни суспільного устрою і розбудови державності. А ця обставина принципово змінює суспільне замовлення на політичну еліту. Принагідно зауважимо, що Д.Видрін одним з перших ґрунтовно дослідив перші паростки української політології (М.Туган-Барановського, М.Грушевського, В.Винниченка) і вказав на цю трагічну неготовність національної еліти до поєднання реалізації національного і соціального проєктів.

То ж справедливо відзначивши, що найважливішою функцією політичної еліти є уніфікація уявлень, поглядів, цінностей, які домінують у суспільстві (“завдяки цьому у народу виникає відчуття спільної долі, певної суспільної цілісності, без чого неможливе існування держави”)⁵, Дмитро Видрін несподівано робить висновок про те, що українська політична еліта, прийшовши до влади, “зробила майже все, що могла зробити, виходячи з своїх здібностей, розуміння та досвіду”⁶.

Події 2004–2005 рр. наочно показали, що це не так. Не змогла і не виконала своєї головної функції українська політична еліта. Майдан дуже виразно засвідчив згубний розрив між правлячою верствою і громадянами і принципово відмінні орієнтації великих суспільних груп.

І це зрозуміло. Адже через вказані (і деякі інші) обставини на чолі суверенної України, по суті, опинилася або збереглася значною мірою стара радянська еліта, а точніше – партноменклатура. Очевидно, що не всі її представники уособлюють минуле, є серед колишніх “партократів” люди професійні, які переконано і щиро стали на шлях утвердження демократії і служіння своєму народові, що було зробити нелегко, але тим більш важливо. Проте верх взяли кадри (а не еліта), котрих сформувала попередня система з притаманними їй такими критеріями селекції, як особиста відданість, політична лояльність, протекція і сімейність, фактична непідсудність, спадкове право на входження до номенклатури, непідзвітність вищих нижчим, замкнутість.

До них додалися харизматичні ватажки перших років перебудови і державної незалежності, колишні в'язні сталінських таборів – безмежно віддані українській державницькій ідеї, але, на жаль, також і “вихідці” з мафіозних та кримінальних структур. Зрозуміло, що така суміш мала лише зовнішні й формальні ознаки політичної еліти, тим більше не була національною за спрямуванням.

Про те, яка з груп у правлячій еліті взяла верх, промовисто свідчать “правила”, мораль, які з допомогою влади були нав'язані суспільству. А інструментом цього впровадження був прикрашений демократичною і ринковою риторикою механізм приватизації за умов, коли правових основ її проведення не було. За таких обставин розподіл загальнонародної власності набув суто розподільного характеру. Така “приватна власність” ніколи не виховає власника, раціонального і бережливого господаря. Результат очевидний – формування в Україні особливої системи розподілу доходів, коли розподіл національного доходу націлюється не на розширення та оновлення виробництва, а на непродуктивне використання фінансів. У суспільстві сформувалась ідеологія безкарності, всюдозволеності, розбещеності, мораль “бізнесмена”, який лише завдяки маніпуляціям ціни, хабарництва став багатим. Набувши справді масового характеру, це явище сьогодні трансформувалося у відповідні принципи, які більшість громадян сприймає як належне. А державна влада, постійно “підключає про рядових громадян”, і тут іде назустріч їм, переводячи ці принципи вже у норми законів.

Дехто вважає, що розірвати це зачароване коло спроможне лише нове покоління еліти, а саме – економічна еліта. І це ще один аргумент на користь того, що йдеться про політичну еліту в Україні, не про українську політичну еліту, адже, як писали у давні часи, капітал нації не визнає.

Але чи під силу такій еліті розв'язати завдання, які постали сьогодні в Україні? Напевне, національний капітал зацікавлений у державній підтримці, а отже, і в остаточному утвердженні України як суверенної держави. Та якщо

привидитися уважніше, то побачимо, що цей капітал (імперії Ахметова, Коломойцева, Пінчука) сповідує ідеологію євразійства, а отже, єдиний економічний простір, федеративний союз з Російською Федерацією та Білоруссю, і ...неминуче відновлення інтернаціоналізму як панівної ідеології, розкол України і т.д. і т.п. Тому доцільно було б звернути увагу на інший бік справи. Якою може бути економічна еліта, а отже, і її дія у суспільстві, охопленому розчаруванням, зневірою, жорстокістю, аморальністю, і бездуховністю? Якщо сьогодні в Україні практично є все (були б тільки гроші!), то тим загрозливішим стає дефіцит людських чеснот. Нагадаємо слова Василя Гроссмана: “Я проти добра, ним можна прикрити навіть деспотію. Але я за доброту, тобто людську чесноту, вона надійніша”.

Правління Л.Кучми, події після приходу до влади команди В.Ющенко продемонстрували не лише українцям, а й усьому світові, що наша правляча еліта, на жаль, не обтяжена людськими чеснотами. Якою ж має бути у її уяві українська національна ідея, якою країна, що нею вони збираються правити, – питання риторичне.

Те, що нашій політичній еліті бракує національної свідомості, характеру, культури, не дивно – так склалася історія українського народу, але вона вже відбулася і її не змінити. Та сьогоднішня і майбутня у наших руках.

І тут варто вказати на ряд причин та обставин, які можемо і повинні змінити. По-перше, перестати заgravати з народом і лестити йому, потакати його примхам потребам і забобонам. Не часто звучать сьогодні грікі слова патріота і державника Євгена Маланюка: “Коли, коли знайдеш державну бронзу, проклятий край, Еладо степова?”. Мало хто спроможний сьогодні на вчинок, який зробили Т.Рильський, Д. Антонович, В.Липинський. Це тільки Великий Каменяр міг відверто заявити “патріоту”: “Ти, брате, любиш Русь, як любиш кусень сала, я ж гавкаю раз в раз, щоби вона не спала”. Тільки така правда оздоровлює націю, робить її спроможною випестувати, виховати у своєму середовищі розумних, далекоглядних державників, які

не доведуть її до краю своєю бездумною, аморальною і неефективною політикою.

По-друге, не обходячи критичною увагою нинішньої еліти, основний наголос варто зробити на тому, як і де готувати високоосвічену, високоморальну українську політичну еліту в сучасних умовах. У зв'язку з цим варто розрізняти елітарність і елітність. Першим терміном фіксується зазвичай формальна належність людей до правлячої верстви, другий – вказує на наявність у людей певних якостей, які роблять цю групу елітою. У світі існують дві основні системи рекрутування еліт – відкрита, демократична, конкурентна і закрита, номенклатурна, спадкова.

Про те, що у нас поки що переважає друга, уже йшлося. Але є вже ознаки і першої, тим більше, що в інформаційну епоху приречена система, яка закриває або обмежує шлях в гору талантам і здібностям. На часі саме здатність до інновацій, до нестандартного мислення, до оригінальних рішень і дій (нагадаємо, що політична еліта має справу насамперед з управлінням), які формуються з юних літ.

І давній український, і зарубіжний теперішній досвід свідчать, що система навчання має бути зорієнтована як на розв'язання загальнодемократичних завдань (безкоштовний доступ до освіти), так і на підготовку еліти, що є і має бути дорогим заняттям. Щоправда, нині в Україні далеко не кожен з батьків може його дозволити для своїх дітей. Через це у суспільстві не знаходить схвалення елітна система освіти – громадяни цілком резонно вимагають соціальної справедливості. А що вона означає? Зовсім не рівність, яка нівелює індивідуальність, а рівність можливостей, яка неминуче веде до нерівності у результатах навчання і діяльності особистостей. Елітна освіта має бути найвищого рівня, а її критерієм – здібності і таланти дітей, незалежно від соціального походження та суспільного статусу батьків. Поки що, на жаль, в Україні дуже обмежена кількість елітних навчальних закладів, натомість усе більше стає “престижних” шкіл і ВНЗ, куди зараховують “по блату”, за

хабара і т.п. А це вже не елітна, а елітарна освіта, де місце старої партократичної еліти займає еліта “демократичних” і “національно свідомих” багатіїв та чиновників. Якщо суспільство зацікавлене у своєму розвитку, воно має розширювати елітну освіту і звужувати, відсікати освіту елітарну.

Висновки. Зрозуміло, є ще й інші засоби та шляхи рекрутування і виховання політичної еліти. На закінчення ще раз наголошу на особливій гостроті цього завдання в сучасних умовах. Адже сучасному суспільству потрібні нові якості поведінки, політична еліта іншого гатунку, яка б забезпечила справжній прорив, без чого вихід з кризи не можливий. Серед якостей, які особливо потрібні вітчизняній еліті, на перше місце слід би поставити високу моральність, професіоналізм, духовну самостійність, гідність, котрих не шанувало суспільство радянське і яких так бракує сучасній українській політичній еліті.

¹ *Выдрин Д.И.* Невостребованные идеи, или об истоках отечественной политологии. – К.: Либідь, 1992. – 96 с.; *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.; *Пахарев А.Д.* Политическое лидерство и лидеры. Монография. – К.: ІПіЕНД, 2001. – 270 с.; *Рудич Ф.М.* Політологія: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 480 с.; *Рябчук Микола.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. – К.: Критика, 2000. – 271 с.

² *Вебер, Макс.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / *Пер. з нім. Олександр Погорілий.* – К.: Основи, 1998. – С. 173–174.

³ *Грушевський М.* Наша політика. – Львів, 1914. – С. 40.

⁴ *Выдрин Д.И.* Короли и капуста. – К., 2002. – С. 332.

⁵ Там само. – С. 341.

⁶ Там само. – С. 343.

Кучеренко Ірина

ЕВОЛЮЦІЯ МОРАЛІ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті розглянуто радянську версію тоталітарного режиму, функціонування якого було спрямоване на радикальну зміну суспільства, що забезпечувалося офіційною тотальною ідеологією як утопічним баченням нового політичного устрою. Також висвітлюються особливості функціонування правлячої партії та її лідерів.

Особлива увага приділяється морально-етичній сфері, яка сприяла забезпеченню високого рівня участі громадян у політичному житті тоталітарного суспільства.

У роботі висловлені міркування щодо низки трансформаційних особливостей, яких зазнало і зазнає українське суспільство на шляху від тоталітаризму до демократії.

Дослідники процесів трансформації – Х.Лунц, А.Степан і Р.Гантер вважають, що “найважливішою переминою, яка пояснює хід посткомуністичного розвитку, є природа старого режиму, який було повалено”¹. Наукова проблематика визначення тоталітаризму містить у собі низку проблем – відмінності різних конкретно-історичних тоталітаризмів, етапи та закономірності еволюції тоталітаризму, походження і час виникнення тоталітарних режимів, інституційні та ідеологічні механізми їх функціонування, причини занепаду. Однією з таких дефінітивних проблем є питання подібності тоталітарного режиму з авторитарним, що подекуди призводить до змішування цих понять і явищ, особливо, коли аналізуються історичні періоди переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії.

Доречним буде відзначити загальний стан дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській

історіографії². Зокрема, О.Рубльов констатує, що такі дослідження почалися наприкінці 80-х років і набули потужного імпульсу зі здобуттям Україною незалежності. Разом з тим він наголошує, що “праць, які б подавали панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування не так уже й багато” при цьому відзначаючи, насамперед, роботи І.Біласа, С.Білоконя, І.Винниченка, В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала, Б.Яроша. Прикметним є те, що найбільших успіхів у витлумаченні проблематики тоталітаризму досягнуто саме на ниві вітчизняної історичної науки. Таким чином, створено всі передумови для розробки адекватних теоретичних схем і тлумачень у рамках української політичної науки.

Загалом проблематика теоретичної інтерпретації радянського тоталітаризму залишається відкритою, адже науковці та мислителі тих народів, які зазнали тоталітарного досвіду поки що не створили адекватних пояснювальних схем, користуючись теоретичними побудовами західної суспільної науки. Однак і в рамках вітчизняної, і зарубіжної політичної науки тривають суперечки щодо етапів еволюції тоталітарного режиму, тобто стосовно того, наскільки сам радянський тоталітаризм як цілісний суспільний устрій зберігав впродовж своєї історії системну ідентичність. Так, З.Бжезинський і Х.Лунц говорять про “комуністичний авторитаризм”, а Х.Лінц, А.Степан і Р.Гантер визначають постсталінський комунізм як “постсталінізм”, розглядаючи його (поряд з тоталітаризмом, авторитаризмом, демократією і султанізмом) як ідеальні типи³. В той же час, окремі вітчизняні науковці визначають режим на теренах Радянського Союзу як тоталітарний⁴.

Саме кінець 80-х рр., за оцінкою Г.Чернявського, характеризується розпадом тоталітарного режиму, що розпочався московськими подіями, пов’язаними з появою в 1989 р. політичної опозиції на З’їзді народних депутатів, який відбувся весною того ж року. Поглибленню цих процесів сприяло виникнення в 1990 р. альтернативної державної влади в

Російській Федерації під керівництвом Б.Єльцина і остаточно завершився вибухом, що призвів до ліквідації тоталітарної системи⁵.

“Класичний” характер радянського тоталітаризму ніхто ще не спростував. Таким він був принаймні до хрущовської “відлиги², яка і дала можливість деяким дослідникам стверджувати, що радянський режим того часу був авторитарним чи посттоталітарним. Але “затягування гайок”, що його здійснив Л.Брежнєв, знову наблизило радянський режим до еталону тоталітарності.

Численні дослідження трансформаційних змін у руслі політичної історії на теренах Радянського Союзу свідчать, що жодна диктатура не змінювала суспільство настільки радикально і всеохоплююче, як це вдалося її безпосередньому інституційному засобові – комуністичній владі. Головною системоутворюючою ознакою тоталітаризму в СРСР було існування єдиної керівної партії, що, власне, максимально наблизило його до цілковитого втілення тоталітарного ідеалу. Партія і державне керівництво були однією спільнотою, хоча й зберігали позірне співіснування двох паралельних структур влади (партійної і державної). На думку Г.Чернявського, ця особливість давала радянському режимові принаймні кілька переваг. По-перше, це можливість поширення влади за рахунок дублювання адміністративно-бюрократичної машини, члени якої отримували відносно високу винагороду і загалом виявляли якщо не вірність, то принаймні лояльність до режиму. По-друге, це давало змогу в будь-який час перенести відповідальність за той чи інший прорахунок чи невдачу з партії, а перш за все з її керівництва, на державно-адміністративних виконавців і т.п. Такий підхід значно полегшував перегрупування сил і досягнення будь-якої мети, котра визначалася найвищими партійними керманичами. По-третє, формальне збереження державних структур, поряд з партійними, мало ідеологічно-пропагандистське значення, надаючи можливість особам, котрі перебували у владних структурах, невтомно промовляти давно

вихолошені фрази на кшталт: “радянська демократія”, “демократія найвишого гатунку”, “влада Рад”⁶.

На думку Е.Гелнера, особливість режиму, який панував у Радянському Союзі, полягає в тому, що він був орієнтованим саме на етичні цінності⁷. У цьому контексті доречним буде взяти до уваги й точку зору спочатку видатного діяча комуністичного режиму Югославії, а потім дисидента – Мілована Джиласа*. Можна погодитися з його твердженням, що комуністи, окрім того, ще й звичайні люди, котрі зобов’язані були дотримуватися моральних приписів, загальноприйнятих в людському суспільстві. Етичні пустоти в них не причина, а наслідок методів, котрими вони користуються⁸. У всіх своїх кодексах та статутах, а також на словах комуністи – безумовні прихильники верховенства етики і гуманізму⁹. В той же час вони самі визнають, що “подекуди” і за певних “обставин” просто вимушені порушувати власні етичні норми. Взнявши на себе важке завдання – примусом докорінно перетворити все суспільство, комуністи повинні були озброїтися жорстокістю.

На думку І.Дзюби, тоталітаризм в особі комунізму, з одного боку, побудував такий світ, точніше, винайшов таку “зброю суспільної стабільності”, що породжує стандартних осіб, з іншого боку, його метою було формування “нової людини”. Тому про “комуністичну мораль”, “нову людину в умовах соціалізму” комуністи говорять як про певні піднесені етичні категорії¹⁰. Таке суспільство потребувало нових людей – виховання наступних поколінь і перевиховання сучасників.

Будь-яке суспільство (авторитарне, демократичне, тоталітарне) неможливе без управління, що породжує потребу в правлячій верстві. Разом з тим, новий владний клас, за умов комунізму, виник не одразу. Він поступово перетворювався із

* Належність до комуністичної еліти насичує праці М.Джиласа колосальним досвідом, що, певною мірою, дає можливість розглянути анатомію комуністичної моралі “зсередини”. З іншого боку, на думку вчених, є також підстави вважати, що М.Джиласу все-таки не вдалося вповні позбутися ряду марксистсько-ленінських ідеологем.

революційного у власницький і реакційний, відповідно і його методи, незмінні ззовні, трансформувалися із революційних на поневолюючі. Поетапність такого переходу та адаптацію до “нового життя” вдало розкриває М.Джилас¹¹.

На початку комунізм був привабливим для людей високої моралі: відданих, досвідчених, окрилених борців, пов’язаних воедино не лише ідеєю, але й товариськістю, солідарністю, зумовлених спільністю мети. В той час слова вкрай рідко розбігалися з діями.

Цю початкову революційну моральність М.Джилас асоціював з мораллю секти, але мораллю високого гатунку. Однак усе це повільно згасало і руйнувалося на шляху сходження комуністів до вершин влади і могутності. Натомість залишалися чисті форми і звички, а істинний зміст вихолощувався. Ієрархічна закостенілість і замкненість, кар’єризм, егоїзм, рабська заздрість і помста з наближенням до влади витісняли первісні шляхетні якості. У будь-який спосіб провідники комуністичного руху зрікалися честі й імені, істини і моралі аби лише не втратити належності до класу правителів.

Таким чином, у той час, як найкращі людські якості були умовою виникнення революційного руху, джерелом його привабливості і сили, то дух кастовості, за цілковитої зневаги до етики та доброчесності, був умовою збереження його могутності, його виживання. Хто не зміг зрозуміти цієї діалектики розвитку комунізму, той не в змозі був і збагнути так званих московських процесів, позначених інтригами, наклепами, підтаквами та провокаціями.

Моральна деградація провідних втілювачів комуністичної ідеї не вочевиднювалася, допоки вони не почали безпардонно зводити рахунки у власних лавах, передовсім з тими, хто прагнув привести у відповідність справи і слова. Однак моральна деградація в очах сторонніх спостерігачів ще не означала слабкості комунізму. Навпаки, “московські процеси” не послаблювали, а зміцнювали систему і позиції Сталіна. Новий правлячий клас дедалі більше зміцнював свої позиції, набирив

сили, звільнившись від моральних “табу”. Згасаючи як ідея, не в змозі відкрито “матеріалізуватися”, комунізм вимушений був триматися за владу як за головний засіб і основний чинник збереження своєї гегемонії над людьми. Однак така політика, котра, на думку Г.Чернявського, подовжує існування тоталітарного устрою, руйнує органічні передумови внутрішньої структури будь-якого людського суспільства, його економічні, соціальні, культурні, моральні, духовні зв’язки і, головне, характер діяльності людей¹².

Тоталітарні риси були властиві українському суспільству першого десятиліття незалежності, яке внаслідок тривалої соціальної інженерії було майже позбавленим суттєвих передумов побудови громадянського суспільства і демократії загалом. Тоталітарне минуле породило політичну апатію, несприйняття, відверту відразу та байдужість до тих, хто править.

К.Костюк намагається визначити диспропорції і протиріччя, які руйнують тканину суспільної моралі в Росії. Серед перерахованих ним деякі є релевантними і для ситуації в Україні. По-перше, це протиріччя “потаємного і явного”: “Явне належить сфері суспільного контролю, а потаємне – у віданні власної совісті. Стосовно політичної моралі, явне відповідає офіційному, належному до правового контролю, неявне – неофіційному, яке виходить за межі сфери правових відносин. Завдання моральної свідомості – забезпечити однорідність поведінки в цих окремих сферах: нормативної поведінки в умовах відсутності суспільного контролю в першому випадку, правової – за відсутності правового контролю в другому випадку. І якщо більша частина соціальних відносин випадає зі сфери суспільного і правового контролю, то це лише свідчить про невідповідність соціальної системи суспільній практиці. В незначних обсягах ця невідповідність може компенсуватися політичною мораллю, в “занедбаних” випадках призводить до руйнування політичної моралі і розпаду соціальної системи. Неадекватність, гіпертрофований розвиток прихованого на шкоду явному є характеристикою сучасного політичного ландшафту”¹³. Радянські часи, про що

з-поміж інших праць переконливо свідчать дослідження А.Авторханова, А.Зінов'єва, Ю.Шаповала, Б.Дем'яненка та ін.¹⁴, ілюструють характерні риси системи політичного керівництва, протилежні принципам правової держави (система офіційних “радянських” державних установ і реальне партійне керівництво; телефонне право, цензура, офіційна конституція і реальне переслідування дисидентів).

Докладаючи ознаки “тоталітарного синдрому”** до України 1990-х років, О.Майборода слушно обґрунтовує наявність у ній так званих фрагментарних реліктів тоталітаризму з погляду їх інерційності та цілеспрямованого збереження правлячою елітою¹⁵. Офіційна ідеологія, система терору (проти “ворогів режиму”, що супроводжується вибірковістю відкриття кримінальних справ), контроль партії влади над засобами масової інформації, централізоване керівництво економікою — ці та інші ознаки притаманні нинішнім українським реаліям, які співіснують з індивідуалістичною психологією українського народу.

За тоталітарного режиму у ставленні до влади радянських людей переважали два почуття — страх (що переростав у повагу й відданість) і глибока недовіра. Нині, як слушно відзначає І.Дзюба, страх зник, отже, не стало й зумовленої ним поваги; зате недовіра поглибшала¹⁶. Влада мала б усвідомлювати цю історичну спадщину недовіри й одним із головних своїх завдань поставити створення атмосфери довіри шляхом “опрозорення” механізмів її діяльності та процедур прийняття рішень.

Перебіг і результат виборів на пост Президента України 2004 р. засвідчив повернення кредиту довіри більше половини громадян владі. І хоча вважається дещо зарано здійснювати вивірену оцінку її діяльності, все ж таки варто вказати на деякі характерні особливості, які вже зазначає провідна вітчизняна преса. Йдеться про феномен, названий “синдромом амбіційної несумісності”, який уразив українську владу, починаючи від

** Перелік ознак тоталітаризму, що у 1956 р. першими запропонували К.Фрідріх і З.Бжезинський.

Президента, захопивши Кабінет Міністрів, зачепив парламентські маси, безпосередньо позначившись на керівництві Ради загалом. В результаті – серед керівників країни немає жодного політика, який ставив би інтереси держави вище за особисті амбіції¹⁷. Численні ЗМІ перенасичені “рецептами” перших осіб держави: як внаслідок парламентських виборів здобути контроль над країною; як зірвати конституційну реформу; зберегти конституційну реформу; переділити телевізійні канали; не допустити до переділу медійного електронного поля партнерів із правлячої коаліції; узяти під контроль суди; стати єдиним і незамінним провідником російських інтересів; як вчинити зі “схемами” колишньої влади в газовому секторі і в секторі відмивання ПДВ; мінімізувати компетенцію СБУ і т.п.

Свого часу, Е.Фром сказав: “Демократія – це система, котра не на словах, а на ділі створює економічні, політичні і культурні умови для повноцінного розвитку індивіда як особистості. Розвиток особистості – це визнання і реалізація унікальних можливостей, що є в кожній людині. Майбутнє демократії залежить від реалізації індивідуалізму в тому позитивному його розумінні, яке є суміжним з поняттям індивідуальності”¹⁸. Можна погодитися з думкою, що “чистих” соціальних систем взагалі ніколи не було, як і “чистого” рабовласництва, капіталізму або “чистої” демократії. До речі, про останню нині більше говорять як про таку, яка відкілясь “експортується”.

На думку І.Дзюби, саме глибока деукраїнізованість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політичного, економічного, промислово-інженерного корпусу є суб’єктивним чинником нашого занепаду й осоромлення перед світом¹⁹. Безумовно, впродовж ХХ ст. українське суспільство зазнало чималих трансформацій, що не могло не позначитися на його світогляді та поведінці, породивши не лише соціально-економічні наслідки, а й руйнівні духовні та моральні.

У морально-етичному сенсі тоталітаризм еволюціонував від революційної політичної етики до державно-бюрократичної. Означена еволюція є аспектом еволюції всієї тоталітарної

політичної системи. Остання у своєму еволюційному розгорненні, минула декілька етапів, кожен з яких був позначений відповідними змінами в політико-етичному вимірі. З погляду так званих загальнолюдських цінностей морально-етична еволюція тоталітаризму може розглядатися як деградація – від щирої і самовідданої політичної етики сектантів-революціонерів до лицемірної та макіавеллістської політичної етики тоталітарних бюрократів.

Сучасна Україна несе на собі відбитки попереднього тоталітарного політичного устрою, в тому числі і в морально-етичному вимірі. Однак якими б не були переваги і недоліки тоталітарної політичної етики – всі вони мають бути подолані в контексті побудови нового політичного устрою. Навіть існування так званих загальнолюдських моральних цінностей не може заперечити тієї структурно-функціональної “істини”, що кожен політичний устрій потребує відповідної собі системи політичної етики.

¹ Див. у: *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис.* – 2000. – № 4. – С. 38–59.

² *Рубльов О.С.* Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” Чернівці, 2000. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 319–325.

³ Див.: *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис.* – 2000. – № 4. – С. 40.

⁴ *Полохало В.* Від України комуністично-тоталітарної до України пост-тоталітарної? // *Політична думка.* – 1994. – № 2. – С. 19–20; *Долженков О.* Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – Одеса, 2000. – 194 с.; *Долженков О.* Сутність політичного режиму в Україні // *Нова політика.* – 2000. – № 2. – С. 9–11;

⁵ *Чернявский Г.И.* Тень люциферова крыла: Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. – Харьков, – 2003. – С. 307.

⁶ Там же. – С. 130–132.

⁷ *Геллнер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М., 1995. – С. 14.

⁸ *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – М., – 1992. – С. 301.

⁹ Моральный кодекс строителя коммунизма. – М., 1965. – 175 с.; *Титаренко А.И., Гусейнов А.А., Бакистановский В.И. и др.* Марксистская этика. – М., 1986. – 366 с.; *Богданова О.С., Калинина О.Д.* Основы коммунистической морали. – М., 1984. – 176 с.; *Смирнов Г.Л.* Советский человек: формирование социалистического типа личности. – 3-е изд., доп. – М., 1980. – 463 с.; *Чорнокозова В.М., Чернокозов І.І.* Бесіди на морально-етичні теми. – К., 1976. – 109 с.; Лекционная пропаганда: вопросы теории, организации и методика / Под.общ.ред. *Б.И.Королева.* – К., 1989. – 376 с.

¹⁰ *Дзюба І.М.* Пастка: тридцять років із Сталіним. П'ятдесят – без Сталіна // *Дзеркало тижня.* – 2003. – № 9 (8–14 березня).

¹¹ *Джилас М.* Указ.соч. – С. 300–323.

¹² *Чернявский Г.И.* Указ. соч. – С. 317.

¹³ *Костюк К.Н.* Политическая мораль и политическая этика в России // *Вопросы философии.* – 2000. – № 2. – С. 39–40.

¹⁴ *Авторханов А.А.* Империя Кремля. – Минск–Москва, 1991. – 112 с.; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность; Кризис коммунизма. – М., 1994. – 494 с.; *Шаповал Ю.* Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – Ін-т нац. відносин і політології НАНУ. – К., 1994. – 270 с.; *Петро Шелест.* Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С. 206.; *Шаповал Ю.І.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 557 с.; *Дем'яненко Б.Л.* Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. – К., 2000. – 251 с.; *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.

¹⁵ *Майборода О.* Релікти тоталітаризму в сучасній Україні // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* – К., 2003. – С. 71–76.

¹⁶ *Дзюба І.М.* Названа праця.

¹⁷ “Синдром амбіційної несумісності” // *Дзеркало тижня.* – 2005. – № 27 (16–29 липня).

¹⁸ *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М., 1990. – С. 85.

¹⁹ *Дзюба І.М.* Національна культура як чинник майбуття України // *Починаймо з поваги до себе. Статті, доповіді.* – К., 2002. – С. 44–45.

Чувардинський О.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО Й ІДЕЯ ПРІОРИТЕТУ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ

Аналізуючи участь суб'єктів громадянського суспільства в системі міжнародних відносин, необхідно звернути увагу на головні ознаки народної дипломатії. Вони визначають її як чесну, відверту та відкриту діяльність суб'єктів у міжнародному просторі. Як зазначають філософи й політологи, політика пов'язана з реалізацією основних інтересів суб'єктів, з проблемою власності та влади¹. І хоча в політиці домінують прагматичні моменти – доцільність, ефективність, вигода, – моральні чинники відіграють у ній не менш важливу роль. Мета статті – розкрити ціннісні аспекти народної дипломатії, її моральність і обґрунтувати необхідність формування в межах такої дипломатії політичної етики.

Мораль тісно пов'язана з реалізацією інтересів суб'єктів, але її мета – узгодження цих інтересів на підставі неінституційних норм і принципів, які існують у свідомості людей. Моральне регулювання здійснюється в діалозі моральних цінностей добра, справедливості, людської гідності, честі, совісті тощо².

Як зазначає З.Гриценко, в надрах політичної діяльності, зокрема в Україні, ще здійснюється процес первісного нагромадження цінностей політичної етики, її норм і етикетів, механізмів контролю за їх виконанням у внутрішньому та в міжнародному житті³. Проте деякі відправні положення політичної етики, а саме: відмова від монологічних відносин політики з суспільством на користь діалогічної форми відносин – досить очевидні. Така вимога відображає загальну тенденцію еволюції суспільства від моновлади й моновласності, однопартійності та

ідеологічної “однолінійності” до розподілу влади та визнання різних форм власності, до принципу політичного плюралізму й “узакона” ідеологічної, культурної різноманітності. Політична етика допускає розгляд нових суб’єктів суспільно-політичного життя як рівноправних, визнає правосильність тих систем моральних цінностей, що утворюють ядро професійних кодексів соціально-політичних сил⁴.

Сучасна політична етика зобов’язана враховувати наявність у суспільстві складної диференційованої соціальної системи, сповненої різноманітними спільностями, групами, об’єднаннями; розглядати їх як рівних партнерів політичного процесу; визнавати значущість їх інтересів та ціннісно-моральних систем. Такі обставини роблять вкрай актуальним наявність здорового глузду в діяльності суб’єктів, що беруть участь у народній дипломатії, оволодіння ними культурою спілкування, чесністю, відкритістю та відвертістю в процесі міжнародних відносин.

Спираючись на дослідження О.Дем’янчука⁵ під *відвертістю політики* народної дипломатії слід розуміти таку діяльність, що не приховує негативних помислів і прагнень у вирішенні міжнародних проблем та суперечностей міжнародного життя. *Відкритість політики* народної дипломатії припускає можливість залучення до обговорення та вирішення міжнародних проблем усіх зацікавлених суб’єктів громадянського суспільства. На наш погляд, це так звана горизонтальна складова політики. *Здоровий глузд* політики припускає розумний зміст діяльності акторів, що беруть участь у міжнародних відносинах і який не суперечить нормам міжнародного права, поважає суверенні права інших країн. Нарешті, *чесність політики* тлумачиться як моральна категорія, що відображає сумісність з поняттям честі та гідності безпосередніх учасників, що беруть участь у народно-дипломатичних стосунках. Отже, наведені ознаки народної дипломатії формують культуру, її внутрішній етос, притаманні їй “правила гри”, найбільш ефективно забезпечують аксіологію (тобто осьову технологію) вирішення проблем міжнародного життя.

Таким чином, можна стверджувати, що здоровий глузд, чесність, відвертість та відкритість політики є найсуттєвішими ознаками, що відображають моральні аспекти народної дипломатії, сприяють зміцненню міжнародних відносин, забезпечують нормальне функціонування світового співтовариства в глобальних масштабах на тривалий час.

Аналізуючи участь громадянського суспільства в міжнародних відносинах, слід зупинитися на досить важливій проблемі – духовних підвалинах народної дипломатії, основу яких, на наш погляд, становлять загальнолюдські цінності.

Ідея пріоритету загальнолюдських цінностей у світовій політиці, зокрема у народній дипломатії, набула останнім часом неабиякої популярності. Вона сприймається як актуальна й конструктивна, оскільки втілює в собі зростання ролі загальноцивілізаційних чинників розвитку людства, появу єдиного загальнолюдського інтересу, пов'язаного із загальним прагненням відвернути загрозу самознищення. Сьогодні зростає розуміння, що без вирішення цього ключового завдання соціальний прогрес узагалі може припинитися – адже якщо не буде цивілізації, то не буде й ніякого прогресу.

Завдання виживання – це загальне завдання, що стоїть перед усім людством і потребує об'єднання зусиль усіх країн і народів. Необхідно зауважити, що цінності – це категорія насамперед моральна, вона відбиває загальнолюдську сутність основних моральних принципів та норм. Слід також додати, що за своєю сутністю загальнолюдський характер має вся матеріальна і духовна культура, створена людством протягом усього періоду його розвитку. Величезний історичний досвід багатьох поколінь землян, гігантська сума наукових знань, які накопичені людством, і є загальним надбанням. Та й сама людська природа, на думку Б.Новікова, в її соціальному і біологічному аспектах також є загальнолюдською цінністю⁶.

Втім можна погодитися з думкою деяких дослідників, що з позиції демократії основними у суспільних відносинах, зокрема в міжнародних, є такі загальнолюдські цінності та

принципи, як свобода, індивідуалізм, власність, повага до законності, толерантність, помірність орієнтацій, що передбачає неприйняття екстремістських та революційних елементів у міжнародній комунікації⁷.

Принцип свободи містить принцип індивідуалізму, прихильність до якого полягає у розгляданні індивіда не лише як суверенного об'єкта людського життя, а як головної дійової особи у політичному процесі. Виходячи з цього, невід'ємними елементами політичної свободи й індивідуалізму є розрахунок на самого себе та особиста відповідальність, високий рівень суб'єктивної компетенції громадянина, віра у власні політичні можливості, що особливо важливо в народній дипломатії.

Політична свобода особистості взаємопов'язана з її економічною самостійністю, що виражається в ціннісно-значущій категорії власності. У громадській політичній культурі власність розглядається як вільне підприємництво, ділова орієнтація, змагання, прогрес. На думку В.Селюніна, така цінність виникає в умовах громадянського суспільства, коли особа усвідомлює свою суверенність, матеріальною основою якої є приватна власність⁸. Власність являє собою одну із умов рівності індивіда будь-якому із громадян в громадянському розумінні цього принципу, тобто як рівність перед законом. На нашу думку, володар власності, який має можливість реалізувати свої інтереси, зацікавлений в ефективності внутрішньої та зовнішньої політики, щоб уникнути і подолати кризові ситуації всередині держави або на міждержавному рівні, запобігти їм.

Не менш важливою загальнолюдською цінністю для народної дипломатії є толерантність (як властивість культури громадянського типу), що виявляється у визнанні за іншими громадянами права дотримуватися певних переконань і ліній поведінки. А в конкретних ситуаціях цей принцип проявляється в готовності не лише поважати, а й захищати свободу інших, у тому числі й у міжнародних відносинах.

Слід додати, що загальнолюдські цінності як духовні підвалини народної дипломатії мають за собою вихідну тезу

розуміння свободи як справедливості. У цьому разі, зазначає Р.Арон, свобода передбачає одержання відповідних винагород за свою працю, відчуття справедливого ставлення до себе з боку владних структур, можливість соціальної рухомості, поліпшення свого суспільного становища⁹. До цінностей такого порядку належать: визнання соціально-економічних прав особи, орієнтація на державу як гаранта соціальної справедливості, а також усвідомлення значення колективної взаємодії задля “загального блага”. Ці цінності, на наш погляд, сприяють реалізації свободи як рівності, що, в свою чергу, забезпечує здійснення принципів автономії і рівності в народній дипломатії, дає змогу уникнути невідповідності очікувань і реальних ситуацій.

У контексті оцінки ролі загальнолюдського у народній дипломатії слід зупинитися на національних інтересах як дуже змістовної складової загальнолюдського. Як наголошують дослідники В.Мадіссон та В.Шахов, завжди слід мати на увазі, що без урахування культурно-історичних традицій і національних цінностей розуміння всіх аспектів міжнародних відносин не може бути повним; їх основу в усіх іпостасях, як, зрештою, і політики загалом, становлять інтереси, причому історичний досвід і реальна практика переконливо свідчать, що найбільшою мірою сприяє історичному розвитку країн саме така політика, яка ґрунтується на національних інтересах¹⁰.

Зазвичай під національним інтересом розуміється реальна причина дій нації і держави, спрямованих на виживання, функціонування і розвиток, або, іншими словами, сукупність національних цілей і базових цінностей, що відіграють важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці. Національний інтерес — це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему; він поєднує інтереси кожної людини, національних, соціальних, політичних груп та держави¹¹.

З погляду О.Бодрука, можна виокремити постійні, фундаментальні інтереси (захист території, населення і державних інститутів від зовнішньої небезпеки; розвиток зовнішньої

торгівлі і зростання інвестицій, захист інтересів національного капіталу за кордоном; взаємовідносини із союзниками і вибір зовнішньополітичного курсу, визначення геостратегії держави); минуші, проміжні інтереси (виживання, загроза самому існуванню держави); життєві інтереси (можливість завдати серйозної шкоди безпеці і добробуту нації); важливі інтереси (потенційна серйозна загроза для країни); периферійні або дрібні інтереси (інтереси локального характеру)¹².

Отже, національний інтерес як прояв загальнолюдського та інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства відіграє провідну роль у формуванні міжнародних відносин, впливає на активність народної дипломатії. Національний інтерес є не лише становим хребтом усієї політичної системи, але й основою досягнення загальнонаціональної та міждержавної злагоди.

Підвищенню ролі загальнолюдського у народній дипломатії сприяють також процеси глобалізації, загострення глобальних проблем і поява нових викликів у міжнародній безпеці, які посилюють взаємозалежність світу і вимагають активізації загальнолюдської взаємодії. Отже, загальнолюдські цілі та завдання, загальнолюдські інтереси й цінності, вільні від вузьконаціональних, місницьких поглядів, аж ніяк не суперечать розумним прагненням усіх і кожного, а інтегративно відбивають їх. Завдання полягає лише в тому, щоб будь-яка країна, домагаючись своєї мети, проводила політику, яка б не суперечила загальнолюдським цілям і прагненням, поєднувала національні інтереси із загальнолюдськими і сприяла реалізації останніх. За сучасних умов це єдино можливий варіант міжнародної поведінки будь-яких суб'єктів політики, єдино можливий варіант міжнародного співіснування.

За сучасних міжнародних умов, сутність яких визначається насамперед глобалізаційними процесами, переосмислюється взаємозалежність таких глобальних принципів міжнародного права, як суверенітет, рівноправність держав та невтручання в їхнє внутрішнє життя, й водночас передбачається можливість права світового співтовариства на втручання у

внутрішні справи окремих держав у разі прояву в них фактів геноциду, масових порушень прав людини, наявності баз підготовки терористів. Цьому сприяє діяльність ООН, у термінології якої з'явилися й дедалі частіше звучать нові поняття: “гуманітарні операції”, “примус до миру”, правомірність яких обґрунтовується статтею 42 Статуту ООН.

Слід зазначити, що в уявленні світового співтовариства наднаціональні щодо складу сторін, або, іншими словами, міжнародні акції спрямовані на примус до миру, мають справедливий характер, що суттєво сприяє розвитку народної демократії та народної дипломатії. Як зауважує з цього приводу В.Гречанинов, природним процесом продовження процесу глобалізації є зменшення і трансформація традиційної ролі держави як у внутрішніх справах, так і в міжнародних відносинах. На його думку, сучасні тенденції стирання меж між класичними поняттями – національною державою і міжнародною системою; війською, локальним конфліктом і масштабним терактом; плавним і дедалі більш виразним переходом від внутрішньодержавного до загальносвітового, від приватного до глобального – все це передбачає відмову від традиційних моделей міжнародних відносин, яким було притаманно робити державу та її відносини з іншими країнами основним об'єктом уваги ¹³.

На фоні глобальних процесів, стверджує дослідник, відбуваються значні зміни у співвідношенні так званої “високої” (“high politics”) і “низької” (“low politics”) політик. Під час “холодної війни” на перший план висувалася проблема загальної воєнної безпеки і, відповідно, у сфері зовнішньої політики найактуальнішими були питання, пов'язані з обороною держави та її кордонів, досягненням воєнно-політичних угод чи військової переваги, тобто питання “high politics”. Характерною ж рисою сучасних міжнародних відносин стало зменшення загрози світової війни, внаслідок чого аспекти співробітництва у військовій сфері, воєнно-політичного протистояння стали поступатися місцем економічним, соціальним і культурним зв'язкам, активній участі громадянського суспільства в міжнародному

діалозі¹⁴. Саме взаємодія у цих галузях дістала назву “low politics”, невід’ємною частиною якої є і народна дипломатія.

Таким чином, загальнолюдські цінності мають розглядатися як духовні підвалини народної дипломатії, оскільки сприяють не лише поведінці держав на міжнародній арені, але й створюють критерії міжнародного морального консенсусу, в межах якого народна дипломатія може ефективно розвиватися. Розвиток народної дипломатії залежить від багатьох чинників, однак, на наш погляд, найсуттєвішою умовою є підвищення політичної культури суб’єктів громадянського суспільства. Обґрунтуємо таку думку.

За змістом політична культура – це специфічний, історично і класово зумовлений продукт життєдіяльності людей, їхньої політичної творчості, що виражає процес освоєння класами, націями, іншими соціальними спільностями та індивідами політичних відносин¹⁵. Завдяки відтворенню, передаванню з покоління в покоління та засвоєнню попереднього політичного досвіду політична культура розглядається в суспільстві як засіб діяльності людей у сфері політики для реалізації своїх класових, національних та групових інтересів. У загальному розумінні політична культура – це культура політичного мислення й політичної діяльності, міра цивілізованості характеру та способів функціонування політичних інститутів, організації всього політичного життя в суспільстві.

Політична культура впливає на способи здійснення влади, а її власний розвиток залежить від політичних перетворень. З основних каналів впливу культури на політику треба назвати соціалізацію індивідів, яка дає можливість участі в політичному житті, створення та впровадження системи цінностей, формування еталонів поведінки, моделей інститутів і соціальних систем. Водночас органічна єдність та взаємодія сфер вияву політики і культури не означає їхньої тотожності. Ці суспільні явища розрізняються за сферами дії та функціонування: суть політики полягає в розвитку й перетворенні влади, суть культури – в розвитку й перетворенні особистості.

У громадському житті політична культура є важливим засобом взаємодії особистості й політичної влади. Основне призначення політичної культури, зазначає Л.Мазур, полягає не у відчуженні, а в залученні людей до політичної системи і політичної діяльності¹⁶. Сама діяльність людей у суспільстві не обмежується лише сферою матеріального розвитку, а охоплює і сферу духовного виробництва, і процеси вдосконалення самої людини. Держава, право, мораль, наука, релігія – також специфічні види виробництва. Ось чому в процесі політичної діяльності виникають і відтворюються інституційні політичні структури (держава, політичні партії, політичні норми і т. п.); функціональні структури (способи політичної діяльності); ідеологічні й соціально-психологічні структури (політичні ідеали, теорії, доктрини, історичний досвід, традиції, що позначаються на свідомості). Ці суспільні структури збирають і накопичують необхідну інформацію про політичні відносини та історичний досвід, використання якого допомагає громадянському суспільству реалізувати свої інтереси, зокрема в міжнародних відносинах.

Отже, з такого погляду, підвищення рівня політичної культури народів має суттєво впливати на політичну активність та політичну поведінку суб'єктів, що беруть участь міжнародному житті. Адже неможливо обмежити певними рамками політичні дії та поведінку громадянин, це – різноманітна, багатогранна і часто неповторна у своїх виявах діяльність. Найважливіші елементи поведінки та дій представників громадянського суспільства, що беруть участь у міжнародному житті, проявляються у формах народної дипломатії.

Для сучасного періоду суспільного розвитку дедалі характернішою ознакою є те, що сприяння розвитку політичної культури народу стає найважливішою функцією держави та політичних партій. У контексті розгляду проблеми народної дипломатії можна визначити деякі напрями формування політичної культури народів, зокрема в Україні.

По-перше, це організація через систему навчальних закладів та самоосвіти вивчення політичної науки (політології),

соціально-політичних учень минулого й сьогодення, політичних документів держави, конституції та інших законів, документів, що визначають взаємовідносини в міжнародному правовому полі.

По-друге, широке використання для формування політичної свідомості громадян засобів масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення, кіно тощо), медіа дипломатії, надбань інформаційної революції.

По-третє, залучення до участі в політичному житті всіх громадян держави: вибори, референдуми, збори; залучення громадян до обговорення міжнародних проблем в усіх аспектах. По-четверте, широке використання в політичній пропаганді історичних традицій, ідеалів та цінностей; заохочення громадян до самостійного аналізу явищ політичного життя як у країні, так і за рубежом тощо.

Таким чином, зростання значення та ролі політичної культури народу в міжнародному житті є об'єктивною закономірністю розвитку й функціонування демократичного суспільства і держави. Суспільна практика переконливо свідчить: чим вищим є рівень політичної культури громадян, чим повніше люди поінформовані про те, що насправді відбувається в країні та за її межами, тим відповідальніше вони ставляться до власних справ, до справ держави та суспільства.

Завершуючи розгляд проблеми, слід зазначити, що на сучасному етапі громадянське суспільство є важливим суб'єктом розвитку міжнародних відносин. Історично склалися певні та набувають подальшого розвитку нові форми народної дипломатії. Народна дипломатія виступає інститутом громадянського суспільства, силою, що активно впливає на процеси міжнародного життя, її роль полягає в офіційній та неофіційній діяльності суб'єктів громадянського суспільства країн у вирішенні проблем міжнародного співробітництва, у сприянні діяльності з розв'язання міжнародних суперечностей та розбіжностей між державами мирним шляхом. Активний розвиток народної дипломатії зумовлюється процесами глобалізації та інформаційної

революції, а її духовними підвалинами є загальнолюдські цінності та інтереси. Міжнародна політика не може будуватися без врахування інтересів масових рухів в усіх країнах: антивоєнних, екологічних, професійних, молодіжних, жіночих, товариств дружби тощо.

¹ *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. – К.: “Каравела”, Львів: “Новий Світ – 2000”, 2001. – 344 с.; *Новиков Б.В.* О гуманизме и антигуманизме. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2001. – 387 с.; *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М.: Текс, 1993. – 304 с.; *Бекешикіна У.* Демократія, політична культура та громадянське суспільство в Україні // Розвиток демократії в Україні: матеріали міжнародної конференції. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 629–639; *Мазур Л.І.* Формування ліберальних цінностей в умовах масовизації українського суспільства // Розвиток демократії в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 692–696.

² *Піча В.М., Хома Н.М.* Назв. праця. – С. 262.

³ *Гриценко З. І.* Чи вірять українські громадяни у свою спроможність впливати на політичні процеси і у відповідальність влади // Розвиток демократії в Україні: матеріали міжнародної конференції (Київ 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.) – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 639–655.

⁴ *Піча В.М., Хома Н.М.* Назв. праця. – С. 263.

⁵ *Дем'янчук О.Г.* Держава та громадянське суспільство як дійові особи в здійсненні освітньої політики // Розвиток демократії та демократичної освіти в Україні // Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24–26 травня 2002 р.) / Укладач *Л.Марголіна*; Канад.-укр. проект “Демократична освіта”, Мон України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеса. Національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – С. 613–618.

⁶ *Новиков Б.В.* О гуманизме и антигуманизме. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2001. – С. 249.

⁷ *Чорна Н.В.* Ліберальні цінності як фактор політичної культури сучасного українського суспільства // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія. Педагогіка. Психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. 9. – С. 72.

⁸ Селюнин В. Плановая анархия или баланс интересов // Знание. – 1989. – № 11. – С. 212.

⁹ *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – С. 284.

¹⁰ *Мадіссон В.В., Шахов В.А.* Сучасна українська геополітика. – К.: Либідь, 2003. – С. 74–75.

¹¹ *Бодрук О.С.* Національні інтереси // Політика і час. – 2001. – № 1. – С. 52–62.

¹² *Бодрук О.С.* Назв. праця. – С. 56–58.

¹³ *Гречанинов В.О.* Після розпаду біполярної системи // Політика і час. – 2001. – № 1. – С. 58–67.

¹⁴ Там само. – С. 59.

¹⁵ *Бекешкіна І.* Розвиток демократії в Україні: матеріали міжнародної конференції (Київ 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.) – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 629–639.

¹⁶ *Мазур Л.І.* Назв. праця. – С. 693.

Лойко Лариса

**ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СТВОРЕННЯ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

Історія громадських організацій етнічних меншин на території сучасної України починається задовго до виникнення незалежної української держави. Точніше, передісторія, адже між тими організаціями, які існували за часів, наприклад, царату і радянської влади, і тими, що існують сьогодні, генетичного зв'язку практично немає. Останні майже стовідсотково виникли вже після здобуття незалежності, або, максимум, напередодні цієї події. Суттєво відрізнялись і соціально-політичні умови діяльності цих організацій. Але типологічно такі інституції подібні, а тому заслуговують на увагу в процесі дослідження формування громадянського суспільства в Україні, зокрема його етнополітичного виміру.

Мета цієї статті – проаналізувати характерні риси громадських організацій етнічних меншин, що діяли на території сучасної України наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя

Перш за все зазначимо, що в період, коли українські землі входили до складу інших держав, до розряду етнічних меншин потрапляли й українці. Отже, українські громадські та національно-культурні організації, а також політичні партії тієї епохи цілком можна зараховувати до розряду досліджуваних нами інституцій етнічних меншин. Розвиток громадської самоорганізації в Україні має давні корені. Так, ще у ХІХ ст. створювалися суспільно-культурні “товариства письменності” і “тверезості”, існували “Галицько-Руська матиця” на Галичині, “Руська бесіда” на Буковині, “Прашевское литературное заведение” на Закарпатті. У 1868 році у Львові була заснована славнозвісна “Просвіта”.

Проте, зважаючи на політологічний, а не історичний характер нашого дослідження, ми не будемо відтворювати їх історію. До того ж діяльність національно-культурних організацій та українських політичних партій у наш час активно досліджується вітчизняними істориками. У контексті ж нашої теми достатньо підкреслити факт їх існування, а головну увагу зосередити на організаціях тих етнічних груп, які в сучасному українському суспільстві не є домінуючими.

У дореволюційний період в Україні (як в її російській частині, так і на теренах Австро-Угорщини) існувала досить широка практика створення національних громадських організацій (релігійного, просвітницького, культурного, благодійного та інших напрямів), а також політичних партій. Наприклад, у ХІХ ст. дедалі частіше створюються *єврейські* організації більш сучасного характеру, порівняно з традиційними обшинними структурами. Їх створювали як молоді ініціативні люди, так і досвідчені фахівці – правознавці, громадські діячі та меценати.

Так, перші центри руху реформованого іудаїзму – Гаскали – виникають на початку ХІХ ст. саме в Східній Європі і, зокрема, – в Одесі¹. У 1870-ті роки там самл, в Одесі, помітною була діяльність товариства з поширення просвіти серед євреїв². У 1881–1882 роках (після перших погромів) у деяких містах Росії виникли товариства, метою яких була організація переселення євреїв до Палестини (одне з перших – у Кременчуці). Найактивнішою була організація “Білу”, створена 1881 року студентами Харківського університету. Саме нею було організовано “першу алію”, – щоправда, з 300 членів організації виїхало 100, а дісталися до Палестини лише 16, там вони утворили першу трудову колонію за типом кібуців³. В Одесі з 1884 до 1914 р. (zareєстрований лише в 1890) діяв комітет “Ховеве Сіон” зі схожими завданнями⁴.

Євреям завдяки їхньому високому рівню самоврядування була властива різноманітність об’єднань, що займалися громадською, просвітницькою, благодійницькою діяльністю. У 1905 р. було створено декілька Комітетів допомоги жертвам

погромів. На чолі одного з таких єврейських товариств був Е.Гінзбург – відомий філантроп, який створив просвітницьке товариство, що займалося поширенням освіти серед євреїв, боротьбою за їхні громадянські права і називалося “Общество полноправия еврейского народа” (1908 р.). У Києві існував також “Еврейский товарищеский союз” (з 1908 р.), у якому брали участь відомий єврейський юрист та публіцист І.Оршанський та відомий єврейський суспільний діяч, адвокат О.Грузенберг. У ці роки в діяльності єврейських товариств особливою акцент ставився на вирішенні суспільно-політичних проблем, що пояснюється правовим становищем народу. На початку ХХ ст. в Україні були створені також суто просвітницькі організації євреїв. Зокрема, товариство “Просвіта” (1908 р.), яке мало Київське та Катеринославське відділення. Крім поширення освіти серед євреїв, розвитку культурних традицій, Товариство займалося добродійністю⁵. Після пом’якшення цензурних перешкод 1908р. у Києві було створене єврейське Літературне товариство. Воно мало сприяти розвитку наукової та художньої єврейської літератури на давньоєврейській та розмовно-єврейській мовах. Хоча товариство створювалося у Києві, районом діяльності у статуті зазначалася вся Російська імперія. Для досягнення мети товариство організовувало різноманітні вечори, бесіди і читання єврейською та російською мовами, влаштовувало концерти⁶.

Особливого значення в царській Росії набуло, як відомо, польське питання. ХІХ століття відоме не тільки існуванням автономного Царства Польського, але й безжалісним приборканням двох польських повстань (1830–1831 та 1863 років). Польки взагалі були однією з найчисленніших меншин імперії (4,5% населення), при цьому рівень національної самосвідомості був також чи не найвищим. Свідченням цього стало, зокрема, досить раннє створення польських національно-культурних організацій. Ще у 1817 р. у Львові польським просвітником та істориком графом Ю.М.Оссолінським було засновано “Оссолінеум”, або “Святиня національних пам’яток” –

культурно-освітня установа, в якій часто працював Іван Франко та інші діячі української культури. Інститут Оссолінських мав бібліотеку, музей, друкарню і був головним польським науковим і мистецьким осередком. У Львові діяли такі громадські організації, як Товариство природників імені Коперника, Історичне товариство. Новим осередком польської культури та освіти став заснований у 1805 р. Кременецький ліцей. У Києві напівлегально існувала філія поширеної в Польщі організації “Полонія” (з 1848 р.). До неї входили польські поміщики краю, представники інтелігенції. Офіційною метою організації була допомога освітнім організаціям, розвитку культурного життя поляків. Потаємною метою “Полонії” було пропагувати ідеї відродження і незалежності Старої Польщі. У межах “Полонії” були створені молодіжні польські організації (“Сокол”), виходила газета “Киевский денник”⁷.

Перша централізована польська національно-культурна організація на Буковині була створена у 1869 р. Її діяльність спиралася на статут, затверджений крайовою владою. Організація називалася “Товариство польської братньої допомоги у Чернівцях”. У 1870-х роках Товариство дало початок іншим громадським організаціям і товариствам: “Читальня Польська”, “Товариство академіків польських у Чернівцях”, “Огніско”, політичне товариство “Буковинське коло польське”, гімнастичне товариство “Сокіл”, “Польська каса залікова”, “Товариство народної школи”. У 1906 р. в Чернівцях відкрився Польський народний дім.

Влада ставилася до громадських об’єднань, національних товариств, союзів національних меншин залежно від їхньої національної належності і, особливо, від цілей таких об’єднань. Так, ті національні товариства, що ставили собі за мету національне виховання, заборонялися. Наприклад, польське товариство “Освята”, яке було створене у 1904 р. задля “просвіти поляків, розвитку культури шляхом відкриття шкіл, читалень, проведення різноманітних вечорів, організації сімейного відпочинку”, було закрито постановою уряду, який вбачав у

діяльності товариства “проведення тенденційних (національно-патріотичних) поглядів серед молодого покоління, а також пропаганду полонофільських ідей та настроїв”. Після закриття “Освяти” основні напрями її діяльності були продовжені у відкритих у Львові польських клубах “Огніво” і “Огнівка”. Вони мали філії у Києві, Одесі, Умані, тобто місцях проживання значної кількості поляків. Однак офіційні органи управління побачили в діяльності “Огніва” і “Огнівка” як гуманітарні, так і політичні цілі і дійшли висновку, що “організації мають на меті об’єднання осіб польського походження на ґрунті національних інтересів, що не відповідає основам російської державності”. Саме через це було заборонено діяльність Рівненського польського громадського зібрання, Житомирського жіночого гуртка, Славутського польського товариства та ін.⁸

Губернські присутствія, створені у 1906 р., старанно вивчали проекти статутів бажаючих зареєструвати об’єднання і відкидали спроби формування польських організацій. Робилося це як з політичних міркувань, так, можливо, і тому, що жодне товариство не спрямовувало діяльність чи то на ознайомлення з українською (російською) культурою, чи на будь-яку взаємодію, співпрацю. Із світських організацій, діяльність яких пильно контролювалася місцевою владою і особисто губернатором, в Україні діяли: Луцьке польське зібрання “Будинок польський” (з 1906 р.), “Братська допомога” в Умані (з 1906 р.), “Польський дім” в Одесі (з 1908 р.)⁹.

Водночас в Одесі діяло польське літературне товариство “Ліра” (1906). Після утворення польського “Общества любителей искусств” воно розпочало активну діяльність, спрямовану на “насадження і розвиток серед польського населення Києва і Київської губернії культу мистецтв”. Товариство досягло успіхів в отриманні урядових дозволів на постановку публічних та приватних спектаклів польською мовою, організовувало музичні вечори, галереї, бібліотеки.

Традиційно розвинутим було суспільне, громадське й культурне життя у *німецьких* колоніях.

У Київській губернії у 1907 р. почало діяти “Киевское немецкое общество” (колишнє “Киевское певческое общество”), метою якого було “збереження і розвиток німецької культури, традицій, освіти і мови, виключали будь-які політичні та релігійні питання”. Із подібною метою були утворені “Южно-Русское немецкое общество” (Одеса, 1906 р.), і “Юго-Западное немецкое общество” (Київ, 1908 р.). Діяльність останнього було спрямовано на підтримку німців, що проживали у Київській, Подільській, Волинській, Полтавській, Чернігівській губерніях. У межах товариств були утворені каси взаємодопомоги, надавалися кредитні позики. Цікаво, що у напрямі розвитку німецьких шкіл передбачалося “вивчення там російської мови і викладання нею географії та історії Росії”. На початку ХХ ст. у німецьких колоніях в Україні діяли також Менонітське товариство заохочування освіти, Нейфредентальське товариство поселенців, Товариство допомоги при Київському реальному училищі та інші¹⁰. На відміну від більшості польських та єврейських товариств, членами німецьких товариств могли бути лише особи німецького походження без обмежень стану і статі.

Значну кількість товариств культурно-просвітницького спрямування організовували чехи. Так, першим у 1891 р. було утворене чесько-слов'янське товариство “Бесіда” у Києві. Товариство мало стати центром культурного життя не лише чехів, що перебували в Києві, а й усіх чеських колоністів Росії. Метою товариства мала бути також підтримка чехів у приєднанні до православ'я, беручи до уваги великий вплив з боку католицької церкви. Товариство займалося також будівництвом православних церков, заснуванням шкіл, бібліотек, виданням книг чеською та російською мовами, вело благодійницьку діяльність. У 1908 р. в Києві почало працювати Товариство імені Яна-Амоса Коменського, при якому було відкрито чеську гімназію. Ще одне чесько-слов'янське товариство почало свою діяльність у 1915 р. також у Києві. Його метою було об'єднання та координація діяльності усіх чеських товариств в Україні та створення своєрідного слов'янського братства. Крім цього –

захист інтересів чехів і словаків, що перебували на території Росії. Для досягнення мети передбачалася допомога діючим товариствам, утворення нових, розширення культурної, благодійницької діяльності. 1916 р. у Києві відкрився всеросійський з'їзд чесько-слов'янських товариств в Росії. На ньому розглядалося питання про відокремлення від Габсбурзької монархії всіх слов'янських народів, про розвиток державних відносин між Росією і Чехією¹¹.

Перші етнічні товариства *румунів* виникли у другій половині XIX ст. за часів перебування Буковини у складі Австро-Угорської імперії. У 1862 р. румунська інтелігенція Буковини створила Товариство румунської культури і літератури на Буковині. На його базі виникли численні румунські громадські організації, студентські товариства, музичні гуртки. Вони існували до червня 1940 р., коли Буковина увійшла до складу СРСР.

Загалом перед революційними подіями 1917 р. в Україні діяло 320 єврейських, 202 польських, 166 українських, 15 спільнослов'янських, 12 німецьких, 8 чеських громадських об'єднань. Тільки єврейських партій налічувалося 14¹².

У період нетривалого існування відносно незалежної української державності були зроблені важливі кроки в становленні нових засад державної політики щодо етнічних меншин, які сприяли подальшій активізації їх громадських інституцій. Значний внесок у цю справу зробив голова Центральної Ради М. Грушевський, який шукав розумні засади співіснування українців та неукраїнців в єдиній українській державі. Рішуче виступаючи проти гасла М. Міхновського “Україна для українців”, він допуслав існування в Україні неукраїнських народностей, які будуть разом з українцями “працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі”. Відповідно, самі українці мають “упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих Українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні, і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами, разом з Українцями”¹³. Грушевський таким чином розглядав етнічні

меншини як повноправні складові частини українського етно-політичного організму. “Повнота національного життя, – писав він у статті “Народностям України”, – котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх значення до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії”¹⁴. У цій же статті окреслювалися й ті конкретні заходи, які найближчим часом мала намір здійснити Центральна Рада з метою задоволення національно-культурних потреб неукраїнських народностей. Йшлося, зокрема, про пропорційне представництво національних меншостей в органах місцевого самоврядування, прийняття їхньої мови “в зносинах з урядами і органами самоуправи” в тих округах, де такі народності становили певний національний мінімум, проте, що у місцях компактного проживання неукраїнського населення учням буде надано змогу вчитися рідною мовою, що всі етнічні та релігійні групи дістануть право створювати свої культурні і релігійні товариства та установи і “доставати для них підмоги з автономного скарбу України”¹⁵.

Захищати інтереси національних меншин в першому українському уряді – Державному Секретаріаті – мало Державне Секретарство міжнародних справ, при якому було три замісники – з російських, єврейських і польських справ. У листопаді 1917 р., після III Універсалу, яким було проголошено, зокрема, національно-персональну автономію, вони набули статусу Генеральних секретарів. Генеральний секретар з єврейських справ М. Зільберфарб виклав у зверненні до єврейського народу таку програму: місцеві общини як основа майбутнього місцевого самоврядування, створення мережі просвітницьких організацій, культурних установ, надання єврейській мові рівних прав з іншими¹⁶.

В УНР були здійснені законодавчі кроки, спрямовані на інституціоналізацію основних етнічних меншин шляхом утворення національно-культурних автономій. Йдеться, зокрема, про Закон “Про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад” від 2 грудня 1917 р. (такі ради утворювалися “для завідування всіма єврейськими національними

справами та установами” у місцевостях компактного проживання євреїв” — ст. 1¹⁷, і, звичайно ж, Закон “Про національно-персональну автономію” від 9 (22) січня 1918 р. Одним із теоретиків і авторів цього закону був уже згаданий М.Зільберфарб. Зокрема, згідно з цим законом у квітні 1918 р. було утворено Єврейську національну раду, а в листопаді пройшла 1-а Сесія Єврейських національних зборів. Закон про національно-персональну автономію включений до Конституції УНР як 8-а глава. Його дія припинялася під час урядування гетьмана Скоропадського (були скасовані і національні міністерства), знову відновлювалася в часи Директорії, і остаточно Закон втратив чинність з приходом радянської влади.

Після приходу до влади більшовиків та утворення Радянського Союзу, до складу якого увійшла Українська Соціалістична Радянська Республіка, декларації про “права народів Росії” (Декларація від 2 листопада 1917 р.) реалізовувалися суперечливо, і особливо це стосувалося реалізації прав на утворення національно-культурних об’єднань та національних автономій. Уже з перших років радянської влади стала формуватися суспільна думка про національні меншини як політично ненадійну силу, “п’яту колону”, про їхні зв’язки з різними “контрреволюційними центрами”¹⁸. Власне, з приходом радянської влади починається своєрідна процедура заміни громадсько-політичних організацій, так би мовити ворожого класового характеру, на нові, суто пролетарські. Так, наприклад, утворена в червні 1918 року єврейська культурно-просвітницька організація “Культур-Ліга” утримувала (станом на 1920 р.) 20 культпросвітницьких закладів, гімназію, 2 бібліотеки, педагогічний музей, музичну школу, видавництво та ін. Але вже в 1923 р. евсекція Київського губкому КП(б)У взяла під своє керівництво Центральну єврейську бібліотеку, художню студію і музичну школу. До 1925 р. “Культур-Ліга” втратила майже всі свої установи¹⁹, її голова — колишній міністр М.Зільберфарб — ще в 1921 р. емігрував до Польщі, де намагався продовжити діяльність організації, очоливши видавництво у Варшаві²⁰.

У перші роки радянської влади єврейській партії ставили питання про створення Комісаріату у справах єврейської культури. Але це прохання було відхилено Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1919 р.²¹. Проте у 1921 р. при НКВС було утворено Відділ нацменшин, а в 1924 р. – Центральну комісію нацменшин (ЦКН) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті, а також її органи при губернських та окружних виконкомах. Також при Наркомосвіти ще на початку 1921 р. було утворено Раду нацменшин на правах відділу. У 1927 та 1930 роках були проведені дві Всеукраїнські наради з роботи серед нацменшин. У травні 1930 р. відбулася Всекримська нарада національних меншин.

У своїй доповіді на першій Всеукраїнській нараді Голова ЦКН при ВУЦВК А.Буценко звертав увагу на необхідність упровадження серед нацменшин уже поширених на той час радянських громадських організацій: комнезамів, сільських і міських товариств взаємодопомоги, жіночих зборів²². Зокрема, із загальної кількості 11 174 комнезамів у 1927 році було 318 російських, 120 польських, 31 єврейський, 197 німецьких, 45 болгарських, 72 молдавські, 9 чеських, 29 грецьких²³. Існувало також 483 національні клуби, 476 сільбудів, 658 хат-читалень, 1641 лікнеппункт²⁴. Станом на 1925 рік в Україні працювало 53 єврейські, 12 польських, 6 латиських, 1 чеський робітничі клуби, 56 німецьких, 19 єврейських, 19 болгарських сільських будинків культури; 163 німецькі, 86 польських, 57 єврейських, 26 болгарських, 3 чеські, 1 вірменська хати-читальні; 83 німецькі, 47 єврейських, 40 польських, 7 чеських бібліотек²⁵. Відзначалась активна робота таких організацій, як Товариство сприяння земельному облаштування трудящих євреїв (ОЗЕТ) та Товариство сприяння поширенню ремісничої та землеробської праці серед євреїв (ОРТ) (залучення єврейських поселенців до землеробської праці на півдні України розпочалося ще на початку XIX ст., за часів Російської імперії, цьому активно сприяли різні благодійні організації, зокрема – Єврейське колонізаційне товариство²⁶), а також утворене в 1926 р. Товариство

сприяння розвитку єврейської культури (ГЕЗКульт)²⁷. “Треба широко використовувати самодіяльність нацменшостей у культурному будівництві”, – закликав А.Буценко²⁸. До речі, існують документи, які засвідчують, що органи влади доводили конкретні завдання щодо охоплення членством у громадських об’єднаннях (партія, комсомол тощо) представників національних меншин. При цьому відсоток членства мав відповідати питомій вазі тієї чи іншої меншини (крім євреїв та росіян) серед населення України²⁹.

Під партійним контролем, але в умовах певної “широти” національної політики у 20-ті роки, наприклад, у Харкові були створені і активно працювали етнічні клуби. Найчисельніші з них мали свої видавничі органи (болгарська газета “Серп і Чук”, єврейська “Дер Штерн”, німецька “Дас Ноє Дорф”). Працював також міжнародний “Балканський клуб”, де існували болгарська, сербська, бессарабська, грецька секції³⁰. Також у Харкові діяли польське культурно-просвітницьке товариство “Праца” та культурно-просвітницька організація “вірменська колонія”. Тут були створені вірменський клуб, школа на 90 учнів, просвітницька організація “Хабтан” (Харківське товариство трудящих-вірмен), виходила газета “Кармир угір” (“Червоний шлях”). По одній вірменській школі було відкрито у Києві та Одесі, 12 шкіл нараховувалося в Криму. У Києві як культурно-просвітницьке товариство існував “Будинок народів Сходу”, який об’єднував представників кількох національностей.

У 1920-х рр. видавалися журнали “Рома зоря” (“Циганська зірка”), “Нево дролі” (“Новий шлях”). Тоді ж діяла невелика, але активна група циганських письменників. У ці роки Наркомосвіти субсидував діяльність цілої низки національних установ: єврейські журнал “Ді Ройте Велт”, державний театр, музична та художня школи, польська драматична студія, німецькі педагогічний та дитячий журнали, польський дитячий журнал, єврейські педагогічний і дитячий журнали, Будинок народів Сходу, грецький відділ при Маріупольському музеї, єврейська студія “Ройте Блїде”, єврейська літературна асоціація, асоціація німецьких

сільських письменників, асоціація російських письменників “Октябрь”, експериментальні єврейська та польська школи тощо³¹.

За даними з різних джерел у 1929 р. в Україні налічувалося 3564 школи з іншими (крім української) мовами навчання, серед них – 1539 з російською, 786 – єврейською, 628 – німецькою, 381 – польською, 16 – молдавською, 8 – татарською, 2 – ассирійською. Підготовку спеціалістів здійснювали 60 середніх спеціальних навчальних закладів, зокрема індустріальні, сільськогосподарські, педагогічні, а також Київський польський та Одеський німецький інститути народної освіти, 5 єврейських відділень у вищих навчальних закладах, а також спеціалізовані відділення у навчальних закладах³².

Отже, відома політика “коренізації” стосувалася не тільки підвищення суспільно-політичної ролі титульних націй радянських республік, а й національних меншин. У цьому напрямі працював і Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи щодо забезпечення рівноправ’я мов і сприяння розвитку української мови”³³. Ще яскравіше це виявилось у національно-територіальному будівництві радянської держави 20–30-х років. Пояснюючи партійно-державну політику в цій сфері, вже згаданий радянський посадовець А.Буценко, зокрема, дає таке тлумачення: “У СРСР нацменшиною може бути тільки частина нації, нація в цілому в СРСР національною меншиною бути не може. В окремих же республіках національною меншиною є більш або менш значна частина нації, незалежно від величини та державної організації останньої. Нам значно легше і зручніше *обслуговувати національні меншини* (курсив наш – Л. Л.) у культурному відношенні тоді виникає можливість виокремлювати ці національні меншини в самостійні адміністративно-територіальні одиниці, чи то сільради, селищні ради чи райони”³⁴.

Підкреслені слова допомагають зрозуміти, що національне районування було фактично одним з напрямів загального одержавлення суспільства, побудови патерналістської

держави, в якій не залишається місця для самодіяльного громадянського суспільства. Втім, поштовхом до нього була ще можлива на початку 20-х років критика прорахунків і помилок у національній політиці. Адже реформа адміністративно-територіального поділу 1922–1923 років проводилася, незважаючи на національний склад населення. Це призводило до розірвання мовно-культурних та господарських зв'язків, занепаду традиційних форм господарської діяльності. Наприклад, 25 волостей, де німецьке населення проживало компактними групами, опинилося в оточенні адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням³⁵. Усе це викликало протести представників нацменшин. Центральне бюро німецьких секцій при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У в 1924 р. заявило: “Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна та господарська особливості нацменшин, не тільки не привело до зміцнення радянської державності, а й навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору”³⁶.

На IV сесії ВУЦВК у лютому 1925 р. було ухвалено спеціальну постанову “Про низове районування”, яка орієнтувала на створення національних районів та рад. Уже у 1926 р. в Україні було утворено 891 національну сільську та селищну раду (306 російських, 228 німецьких, 137 польських, 117 єврейських, 43 болгарські, 30 грецьких, 14 молдавських, 12 чеських, 2 білоруські, 1 шведська), а також 11 національних районів, із них — 7 німецьких, 3 болгарські, 1 польський. На 1928 р. було 23 національні райони, 1007 національних сільрад і 92 селищні ради, організовано 85 національних судів³⁷. Станом на 1931р. існували 1121 національна рада, з них 450 російських, 254 німецькі, 151 польська, 156 єврейських, 16 молдавських (без АМСРР), 12 чеських, 45 болгарських, 30 грецьких, 4 білоруські, 3 албанські; а також 26 національних районів: 9 російських, 7 німецьких, по 3 болгарські, грецькі, єврейські, 1 польський (планувався ще один)³⁸.

Національно-адміністративне районування розцінюється в новітніх публікаціях як пропагандистсько-ідеологічний маневр, що мав штучний характер. Відзначається примусовий і

вибірковий характер утворення національних одиниць: “Ці одиниці мали не стільки захищати економічні та культурні інтереси національних меншин, скільки сприяли їх соціальному розширенню, виявленню класово ворожих елементів, бути опорою радянської влади”³⁹.

Утворення національних районів, селищних і сільських рад національних меншин було одним з напрямів так званої політики коренізації, яка проводилася, зокрема, і в радянській Україні (як і в інших республіках) і включала в себе українізацію партійно-державного апарату республіки, поширення української мови і поживлення культурного життя українського народу. Але політика коренізації тривала недовго. Вже в середині 30-х років вона змінилася політикою боротьби з “національними ухилами”, результатом якої стало практично повне знищення будь-яких проявів не тільки національно-територіальної, але і національно-культурної автономії національних меншин, а в деяких випадках – спроба знищення самих цих меншин. Першими до розряду “ворожих націй” потрапили поляки й німці.

У 1934 р. на підставі відповідних постанов керівних органів КП(б)У розпочалася чистка педагогічних кадрів шкіл нацменшин від “антирадянських елементів”. “Штучно” створені національні навчальні заклади підлягали ліквідації або переведенню на українську чи російську мову навчання. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У “Про польські школи” (вересень 1935р.) зазначалося, що польські націоналісти штучно утворили ряд польських шкіл у районах, де переважало українське населення, до того ж вони виявилися “засміченими” польськими націоналістами. Слід зауважити, що “чистка” польських національних навчальних закладів здійснювалася на тлі судових процесів над учасниками “Польської організації військової”⁴⁰, якій взагалі приписувалося намагання поширити вплив націоналістичних кіл, зокрема в Мархлевському польському національному районі.

У грудні 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про німецькі райони”, яка відкрила шлях не тільки для

ліквідації цих утворень, але й для масових чисток та репресивних акцій, включаючи й насильницьку депортацію німців та поляків. Відомий історик С.Кульчицький зауважує, що у зв'язку з ліквідацією в 1934–35 роках прикордонних національних районів – Мархлевського (польського) і Пулинського (німецького), а також польських сільрад у Вінницькій області – було розпочато депортації за національною ознакою. Спочатку висилали окремі родини за стандартними звинуваченнями соціально-класового характеру, а в 1936 р. було здійснено першу масштабну депортацію німців і поляків з України до Казахстану – близько 70 тис. осіб⁴¹.

У контексті нашої теми зазначимо, що важливу роль в обґрунтуванні цих дій відіграло “викриття” діяльності відповідних (досить часто міфічних) організацій національних меншин (“антирадянських”, “підпільних” і т. ін.). Так, наприклад, у 1938 р. було розкрито справу “Болгарської контрреволюційної організації”. Того ж року в Умані були репресовані і розстріляні члени громади брацлавських хасидів як “учасники антирадянської організації”⁴². Подібні репресії продовжувались і в післявоєнні роки. Так, наприкінці 40-х років були репресовані члени Єврейського антифашистського комітету, який активно і плідно діяв з 1941 р. У 1949 р. мешканці села Огородне Белградського району намагалися створити організацію, щоб висунути перед владою вимоги національного характеру. Але спроба не вдалась, організатори на чолі з П.І.Недовим були засуджені⁴³.

Таким чином, у тоталітарному суспільстві громадські організації етнічних спільнот або відсутні, або діють під жорстким контролем держави. Демократія надає свободу для самовираження і публічної діяльності, яку етнічні активісти насамперед спрямовують на організаційне гуртування своїх спільнот, захист їхніх прав, а також представництво інтересів в органах влади.

Етнічні спільноти як суб'єкти соціально-політичних відносин, як носії соціальних інтересів мають виразну специфіку, що позначається, зокрема, на характері тих інституцій, які представляють їхні інтереси. Добре відомо, що етнічні спільноти

є традиційною формою існування людського суспільства, при цьому вони постають чи не провідними суб'єктами державотворення упродовж багатьох віків. Разом з тим, етнічність є смислотворюючим чинником формування дуже різних недержавних культурно-організаційних інститутів, у яких уособлюється етнічний характер, ментальність та традиції різних народів. Виникнення цих інституцій зовсім не пов'язане з формуванням сучасного громадянського суспільства та його організаційними інфраструктурами – навпаки, їх існування скоріше перебуває у тісному зв'язку з тим етапом, що характеризується в соціології та філософії історії як традиційне суспільство. Йдеться про різноманітні інститути традиційного (звичаєвого) права, форми релігійних спільнот, господарські та побутові утворення взаємної допомоги та інші ланки мікросоціальності. Зазвичай у своєму первинному призначенні ці соціальні інституції мають різне і цілком конкретне призначення, пов'язане із задоволенням релігійних, культурних, правових, економічних та інших людських потреб. Але водночас в поліетнічних суспільствах вони можуть ставати тими механізмами, які формують, захищають та реалізують інтереси збереження етнічної самобутності.

Існування громадських організацій цілком можливе й за умов відсутності громадянського суспільства. У цьому разі громадська ініціатива прямо чи опосередковано ініціюється державною владою, і, відповідно, громадські об'єднання включаються до політичної системи як “гвинтики” партійно-державного механізму. Безперечно, за своєю сутністю подібні об'єднання мають істотно відрізнятись від об'єднань громадянського суспільства, хоча не можна відкидати й можливості їх поступової трансформації. Принаймні можливість існування подібних перехідних форм слід враховувати, аналізуючи мережі громадських інституцій, так званих перехідних суспільств, до яких сьогодні належить і Україна.

¹ *Лакер В.* История сионизма. – М.: КРОН–ПРЕСС, 2000. – С. 94.

² Там само. – С. 104.

³ Там само. – С. 111–112.

- ⁴ Там само. – С. 113–118.
- ⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / *М.Панчук, В.Войналович, О.Галенко та ін.*; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – С. 36.
- ⁶ Там само. – С. 38.
- ⁷ Там само. – С. 35.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 26.
- ¹¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – С. 37–38.
- ¹² *Рябіка В.* Політико-правові аспекти становлення національної багатопартійності в Україні в умовах ринкових реформ // Наукові записки. – Вип.. 24. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С. 213.
- ¹³ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – С. 114.
- ¹⁴ Цит. за: *Євтух В.Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – С. 8.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Гусев В.* Национальные меньшинства в планах построения Украинского государства (Центральная Рада, Гетьманщина, Директория о будущем евреев, поляков, русских и др.) // Еврейський світ. Альманах – 2002. Історико-культурологічний часопис / Еврейський Фонд України. Центр єврейських досліджень. – К., 2002. – С. 56.
- ¹⁷ Див.: Етнополітика в Україні. Документи та матеріали / За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра істор. наук *В.Євтуха*. Держкомнацміграції України. – К., 1998. – С. 17–23.
- ¹⁸ *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Поліс, 2000. – С. 305–306.
- ¹⁹ Еврейський світ. Альманах – 2004. – Історико-культурологічний часопис / Еврейський Фонд України. Центр єврейських досліджень. – К., 2004. – С. 17.
- ²⁰ ВЕК. Еженедельник Всеукраинского еврейского конгресса. – 2004. – № 17–18. – 18 мая. – С. 9.
- ²¹ *Гусев В.* Указ. соч. – С. 59.
- ²² *Котигоренко В.О.* Назв. праця. – С. 44–46.
- ²³ *Буценко А.* Радянське будівництво серед нацменшостей УРСР. – Х.: Вид. Органістру ВУЦВК, 1928. – 25 с.
- ²⁴ Там само. – С. 24.

²⁵ *Гонтар О.В.* Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 30.

²⁶ *Ильин В.* Последняя жатва. Сентябрь 41-го и финал еврейского земледелия на юге Украины // Зеркало недели. – 2005. – 5 ноября.

²⁷ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х.: Изд. ЦКНацмен при ВУЦИК, 1927. – С. 47.

²⁸ *Буценко А.* Назв. праця. – С. 44–46.

²⁹ *Рафальський О.О.* Назв. праця. – С. 309.

³⁰ Харьков многонациональный / *В.М.Духопельников, Л.И.Лойко, С.И.Посохов и др.* – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 234.

³¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – С. 57.

³² *Чирко Б.В.* Национальные меньшинства на Украине. – К.: Знание, 1990. – 24 с.

³³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. – С. 74–76.

³⁴ Там само. – С. 4.

³⁵ *Чирко Б.В., Беланова К.О.* Чужа земля як рідна // Відродження. – 1993. – № 3–4. – С. 64.

³⁶ *Табачник Д.* Німецька громада в Україні: досвід минулого та сьогодні // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – С. 117.

³⁷ *Буценко А.* Назв. праця. – С. 8.

³⁸ *Глинський А.* Национальные меньшинства в Украине. – Харьков – К.: Центриздат, 1931. – С. 30–32.

³⁹ *Рафальський О.О.* Назв. праця. – С. 307.

⁴⁰ Там само. – С. 164.

⁴¹ *Кульчицький С.* Демографические потери Украины в XX веке // Зеркало недели. – 2004. – 2 октября.

⁴² Єврейський світ. Альманах – 2004. – Історико-культурологічний часопис / Єврейський Фонд України. Центр єврейських досліджень. – К., 2004. – С. 106–107.

⁴³ Всеукраїнській болгарській асоціації – 10 років. – Одеса: Маяк, 2003. – С. 35.

Васильчук Геннадій

**ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА
“НЕПІВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА”:
СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ**

Соціально-економічні, політичні, національно-культурні відносини у 20-х рр. виявилися пріоритетними напрямками російської історичної науки, яка еволюціонувала від фактологічного до теоретичного рівня їх дослідження. На початку 90-х рр. історики обґрунтували теорію “альтернатив”¹, тобто з’ясування перспектив розвитку непу, обставин його згорання і формування командно-адміністративної системи. Історіографічний процес характеризувався вибором теоретико-методологічних моделей наукового тлумачення нового більшовицького курсу, пошуком різних підходів щодо оцінки суспільного розвитку. Одні використовували гносеологічні принципи теорії тоталітаризму², інші застосовували модернізаційні технології³, але прихильники тієї чи іншої наукової концепції не мали завершеного історичного дослідження політичного та соціально-економічного ладу, тому що він виявився значно ширшим і суперечливішим від теоретичних узагальнень та методологічних підходів.

Сучасна російська історіографія непу налічує десятки монографічних праць і сотні статей, присвячених переважно питанням соціальної історії та економіки. Вони стосувалися основних галузей народного господарства — селянської кооперації, промисловості і торгівлі, вирізняючись від радянської історичної науки новими підходами, категоричними оцінками, методологічними прийомами, але проблемно-тематичною одноманітністю.

Вивчення політичної системи періоду непу відбувається в умовах методологічного плюралізму, таким чином тлумачення

її структурних і функціональних ознак є модерним. Об'єктом цієї наукової розвідки є з'ясування історіографічної ситуації у царині непівської проблематики, а предметом – концептуальні та фактологічні аспекти дослідження російськими істориками особливостей становлення і функціонування політичної системи в СРСР 20-х рр. Вона мала безпосереднє відношення до радянської системи влади в Україні, хоча остання вирізнялася самобутністю національно-культурного розвитку суспільства. Важливо проаналізувати сучасні інтерпретації державного і партійного будівництва, ролі і місця громадських організацій у суспільстві, а з другого боку, виявити специфіку системного підходу російських вчених до політичної історії ХХ ст.

Вагомий внесок у формування історіографії політичної системи “непівського суспільства” зробив російський дослідник Ю.Г.Гімпельсон, автор декількох ґрунтовних монографій та десятка наукових статей. У 1993 р., вивчаючи джерела та літературу, вчений висловив думку про те, що неп, крім економічної стратегії, “передбачала демократизацію усталеної політичної системи, державного апарату влади та управління, відмову від методів надзвичайщини, зміцнення права і законності”⁴. На принципах “пролетарської демократії” і монопартійності демократизація суспільства виглядала примарною, а “законність” мала виразні ознаки класовості та ідеологічної зумовленості. Запроваджуючи термін “економічні реформи”, Гімпельсон виокремив функціональне протиріччя нового курсу більшовиків: “Економічні реформи не супроводжувалися глибоким реформуванням радянської “воєнно-пролетарської” політичної системи, не відбулася її справжня демократизація”, владна партія продовжували правити методами командування, придушення інакомислення”⁵. Політична система, судячи з концепції Гімпельсона, виникла до проголошення непу, яку планували реформувати. Ініціатором реформування політичної, соціальної та адміністративної галузей суспільного життя, на переконання Юхима Гілевича, був Ленін. Сприймаючи неп як системний “соціальний компроміс”, учений підкреслює наявність

деструктивних функціональних ознак політичної системи: партія монополізувала всі державні структури, “диктат партійних структур”, судові пільги комуністам. Основною причиною “реформування політичної системи” він вважав “диктатуру партії”, узурпацію Раднаркомом функцій вищого представницького законодавчого органу – ВЦВК. Громадські організації, особливо кооперація, зазнали “одержавлення”. До спроб демократизації суспільних відносин початкового періоду непу вчений зарахував “зміновіхівські “ідеї”, прагнення окремих партійців відновити свободу слова і друку. У суспільно-політичному житті спостерігалось протистояння двох тенденцій – “однієї на лібералізацію політичної системи, іншої – на збереження її “воєнно-політичних” основ”⁶. На таких теоретичних засадах була опублікована монографія Гімпельсона у 1995 р.⁷, яка підсумовувала творчий доробок вченого.

Друга половина 90-х рр. виявилася плідною для Ю.Г.Гімпельсона, котрий видав три монографії: дві присвятив радянським управлінням, а третю – еволюції політичної системи в умовах непу. Дві перших стосувалися проблеми формування керівних кадрів державного апарату, тобто становлення номенклатури “радянських управлінців” у 1917–1920 рр. та протягом 20-х рр.⁸ Розглянуто “менталітет радянського управлінця”, економічні причини корупції, бюрократизм чиновників і системи влади загалом. Він спростував історіографічний міф радянських істориків про участь робітників в управлінні суспільством і державою, підкреслюючи відсутність досвіду державної номенклатури, брак елементарних знань⁹, але, крім критики та скептичних оцінок, не запропонував нового бачення політичного керівництва. Концептуально його праці віддзеркалюють елемент формаційного та модернізаційного підходів на тлі теорії тоталітаризму.

Досліджуючи взаємодію політичної та економічної систем, вчений намагався показати альтернативні шляхи розвитку країни: товарно-ринкового (демократичного) і монополюльно-державного (тоталітарного). Три розділи монографії Гімпельсона,

яку він опублікував у 2000 р.¹⁰, охоплювали його попередні праці. Спостерігається теоретичний конструктивізм, тобто розгляд вченим реформ в економіці і політиці, але в контексті непу. Так, у 1921–1925 рр., на думку Гімпельсона, тривав реформаційний курс, а протягом 1926–1929 рр. розпочалися контрреформи, які завершилися утвердженням диктатури Сталіна. Необхідно виділити дві обставини, характерні для теоретично-методологічних основ усіх праць Гімпельсона з питань політичної системи: перша – обстоювання альтернативи сталінському режиму з виразною ідеалізацією непу; друга – відносна абсолютизація ринкових відносин. Наявність ринкової економіки зумовлювала і демократизацію суспільного життя, а втручання держави в економічні процеси вибудовувало і відповідну політичну систему. Такою є логіка взаємовідносин економіки і політики, яку Гімпельсон поклав в основу концепції висвітлення політичної системи 20-х рр. в СРСР, а насправді зосереджувався на взаєминах державних, партійних і громадських організацій, структурно-функціональних частин політичної системи. Вона суттєво вирізнялася від економічної системи, яка діяла у 20-х рр., представленої різними формами господарювання (державною, кооперативною, колективною, приватною, селянською (фермерською)). У зв'язку з цим основна теоретична теза Гімпельсона про те, що “радянська політична система” перебувала у нерозривному “зв'язку” з “ходом економічної реформи”, видається дуже абстрактною. Монопартійність стосувалася формування системи влади, яка впливала на суспільство через механізм політичної цензури, ідеологічного апарату партійних органів, але вона не мала безпосереднього впливу на економічні сектори, крім державного. Упродовж 20-х рр. партійні осередки не мали вагомого впливу на повсякденне життя селян та значної частини міського населення. Монопартійна система влади у 20-х рр. не вибудувала організаційної вертикалі тоталітарного типу, а так звані громадські об'єднання (профспілки тощо) не структуризували суспільство за соціально-професійною ознакою. Профспілки “не прижилися” в аграрно-приватному і приватно-

промислового секторах. Політична система, навіть з елементами поліпартійності на початку 20-х рр., не була віддзеркаленням економічних відносин, представлених різними формами господарювання. Неп був політикою, отже його не можна ототожнювати з економічним базисом чи політичною надбудовою. Радянська політична система мала власну логіку розвитку, яка не відповідала економічним відносинам.

Політична історія ХХ ст., особливо його першої третини, в контексті взаємин влади і суспільства, державного будівництва та громадського самоврядування вирізнялася від радянської історіографії проблемно-тематичними пріоритетами, концептуальними підвалинами, оцінками. Діяльність більшовицької партії висвітлюється під кутом зору теорії тоталітаризму, а натомість зростає зацікавленість до історії інших політичних партій, які на початку 20-х рр. становили організаційні основи багатопартійності¹¹. Автори фактологічних праць та упорядники документальних видань про політичну діяльність партії есерів та меншовиків підкреслювали альтернативність монопартійної системи влади більшовицького типу, виокремлювали демократичну перспективу суспільного розвитку, але за умови функціонування поліпартійної системи зразка 1917 року.

Дослідники “воєнного комунізму”, переймаючись перехідною фазою до проголошення непу, звертають увагу на специфіку політичної ситуації у 1920 – початку 1921 р., яка свідчила про наявність кризи влади, зумовленої воєнно-комуністичними принципами економічної системи. Переважна більшість істориків Росії визнають стабілізаційну роль непу для зміцнення насамперед політичного режиму більшовиків, але їхні тлумачення самої системи влади вирізняються своєрідним оціночним плюралізмом. Так, Л.М.Суворова вважає, що ленінська концепція “необхідності переходу до непу” враховувала соціально-економічну ситуацію в Україні¹², проте Ленін дбав тоді не про ринок як фактор регулювання суспільних відносин, а про розбудову соціалістичної державності¹³, навіть ціною

неприємного компромісу з приватним сектором. На думку Л.І.Лакизо, Е.Д.Осколкова¹⁴, В.М.Бровкіна¹⁵, М.М.Горінова¹⁶ у 20-х рр. сформувався тоталітарний режим, “однопартійна олігархічна політична система”. На початку 1921 р., на переконання С.О.Павлюченкова, виникла “політична криза”, яка виявилася слабкою для “усунення партії більшовиків”, котра спромоглася подолати “ілюзію військово-комуністичної установки та усвідомити необхідність радикальних змін”¹⁷. Він підкреслює “вирішальне значення” політичної боротьби селян за “свої безпосередні інтереси”¹⁸, яка пришвидшила перехід до нової системи взаємовідносин влади і дрібних товаровиробників – до принципів “селянського Бресту”. Скориставшись компромісним перепочинком, більшовики опанували державну владу для досягнення власних політичних амбіцій. Про “таємну партійно-державну реформу 1922–1923 рр.” та її наслідки для суспільства йдеться в монографії І.В.Павлової, яка пояснює механізм політичної влади в СРСР через кадрові зміни в партійно-державних органах¹⁹. Партія перетворилася “в інститут влади”, на “верховну владу в суспільстві”. Влада, на думку Ірини Володимирівни, поняття ширше, ніж “держава”, тому що вона використовує державу як політичний інститут²⁰. Таке тлумачення відносин влади і суспільства забезпечує системний аналіз політичної історії ХХ ст.

У 1996 р. вийшла колективна монографія з політичної історії Росії, СРСР та Російської Федерації, автори якої звернули увагу на “феномен радянської імперії”, комуністичного тоталітаризму, особливості державного будівництва у 20-х рр. в СРСР²¹. Історико-біографічний аспект функціонування системи державної влади став пріоритетним напрямом для російської історіографії 90-х рр. ХХ ст.²²

Висвітлюючи тенденції розвитку “непівського суспільства”, російські історики торкаються проблем державного будівництва, владних структур, партійно-радянської номенклатури, але розглядають їх у контексті теорії тоталітаризму, притаманної для історіографічного процесу в Росії 90-х рр.

XX ст. – початку XXI ст. Історики пишуть про монополію партії²³, досліджуючи еволюцію радянської держави, про становлення тоталітарного режиму. Вчені почали виокремлювати економічне реформування від більшовицької модернізації політичної системи влади, які зіставляють як засіб і мету. Так, В.О.Шишкін, називаючи неп “системою серйозних реформ”, дійшов висновку, що цей курс “не дав жодного прикладу політичного “відступу”, а навпаки, супроводжувався кривавим придушенням “махновщини” в Україні²⁴. Відмова “партійно-державної влади” від політичного реформування, на його переконання, ускладнила соціальний клімат суспільства і держави”²⁵.

Визнаючи конструктивний вплив непу на економічний розвиток країни, інколи навіть ідеалізуючи його, історики, особливо на початку 90-х рр., намагалися довести ознаки “реальної демократії”²⁶, спираючись на ленінські статті 1921–1923 рр. “Перехід від непу, – наголошує Б.В.Павлов, – зумовив необхідність певного законодавчого і правового поля в умовах переходу від громадянської війни до “громадянського миру”²⁷. Війна тривала в Україні, на Кубані і Тамбовщині, яка була селянською за соціальним складом збройних повстанських загонів, а не громадянською, позаяк учасники руху опору не мали конституційного статусу громадян УСРР чи СРСР. Дослідники непу В.С.Ізмозик, Ю.А.Стецура, Е.Д.Осколкова²⁸ вважали його “формою утримання влади” в умовах втрати будь-якої соціальної підтримки. На думку А.В.Баранова, упродовж 1917–1922 рр. відбувався процес системної трансформації суспільства, який не знищив ґрунту для елементів громадянського суспільства, тому що існувала приватна власність, підприємництво, класова структура, громадські організації²⁹. Соціальний інститут приватної власності був зруйнований націоналізацією промислових підприємств, соціалізації землі, конституційною заборонаю приватної власності, хоча де-факто вона існувала. Суспільство початку 20-х рр. переживало стадію глибокої трансформації, яке радянїзувалося поступово, а

“громадянська конституційна свідомість” була декларативною та надто абстрактною. Тоді, як слушно зазначає О.Я.Лівшин, держава не була готова повною мірою та ефективно “управляти суспільством, керувати його життям, структурувати його за власними смаками”³⁰, відтак між владою і суспільством було укладено компроміс – проголошено принципи непу. На думку російського дослідника непу І.Б.Орлова, у 20-х рр. спостерігалася суперечлива тенденція: місцеві органи влади схилилися до демократизації, а верховна – до авторитарності³¹.

Теоретично стрункою та історично і логічно послідовною є концепція розвитку політичної системи в умовах непу, яку обстоює А.К.Соколов. Він розглядає проблему співіснування політичної системи, яка виникла в роки “воєнного комунізму”, та непу, спростовуючи думку тих істориків, котрі пояснюють “трагедію непу” тим, що економічні реформи не супроводжувалися “реформами політичними”³². Спроби реформувати політичну систему, на переконання Соколова, були, але вона напередодні непу не мала “єдності і струнності”, будучи передусім мобілізаційною, реквізиційною та розподільною системою воєнного часу”³³. Тоді ще не склалася командно-адміністративна система, інакше про неп не могло бути і мови, а політична криза кінця 1920 – початку 1921 р., на думку цього російського історика, виявила повну неспроможність функціонувати в умовах миру. Офіційно політична система напередодні непу мала назву диктатури пролетаріату, навіть Ленін “відмовляв селянству у будь-якій самостійній політичній ролі, крім жалюгідного приладку до пролетарської диктатури”³⁴. Соціальна база і політична основа цієї диктатури була хиткою і дуже деформованою, відтак виникає необхідність диктатури партії, позаяк пролетаріат виявився суспільно-політично та ідеологічно неоднорідним. Елементи демократизації політичної системи мали місце до середини 20-х рр., які, на думку Соколова, спостерігалися під час відродження владних повноважень рад, розмежування функцій партійних і радянських установ, реформування інституту надзвичайних органів, запровадження

виборів за територіальною ознакою. Однак “за збігу обставин політична система після громадянської війни набула рис одно-партійної диктатури”³⁵, а поява на XII з’їзді РКП(б) терміна “диктатура партії” означала її політичну легітимізацію. В умовах непу партія і суспільство розвивалися різними шляхами, а партійні органи займалися “згортанням демократії”, отже політична система фактично не стала об’єктом її радикального реформування.

Суперечливою виявилася концепція економічного та соціально-політичного розвитку суспільства періоду непу, автором якої був В.П.Дмитренко. Вона побудована на теоретичних засадах радянської історіографії непу, ідеалізації його ролі у подоланні кризових явищ, а з другого боку – на критичному ставленню до теорії альтернативності сталінізму. Неп сприяв формуванню багатокладності структури суспільства, раціональному використанню різних форм власності, використанню можливостей товарно-грошових відносин, відродженню кооперативного руху, пропонуючи “концепцію поступового еволюційного розвитку суспільства на шляху розгортання потенціалу демократичних та соціалістичних перетворень, проходження низки етапів підвищення загальноцивілізаційного рівня використання різноманітних перехідних форм, міжкласових компромісів”³⁶. Соціалістичні перетворення (націоналізація, соціалізація, ліквідація інституту приватної власності, монополія держави, однопартійна система формування влади, класова боротьба) суперечили принципам цивілізаційного і поступального розвитку суспільства, його загально-демократичним основам. Будучи авторитетним дослідником історії соціально-економічних і політичних відносин у 20-х рр., Дмитренко порушує слушне і принципове питання: “Чому здоровий глузд не схилив суспільство до русла непівської моделі розвитку?”³⁷. Виокремлюючи незаперечні досягнення непу, вчений називає об’єктивні і суб’єктивні фактори стримування потенціальних можливостей нового економічного курсу: неспроможність його самореалізації в рамках відбудовного

періоду, відсутність цілого, системного, достатньо оформленого непу. “В політиці, – наголошує він, – це була, хоч і дуже важлива, але лише одна із тенденцій, а в економіці – один з її елементів”³⁸. Нова економічна політика стосувалася виключно економіки, а не політичної системи, яка б залежала від базових факторів. Політика як сума адміністративних, карально-репресивних, фінансово-кредитних, організаційно-господарських заходів радянської держави контролювала розвиток економічних форм суспільного розвитку, підпорядковувала його ідеологічним принципам, а неп виявився її трансформованим втіленням. Він був частиною політико-економічної системи, яку вибудовувала партійно-радянська номенклатура, а не самодостатньою системою. Неп, зазначав Дмитренко, якщо і був альтернативою, то відносно економічної, соціально-політичної, теоретичної кризи радянської системи, яка охопила післяжовтнєве суспільство. Неп, орієнтований на розбудову соціалістичних відносин, втрачав здатність “збагачувати образ майбутнього суспільного ладу”³⁹. Системотворчою базою залишалася державна власність, яка поглинала решту форм, вибудовуючи економічну основу нового типу суспільних відносин. Деструктивними, а не демократичними виявилися принципи і дії радянських органів влади: показовий процес над есерами, депортація інтелігенції, формування унітарної держави, політичне і моральне переслідування “непманів”, заможних селян, класова податкова політика тощо.

Російський дослідник історіографії непу І.Б.Орлов, аналізуючи праці В.П.Дмитренка, виокремив авторську концепцію, яка вирізнялася серед інших: вчений не абсолютизував вплив політико-економічної кризи 1921 р. на проголошення нового курсу, не поділяв відомої теорії альтернативності, яка визріла наприкінці 80-х – початку 90-х рр., розглядав неп як систему, висунув положення про наявність альтернативи у самому новому курсі як потенціалу та можливості⁴⁰. В рамках системного підходу Дмитренко, на думку Орлова, розглядав у плані загальної системи поняття “радянська модель соціалізму”

як взаємодію суспільного (державного) та особистого. До модернізаційних змін суспільно-політичних відносин він зараховував можливу рівноправність усіх класів та соціальних груп, відмову від принципу диктатури пролетаріату, від монополії партії більшовиків.

Застосовуючи терміни “непівська економіка”, “непівська система” та “непівське суспільство”, Орлов намагається показати “схематизм та поспішність висловів” Дмитренка, особливо у царині соціальних відносин. Зокрема, він спростовує його тезу про “суспільну свідомість епохи непу як моноліт”, позаяк неп “повернув наше суспільство до мозаїчної соціальної структури”, а “менталітет рядових радянських громадян у двадцятих роках мав надзвичайно фрагментарний і суперечливий характер”⁴¹. Неп розвіяв туман революційного романтизму, схиляючи суспільство до соціального реалізму, зумовленого кризою в економіці. Домінуючої ознаки суспільного настрою непу не витворив, а в суспільстві панували пронепівські та відверті антинепівські ідеї, ліберальні і традиційно-патріархальні погляди. Розмаїття менталітету було характерним для всіх соціально-професійних груп “непівського суспільства”, яке вирізнялося “складною соціокультурною клітиною”, котра протистояла завданням і методам його форсованого перетворення⁴². Таке тлумачення соціальних відносин періоду непу належить У.Розенбергу, на монографію якого І.Орлов покликається в одному зі своїх досліджень⁴³. Історик та історіограф непу, яким безумовно є Орлов, вважає безперспективним дослідження непу без ретельного і послідовного вивчення його складових частин, тобто пропонує системний підхід – взаємозалежність цілого і частини. “Будь-який соціум, – зазначає він, – можна описати двома способами. По-перше, як структури, у якій ієрархія зв’язків між індивідами формується внаслідок її взаємодії зі сферою суспільного виробництва, а по-друге, як ієрархія зв’язків, що характеризує спосіб спільного проживання індивідів”⁴⁴. Учений запозичує принципи системного підходу з монографії І.Д.Ковальченка⁴⁵, але намагається адаптувати їх до аналізу конкретних соціальних відносин.

Історіограф непу І.Орлов, аналізуючи праці сучасних російських істориків, виокремлює положення про системність непу: був неп системою чи просто “набором засобів на методів”. Він ототожнює “можливості системного дослідження нової економічної політики” з її системотворчими основами, з системою економічних відносин, тому використовує терміни “непівська система”, “економічна система”, визнає неп як системну цілісність. Неп також постає як реформа, але якої системи – воєнно-комуністичної чи витвореної ним. Слушним є висновок Орлова про те, що неп був лише одним з аспектів економічної політики держави, а не радикальною економічною реформою. Дослідник, зосереджуючись на системному підході до вивчення непу, не виокремлює проблему реформування політичних відносин, не шукає діалектичного зв’язку між “економічною реформою” та політичними перетвореннями, оскільки його не існувало, хоча Ю.Г.Гімпельсон цей аспект підкреслив. Непівська “”політична система” не фігурує серед проблем, які, на думку Орлова⁴⁶, є пріоритетними в історіографії непу, але вона, судячи з матеріалів наукових конференцій, стала об’єктом і предметом науково-історичного дослідження⁴⁷.

Таким чином, проаналізувавши сучасну російську історіографію проблем становлення та функціонування політичної системи періоду непу, автор дійшов висновку про суперечливе поєднання гносеологічного та онтологічного аспектів. Вишукуючи модерні теоретичні підходи, російські історики не завжди розмежовують методи системного аналізу непу і системо-творчі та функціональні ознаки самого нового економічного курсу. Термін “непівське суспільство”, яким користуються дослідники політичної історії, залишається передусім методологічним інструментом, ніж історичною реальністю 20-х рр. Дискусійним є питання про громадянське суспільство, про його конституційний статус, про демократизацію соціально-політичних інститутів, про діалектичний зв’язок економічних перетворень (реформ) та політичних. Неп, особливо в контексті теорії альтернатив кінця 80-х – початку 90-х рр., набув ознак

економічної системи, яку історики, за аналогією “реформування”, намагалися поширити на політичну систему. Вони суттєво розрізнялися між собою, тому єдиного системного зв’язку не існувало, а новий економічний курс стосувався переважно базових основ суспільного життя – промисловості, сільського господарства, торгівлі. Неп як політика не мав системних ознак, не реалізував власного потенціалу, не вибудував і відповідної соціально-економічної системи, оскільки товарно-грошові відносини існували і раніше. Теза про вплив ринкової економіки на демократизацію суспільного життя, яку обстоював Гімпельсон, теоретично виглядає привабливо, але в реальному житті такої взаємодії не відбулося, а “зміновіхнство” виявилось жалюгідною реакцією інтелігенції на часткові коливання економічного курсу більшовиків.

Заслуговує на увагу висновок Дмитренка про два паралельні, але рівнодіючі шляхи розвитку економіки та політики, про відмінність непівської економічної та політичної системи. Між ними все-таки існував “розривний зв’язок”, тому що багатокладність економічного розвитку формувала іншу соціальну структуру суспільства, власне, консервувала вже існуючу, а “радянська політична система”, заснована на монопартійному принципові, мала на меті абсолютно протилежні цінності. Поняття “непівське суспільство” характеризується двома вимірами: перший стосується соціально-економічних форм повсякденного життя приватних підприємців (непманів) та відповідної ментальності, а другий виокремлює перший як підсистему суспільного розвитку загалом. Питання про наявність ознак радянського суспільства у роки непу залишається дискусійним саме в контексті формування нового типу ментальності, а не висвітлення структурних компонентів – рад, громадських організацій, партійно-державний органів влади. Виразником громадянського суспільства історики вважають проблему свобод: слова, друку, віросповідань, вибори. Вони є критерієм зрілості суспільства.

Термін “непівське суспільство”, крім гносеологічної парадигми, стосується передусім функціональних ознак

повсякденного життя тих соціально-професійних груп, які уособлювали “епоху непу”, були її творцями і носіями. “Непівське суспільство”, яким зазвичай користуються історики, є своєрідним хронотипом, тобто заміном історичного періоду, а з другого боку – теоретико-методологічним надбанням сучасної історіографії непу, новим проблемно-тематичним висвітленням соціальної історії. Її дослідження фактично розпочато, але триває пошук нової методології. Залежно від теоретичної бази дослідження, від ключового підходу, постає і відповідна картина суспільного розвитку. Так, прихильники теорії тоталітаризму зосереджуються на складових радянської політичної системи, модернізму – вишукують структурні елементи суспільства загалом, цивілізаційного підходу – знаходять його роль і місце в контексті світової еволюції, а “соціальні історики” досліджують особливості повсякденного життя. Має рацію історик І.Б.Орлов, котрий пише про необхідність системного вивчення непу, використовуючи сучасну теоретико-методологічну базу історичної науки.

Історично “непівське суспільство”, тобто повсякденне соціально-економічне життя великих груп людей на відповідних принципах непу, існувало в умовах радянської політичної системи, яка, формуючись, обмежувала потенційні можливості функціональних основ непу. Економічна політика (неп) не була системою, а лише напрямом, отже, не відбудувала власної системи, модернізувавши частково існуючі економічні відносини. Для історичних наукових досліджень важливо розмежовувати поняття “непівське суспільство”, “політична система”, “економічна система”, “непівська економіка”, які співвідносяться як ціле і частина, спільне та особливе.

¹ *Горинев М.М.* Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. *Г.А. Бордюгова*. – М.: “АИРО–XX”, 1996. – 250 с.; *Бордюгов Г.А., Козлов В.А.* История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.; *Поиски альтернативных структур в исторической науке / Сост. Г.А. Бордюгов, А.И. Ушаков*. – М.: “АИРО–XX”, 1998. – 141 с.

² *Сахаров А.Н.* О новых подходах к истории России // Вопросы истории. — 2002. — № 8. — С. 3–20; *Сахаров А.Н.* Отечественная историография: западные оценки и наша реальность // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. — М., 1996. — С. 723–727; *Сахаров А.Н.* Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. — М., 1996. — С. 150–163; *Афанасьев В.Г.* Новые концепции и старые мифы // Историки мира спорят. — М.: Наука, 1994. — С. 397–407.

³ *Вишневский А.Г.* Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. — М.: ОГН, 1998. — 432 с.

⁴ *Гимпельсон Е.Г.* Политическая система и нэп: неадекватность реформ // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 29.

⁵ Там само.

⁶ Там само. — С. 41.

⁷ *Гимпельсон Е.Г.* Формирование советской политической системы. 1917–1923 гг. — М.: Наука, 1995. — 232 с.

⁸ *Гимпельсон Е.Г.* Советские управленцы. 1917–1920 гг. — М.: ИРИ РАН, 1998. — 257 с.; Советские управленцы. 20-е годы (Руководящие кадры государственного аппарата СССР). — М.: ИРИ РАН, 2001. — 225 с.

⁹ *Гимпельсон Е.Г.* “Обрабочивание” советского государственного аппарата: иллюзии и реальность // Отечественная история. — 2000. — № 5. — С. 38–46; Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–1920) // Там само. — 1997. — № 5. — С. 44–54; Руководящие советские кадры: 1917–1920-е годы // Там само. — 2004. — № 4. — С. 61–67.

¹⁰ *Гимпельсон Е.Г.* Нэп и советская политическая система. 20-е годы. — М.: ИРИ РАН, 2000. — 437 с.

¹¹ *Кононенко А.А.* Современная зарубежная историография партии социалистов-революционеров // Вопросы истории. — 2005. — № 7. — С. 155–165; *Павлов Д.Б.* Отечественные и зарубежные публикации документов российских партий // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 206–220; Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Том 1. 1900–1907 гг. — М.: РОССПЭН, 1996. — 685 с.; *Меньшевики в 1917 году. В 3-х т. — Т. 3. Меньшевики в 1917 году: от корниловского мятежа до конца декабря. Ч. 1. От корниловского мятежа до Временного Демократического Совета Российской Республики (август — первая декада октября).* — М.: РОССПЭН, 1996. — 448 с.

¹² *Суворова Л.Н.* Политическая власть, государство и рынок в 1920–1923 годы // Нэп в контексте исторического развития России XX века. — М.: ИРИ РАН, 2001. — С. 57–85.

¹³ *Суворова Л.Н.* За “фасадом” “военного коммунизма”: политическая и рыночная экономика // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 48–59.

¹⁴ Политическая история советского общества. Материалы к курсу лекций. Вып. 5. Лекция 1. Обстановка в стране в начале 20-х гг. Ленинская концепция строительства социализма; Лекция 2. Идеино-политическая борьба вокруг выбора пути к социализму. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1991. — 56 с.

¹⁵ *Бровкин В.Н.* Культура новой элиты. 1921–1925 гг. / Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 83–98.

¹⁶ *Горинов М.М.* Альтернатива Г.Я.Сокольниковца // Нэп: приобретение и потери. – М., 1994. – С. 120–126.

¹⁷ *Павлюченко С.А.* Военный коммунизм в России: власть и массы. – М.: Русское книгоиздат. тов-во. История, 1997. – С. 105.

¹⁸ *Павлюченко С.А.* Крестьянский Брест, или предыстория большевистского нэпа. – М.: Русское книгоиздат. т-во, 1996. – 299 с.

¹⁹ *Павлова И.В.* Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001. – 480 с.

²⁰ *Павлова И.В.* Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 45–56.

²¹ Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2 т. – Т. 2. – М.: ТЕРРА, 1996. – 720 с.

²² Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. *В.И. Ивкин*. – М.: РОССПЭН, 1999. – 639 с.; *Коржихина Т.П.* История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1992. – 363 с.; Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебник для вузов по спец. “История”, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РГГУ, 1994. – С. 382–417; *Чернев А.Д.* 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах. Справочник. – М.: Ред. журн. “Родина”, научный центр “Руссика”, 1996. – 487 с.; *Мельниченко В.Е.* Раковский против Сталина. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

²³ *Куликова Г.Б.* Некоторые проблемы формирования и эволюции советского государства // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. РАН *Ю.А.Полякова*. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.; *Ткаченко В.Д.* Формирование политической элиты советского государства в 20-е годы // Сталин, сталинизм. Советское общество. Сб. статей. К 70-летию д. и. н., профессора В.С.Лельчука. – М.: ИРИ РАН, 2000. – С. 125–140.

²⁴ *Шишкин В.А.* Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.) – СПб.: ИРИ РАН, Санкт-Петерб. филиал, 1997. – 399 с.

²⁵ Там само. – С. 179.

²⁶ *Окатов В.Н.* О диалектике нэпа. Новое видение социализма // Нэп: экономика, политика, идеология. Тезисы докл. и сообщ. науч. конф., посвящ. 70-летию начала перехода к новой экономической политике, ноябрь 1991 г.; г. Тамбов. – Тамбов, 1991. – С. 36–40.

²⁷ *Павлов Б.В.* Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 32–50.

²⁸ *Измозик В.С.* Нэп как форма переходного периода // Нэп и становление гражданского общества в России: 1920-е годы и современность. Материалы Всерос. науч. конф., Славянск-на-Кубани, 17–20 акт. 2001 г. – Краснодар, 2001. – 259 с.; *Осколков Е.Д.* Большеви́стская элита: теоретическая несостоятельность в оценке нэпа // Там само. – С. 35–38; *Стецура Ю.А.* Нэп – важнейший этап постреволюционной модернизации России // Там само. – С. 42–45.

²⁹ *Баранов А.В.* Тенденции самоорганизации российского социума первой трети XX в. в контексте становления гражданского общества // Нэп и становление гражданского общества... – С. 11–16.

³⁰ *Лившин А.Я.* Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа // Отечественная история. – 2001. – № 4. – С. 94–111.

³¹ *Орлов И.Б.* Местная власть в 1920-е годы // Сталин. Сталинизм. Советское общество. Сб. статей. К 70-летию д. и. н., проф. В.С.Лельчука. – С. 141–153.

³² *Соколов А.К.* Политическая система и нэп // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 54–60.

³³ Там само. – С. 54.

³⁴ Там само. – С. 56.

³⁵ Там само. – С. 58.

³⁶ *Дмитренко В.П.* Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 29.

³⁷ Там само. – С. 30.

³⁸ Там само. – С. 31.

³⁹ Там само. – С. 35.

⁴⁰ *Орлов И.Б.* Тракто́вка нэпа в научном наследии В.П. Дмитренко // Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001. – С. 13–25.

⁴¹ Там само. – С. 22.

⁴² Там само. – С. 24.

⁴³ *Орлов И.Б.* Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы. – М., 1999. – С. 5.

⁴⁴ Там само. – С. 22.

⁴⁵ *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 1987. – С. 183–187.

⁴⁶ *Орлов И.Б.* Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1999. – № 1. – С. 102–116.

⁴⁷ *Сенявский А.С.* Конференции по истории новой экономической политики // Отечественная история. – 2003. – № 3. – С. 178–184.

ІНФОРМАЦІЙНА ФУНКЦІЯ ПАРЛАМЕНТУ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Вивчення структурних особливостей парламенту на підставі порівняльного аналізу його повноважень в контексті досвіду Європейського парламентаризму актуалізує проблему комунікативного забезпечення його функцій. Тому під час визначення таких основних функцій парламенту, як законодавча, контрольна, установча, фінансова (бюджетна) виникає потреба у формулюванні їх сутності, що безпосередньо не впливають із повноважень парламентом, проте через певний збіг політичних обставин виконуються ним, приміром, судова. Остання стосується переважно відповідальності посадових осіб у порядку імпічменту, який застосовується порівняльно рідко, а також відповідальності парламентаріїв і непарламентаріїв, що скоїли злочин проти парламенту¹. Аналіз механізму промульгації парламентських функцій каналами політичної комунікації дає підстави для порушення питання про структурування в парламентській практиці саме інформаційної функції. Власне комунікативні ресурси Верховної Ради України в принципі підпорядковані реалізації інформаційної функції парламенту. На цю обставину звертають увагу не лише законодавці, які через специфіку публічної політики перебувають у пошуку оптимальних для створення власного іміджу форм інформаційного забезпечення своєї діяльності. Комунікативні ресурси парламенту перетворюються на предмет наукового аналізу саме тому, що оцінка ефективності виконання парламентом конституційних повноважень через функціональні механізми можлива лишень завдяки комунікативним мережам, що забезпечують

функціонування політичних інститутів і зв'язок складових політичної системи в цілому. На правомірності визначення поняття “інформаційна функція парламенту” як повноцінної категорії парламентської діяльності зосереджена увага дослідників теорії та практики парламентаризму. При цьому інформаційна функція парламенту розглядається як у вузькому, так і в широкому її тлумаченні.

У першому випадку інформаційна функція тлумачиться як складова контрольної функції парламенту: Ю.Барабаш розглядає переважно шляхи отримання інформації парламентом у процесі подолання парканів з боку виконавчої влади, яка, на думку М.Вебера, за допомогою введення поняття “службової таємниці” (специфічного витвору бюрократії) кореспондується із практикою застосування спеціальних імунітетів щодо урядової інформації на кшталт американських “привілеїв виконавчої влади”². Проте, на наш погляд, сама конкретизація інформаційної функції на виконанні двох основних завдань, а саме: перше – забезпечення парламентаріїв інформаційним матеріалом, необхідним для прийняття рішень; друге – формування каналів отримання об’єктивної інформації щодо державних і суспільних інтересів у плані постановки проблеми виводить інформаційну функцію за межі механізму парламентського контролю³. У цьому неважко пересвідчитися, якщо взяти до уваги процедуру здійснення парламентом інших функцій, передовсім законодавчої, яка реалізується каналами політичної комунікації так само, як й інші функції, що можливі за умов інформаційного забезпечення. Через це вбачається правомірним розглядати інформаційну функцію у її широкому тлумаченні. Наближається до такої позиції О.Майданник, яка вважає, що розглядувана функція парламенту охоплює як інформаційне забезпечення його роботи, так і поширення інформації про свою діяльність безпосередньо або через інформаційні служби і системи⁴. Отже, за своїм змістом інформаційна функція парламенту України є досить багатогранною.

На цю обставину звернув увагу В.Ф.Погорілко, визначивши такі, зокрема, напрями діяльності парламенту у сфері реалізації інформаційної функції:

- визначення основних засад державної інформаційної політики;
- законодавча діяльність у сфері інформації;
- інформаційне забезпечення законопроектної роботи;
- вивчення досвіду роботи зарубіжних парламентів та організація навчання парламентаріїв;
- поширення інформації про діяльність парламенту;
- розгляд індивідуальних та колективних звернень громадян до Верховної Ради України;
- забезпечення роботи парламентської бібліотеки, видавництва, парламентських науково-дослідних і експертних структур (Інститут законодавства Верховної Ради України та ін.), парламентських ЗМІ, архіву та інших інформаційних служб⁵.

Окреслення зазначених питань, природно, не обмежує комунікативну місткість інформаційної функції парламенту, проте конкретизує її напрями в частині забезпечення повноважень. Звичайно, що із врахуванням природної динаміки політико-правових процесів каналами політичної комунікації, що неминуче привносить умовності у намагання чіткої структуризації інформаційної функції парламенту, стає очевидною пріоритетність її правового інформування саме через процес законотворення у напрями зміцнення засад інформаційного суспільства. Не буде перебільшенням теза про визначальну роль парламенту у створенні принципів підвалин для поступу України на шляху до інформаційного суспільства. Аналіз національного законодавства свідчить, що вже створено певну систему інформаційного права в Україні. Можна припустити, що прийнятий у першому читанні Верховною Радою України четвертого скликання проект Закону України “Про затвердження Національної стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні” надасть нового поштовху до піднесення цієї роботи на

продуктивно вищий рівень. На думку законодавців, цей документ визначає межу, головні завдання та напрями розвитку інформаційного суспільства, питання формування політичних, правових та економічних засад його прогресу, а також забезпечення вільного доступу до інформаційних ресурсів, надання інформаційних послуг широким верствам населення, інтеграції України у світовий інформаційний простір, забезпечення інформаційної безпеки тощо⁶. Проте багато у чому відкритою ще залишається проблема підвищення якості нормативно-законодавчого регулювання суспільних відносин. Потребують вдосконалення більшість галузей інформаційного права. В процесі пошуку основ оцінювання предмета дослідження науковцями доречним вбачається залучити до інформаційного обігу біполярний погляд на стан і перспективи парламентської практики в галузі інформаційного права. З одного боку, існують твердження, що досі “проблемною залишається певна несистемність вітчизняної правової політики в інформаційній сфері. Значну кількість законодавчих актів ухвалюють для вирішення певних тактичних завдань, задоволення планових інтересів, часто без урахування стратегічних орієнтирів та реальних українських умов”⁷.

З іншого боку, стверджується: “Експертиза українського інформаційного законодавства, яка неодноразово здійснювалася протягом останніх років, зокрема представниками ОБСЄ, свідчить про те, що законодавча та нормативно-правова база функціонування інформаційної сфери України в цілому відповідає європейським нормам”⁸.

Виходячи із аналізу викладених суджень у порівнянні зі спорідненими думками на користь висловлених тез з боку законодавців і політологів, В.С.Журавський, М.К.Родіонов, І.Б.Жиляєв визначають основні напрями нормативно-правового забезпечення інформаційних відносин, а саме:

- формування та використання національних інформаційних ресурсів;
- підтримка вітчизняної індустрії програмного забезпечення;

- обмін інформацією в електронному вигляді, насамперед ведення електронного документообігу;
- надання офіційного статусу електронному документу;
- створення єдиної системи стандартів з інформаційно-комунікативних технологій;
- підвищення інвестиційної привабливості галузей економіки, пов'язаних із широким застосуванням інформаційно-комунікативних технологій;
- посилення стану інформаційної безпеки, захисту державних інформаційних ресурсів, захисту персональних даних⁹.

У контексті визначення пріоритетів реалізації парламентом України інформаційної функції особливу увагу привертає останній у поданій класифікації напрям, який актуалізує питання інформаційної безпеки нашого суспільства. При цьому важливо уникати інерційного ототожнення двох понять: захист інформації і інформаційна безпека. Так, скажімо, в межах однієї роботи стверджується, що “серед пріоритетних напрямів політики національної безпеки виступають права особистості та інтереси суспільства в інформаційній галузі, власне інформація та інформаційні системи”¹⁰. У цьому випадку із об'єктів захисту інформаційної безпеки вилучені інтереси держави, що не відповідає функціональному призначенню національній інформаційній безпеці. Заслугує на увагу дефініція поняття “інформаційна безпека” як захищеність інформації та її інфраструктури від випадкових чи умисних дій, що можуть завдати шкоди власникам чи користувачам інформації та її інфраструктури¹¹.

Існують й інші підходи у визначенні безпеки¹². Їх аналіз засвідчує, що при адаптації концепцій усього предмета дослідження з боку російських фахівців до української практики вимальовуються такі тенденції щодо визначення перспектив формування інформаційної безпеки, що полягають в об'єктивній потребі парламенту України опікуватися питаннями інформатизації і впровадження окремих елементів інформаційного

суспільства. Наскільки обґрунтованими є докази О.Голобуцького, що Україна має позитивні передумови для того, щоб стверджувати, що у 2009–2011 рр. у нашій країні, нарешті, існуватимуть, практично, всі умови для активної роботи з формування основ інформаційного суспільства, звичайно, багато у чому залежить від роботи законодавців¹³. Адже нині розвиток інформаційних технологій, справді, перебуває на початковому етапі. Зокрема, це стосується громадянської і політичної активності громадян. Саме тому життєво важливими інтересами в інформаційній сфері для України є:

а) для особи:

- дотримання конституційних прав громадян на пошук, отримання, передачу, виробництво та поширення інформації;

- реалізація права громадянина на недоторканність приватного життя;

- забезпечення прав громадян на захист здоров'я від неусвідомлюваної людиною шкідливої інформації;

- захист права на об'єкти інтелектуальної власності;

б) для суспільства:

- створення інформаційного суспільства;

- духовне оновлення нації, збереження її моральних цінностей;

- унеможливлення маніпуляції масовою свідомістю;

в) для держави:

- захист інтересів особи та суспільства;

- зміцнення правової держави;

- формування системи підготовки, прийняття та реалізації рішень органами державної влади, що забезпечуватиме баланс інтересів особи, суспільства і держави;

- захист державних інформаційних ресурсів;

- захист єдиного інформаційного простору держави¹⁴.

Під час визначення таких завдань на рівні інформаційної функції парламенту дискусійним видається ефективність розв'язання поставлених проблем на рівні повноважень єдиного законодавчого органу держави передовсім через традиційну

складність процедур поновлення, кодифікації і, нарешті, створення нових законодавств у галузі інформаційного права. Вочевидь, що у цьому разі, власне, через суб'єктне тлумачення інформаційної функції парламенту можливе поетапне розв'язання проблеми створення інформаційного суспільства як базової категорії визначення й інформаційної безпеки зокрема. Отже, на наш погляд, основна ланка інформаційної функції парламенту полягає у його визначенні як єдиного комунікатора ключових складових інформаційного суспільства.

При цьому важливо виходити із того, що сучасне українське інформаційне законодавство характеризується розгалуженістю нормативно-правових актів. За підрахунками експертів, нині їх діє понад дві тисячі¹⁵. Водночас зазначена проблема актуалізується тим, що інформаційному законодавству України властиві фрагментарність, дублювання і навіть наявність протиріч в окремих нормативно-правових актах. Звичайно, що недосконалість інформаційного законодавства до певної міри можна пояснити розпорошеністю у предметах відання суб'єктів законодавчої ініціативи, з одного боку, та відсутності належного інформаційно-фахового супроводу відповідних законопроектів, з іншого. Також варто взяти до уваги й відсутність належного механізму узгодженості у визначенні ключових під час кодифікації тематично споріднених законодавчих актів, що їх приймає парламент різних¹⁶. Водночас уже традиційним залишається визнання подвійного характеру інформаційних відносин. У першому випадку – це суто інформаційне відношення, котре безпосередньо стосується створення, поширення, використання, збереження і навіть ліквідації інформації. У другому – це відношення, котре є вторинним і супроводжує всі інші суспільні відносини. Тому невдосконаленість інформаційного законодавства негативно впливає на розвиток багатьох сегментів людської діяльності. Це стосується, зокрема, й електронних послуг, “коли за рахунок платників податків створюється інформаційний ресурс, і державні органи починають пропонувати інформаційні послуги за гроші: МВС, Гідрометцентр, Держкомстат тощо”¹⁷.

Безперечно, що проблеми унормування механізму використання інформаційних ресурсів держави містяться не лише в площині її законодавчого забезпечення, яке, як зазначалося, може тлумачитися учасниками комунікативних дій в залежності від того нормативно-правового акта, який може бути інтерпретований на користь окремих їх суб'єктів. На наш погляд, в основі нормативної розпорошеності правових актів містяться категорії складної сумісності, зокрема захист авторських прав на інформаційний продукт із вимогами комунікативних мереж, інтерпретація понять конфіденційної, таємної, службової інформації у комплексі з питаннями захисту персональних даних тощо. Природно, що розв'язання зазначених проблем у контексті інформаційної функції парламенту передбачає окреслення витоків її реалізації у напрямі планування і здійснення законодавчої функції Верховної Ради України. Проте тлумачення самого процесу законотворення як механізму створення відповідних передумов, а також безпосередньої функції висуває на порядок денний комунікативну структурування єдиного законодавчого органу. Сам процес такої структуризації виписаний у регламенті Верховної Ради України. Окреслення провідних, ключових центрів реалізації інформаційної функції парламентом в частині здійснення ним своїх конституційних повноважень дає змогу розглянути принципи і умови формування депутатських фракцій як засади створення провідного комунікатора єдиного законодавчого органу. Про зростання ролі фракції саме в процесі політичної комунікації свідчить і сама парламентська практика. Доволі змістовним у цьому плані вбачається дослідження А.Ришелюка і М.Мельника. За спостереженнями цих науковців в умовах розпорядку роботи, запровадженого Регламентом Верховної Ради України 1994 року і збереженого в чинному Регламенті, обсяг часу для пленарних засідань парламенту становить приблизно від 360 до 400 годин на рік (залежно від кількості пленарних тижнів). Тим часом кількість проектів, які потрібно розглянути, рік у рік зростає і, отже, неухильно зменшується середня кількість часу, протягом

якого на пленарному засіданні розглядається той чи інших законопроект. З урахуванням того, що як мінімум 1/3 від загального обсягу пленарного часу має бути присвячена розгляду організаційних, персональних й інших питань, парламент, щоб розглянути всі внесені 2005 року законопроекти, мав би в середньому витратити не більше як 10 хвилин пленарного часу на кожен із них. Чи можливо за такий час усерйоз розглянути проект акта, який у разі його ухвалення набуває в межах нашої держави вищої юридичної сили? Однак через надмірну кількість законопроектів, призначених до розгляду, Верховна Рада України останнім часом розглядала їх, майже вкладаючись у зазначений вище ліміт часу. В окремих випадках таким чином (за 10 хвилин, без будь-якого серйозного обговорення, без внесення проекту хоча б на друге читання) ухвалювали закони, текст яких становив десятки сторінок¹⁸.

Отже, проблеми зростання інформаційного обсягу парламентської практики вимальовують нові, точніше, актуалізують комунікативні можливості щодо обговорення питань, пов'язаних із виконанням Верховною Радою України своїх повноважень, у підрозділах парламенту. Передовсім йдеться про порядок діяльності депутатських фракцій. Відповідно до Регламенту Верховної Ради України, мінімальна кількість народних депутатів для формування депутатської фракції повинна становити не менше мінімальної кількості депутатських мандатів, отриманих відповідними політичними партіями (виборчими блоками політичних партій) за результатами виборів¹⁹. Упорядкування кількості фракцій у парламенті відповідно до пропорційної системи виборів народних депутатів лише до певної міри обмежило комунікативні функції органів парламенту, оскільки практика утворення різних депутатських об'єднань залишає депутатам можливість корпоративного обговорення законопроектів, інших питань діяльності парламенту. З огляду на викладену проблему кореляції кількості питань, що виносяться до сесійної зали, і можливостями публічного парламентського ефіру депутатський корпус продукуватиме інші

канали комунікації, передовсім за рахунок утворення депутатських об'єднань і підвищення комунікативної ефективності парламентських фракцій. На думку Г.Кречмера, “фракції інтегровані у багатогранний комунікативний процес. Вони самі внутрішньо являють собою багатогалузевий комунікативний організм, який перебуває у політичному діалозі зі зовнішнім світом. Фракції є центральними діючими особами в комунікативній демократії”²⁰. Характерно, що передовсім малопривабливі в електоральному плані політичні партії, що неспроможні самостійно подолати прохідний бар'єр, утворюють внаслідок перемоги партійного блоку, який проходить до парламенту через механізми, які мало кореспондуються з електоральними ресурсами складових цього блоку, строкату і претензійну зачіпку парламентських комунікаторів. Скажімо, процес створення передвиборчого блоку “За Єдину Україну!” був складним і багатоетапним. Якщо навіть офіційна хронологія об'єднання п'яти партійних структур складається з численних підписань декларацій, заяв про наміри та проголошень про початок створення блоку, то що говорити про подробиці, які залишилися за кадром. Але, відкинувши принаймні на передвиборний період взаємні образи, бізнес-суперечності й суперництво за лідерство, партія “Трудова Україна”, Партія регіонів, Народно-демократична партія, Аграрна партія та Партія промисловців та підприємців підписали угоду про “непорушний блок”. Крім іншого, на такий результат вплинуло вирішення питання про те, хто очолить передвиборну політичну конструкцію, яка змінила на той час малопривабливе прізвисько “ТУНДРА” на претензійне офіційне “За Єдину Україну!”. Як засвідчила робота Верховної Ради України четвертого скликання, зазначений блок поступово, проте невпинно втрачав депутатів – парламентські фракційні дифузії знівелювали штучне утворення, довівши логіку тимчасових мотивацій до пошуку самостійних інформаційних дій.

Аналіз особливостей партійного будівництва в контексті оптимальної моделі комунікативного забезпечення депутатських

об'єднань з погляду зору інформаційного права народного депутата, з одного боку, та поєднання такого права із корпоративними інтересами депутатського об'єднання дає змогу зробити висновок про переважання як в передвиборчій боротьбі так і в результативному варіанті парламентських перегонів моноструктурних комунікаторів. Саме тому поглинання Партією регіонів кількох дрібних партій, лідери яких зажадали депутатського мандату, виявилось виправданим, на відміну від практики мало-ефективного з погляду пошуку електоральних уподобань, проте деструктивним у плані вироблення погоджених рішень і подолання персональних амбіцій, з боку “Нашої України”. Об'єднання під дахом цього блоку Конгресу українських націоналістів, Народного руху України, Партії промисловців і підприємців України, Партії Християнсько-демократичний союз, Політичної партії “Народний Союз Наша Україна” та Української республіканської партії “Собор” багато у чому зумовило той післявиборчий десонанс у політичній комунікації тривалої і в кінцевому рахунку невдалої спроби утворити трикутник коаліційного об'єднання²¹. В центрі суперечок, що виникають у депутатському корпусі як поміж фракціями, так і безпосередньо у фракціях, перебуває не лише конфлікт персоналічних інтересів. Вони дивовижним чином часто сполучаються із ідеологічними протиріччями, утворюючи своєрідні сполуки, що вражають своєю несумісністю саме через брак адекватної справжнім мотиваціям комунікації. Принцип фракційної дисципліни, що є неодмінною умовою злагодженої дії депутатського об'єднання, ставить під сумнів ефективність законодавчо забезпечених каналів парламентської комунікації. При цьому важливо взяти до уваги сам потенціал такої комунікації, що може бути реалізована конкретним народним депутатом. Закон України “Про статус народного депутата України” визначає права народного депутата у взаємовідносинах із засобами масової інформації. За законом народний депутат має право виступу з питань його депутатської діяльності не рідше одного разу в місяць у друкованих засобах масової інформації, у прямому ефірі на радіо (до 10 хвилин в місяць) та в

прямому ефірі на телебаченні (до 20 хвилин в місяць), безкоштовно, засновником (співзасновником) яких виступають органи державної влади, організації або установи, що фінансуються повністю або частково за рахунок коштів державного бюджету. Редакції газет, засновниками яких є органи державної влади, зобов'язані публікувати подані народним депутатом матеріали не рідше одного разу на місяць обсягом до 1/16 загальної газетної площі. Крім того, ЗМІ повинні безкоштовно давати оголошення про зустріч виборців з народним депутатом і забезпечувати висвітлення таких зустрічей, а також надавати народному депутату не менше 15 хвилин ефірного часу на місяць для звіту перед виборцями²². Якщо підрахувати увесь час, що може бути використаний народними депутатами відповідно до закону, це означатиме, що майже 19 годин на добу депутатський корпус може користуватися засобами масової комунікації країни. При цьому ще не врахований час прямої трансляції пленарних засідань Верховної Ради України на загальнонаціональному радіо.

Зрозуміло, що такий потужний ресурс інформаційної функції парламенту об'єктивно урізноманітнює представництво депутатського корпусу як за тематикою виступів, так і за кількістю учасників політичного дискурсу. Важливим у цьому процесові є те, що такий комунікативний контакт не формалізований регламентними процедурами. Проте, з іншого боку, будь-яка парламентська практика в кінцевому рахунку має бути результативною. Через це пріоритетність в інформаційній функції парламенту вбачається розглядати все ж таки в аспекті реалізації публічних форм парламентської комунікації в сесійній залі. При цьому, на відміну від пленарних засідань, модель публічної форми роботи парламенту як представницького органу найменше матеріалізується у форматі проведення парламентських слухань, однією з найсуттєвіших рис яких є доволі широке залучення громадськості до обговорення питань, що стають предметом слухань, а також засобів масової інформації для їх висвітлення, коментування та інтерпретації. В такому ракурсі проходить комунікативний бар'єр поміж проведенням

парламентських слухань у Верховній Раді України і слухань у комітетах Верховної Ради України. У першому варіанті слухання проводяться задля вивчення питань внутрішньої та зовнішньої політики держави, що становлять суспільний інтерес та потребують законодавчого врегулювання, стану виконання Кабінетом Міністрів Конституції України, законів України та постанов Верховної Ради України із залученням представників органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, інших об'єднань громадян, наукових установ, представників громадськості. У другому – слухання проводяться, щоб обговорити проекти найважливіших законодавчих актів, з'ясувати ефективність реалізації ухвалених законів та інших рішень Верховної Ради України. Метою слухань є отримання всебічної інформації щодо питань, які розглядаються комітетом Верховної Ради України, їх детальне вивчення та обговорення, а також залучення широких кіл громадськості до участі у визначенні політики держави, розбудови демократичного суспільства. Важливо зазначити, що в Положенні про проведення слухань у комітетах Верховної Ради України ці заходи типологізуються на законодавчі, інформаційні та слухання щодо призначення посадових осіб²³. Зіставляючи змістовні ознаки зазначених заходів, можна дійти висновку, що інформаційна складова переважає у такій формі, як слухання в комітетах, незважаючи на значну умовність класифікатора слухань у комітетах через нехтування принципом єдиної основи поділу понять. На користь інформаційної складової слугує ряд обставин, на які, зокрема, звертає увагу Ю. Барабаш. По-перше, здійснення слухань профільним комітетом дає змогу підвищити професійність проведення усієї форми парламентського контролю, оскільки одним із принципів формування комітетів є фахова та професійна належність того чи іншого парламентарія. По-друге, це дозволить розвантажити роботу самого парламенту, зосередитися на розв'язанні законодавчих питань. По-третє, це дає можливість підвищити оперативність як під час підготовки, так і проведення слухань²⁴.

Щоправда, остання теза посилюється посиланнями на твердження експертів Програми сприяння парламенту України про сумнівність повноцінного проведення зазначених заходів та цивілізованого розв'язання конфліктних ситуацій під час обговорення спірних питань за умов великої аудиторії²⁵. Вочевидь, що у цьому випадку ми маємо справу із різноплановим тлумаченням сутності інформаційної функції парламенту на рівні підготовки рішень, з одного боку, та їхнього прийняття на рівні депутатського корпусу. В принципі відповідь на це питання міститься у самому тлумаченні цих форм парламентського дискурсу. Адже слухання в комітетах законодавчо не визначені як парламентські слухання. Саме через це вбачаються доволі сумнівними пропозиції щодо повної передачі проведення парламентських слухань профільним комітетам. Зрозуміло, що з цією позицією не погоджуються окремі фахівці²⁶. І справа не лише у тому, що слухання в комітетах офіційно не вважаються парламентськими, оскільки в їх роботі не бере участь переважна частина депутатського корпусу. Йдеться про комунікативне забезпечення малого заходу на рівні введення до інформаційного простору держави носіїв публічності, що актуалізують комплекс соціальних, політичних, економічних потреб. А функція комітетів полягає у виробленні законодавчих механізмів їх розв'язання. Інформаційний супровід такої роботи каналами масової комунікації на даний час залишається низьким. Нині це питання позитивно вирішене відносно парламентських слухань, які проводяться безпосередньо у сесійній залі і транслюються у прямому ефірі національними телерадіокомпаніями України. Слухання у комітетах, кількість яких зростає, потрапляють до ефіру переважно каналами дирекції телерадіопрограм Верховної Ради України. У цьому плані неважко передбачити великі перспективи також із огляду на світовий досвід: комітети Конгресу США, наприклад, лише за одну сесію парламенту проводять близько 500 слухань²⁷. Вивчення процесу формування питань для розгляду у комітетах парламенту України, зіставлення проблематики роботи профільних комітетів відповідно до

предмета їх відання дає змогу зробити висновок про інформаційну наступність, комунікативну етапність сходження процесу розгляду проблеми від слухань у профільному комітеті до рівня парламентських слухань. Вивчення матеріалів Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України четвертого скликання засвідчує поширену практику поглинання вузьких проблем в межах компетенції комітету до їх узагальнення, інформаційного збагачення на рівні обговорення депутатами за широкої участі громадськості. Саме в такий спосіб відбулася еволюція питання “Про стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні”. Ці матеріали були видані як збірник документів за результатами слухань у комітетах²⁸.

Комунікативна послідовність та інформаційна спадкоємність цих матеріалів органічно простежуються у підготовці матеріалів для парламентських слухань у режимі парламентських питань — механізм, завдяки якому депутати одержують інформацію у працівників органів виконавчої влади²⁹. По суті, завдяки роботі комітету в режимі тематичних слухань стали можливими ґрунтовні парламентські слухання на тему: “Про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні”³⁰. Таким чином поширення результатів слухань у комітетах через формат тематично наближених парламентських слухань, як свідчить практика, вбачається досить ефективним засобом реалізації інформаційної функції парламенту в частині пропаганди діяльності профільних комітетів. Щоправда, варто зазначити, що цей механізм у разі суворого дотримання нормативних вимог щодо проведення парламентських слухань може бути загальмований правилом проводити парламентські слухання “зазвичай один раз на місяць у вівторок тижня, що відводиться для роботи народних депутатів у комітетах Верховної Ради України, депутатських фракцій (групах)”³¹. Вочевидь, що проблемність у зміцненні та поширенні комунікаційних мереж для здійснення парламентом інформаційної функції традиційним способом, переважно засобами друку, та із залученням ефірного часу долатиметься

важко через організаційні, матеріальні паркани та об'єктивні фінансові проблеми.

Зазначена обставина актуалізує питання інтенсифікації сучасних інформаційних технологій передовсім у частині здійснення парламентом інформаційної функції для виконання ним своїх конституційних повноважень. Віддаючи належне застереженням окремих авторів, які зазначають, що Інтернет не варто абсолютизувати, відкидаючи помітну роль традиційних ЗМК на формування громадської думки, особливо під час парламентських виборів³², важливо також взяти до уваги й той факт, що нинішні процеси політичної комунікації у форматі “парламент – суспільство” корегують модель представницької демократії в бік формування інформаційного суспільства, для якого властиві фрагментації інтересів, переважання індивідуальних цінностей з одночасним зростанням міжособистісної довіри, що еволюціонує до трансформації політичних інститутів демократії в бік їх соціалізації. Внаслідок цього виникає ідея віртуального суспільства, яке через Інтернет створює відчуття соціального партнерства його учасників. У зв'язку з цим постає питання про роль інформаційних технологій у процесі підвищення можливостей існуючої системи представницької інституції та розвитку комунікативних потужностей так званої “електронної демократії”. Її основна сутність полягає у використанні Інтернет-технологій задля:

- розширення доступу виборців і ЗМК до законотворчої та правозастосовної діяльності;
- підвищення ефективності формування електоральної поведінки;
- забезпечення зворотного зв'язку між виборцями та їх представниками в законодавчих органах влади.

Також варто взяти до уваги, що у виборців принципово збільшуються можливості артикуляції власних інтересів. Таким чином спрощується як формування малих груп виборців, так і координація спільних дій. За спостереженням М.Олсона, типовий раціональний індивід, який входить до великої

соціальної групи, не схильний на самопожертву заради досягнення її політичної мети, якщо він не має для цього особливих стимулів. По-перше, він знає, що його зусилля не матимуть політичного результату, а, по-друге, у разі перемоги групи він матиме зиск, досягнутий за рахунок інших членів групи³³. Життєздатність такої тези, на наш погляд, сумнівна знову ж таки з двох причин. По-перше, за рахунок яких членів групи може бути досягнутий успіх, якщо кожен з її фігурантів розраховує на зусилля іншого? А, по-друге, кожна група має лідерів думок, які не ідентифікують себе з такими, що приречені на другорядні ролі. Власне, події “помаранчевої революції” в Україні листопада–грудня 2004 р. з урахуванням результатів парламентських виборів 2006 р. відкорегували як понятійний апарат, так і деякі усталені, проте безнадійно застарілі концепти теорій соціальної поведінки.

Інша справа, що розвиток електронних комунікацій дозволяє громадянам долучитися до політичного життя без адміністративних ризиків так званої контактної участі. Таким чином, завдяки зниженню соціальних витрат на передачу та отримання інформації кількість громадян, які мають можливість брати участь у виробленні та прийнятті політично важливих рішень, суттєво зростає.

Водночас розвиток і поширення інформаційних технологій спонукає до певних застережень, які, на думку М.С.Вершиніна, полягають у тому, що вони потенційно здатні посилювати недовіру громадян до депутатів; сприяти інформаційним перевантаженням; надавати можливості для дезінформації; перешкоджати процесові прийняття рішень; принижувати авторитет засобів масової інформації³⁴. Якщо не вдаватися до прискіпливого аналізу наведеного в авторській редакції переліку негативних рис інформаційно-комунікативних технологій без належного врахування причинно-наслідкових зв'язків, який, до речі, можна й доповнити, а зосередитися на сутності проблеми, то доцільним буде згадати про перспективи законодавчого оформлення загальнодержавної програми “Електронна

Україна” на 2005–2012 роки. Обговорення цього питання в парламенті з урахуванням основних складових вітчизняної законодавчої бази у сфері інформатизації, якими є закон про Національну програму інформатизації, закони, що регулюють відносини в певних видах діяльності: про електронний цифровий підпис, про електронні документи, електронний документообіг, про захист інформації в автоматизованих системах, про платіжні системи, національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів тощо – засвідчило актуальність зазначеної теми, яка має стати предметом всебічного наукового дослідження та серйозного обґрунтування в частині фінансового забезпечення з боку держави³⁵. Це зрозуміло, оскільки йдеться про інформаційний простір нашого суспільства. Його сутність В.Шкляр визначає як базове поняття теорії комунікації. При цьому він виходить з того, що інформаційний простір не тотожний системі ЗМІ або системі масової комунікації на певному геополітичному просторі. Під національним простором розуміється, насамперед, структурність і протяжність інформаційного зв’язку суспільства: матеріальні (технологічні) можливості отримання, збереження і поширення інформації на території країни та за її межами за допомогою всіх діючих компонентів національної (загальнодержавної) системи інформації та зв’язку³⁶.

У цьому контексті інформаційні ресурси мережі Інтернет набувають особливої ваги в усіх сферах державного, суспільного, політичного і громадського життя. Власне, саме на його рівні відбуваються процеси, які конструюють сучасний суспільний устрій на засадах так званої “демократії участі”, що матеріалізуються у різноманітних формах участі громадян заради реалізації їхніх інтересів. Інтернет у цьому зв’язку є своєрідним простором суспільного життя, в якому відбувається формування громадської думки. Вона, в свою чергу, виступає складовою політичної культури населення. Загальноновизнаним є той факт, що інформаційно-комунікативні технології суттєво змінили старі уявлення, стереотипи, а також усталені форми

суспільної поведінки, моделі відносин між парламентом та іншими політичними інститутами. На думку А.Чеснокова, “починається формування нового каналу політичної комунікації, динаміка розвитку якого може змінити уявлення як про систему забезпечення політичної діяльності, так і про традиційні інструменти політичної участі”³⁷.

Наведену тезу доволі наочно ілюструє інформаційний потенціал “мережі мереж” в Україні – скласти уявлення про нього, приміром, дає можливість довідник комунікаційних ресурсів “Інтернет-Україна”, підготовлений Ю.Шайгородським³⁸. Ним запропонована в принципі вдала композиція інтернет-сайтів. Вона віддзеркалює основні складові політичної системи та громадянського суспільства в інформаційному просторі, яке є природним середовищем для формування комп’ютерно-електоральних комунікацій. У цьому плані особливо привабливим вбачається розділ, котрий репрезентує політичне і громадське життя України, зокрема сайти політичних партій та їх об’єднань, громадських організацій, а також персональні сайти українських політиків, передовсім народних депутатів України. Причому привабливими останні є навіть не стільки для реципієнтів інформації, а передусім для їх авторів. Адже саме Інтернет-мережа спростила і значно прискорила власне процес надходження публікацій, розкрила можливості оперативного зв’язку та використання мережних ресурсів як джерел інформації, що є предметом політичного дискурсу, а головне – забезпечила інтерактивність комунікації, себто можливість працювати в режимі “зворотного зв’язку”: проведення Інтернет-конференцій, листувань. У такий спосіб створюється наближене до реальності відчуття безпосереднього спілкування депутата із виборцями. Можливо, саме тому, як зазначає О.Мелешенко, “мережа мереж користується підтримкою досить великої кількості політиків”³⁹. Мотивація такої підтримки багато у чому зумовлюється структурою “виборчих” ресурсів Інтернету. Вона відокремлює кілька політичних напрямів реалізації електоральної комунікації, а саме:

- опитувальні сайти, де відбувається своєрідний тренінг голосування та формуються різні, часто тенденційні рейтинги кандидатів;

- аналітичні сайти, себто спроби представити різні політичні сили та їх репрезентантів, дати експертні оцінки учасників виборчого процесу, контент-аналіз відповідної преси тощо;

- представницькі сторінки партій кандидатів, основний зміст яких полягає у здійсненні передвиборчої агітації та пропаганди;

- сторінки виборчих комісій, що вміщують інформацію про виборчі перегони: довідки про кандидатів, дані про виборчі дільниці, результати голосування, повідомлення про порушення виборчого законодавства.

Саме на особливостях застосування комп'ютерних технологій у виборчому процесі нині зосереджується увага фахівців з огляду на те, що це питання стало однією зі складових законодавчого забезпечення виборів в Україні. Зміст його полягає у тому, що під час процедури голосування автоматизована інформаційна система використовується виключно для спостереження за ходом і результатами голосування, а відомості про результати голосування, отримані через автоматизовані системи, є попередньою інформацією, котра не має юридичних наслідків. У зв'язку з цим М. Дем'яненко зауважує, що “це свідчить про деяку недовіру до сучасних автоматизованих інформаційних систем у цілому і до застосування програмно-технічних засобів у виборчому процесі зокрема”⁴⁰. На нашу думку, можливо, слово “недовіра” не зовсім адекватно віддзеркалює ставлення законодавця до інформаційних ресурсів комп'ютерних мереж — йдеться про еволюцію партнерства традиційних і новітніх технологій, пошук оптимальної моделі співробітництва на засадах оцінки результативності мережі мереж у забезпеченні виборчого процесу з урахуванням ситуацій, що вимагають додаткового вивчення з метою унеможливлення непередбачуваних наслідків. При цьому зауважимо, що пошук оптимальної моделі “електронної демократії” у виборчому

процесі перебуває у прямому зв'язку з вдосконаленням виборчого законодавства.

Виходячи з цього, фахівцями враховуються основні напрямки класифікатора стандартизації та уніфікації виборчих процедур. Вони визначені відповідно до положень частини четвертої ст.11 Закону України “Про вибори народних депутатів України”⁴¹. В основу класифікатора покладено 10 етапів виборчого процесу, а саме:

- складання та уточнення списків виборців;
- утворення територіальних виборчих округів;
- утворення виборчих дільниць;
- утворення виборчих комісій;
- висування та реєстрація кандидатів у депутати;
- проведення передвиборної агітації;
- голосування;
- підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;
- встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;
- припинення діяльності виборчих комісій.

Звичайно, рівень автоматизації виборчих процедур на кожному з перерахованих етапів може бути різним. На цю обставину звертають увагу автори монографії “Системна інформатизація виборчих і референдумних процесів в Україні”. При цьому вони наголошують, що такі етапи виборчого процесу, як утворення виборчих комісій, висування та реєстрація кандидатів в народні депутати України, проведення передвиборної агітації, зокрема, в частині контролю джерел формування та використання виборчих фондів, підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування, встановлення результатів виборів народних депутатів України, в тому числі реєстрація обраних народних депутатів, уже зараз значною мірою автоматизовано. Водночас впадає в око наявність так званих перспективних у сенсі комп'ютеризації етапів виборчого процесу. Йдеться про утворення територіальних виборчих

округів, виборчих дільниць, складання списків виборців, впроваджуючи засоби системної інформатизації в площину “горизонтальних” та вертикальних зв’язків виборчого процесу⁴². З огляду на те, що списки виборців під час останніх виборів стали доволі серйозною проблемною зоною в процесі народного волевиявлення, вбачається актуальним звернути увагу на варіативність розв’язання цієї проблеми у двох напрямках. Перший, себто традиційний спосіб упорядкування списків виборців так, як це робилося в минулі часи, вочевидь не має перспективи, оскільки є перманентно конфліктним, а отже таким, що не може вважатися ефективним. Натомість другий напрям, який репрезентує пропозицію створення автоматизованого Державного реєстру виборців, є предметом доволі переконливої аргументації з боку фахівців. За наявності такого реєстру створюється можливість уникнути “подвійного” включення громадян до списків виборців, оперативно забезпечити відповідні зміни у таких списках. Принципова схема організації та ведення бази даних – реєстру виборців, – а також питання науково-методологічного і технологічного забезпечення його створення та впровадження наведені в роботі “Концептуальні проблеми вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні”⁴³.

У контексті теорії політичної комунікації використання комп’ютерних технологій набуває поширення в процесі реалізації парламентом законодавчої функції, коли інформаційне забезпечення діяльності Верховної Ради України є важливою складовою функціонування єдиного законодавчого органу держави. Використання інформаційних можливостей мережі мереж, можливо, навіть не залишає місця для альтернативних аргументів на користь позицій прихильників традиційного діловодства та обігу документів. Як зазначає один із засновників комплексної комп’ютеризованої системи інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності М.Швець, “у 1990 р. технічні засоби обробки інформації Верховної Ради України склалися приблизно з 200

друкарських машинок і малопотужної копіювальної техніки, а інформація зберігалася лише на паперових носіях. У процесі опрацювання, обговорення та внесення змін до законодавства кожен законопроект передруковувався в середньому дев'ять разів, стенограми пленарних засідань надавалися із затримками, оскільки багато часу витрачалося стенографістами на їх опрацювання. Технологічний цикл проходження законопроектів від дати його реєстрації до оприлюднення прийнятого закону (дати публікації) у “Відомостях Верховної Ради України” становив у середньому понад 90 днів”⁴⁴.

Позитивні зміни, що відбуваються в напрямі вдосконалення процесу забезпечення законодавчої діяльності парламенту, звичайно, не варто ототожнювати виключно з поширенням систем електронної інформатизації, хоча треба віддати належне інтенсифікуючим можливостям такої мережі, котра інтегрує нині понад двадцять автоматизованих комплексів обробки даних. Впадає в око глибоко продумана послідовність процедур: збір, накопичення та аналіз даних з проблем, які потребують нормативно-правового регулювання; підготовка проектів нормативно-правових актів; колективне обговорення пропозицій, порівняльний аналіз; узгодження, прийняття (голосування), оперативне доведення їх до застосування; обробка інформації та зворотного зв'язку. В сенсі визначення комунікативного потенціалу політичної системи нашого суспільства вбачається правомірним зробити висновок про пріоритетність парламенту в частині забезпечення інформаційного суспільства не лише сукупністю правових знань, а й їх структурною систематизацією в плані тематичного упорядкування.

Прихильники автономізації парламентської практики щодо комп'ютеризованого забезпечення законотворчого процесу в межах депутатського корпусу та фахової компетенції працівників апарату Верховної Ради України матимуть рацію в разі з'ясування кола проблем, які можуть бути виявлені, з'ясовані і усунуті за умов публічності, прозорості та доступності інформаційних ресурсів системи інформаційно-

аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності. Таким чином питання якомога максимального збільшення кола реципієнтів зазначеної системи має бути предметом обговорення мовою практичного застосування можливостей мережі мереж. Те, що ця система надає послуги не лише структурним підрозділам Верховної Ради України, а й тисячам користувачів державних і недержавних організацій, установ, закладів, підприємств, фізичним особам як в Україні, так і за її межами, засвідчує, з одного боку, відкритість законодавчої влади в Україні, а з іншого – актуалізує пошук оптимальної моделі поширення законодавчої бази в контексті дотримання принципу автентичності викладу правової інформації⁴⁵. Щоправда, тільки окремі підсистеми цього модуля підключені до мережі Інтернет, яка дає можливість користувачам в Україні та за її межами доступу до законодавства України, брати участь у використанні міжнародної системи правової інформації, мати доступ до інших світових інформаційних ресурсів, робити порівняльний аналіз нормативних актів України із законодавством інших країн, а також долучитися до процесу гармонізації вітчизняного законодавства до європейських традицій. На останню обставину варто звернути особливу увагу: від того, наскільки національне законодавство будь-якої країни буде відповідати нормам міжнародного права, закладеним у ньому міжнародним стандартам, настільки багато у чому залежатиме ефективність її міжнародного співробітництва з іншими державами та їх об'єднаннями. Навіть вступ до окремих міжнародних організацій, зокрема до Європейського Союзу, членом якого Україна має на меті стати, залежить поряд з іншими чинниками від того, наскільки та чи інша країна може прийняти інтеграційне законодавство цієї міжнародної організації, яке, в свою чергу, не лише базується на нормах міжнародного права, а й одночасно є його складовою. Саме на це звертає увагу В.Опришко, наголошуючи при цьому, що збагачення національного законодавства за рахунок норм і принципів міжнародного права, які конкретизовані, уніфіковані та закріплені у міжнародних

угодах, значною мірою сприяє поступовому зближенню національного законодавства України з міжнародною правовою системою, усуненню наявних між ними протиріч та юридичних колізій⁴⁶.

Осягнути увесь обсяг такої роботи, а тим більше його реалізувати навіть за допомогою комп'ютерних технологій проблемно, якщо не звернутися до комунікативних ресурсів відповідних інформаційно-пошукових тезаурусів, які створені для індексування документів і виконання машинного пошуку.

Визначення предметної суті документів, вибір термінів, сукупність яких стисло передає зміст, природу відношень між поняттями, представленими цими термінами, – основні завдання, що розв'язуються при створенні тезауруса. Систематизація вітчизняного правового поля на засадах гармонізації українського законодавства з міжнародними правовими нормами, а також його презентація іноземним користувачам, які бажають ознайомитися з нормативно-правовими актами України, є предметом професійного сумління фахівців Апарату Верховної Ради України та Академії правових наук України. Йдеться про видання “Тезаурус EUROVOC”: автоматизована інформаційно-аналітична система порівняння законодавства України із законодавством країн ЄС”, що являє собою розширену версію багатомовного тезауруса Європейського парламенту EVROVOC, який майже 20 років використовується для обробки та пошуку інформації в базах даних органів, установ, інститутів ЄС і ряду країн – членів ЄС⁴⁷. Він призначений для спеціалістів, що займаються підготовкою та експертизою законопроектів, систематизацією законодавства, розробкою автоматизованих довідково-пошукових та аналітичних систем правової інформації, порівняльного аналізу, а також використовується практично всіма, хто цікавиться питаннями уніфікації та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Власне за допомогою інформаційних ресурсів мережі мереж як базового джерела працівниками Інституту законодавства Верховної Ради України створений довідник “Акти

європейського права”, де в реферативній формі представлено всі існуючі договори РЄ та окремі нормативно-правові акти ЄС, класифіковані за сферами регулювання⁴⁸.

Збагачення інформаційного простору нашої держави комунікативними ресурсами Інтернету моделює уявлення про його можливості на рівні концептуальних спроб його інституалізації як автономної складової політичної системи, що, з одного боку, свідчить про перехід інформаційних технологій у принципово нову якість, а, з іншого, – наростаючі процеси технократизації суспільно-політичного буття, на що звертають увагу дослідники еволюції “електронної демократії” в контексті теорій світової глобалізації.

У цьому плані в доволі узагальненому варіанті тенденції до окреслення перспектив, ролі і місця електронних технологій у процесі розвитку суспільства вимальовуються у конкуруючих напрямках. З одного боку, артикулюється занепокоєння щодо можливості виникнення так званого контрольованого суспільства. Таку тезу висуває Й.Масуда. Думки цього японського вченого знайшли відображення в окремих працях українських спеціалістів. Зокрема О.Мураховський робить предметом свого дослідження оптимальні шляхи і методи запобігання чи принаймні мінімізації “катастрофічного курсу до автоматизованої держави”⁴⁹. Один із варіантів такого унеможливлення він вважає орієнтацію інформаційно-комунікативних технологій на розвиток і вдосконалення політичної системи інформаційного суспільства та розширення прав і свобод його членів. При цьому Й.Масуда останню обставину абсолютизує до трансформації цивілізаційно-усталених підвалин демократичного суспільства: “У політичній системі інформаційного суспільства демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде загальноприйнятним способом здійснення політики на відміну від непрямої демократії парламентського типу”⁵⁰. З огляду на це доречним буде припущення про те, що автор процитованого висловлювання, котрий написав твір під назвою “Комп’ютопія”⁵¹, не випадково створив заголовок із двох слів:

“комп’ютер” і “утопія”. Таке поєднання віддзеркалює межу електронної комунікації в інформаційному просторі, за якою перебуває омріяна технократичними романтиками нездійснена теорія віртуального суспільства. Натомість зміцнення засад парламентаризму в контексті підвищення ролі сучасних інформаційних моделей демократії вбачається гармонійним процесом, що поєднає досвід формування представницького інституту державної влади, його структуризацію відповідно до результатів народного волевиявлення та сучасні технології інформаційного забезпечення законотворчої діяльності.

¹ Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. *Ю.С.Шемшученка*. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – С. 28.

² *Барабаш Ю.Г.* Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект). – Харків: Логос, 2004. – С. 48–49.

³ *Андришко О.Ф.* Контроль в демократическом государстве. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 12.

⁴ *Майданник О.О.* Парламентський контроль в Україні. – К.: Нац. пед. ун-тет ім. М. Драгоманова, 2004. – С. 136.

⁵ *Погорілко В.Ф.* Функції українського парламенту. Від номінального до реального // Віче. – № 2. – 2002. – С. 17–20.

⁶ Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). / Верховна Рада України. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 101–102.

⁷ Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К.: НІСД, 2002. – С. 638.

⁸ Там само. – С. 637.

⁹ Україна на шляху інформаційного суспільства / *В.С.Журавський, М.К.Радіонов, І.Б.Жиляев*; За заг. ред. *М.З.Згуровського*. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2004. – С. 33–34.

¹⁰ *Васильев А.И.* Система национальной безопасности Российской Федерации (конституционно-правовой анализ) // Автореф. на соискание ученой степени д-ра юр. наук. – СПб. Санкт-Петербургский Ун-т МВДРФ, 1999. – С. 16–17.

¹¹ *Левин В.К.* Защита информации в информационно-вычислительных системах и сетях // Программирование. – 1994. – № 5. – С. 5–16.

¹² *Анасов В.Д., Стрельцов А.А.* О Доктрине информационной безопасности Российской Федерации // Информационной общество. – 1997. – № 2–3. – С. 3–9.

¹³ *Голобуцький О.* Перспективи інформаційної трансформації політичних інститутів в Україні // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 104–105.

¹⁴ *Лопатин В.Н.* Информационная безопасность России. – СПб.: Фонд “Университет”, 200. – С. 79–80.

¹⁵ Парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні / Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 вересня 2005 р. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 35.

¹⁶ Див.: Законодавство України про інформацію. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – С. 228.

¹⁷ Інформатизація та відкритість влади як засоби демократизації суспільства: зб. матеріалів “круглого столу” 14 грудня 2002 р. – К.: Альппрес, 2003. – С. 65.

¹⁸ *Ришелюк А., Мельник М.* Стабільність і якість закону // Дзеркало тижня, 2006. – № 21. – С. 6.

¹⁹ Регламент Верховної Ради України / Верховна Рада України: офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 53.

²⁰ *Кречмер Г.* Фракції. Партії в парламенті. – К.: Заповіт, 1999. – С. 139.

²¹ Громадська кампанія “Усвідомлений вибір 2006” // svidomo.org.ua.

²² Закон України “Про статус народного депутата України” / Верховна Рада України: офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 20–22.

²³ Постанова Верховної Ради України “Про затвердження положень про проведення парламентських слухань у Верховній Раді України та слухань у комітетах Верховної Ради України” // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 13. – С. 183.

²⁴ *Барабаш Ю.Г.* Парламентський контроль в Україні ... – С. 82.

²⁵ Слухання у комітетах Верховної Ради України: Практ. посібник / Відп. ред. *Л.А. Андрієвська, Е. Р. Рахімкулов.* – 2-е вид., доп. – К.: К.І.С., 2002. – С. 21.

²⁶ *Барабаш О.* Контроль законодавчої влади // Матеріали ПСП 1994–1999: Англ. та укр. версії / Праграма сприяння парламентові України = Parliamentary Development Project for Ukraine; За фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку. – [К.]: Noen Limited, 2000.

²⁷ *Процюк И.* Основные контрольные полномочия парламента Украины / Матеріали ПСП 1994–1999: Англ. та укр. версії / Програма сприяння парламентові України. – С. 18.

²⁸ Див.: Стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні: зб. док. і матеріалів. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 171 с.

²⁹ *Хмелько І.* Парламентський контроль // Вісник Програми сприяння Парламенту України. – № 219 (березень), 2005 г.; № 69А (квітень), 2005 р. – С. 42.

³⁰ Про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні (матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 16 жовтня 2002 р.). – К.: Парламентське вид-во, 2003. – С. 164.

³¹ Постанова Верховної Ради України про затвердження положень про проведення парламентських слухань у Верховній Раді України та слухань у комітетах Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 13. – ст. 183.

³² *Марутян Р.* Інтернет як інструмент формування суспільної думки в період виборчих кампаній // Нова. 2004. – Вип. 37. – С. 186.

³³ *Олсон М.* Логика коллективных действий. – М., 1995. – С. 84–88.

³⁴ *Вершинин М.С.* Политическая коммуникация в информационном обществе. – С-Пб.: Издательство Михайлова, 2001. – С. 91.

³⁵ Див.: Шоста сесія Верховної Ради України четвертого скликання: стеног. звіт. – Бюлетень № 51. – К.: Видання Верховної Ради України, 2005. – С. 63–65.

³⁶ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: історико-теоретичний нарис. – Вип. 1. – К.: Український центр вільної преси, 1996. – С. 80.

³⁷ *Чесноков А.* Ресурсы INTERNET и российские политические технологии: состояние и перспективы развития // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. – М., 1999. – № 4. – С. 65–66.

³⁸ Див.: Українські ресурси мережі Інтернет: громадсько-політичне життя / Укладач *Ю.Шайгородський*. – К.: Центр політичного менеджменту, 2003. – 296 с.

³⁹ *Мелещенко О.К.* Комп'ютерні і телекомунікаційні технології як гарант інтеграції журналістики України в світовий інформаційний простір. – К.: Центр вільної преси, 1998. – С. 95.

⁴⁰ *Дем'яненко М.І.* Інформаційно-аналітичне забезпечення виборчих процесів в Україні // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник / ред. кол.: *М.М.Рябець* (голова) та ін. К.: ЦВК, 2001. – С. 223.

⁴¹ Закон України “Про вибори народних депутатів України”. – К., 2005. – С. 8.

⁴² *Фурашев В.М., Коваль М.І., Маглой С.А.* Системна інформатизація виборчих і референдумних процесів в Україні. – К.; Парламентське вид-во, 2004. – С. 7.

⁴³ *Коваль М.І. Фурашев В.М.* Концептуальні проблеми вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні // Відкриті інформаційні та комп'ютерні технології – Харків, 2002. – Вип. 13. – С. 11–32.

⁴⁴ Правова інформатика /за ред. *В.Я.Тація, Я.Ю.Кондратьєва, М.Я.Швеця*. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – С. 7.

⁴⁵ Див.: *Горьовий Л.Є., Швець М.Я.* та ін. Комп'ютеризована система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 134 с.

⁴⁶ *Опришко В.Ф.* Теоретичні та практичні аспекти механізму гармонізації законодавства України з міжнародним правом // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: мат-ли наук. конф. – К.: Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 14.

⁴⁷ Див.: Тезаурус EUROVOC: автоматизована інформаційно-аналітична система порівняння законодавства України із законодавством країн ЄС. Посібник / за ред. *В.Я. Тація та В.О. Зайчука.* – К., 2004. – 383 с.

⁴⁸ Див.: *Акти європейського права: короткий довідник* / за ред. *В.М. Литвина.* – К., 2004. – 256 с.

⁴⁹ *Мураховський О.* Переваги та вади інформаційного суспільства // Політичний менеджмент. – № 1. – 2005. – С. 134.

⁵⁰ Цит. за: *Мураховський О.* Зазн. праця – С. 135.

⁵¹ Див.: *Масуда Й.* Комп'ютопія / пер. з англ. *В.Ляха* // *Філософська і соціологічна думка.* – 1993. – № 6. – С. 36–50.

Кулик Володимир

МОВНІ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Досліджуючи мовні процеси в Україні, науковці – й вітчизняні, й закордонні – зазвичай зосереджуються або на мовній політиці держави, або на ставленні населення до цієї політики. При цьому здебільшого залишаються поза увагою глибоко вкорінені, часто неусвідомлювані уявлення, що обмежують розмах свідомих настанов і, отже, політичних альтернатив. Відповідно, не стає об'єктом дослідження й те, як на ці уявлення впливають практики та дискурси державних і недержавних інституцій та акторів. Цією статтею я сподіваюся посприяти заповненню вказаної прогалини. Я маю на меті проаналізувати впливові ідеології щодо мови й мововжитку та роль, яку відіграє в їх відтворюванні й перетворюванні одна з найпотужніших у сучасному світі ідеологічних інституцій – мас-медії. Почну з теоретичних міркувань про такі уявлення, що їх багато дослідників, зокрема лінгвістичних антропологів, називають *мовними ідеологіями*, а потім розгляну мовні ідеології в пострадянській Україні та їх утілення в мейнстрімовому медійному дискурсі.

Мовні ідеології, нормальність і медії.

Називаючи й усвідомлені, й неусвідомлені уявлення про мову мовними ідеологіями, я – наслідуючи приклад дедалі більшого числа науковців – надаю перевагу широкому значенню терміна “ідеологія”, що охоплює всі види уявлень і концепцій, які відбивають суспільне становище й досвід їхніх носіїв. Інакше кажучи, прибічники цього значення вважають такі уявлення вкоріненими в досвіді чи інтересах конкретних людей і груп,

хоча самі ці люди нерідко представляють їх як універсальні¹. Як пояснює Кетрин Вулард, наголос на соціальному походженні думок – головна причина, чому за ключове поняття новопоста-лої ділянки дослідження уявлень про мову вибрано саме ідеоло-гію, попри добре відому множинність і змагальність тлумачень цього поняття². Поєднання інклюзивності й уваги до соціаль-ного походження дає змогу великою мірою подолати розрив між нейтральним розумінням ідеологій як усіх культурних сис-тем представлення різних аспектів світу та критичним розумін-ням, яке застосовує цей термін лише до тих систем, що вкоріне-ні в певних соціальних позиціях (перш за все, позиціях панів-них класів) і сприяють їх легітимації та захистові. Прибічники такого підходу наголошують, що “визнання соціальної природи представлень не означає просто заперечення їхньої чинності, якщо ми визнаємо, що немає привілейованого знання, в тім числі й наукового, яке б уникло вкоріненості в соціальному житті”³. Замість запитувати, є певне уявлення правильним чи хибним, науковці мають аналізувати, як воно функціонує, то-то як виникає, поширюється, підтримується або змінюється.

Особливий інтерес для аналізу вкорінених і неусвідом-люваних уявлень становить теорія Антоніо Грамші про співвід-ношення між ідеологією та здоровим глуздом і внесок натура-лізованих ідеологій у підтримання нерівноправних владних від-носин⁴. Згідно з цією теорією, носії ідеологічних уявлень нерід-ко подають (в багатьох випадках тому, що сприймають) їх як здоровий глузд або наукове знання, а отже, приписують їм безперечну й універсальну істинність. Таким чином ці твер-дження здобувають більше шансів бути сприйнятими відповід-ною аудиторією, оскільки їй важче побачити в них відбиття чийхось інтересів. За словами Нормана Фейрклафа, “ефектив-ність ідеології великою мірою залежить від її злиття з цим сприйманим як здоровий глузд тлом дискурсу й інших форм соціальної дії”⁵. На думку прибічників цього погляду, “ідеологія може підтримувати чинні владні структури, представляючи ви-падкові суспільні стосунки як природні чи неминучі. Ідеології

продукуватимуть історично особливі форми здорового глузду, але цей здоровий глузд сприйматиметься як універсальний”⁶. Результатом такої ідеологічної роботи є *гегемонія*, тобто панування з допомогою не примусу, а згоди підлеглих зі своїм становищем. Однак гегемонія завжди залишається “нестійкою рівновагою”⁷, фокусом постійної боротьби між панівним блоком і опозиційними силами, що прагнуть проблематизувати його ідеологію, подавану як здоровий глузд.

Важливою рисою здорового глузду я вважаю те, що він не тільки приписує якийсь один стан предмета чи перебіг процесу як *норму*, скільки приймає певний спектр можливостей, уважаючи їх *нормальними*. У тлумаченні нормальності як відмінної від нормативності я спираюся на концепцію Юргена Лінка, котрий розглядає нормальність як Гаусів розподіл на спектрі можливих значень певної змінної, де ймовірність відповідає рівневі нормальності, що є найвищим посередині й симетрично спадає в напрямку країв. Іншими словами, нормальним вважається поширене, яке завдяки цьому стає прийнятним, не вартим жодного втручання⁸. Цю властивість здорового глузду використовують ті ідеологічні представлення, що прагнуть розчинитися в гаданому здоровому глузді й таким чином уплинути на нього. Зокрема, те, що не проблематизується, неявно постає як нормальне – і завдяки цьому такі представлення сприяють легітимації тих явищ, щодо яких вони не формулюють певної позиції чи яких буцімто взагалі не торкаються.

Якщо йдеться саме про мовні ідеології, то треба брати до уваги, що вони втілюються не тільки в судженнях про мову, а й у її вживанні. Хоча будь-які ідеології є водночас дескриптивними й прескриптивними, в цьому разі слід розглядати й *уявлення* про те, як є та як має бути, й *утілення* цих уявлень у мовній практиці. З трьох аспектів мови, яких можуть стосуватися такі ідеології, – природи, структури та вживання⁹ – я аналізуватиму тільки останній. Утім, я усвідомлюю нерозривний зв’язок між уявленнями про реальне й бажане *вживання* певних мов чи різновидів, з одного боку та про їхні ідентифікаційні, комунікаційні, естетичні

вартості, з іншого¹⁰. Хоча на практиці оцінки окремих вартостей переплетені, аналітично їх можна розділити й виділити ідеології, що надають якійсь із цих вартостей перевагу над рештою.

Типологія, яку я пропоную, складається з ідеологій *ідентифікації*, *розуміння* та *чистоти*. Перша з них наголошує роль і вартість мови як маркера й чинника підтримання групової ідентичності, насамперед національної, та припускає і водночас приписує однозначну відповідність між націями та однойменними мовами. Цей зв'язок найяскравіше представлено в метафорі мови як скарбу, котра підкреслює обов'язок особи вживати гадану мову своєї групи, таким чином зберігаючи цю мову для нащадків. Натомість ідеологія розуміти (або, інакше, спілкування) бачить у мові перш за все знаряддя, засіб передавати інформацію, а отже, приписує вживання тієї мови, яку найкраще розуміють усі учасники певного комунікаційного акту – або використання перекладу, якщо такої мови немає. Вважаючи мову лише формою, а не суттю, прибічники цієї ідеології не припускають, що вживання іншої мови або перекладу може якось спотворити передавану суть людських думок. Щодо ідеології чистоти, то вона поширює імператив ідентифікації на окремі вживані форми та складені з них мовні різновиди, вимагаючи їх відповідності певному стандарту, розглядуваному як утілення справжньої суті нації. Ті різновиди, що мають статус мов, уважаються легітимними й вартісними засобами самовираження відповідних націй, тоді як за всіма іншими різновидами ця ідеологія такої вартості й легітимності не визнає, на що вказує їх окреслення як діалектів, суміші мов або нечистої мови. Ідеологія чистоти найяскравіше виявляється в уявленнях, пов'язаних з оцінюванням якості мовлення та ставленням до різновидів, сприйманих як відхилення від стандарту, наприклад, суржику¹¹. Оскільки в цій статті я зосереджуватимуся на уявленнях, що стосуються вибору між різновидами, наділеними статусом мов, то далі я розглядатиму тільки ідеології ідентифікації та чистоти.

Медії є, з одного боку, тереном явного висловлювання різних ідеологій та змагання між ними (наприклад, у газетних

статтях, що представляють виразно суб'єктивну позицію автора, чи в телевізійних ток-шоу), а з іншого, місцем неявного втілення й натуралізації панівних ідеологій (наприклад, у випусках новин чи розважальних програмах). Зокрема, медіа продукують нормальність шляхом представлення щоразу нових подій, у яких вони здебільшого не бачать вияву проблем, а часом – навіть наслідку чийхось дій. Просто повідомляючи про щось і відразу переходячи до повідомлення про щось інше, медійний дискурс подає такі події як нормальні, не варті того, щоб читачі або глядачі над ним замислювалися чи, тим паче, намагалися якось утритися. Завдяки цьому він робить внесок у натуралізацію панівних ідеологій та легітимацію чинного суспільного ладу¹². Важливим аспектом відтворюваного таким чином ладу є національний характер суспільства й національна організація світу, інакше кажучи, існування певної спільноти як “нації серед націй” та пріоритетність ідентифікації особи зі “своєю” нацією¹³. Припускається також, що кожна нація говорить “власною” мовою, яка є спільною для всіх членів та відмінною від мов інших націй¹⁴.

У випадку мовних ідеологій медійне втілення додатково “розгалужується” завдяки згаданій вище особливості вияву цих ідеологій у дискурсі. Маю на увазі, що медіа не лише представляють *судження* акторів і висловлюють свої, а й подають *мовлення* акторів і демонструють власне, журналістське. Наводячи думки й зразки мови акторів, журналісти можуть висловлювати свої оцінки такого мислення й мовлення, а коли вони цього не роблять, то таким чином (можливо, й неусвідомлено) навіюють враження про прийнятність, нормальність цих зразків. Щодо мовної практики самих журналістів, то особливо важливими з погляду мовних ідеологій я вважаю такі аспекти. По-перше, ця практика зазвичай орієнтується на стандартну, літературну версію відповідної мови, таким чином утілюючи ідеології не лише чистоти, а й ідентифікації. Адже саме з цією версією аудиторії пропонують ідентифікуватися – а не з діалектами, сленгами, професійними говірками чи іншими

різновидами, що їх уживають з ідентифікаційною метою тільки в деяких практиках, скажімо, представленні мови старих або сільських людей чи гумористичних програмах¹⁵. По-друге, послуговуючись тільки однією мовою, медіи ідентифікують її як єдину мову своєї аудиторії та всієї нації/країни, репрезентативною частиною котрої вони зазвичай цю аудиторію вважають. Але вживання цієї мови може зумовлюватися також (чи й передусім) припущенням редакторів і журналістів, що всі читачі/глядачі її (найкраще) знають, – хоча цей гаданий факт, ясна річ, відтворюється завдяки вживанню в медійній та інших практиках. Таким чином, тут діють водночас ідеології ідентифікації та розуміння, змагаючись між собою за те, якого значення надаватиме аудиторія певним мовам і зразкам мововжитку. По-третє, якщо вживано кількох мов, то всі вони постають як прийнятні для аудиторії/країни, але водночас між ними виникають ієрархічні відносини, оскільки обсяги застосування різних мов різні, що не тільки відбиває чинні суспільні статуси мов, а й впливає на них¹⁶. У цій практиці так само використовуються й відтворюються водночас ідеології ідентифікації та розуміння. При цьому пріоритетність першої чи другої залежить, на мій погляд, від уживання певної мови чи лише в медіях для її носіїв, ідентифікацію яких із цією мовою таке вживання відбиває та підтримує, а чи для ширшої аудиторії тих, хто, як припускається, цю мову розуміє. Дію всіх цих ідеологій я спробую показати в мовних практиках українських медій.

Мовні ідеології в пострадянській Україні.

Типологію впливових у сучасній Україні ідеологій щодо мововжитку я пропоную будувати на підставі того, інтереси яких мовних груп ці ідеології явно чи неявно обстоюють. Щоправда, застосування такого критерію типологізації ускладнюється тим, що нині в українському суспільстві не можна виділити чітких мовних груп, оскільки мовні ідентифікації людей (окреслювані, зокрема, переписним указуванням “рідної

мови”) часто не відповідають їхній повсякденній мовній практиці, яка, до того ж, у багатьох випадках поєднує вживання двох (а для членів деяких меншин навіть трьох) мов. Однак ідеології не беруть до уваги цих суперечностей і мінливостей, постулюючи існування чітко окреслених груп, члени яких поділяють спільну ідентичність за певною (не конче мовною) ознакою, котра буцімто є для них пріоритетною. Не завжди прибічники певної ідеології явно виступають від імені якоїсь із окреслених таким чином груп, проте наголошування прав і проблем передусім однієї групи на тлі замовчування або заперечування прав і проблем інших дає змогу в кожному випадку ідентифікувати “своїх” та “чужих”. Саме тому я вважаю за можливе класифікувати ідеології за тими групами, які для них є “своїми”.

Дві з цих ідеологій я називаю *українофонною* та *русофонною* – застерігаючи, однак, від припущення про автоматичну відповідність між мовною ідентичністю ідеологів та групою, яку вони прагнуть представляти. Власне, для українофонів (цим терміном позначаю не носіїв української мови чи мовної ідентичності, а прибічників українофонної ідеології) пріоритетною в ідентичності особи є не мова, а етнічність, тому вони виступають від імені й на захист не україномовних громадян, а “українців”. Проте всі українці, за припущенням цієї ідеології, говорять однойменною мовою – або хотіли б нею говорити, навіть якщо внаслідок колишньої політики русифікації нині вони послуговуються переважно російською. Тому українофонна ідеологія домагається збереження статусу української мови як єдиної державної/офіційної та утвердження її панівного становища в усіх сферах суспільного життя й, відповідно, обмеження вжитку російської до суто меншинного рівня. Натомість прибічники русофонної ідеології вважають головним визначником етнокультурної ідентичності особи мову її повсякденного вжитку, а тому говорять про “російськомовне населення” незалежно від його “національності” чи “рідної мови”. За припущенням цієї ідеології, все таке населення

прагне й далі спілкуватися в повсякденному житті російською й, отже, виступає проти політики, спрямованої на підвищення комунікативної (а не просто символічної) ролі української, тим паче проти запровадження її як обов'язкової. Русофони обстоюють практично рівні статуси двох мов і заперечують аргумент опонентів про те, що з огляду на кращі початкові умови російськомовних громадян така формальна рівність означала б увічнення цієї переваги та фактичної дискримінації україномовних¹⁷. Кожна з цих ідеологій наголошує лише одну частину суперечливого комплексу уявлень мешканців пострадянської України¹⁸ й водночас замовчує іншу. Особливо це стосується уявлень тих людей, що вважають рідною мовою українську, але в повсякденному житті воліють говорити російською. Якщо українофони визнають лише легітимність ідеології ідентифікації, завдяки якій ці фактично російськомовні люди зберігають певний зв'язок з українською мовою, то русофони надають пріоритет ідеології розуміння, котра спонукає таких людей і далі говорити переважно російською.

Проте за останнє десятиліття ці дві ідеології великою мірою змаргіналізовано завдяки посиленню впливу *центризму*, який подає себе як неідеологічну позицію, що спирається на здоровий глузд і, отже, є спільною практично для всіх членів суспільства. На відміну від своїх суперників, ця ідеологія прагне представляти інтереси не якоїсь однієї мовно-етнічної групи, а всього населення України, чиї інтереси вона не розглядає як зумовлені мовними, етнічними чи, власне, будь-якими іншими ідентичностями. Іншими словами, населення вона вважає ідеологічно однорідним, попри всі соціальні й культурні відмінності між різними його частинами. Зокрема, центристи припускають, що все (чи принаймні переважна більшість) населення знає та приймає обидві мови, а отже, що не бачить у мововжитку ані соціальної, ані, відповідно, політичної проблеми. Центристська ідеологія, з одного боку, підтримує українофонну в тому, що українська мова повинна бути єдиною державною, а з іншого, поділяє позицію русофонів, що російська має й далі

залишатися прийнятною мовою більшості публічних практик. Вона підтримує статус української як єдиної мови держави та, символічно, головної мови нації/країни, водночас приймаючи російську як одну з двох нормальних мов суспільства (якщо взагалі не головну)¹⁹. Таким чином центризм, на відміну від своїх суперників, по суті визнає правомірними постулати обох ідеологій – ідентифікації та розуміння. Водночас він теж істотно спотворює уявлення мас, припускаючи гомогенне поєднання двох складників у свідомості кожного члена українського суспільства, тобто не визнаючи регіональної та соціальної різноманітності, за якої для певних частин населення один зі складників може мати явну перевагу.

Хоч українофонна та, меншою мірою, русофонна ідеологія втілюються в політиці, освіті й деяких інших ділянках, саме центризм здобув за останнє десятиліття гегемонію в тих інституційних практиках, що справляють найбільший вплив на поширені в суспільстві уявлення про мову. Серед цих практик мас-медіа є чи не найважливішою.

Втілення центризму в медійному дискурсі.

Перш ніж аналізувати дискурс про мову та практику мововжитку в сучасних українських медіях, хочу згадати деякі риси цих медій, які роблять їх особливо придатними для нормалізації висвітлюваних подій і процесів та натуралізації відповідних ідеологій. За президентства Леоніда Кучми сама жанрово-стильова структура українського медійного дискурсу – сформована не останньою чергою під впливом репресивної політики режиму й зумовленого нею небажання журналістів і редакторів критикувати владу – по суті внеможливіювала проблематизацію повідомлюваних “фактів”, які таким чином здобували високі шанси бути сприйнятими просто як нормальні, не зумовлені будь-чийми діями чи принаймні не вартими будь-чийого втручання. Новинні сюжети на телебаченні та повідомлення в газетах містили дуже мало потрібної для їх

розуміння супровідної інформації, майже не надавали слова експертам, а позиції обох/усіх причетних сторін представляли тільки в найважливіших чи вочевидь контroversійних випадках. Крім того, журналісти рідко висловлювали власні погляди й коментували заяви урядовців та політиків, оскільки в газетах не було редакційних статей і нечасто з'являлися дискусійні матеріали чи листи до редакції, а на телебаченні було дуже мало ток-шоу на політичні й культурні теми. Та й узагалі “серйозним” питанням – політиці, економіці, “високій” культурі, соціальной сфері – медіа відводили досить мало місця, орієнтуючись передусім на розважання.

Після “помаранчевої революції” та зміни режиму свобода слова суттєво зросла, давши медіям змогу стати набагато критичнішими до влади, – але ця зміна не супроводжувалася адекватним розширенням плюралізму представлених поглядів і збільшенням критичного інтересу до суспільних проблем. Майже не змінилися й формати, зокрема їх зорієнтованість на розважання й брак проблематизації навіть у висвітленні “серйозних” тем. Так само практично не зазнали змін утілювані в медійних текстах і практиках мовні ідеології – що й спонукає мене в дальших абзацах формулювати свої аргументи в теперішньому часі, хоч матеріал, на підставі якого їх зроблено, походить переважно з початку 2000-х років. Зауважу, що я аналізував дискурс лише популярних медій – передусім табloidних газет і випусків новин на загальнонаціональних телеканалах, – що досягали великих аудиторій і “розчиняли” ідеологічні твердження в потоці інформації та розваг, а отже, мали більше шансів суттєво впливати на суспільні уявлення. На відміну від явно ідеологічних малотиражних видань, багато з яких чітко стоять на українофонних чи русофонних позиціях, у популярних друкованих і електронних медіях безперечно переважає центризм.

Медійний дискурс про мову й пов'язані з нею питання сприяє натуралізації центристської ідеології тим, що припускає та творить нормальність і пріоритету української як єдиної чи головної мови держави та нації/країни, й (рівної) прийнятності

двох найуживаніших в Україні мов. В обох випадках головною практикою, в якій відповідна нормальність виявляється та відтворюється, є нейтральне непроблематизаційне повідомлення про події, що так чи інак стосуються мововжитку. З одного боку, українську такі повідомлення представляють не тільки як мову держави, а й як мову суспільства, подібну до титульних мов усталених національних держав (де медіа, на думку дослідників, роблять великий внесок у (від)творення “банального націоналізму”²⁰). Газети й телеканали рутинно повідомляють, зазвичай без жодних коментарів, не лише про заяви чи дії урядовців на підтримку функціонування державної мови (як-от виділення додаткових коштів на видання україномовних підручників), а й про соціальні та культурні події (скажімо, публікацію перекладу нового тому “Гаррі Поттера”), пов’язані саме з українською мовою, а не російською чи якоюсь іншою. Та й у тих нечисленних випадках, коли медіа згадують про пов’язані з мовою проблеми, ці проблеми найчастіше теж стосуються української (це може бути, наприклад, закриття в якійсь області україномовної школи, навіть якщо тамтешня влада каже, що закрила її лише через брак учнів). Причини такого особливого ставлення до цієї мови медіа ніколи не вказують, що зумовлено (крім загальної практики медіа не пояснювати принципів добору новин чи тлумачних “рамок” їх представлення²¹) припущенням редакторів і журналістів, що читачі та глядачі вважатимуть ці причини очевидними. Тобто ролей української як мови держави й мови однієї з груп населення медійний дискурс не розмежовує, а отже, не окреслює відповідних кожній із них обсягів суспільного вжитку та медійного інтересу.

З іншого боку, не менш рутинні медійні практики відбивають і накидають уявлення, що вживання російської мови та культури в українському суспільстві також є нормальним. Саме ці практики роблять (від)творення нації в українських медіях відмінним від зразків усталених національних держав. Щоправда, представлення російської мови істотно відрізняється від представлення української: російська не постає єдиною чи

головною мовою країни або символічним маркером нації (свідченням чого є те, що медіи не повідомляють про публікації цією мовою перекладів “Гаррі Поттера” чи закриття шкіл, де нею викладали). Почасти різниця медійних представлень відбиває різницю державної політики та поширених уявлень щодо цих двох мов. Але певною мірою медійний дискурс таки *спотворює* суспільні практики й настанови, адже вони далеко не завжди надають перевагу українській мові над російською (скажімо, російськомовні книжки про Гаррі Поттера мають в Україні, гадаю, аж ніяк не менше читачів, ніж україномовні, до того ж багато людей вибирають книжку з огляду не на мову, а на час публікації та ціну).

Проте спотворення на користь української мови зовсім не означає, що практики вживання російської з медійного дискурсу про мововжиток вилучено. Хоч російська мова має нижчий від української символічний статус, вона постає в низці медійних представлень як рівною або навіть більшою мірою прийнятна в соціальній взаємодії. Головним засобом нормалізації її суспільної ролі, невідповідної символічному та правовому статусові, є оминання або лише побіжне, ненаголошуване згадування інформації про те, яку мову вживано в представляваній події чи процесі. Воно навіює уявлення про неважливість цього аспекту події чи процесу, сприяючи таким чином сприйняттю панівних зразків мововжитку як прийнятних і тому не вартих згадування, тим паче наголошування. Приміром, повідомляючи про відкриття комп’ютерного класу в якійсь школі чи звертаючи увагу на брак таких класів у школах країни, особливо сільських, медіи зазвичай не згадують ані мови інтерфейсу комп’ютерів у цьому конкретному класі, ані тієї обставини, що комп’ютерів з україномовним інтерфейсом майже немає навіть у тих суспільних ділянках (як-от освіти), де загалом уживають переважно українську. Як припускають медійники, читачі й глядачі поділяють думку, що використання навчальних матеріалів російською мовою не лише не суперечить курсові на українізацію освіти, але й не створює жодних незручностей

учням — тобто всі діти в українських школах, зокрема й ті, які ніколи не вивчали російської, досить вільно нею володіють (мало того, така ситуація зберігатиметься й надалі). І навіть коли медії таки вказують на гадані порушення нормальності, вона часто передбачає паритетне вживання двох мов, а не переважання української. Скажімо, говорячи про невтішну ситуацію в українському книговидаванні та кіновиробництві, вони наголошують і засуджують лише вочевидь нерівне становище україномовних продуктів проти російськомовних, таким чином припускаючи, що сам по собі такий далеко не меншинний обсяг уживання російської мови в цих ділянках є цілком нормальним.

Ще масштабніше й ефективніше нормалізував більш ніж меншинну суспільну присутність російської та взаємозамінність двох найуживаніших мов мововжиток самих медій, у якому ця нормальність явно переважала над нормальністю панування української як мови держави та нації. Всупереч поширеним очікуванням початку 1990-х років російська мова зберегла помітну присутність в українських медіях загалом і посіла панівну позицію в деяких видах медійних продуктів, що здобули популярність у пострадянську добу, як-от таблоїдних газетах, “глянцеви́х” розважальних журналах, телевізійних серіалах і ток-шоу. Друковані видання переважно друкуються однією з двох мов, перекладаючи цією мовою всі іншомовні матеріали, зокрема й цитовані вислови. Таким чином, читач не може дізнатися, яку мову вживала представляювана особа з парламентської трибуни, на прес-конференції чи в інтерв’ю, текст якого газета подає, — хіба що мову спеціально зазначено в журналістському тексті з метою вказати на її незвичність і/або важливість для характеристики цієї особи. Але співвідношення газет і журналів різними мовами не є паритетним чи відповідним мовній структурі українського суспільства: російських назв і примірників протягом практично всього періоду незалежності було більше, ніж українських, і їхня частка перевищувала частку російськомовного населення, хай за яким критерієм

вимірювану. Це означає, що багато людей, котрі вважають українську мову рідною або навіть переважно спілкуються нею в повсякденному житті, готові – або мусять, бо багатьох видів видань українською зовсім чи майже немає – читати пресу російською.

Натомість на телебаченні й радіо переважним зразком є поєднання двох мов – не тільки в межах одного телеканалу чи радіостанції, де програми однією мовою чергуються з програмами іншою, а й у межах багатьох окремих продуктів: ток-шоу, випусків новин, рекламних блоків чи навіть кліпів. Зокрема, в новинних сюжетах здебільшого подають без перекладу аудіовізуальні цитати (“синхроні²), в яких політики, експерти чи “люди з вулиці” говорять іншою мовою, ніж уживана в сюжеті й випуску загалом. Винятком стала запроваджена 2005 року практика перекладання російськомовних “синхронів” у новинах Першого національного телеканалу, що її багато журналістів вітали²², але жоден інший теле- чи радіомовник не наслідував. У ток-шоу нерідко хтось із гостей (часом навіть більшість) говорять іншою мовою, ніж ведучі, а в деяких випадках і самі ведучі говорять різними мовами: один (чи одна) українською, а інший (інша) російською²³. Ці практики припускають і водночас накидають *зрозумілість* обох мов для всіх членів суспільства, а не тільки для тих людей, які вважають відповідну мову рідною або надають їй перевагу в повсякденному житті. Ба більше, вони сприяють натуралізації уявлення про *прийнятність* обох мов, а отже, про двомовність усього суспільства – не в сенсі існування в ньому двох одномовних частин, а в сенсі поєднання двох мовних лояльностей в ідентичності кожного члена.

Інший важливий складник ідеологічного впливу нормалізації медійної двомовності пов’язаний із подвійною роллю російської мови: як мови частини населення України та як мови Росії. Утвердження нормальності майже необмеженого вживання цієї мови в українських медіях означає можливість безперешкодного та неадаптованого використання імпортованих із Росії медійних продуктів, а отже, й нормалізації їхнього

ідеологічно навантаженого змісту. Заповнюючи ефір або шпальти російськими продуктами, українські медійники припускають і утверджують також прийнятність для української аудиторії ідеології російської держави й еліт, досить відмінних від ідеології їхніх українських відповідників. Особливого розмаху набула ця практика на телебаченні, зокрема через високу вартість виробництва якісного телепродукту й порівняну складність перекладу іншомовних програм. Купувати російські фільми та програми (або продукувати їх разом із російськими партнерами, що платять більшу частину грошей і за це мають вирішальний вплив на зміст продукту) українським телеканалам дешевше, ніж виробляти їх самим; водночас велика популярність більшості таких фільмів і програм показує ринкову доцільність цього вибору. Як наслідок, у багатьох жанрах українських продуктів немає взагалі, а нішу вітчизняного продукту займають російські, що таким чином дістають можливість набагато більшого ідеологічного впливу на українську аудиторію, ніж західні фільми й програми про явно чуже життя. З одного боку, ідентифікація глядачів із контекстом і героями таких продуктів, окреслених у рекламно-інформаційному дискурсі як “наші”, сприяє засвоєнню ідеології культурно-цивілізаційної спільності України й Росії; з іншого, мова й культура тих героїв і контексту представляє гадану спільноту як суто російську²⁴. Таким чином, імперська ідеологія цих продуктів підважує вплив громадянського й етнокультурного націоналізму, втілюваного в різних українських дискурсах і практиках, зокрема й деяких медійних. Можна сказати, що нормалізація сформованої імперією потреби українських громадян *споживати* інформацію та розваги російською мовою обернулася накиданням потреби й далі бодай почасти *належати* до імперії. Або, в термінах мовних ідеологій, що успішне застосування до російської мови ідеології розуміння відкрило шлях до не менш успішного застосування ідеології ідентифікації.

Сукупний вплив розглянутих вище медійних практик можна окреслити як утілення центристської ідеології щодо

мововжитку, яка нормалізує водночас і символічний пріоритет української мови, й практичну рівність і взаємозамінність двох уживаних у країні мов. Мало того, не обговорюючи питання про сумісність двох аспектів гаданої/твореної нормальності й не представляючи різноманітності досвіду й уявлень окремих осіб і груп, медії притлумлюють загальну значущість мовних проблем. Чільне місце вказаних практик у мовному дискурсі медій, зумовлене пануванням центристської ідеології в медійному дискурсі загалом, робить їх важливим чинником, що впливає на суспільні уявлення про мову та мововжиток. Оскільки я не вивчав сприймання медійних практик, то про їхній суспільний вплив можу тільки висловлювати припущення, які належить перевіряти в дальших дослідженнях.

На мою думку, ці практики, з одного боку, посприяли прийнятності української мови в багатьох суспільних ділянках, де на час розпаду СРСР єдиною нормальною мовою для більшості населення була російська, й водночас зробили істотний внесок у поразку радикальної націоналістичної стратегії повної делегітимації більш ніж меншинного вжитку російської мови. З другого боку, нормалізація по суті необмеженої присутності російської мови означає марнування наданої незалежністю влади й елітам нагоди стимулювати опанування й дедалі активніше вживання переважною більшістю громадян української мови та зробити її — разом із розвитком пов'язаної з нею культури — важливим ресурсом постімперської емансипації та модернізації. Це обертається консервуванням радянської й/або засвоєнням нової російської культури, а отже, помітним впливом відбитих у них ідеологій, що ставлять позаімперське буття України під сумнів, сприяючи таким чином дезорієнтації й аномії в суспільстві. Крім того, замовчування мовної проблеми перешкоджає публічній дискусії між прибічниками різних способів її розв'язання, тож держава й суспільство не мають обґрунтованих пропозицій і авторитетних оцінок та й не надто усвідомлюють саму потребу якихось кроків у ділянці, проблемність якої медії разом із владою переважно заперечують. Нарешті,

відмова від проблематизації мотивів вибору поміж двома нормальними мовами неявно делегитимує різноманітні уявлення, почуття та дії окремих осіб і груп у приватній чи публічній сфері – весь спектр висловлення й утілення мовних ідеологій, за винятком мовчазної підтримки панівних амбівалентних настанов. А це перешкоджає сприйманню мововжитку в термінах прав і закону, покликаною їх окреслювати й гарантувати. Інакше кажучи, медійний дискурс сприяє суспільній інтеграції та стабільності, але шкодить демократії.

¹ Woolard K. Language ideology: Issues and approaches // Pragmatics. – 1992. – Vol. 2. – No. 3. – P. 237.

² Ibid.

³ Woolard K. A., Schieffelin B. A. Language ideology // Annual Review of Anthropology. – 1994. – Vol. 23. – No. 1. – P. 58.

⁴ Докладніше див.: Кулик В. “Творення здорового глузду” в сучасному українському дискурсі з мовно-етнічних проблем. // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 24. – С. 221–222.

⁵ Fairclough N. Language and Power. – London, New York, 1989. – P. 77.

⁶ Billig M., Sabucedo J.M. Rhetorical and Ideological Dimensions of Common Sense // The Status of Common Sense in Psychology. / Ed. by J. Siegfried. – Norwood, 1994. – P. 127.

⁷ Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge, 1992. – P. 92.

⁸ Link J. Versuch über den Normalismus: Wie Normalität produziert wird. – 2. Aufl. – Opladen, Wiesbaden, 1999. Це тлумачення може не збігатися з популярним уявленням про нормальне, яке в деяких випадках має нормативний сенс, тобто стосується не того, що є в даній ситуації звичним, а того, що має бути. Пор.: Rausing S. History, Memory and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm. – Oxford, 2004. – P. 36.

⁹ Woolard K. A., Schieffelin B. A. Language ideology. – P. 55.

¹⁰ Уявлення щодо мововжитку стосується передусім публічної сфери, яку вважають предметом суспільного інтересу й, отже, правомірного державного регулювання. Але з огляду на зв'язок між уявленнями про вартість певної мови та її належний обсяг уживання, вартісніші мови стають для носіїв цих уявлень більш гідними вживання й у приватному житті.

¹¹ Див. наприклад: Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. – Ithaca, 2005. – Chap. 4; Bernsand N. Othering Surzhyk in Implicit Metalinguistic Discourse // History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus. / Ed. by B. Törnquist-Plewa. – Malmö, 2006. – P. 77–115.

Див., наприклад: *Gitlin T.* Prime time ideology: The hegemonic process in television entertainment // *Social Problems*. – 1979. – Vol. 26. – No. 3. – P. 251–266; *Hall S.* A world at one with itself // *The Manufacture of News: Social Problems, Deviance and the Mass Media.* / Ed. by *S. Cohen, J. Young.* – London, Beverley Hills, 1981. – P. 147–156; *Fairclough N.* *Media Discourse.* – London, 1995.

¹³ Це неявне відтворювання в медійному дискурсі національної ідентичності й поміркованих (“банальних”) націоналістичних настанов найкраще показано в праці Майкла Біліга: *Billig M.* *Banal Nationalism.* – London, 1995 (особливо розд. 5).

¹⁴ Див., наприклад: *Blommaert J., Verschueren J.* The role of language in European nationalist ideologies. // *Pragmatics.* – 1992. – Vol. 2. – No. 3. – P. 355–375.

¹⁵ Обмеження медійного вжитку нестандартних мовних різновидів має місце й у тих країнах, де медійна аудиторія ці різновиди активно вживає, як-от у випадку греко-кіпрського діалекту, що ним послуговується в усному мовленні більшість греків-кіпріотів. Див.: *Pavlou P.* Greek dialect use in the mass media in Cyprus. // *International Journal of the Sociology of Language.* – 2004. – Vol. 168. – P. 101–118.

¹⁶ Пор.: *Spitulnik D.* Radio time sharing and the negotiation of linguistic pluralism in Zambia // *Pragmatics.* – 1992. – Vol. 2. – Pt. 3. – P. 335–354.

¹⁷ Докладніше див.: *Кулик В.* Мова про мову: нормалізація амбівалентности. Ч. 1. Країни та “центр”. // *Критика.* – 2004. – Ч. 5. – С. 19–22.

¹⁸ Про цей комплекс див.: *Kulyk V.* Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse // *Ethnic and Racial Studies.* – 2006. – Vol. 29. – No. 2. – P. 287–292.

¹⁹ *Ibid.* – P. 297–304; *Кулик В.* Мова про мову.. – С. 22–24. Зміну позиції частини центристів у питанні про офіційний статус російської мови напередодні виборів 2004 року можна тлумачити як відступ від центрizmu в бік русофонної ідеології, який із певними модифікаціями зберігається й досі. Хоч як парадоксально, прибічник підвищення ролі української мови Віктор Ющенко в своєму передвиборному дискурсі з мовного питання був ближчий до “класичного” амбівалентного центрizmu, ніж прибічник збереження мовного статус-кво Віктор Янукович.

²⁰ *Billig M.* *Banal Nationalism.* – Chap. 5.

²¹ Див., наприклад: *Mc Cullagh C.* *Media Power: A Sociological Introduction.* – New York, 2002. – P. 27.

²² Див. опитування на інтернет-сайті “Телекритика”, 21.07.2005.

²³ Докладніше див.: *Bilaniuk L.* *Contested Tongues...* – Chap. 6.

²⁴ Мало того, нормалізація російської як головної мови “наших” продуктів створила передумови для російськомовності суто українських медійних продуктів, що останнім часом почали конкурувати з російськими аналогами за ринки цих двох та інших пострадянських країн.

III. УКРАЇНА І СВІТ

Лісничук Олесь

РОСІЯ І УКРАЇНА – ДВІ АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ НОВІТНІХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Свою відому метафору “Україна – не Росія” колишній український Президент Леонід Кучма парадоксально озвучив саме в той період, коли владна еліта України досить чітко орієнтувалася на російську суспільно-політичну модель, а також, при цьому, за неофіційною, але надалі підтвердженою інформацією користувалася послугами політичних консультантів і технологів з РФ. Однак саме в цій ситуації Л.Кучма, можливо, не навмисне, але підтвердив помітні розбіжності у функціонуванні українського і російського варіантів “регульованих демократій”, а якщо без евфемізмів, то – варіантів пострадянського авторитаризму.

Підстави говорити про значну тотожність базових векторів суспільно-політичного розвитку України і Росії були до 2000 року. Це саме та межа, коли почалося перебудування Росії ельцинської в Росію путінську. Це саме та межа, коли внаслідок “касетного скандалу” і наступної масштабної політичної кризи в Україні було фактично зруйновано перспективу остаточної кристалізації міцного і стабільного режиму авторитарного правління, персоніфікованого в особі Л.Кучми.

Навіть у період, що може претендувати на назву “класичного кучмізму” і який припадає приблизно на другу половину 2001 – першу половину 2004 рр., політична модель України на функціональному рівні мала серйозні відмінності

від політичних режимів своїх партнерів по ЄЄП. На відміну і від Білорусі, і від Казахстану, і від, власне, Росії, в Україні спостерегалися:

- реальна опозиція, політична вага якої зростала;
- досить інтенсивна політична конкуренція, відсутність монолітної єдності владної еліти;
- стабільно низький рівень підтримки діючої влади в соціумі;
- зростання політичного потенціалу громадянського суспільства;
- відсутність, незважаючи на відповідні домагання, повної монополії владних еліт в інформаційному просторі.

До важливих особливостей тодішнього українського політичного режиму можна віднести також інтенсивну експлуатацію *чинників зовнішнього походження*.

З одного боку, йдеться про т.зв. *“європейський вибір”* – комплекс риторики, що оголошував принципову прихильність українського керівництва до інтеграції країни в європейські та євроатлантичні структури. Метою цієї риторики було утримання зовнішньополітичної легітимності режиму на тлі внутрішньої проавторитарної поведінки влади, політичних криз в країні і, зрештою, падіння легітимності внутрішньої.

Іншим зовнішньополітичним чинником був, відповідно, *російський*, який переважно означав неформальні домовленості про підтримку владними елітами Росії українського керівництва, в тому числі і в процесі очікуваної в майбутньому зміни Президента. В останній рік каденції Л.Кучми цей чинник практично *“натуралізувався”*: із формального зовнішнього набув ознак майже внутрішнього. Мається на увазі, що потреба в ньому для тодішнього українського керівництва та досягнута інтенсивність його застосування були настільки високими, що перетворювали практику російської підтримки в практику *російської присутності* в українській політиці і владі.

Повертаючись до зіставлення трендів політичного розвитку України і Росії в перші роки нинішнього десятиліття,

варто відзначити, що в ці роки в Росії, на противагу Україні, почали превалювати спроби організації оновленою владною елітою стабілізації політичних та соціально-економічних процесів через централізацію процесів прийняття рішень, ієрархізацію рівнів політичного та адміністративного управління, витіснення з політичного простору суспільно резонансних конфліктів.

У той же час в Україні поступово синтезувався інший тренд, який включав у себе диверсифікацію політичного простору, урізноманітнення головних політичних процесів, зростання присутності в них рівня конкурентності, загострення міжелітних конфліктів, послідовне долучення до них активних частин соціуму.

Ці тренди загалом знайшли свій розвиток і посилення в Україні в процесах, пов'язаних з “помаранчевою революцією” та у Росії в реагуванні на український революційний досвід.

При цьому в Російській Федерації і в публічному політичному дискурсі, і в свідомості владних еліт, і, значною мірою, на рівні професійних політологічних рефлексій домінує інтерпретація сучасних трансформаційних процесів як в Росії, так і в Україні саме як *реалізації певного проекту*, як цілеспрямованої планомірної діяльності розробників та реалізаторів деякого плану суспільно-політичних змін. Таким чином не тільки постулюється, але й ідеалізується роль у виробництві і здійсненні таких проектів їх офіційних чи тіньових авторів.

Досить промовистим є те, що подібна логіка активно використовується не лише в публіцистичному дискурсі, не тільки різноплановими політичними коментаторами, але й набула поширення в середовищі російської академічної політичної науки. Цей підхід активно застосовується для тлумачення феномена “помаранчевої революції”.

Візьмемо для прикладу текст відомого російського дослідника О.Галкіна, доктора історичних наук, професора, головного наукового співробітника Інституту соціології РАН¹. Статтю цього вченого присвячено проблемам глобалізації, але

знайшлося там місце й для т. зв. “кольорових революцій”, зокрема й для української “помаранчевої”.

О.Галкін називає низку внутрішніх факторів, які він розуміє як *передумови* революційних криз. Це – високий рівень суспільного незадоволення, слабкість та корумпованість політичної влади, розкол у правлячій елітній групі, наявність впливової сили, що може запропонувати альтернативу, наявність “розкрученого” харизматичного лідера. З цими тезами можна загалом погодитися, хоча варто визнати, що ними спектр передумов та, більше того, *причин*, як мінімум, “помаранчевої революції” не вичерпується.

Втім, далі акцент робиться на ролі “деяких закордонних сил”. А вже через кілька абзаців, де ці “зовнішні сили” пов’язуються з глобалізацією, відбувається редуція українського, грузинського та киргизького революційних досвідів (в останньому випадку все ж уточнюється, що то була “напівреволюція”) до військових переворотів, що відбувалися в ХІХ столітті в Латинській Америці.

Наведені тези, як здається, по-перше, є *репрезентативними* (в тому самому числі журналу знайдемо схожі інтерпретації), по-друге, *симптоматичними*.

Загалом, російські політологи і публіцисти доклали не менше (а, може, й більше) зусиль, щоб концептуалізувати явище “кольорових революцій”, ніж політологи та аналітики країн, в яких ці події мали місце.

Як видно, серед іншого, з наведеної статті О.Галкіна, витворений зусиллями російських авторів концепт “кольорових революцій” тримається на кількох головних підходах.

По-перше, “кольорові революції” розглядаються як проект *закордонний*, західний (читай – американський)², що лише успішно використовує внутрішні передумови в країнах його застосування.

По-друге, “кольорові революції” в різних країнах тлумачаться як *модифікації* одного й того ж проекту.

По-третє, *роль* самої *Росії* в революційних кризах або залишається без уваги, або мінімалізується.

По-четверте, на *продемократичний характер* антивладних виступів увага теж не звертається, а масові протести часто оцінюються як *охлократичні*.

На наш погляд, присутність подібних установок в тлумаченні конкретного феномена “помаранчевої революції” не тільки не сприяє його тверезому аналізу, але й веде до сутнісних перекручень у його розумінні.

Залишаючи “за дужками” тезу про зовнішню (американську) зумовленість, яка вже була в досталь дискутованою і вже знайшла багато переконливих контраргументів, хотілося б висловити свої заперечення щодо іншого складника теорії “кольорових революцій”. На нашу думку, спільний знаменник під революційними процесами в Україні, Грузії і Киргизстані дуже умовний, а саме поняття “кольорові революції” є більше метафоричним, ніж аналітичним.

Безумовно, в результативних протестних акціях у трьох пострадянських країнах було багато подібного. В українському і грузинському випадках таких перетинань значно більше, в тому числі й на сутнісному рівні. У той же час внутрішні умови та передумови криз, що викликали повалення попередніх владних еліт, рушійні сили та їх мотивації, безпосередні катализатори в цих процесах були далеко не тотожними.

Як би хто не схилявся до версії про “спецпроектне” розгортання “помаранчевої революції”, але він повинен рахуватися з тим, що ще весною 2004 року (а то й пізніше) “грузинський сценарій” як у дискурсі опозиції, так і влади розглядався як малореальний.

Кілька подій, що відбулися вже перед початком, а то й в перші місяці кампанії, стрімко посилили громадянське пробудження в країні, націленість на солідарні протестні дії. Назвемо кілька:

- висунення В.Януковича як кандидата в офіційні наступники Л.Кучми, який виявився кандидатом, деконсолідуючим як суспільство, так і еліти, в тому числі і близькі до влади;
- численні приклади силового чи маніпулятивного “просування” “кандидата від влади”, фактичне його нав’язування виборцям;

- мобілізуюча роль технології “помаранчевої хвилі”;
- отруєння опозиційного кандидата в Президента В.Юшенка тощо.

Внаслідок силового впливу з боку влади провокувався суспільний протест, який, зрештою, став непрогнозованим (можливо, нерозрахованим) і, значною мірою, самоорганізованим, зростаючим лавиноподібно. Саме цей протест, його масштаби та показники уможливили київський Майдан та його аналоги в більшості регіонів країни, а не спеціально підготовлені і реалізовані сценарії якихось сторонніх авторів.

Специфікою “помаранчевої революції”, порівняно з кризами в Грузії та Киргиз стані, можна вважати те, що принципово важливим суб’єктом українських подій був середній клас, широкі прошарки вітчизняної буржуазії, малого й середнього бізнесу, середовища громадянського суспільства.

Отже, признаючи організовану підготовку до протестних акцій політичної опозиції, тим не менше відзначимо як одну із найважливіших тенденцій, виявлених “помаранчевою революцією”, *здатність широких суспільних груп до самоорганізації в рамках солідарної колективної політичної дії*. Вибори-2006 та події після них продемонстрували, що цей потенціал не витратився за постреволюційні місяці, хоча й став пасивнішим у своїх виявах. Завдяки його збереженню в політичному просторі підтримується висока конкурентність. Саме ця *конкурентність*, поряд із значною *лібералізацією діяльності СМІ* та проведеними в цілому *демократично парламентськими виборами* можна вважати за головні на сьогодні наявні *реальні здобутки “помаранчевої революції”*.

Висока конкурентність політичного середовища як властивість сучасної політичної моделі України, як і дві інші, є передумовою утвердження більш зрілих форм демократії. Одночасно вона може бути і викликом для демократичної перспективи в Україні.

Політична конкуренція в Україні сьогодні має складну структуру, верхнім рівнем якої є підтвержене і недавніми

виборами розмежування політичних симпатій на електоральній мапі поміж Заходом, Центром та Сходом і Півднем країни. В той же час, основні протиріччя спостерігаються на рівні еліт і розкол країни, про який більше говорять за її межами, є, до певної міри “нав’язаним” суспільству політикумом – політизація реально наявних відмінностей між різними регіонами відбулася внаслідок ставки на технологічні прийоми політичної боротьби. Для самої природи і змісту боротьби за владу в 2004 р. актуалізовані нею регіональні відмінності мали вторинне значення. Своя ж, і доволі значна диференціація спостерігається і в політичних таборах, що спираються на якийсь із названих регіональних електоральних сегментів.

Початок дії на практиці змін до Конституції країни різко посилює попит на здатність політичних еліт до результативних переговорів, узгодження своїх групових інтересів з інтересами іншими для кооперативної взаємодії в політичному процесі. Якщо хочете, це можна вважати справжнім тестом на професійну придатність лідерів політичних сил, їх клієнтел – різноманітних “ближніх кіл” і “команд”.

Очевидно, відчуваючи потенційні складнощі в цій царині, українські політичний та медійний дискурси під час останньої виборчої кампанії уважно реагували на проблему творення парламентської коаліції у Верховній Раді нового, п’ятого скликання. За останній місяць перед виборами, спостерігаючи за публічною активністю представників лідерів виборчої кампанії та її висвітлення в ЗМІ, могло скластися враження, що в країні вже відбувається формування правлячої коаліції, а не власне парламентський виборчий процес. На інститут правлячої коаліції покладається багато і, насправді, багато від неї залежить. Однак, на наш погляд, формат майбутньої коаліції не є проблемою екзистенційною для перспективи демократичного розвитку в Україні, для становлення реально функціонуючої ефективною моделі демократії.

Зважаючи на актуальність проблеми розколу країни, серед усіх можливих варіантів парламентської коаліції, на наш

погляд, продуктивним, щонайменше для відкритого і неупередженого обговорення, міг би стати варіант справжньої великої коаліції – коаліції, до участі в якій були б запрошені всі переможці парламентських виборів.

Доцільність в такій коаліції мала б сенс, якби її учасники узгодили курс на тимчасову імплементацію в Україні механізмів демократії *консоціативного, співгромадського типу*. При цьому важливим було б знайти оптимальне залучення й інших елементів такого типу демократії – права взаємного вето, пропорційного представництва електоральних сегментів у центральних та регіональних органах влади тощо.

Це та практика, яка б могла б бути застосованою на певний стабілізуючий політичний період, головним імперативом тут міг би стати пошук та підтримання консенсусу в елітах з наступним перенесенням його на суспільство.

Навіть резонансне обговорення такого варіанту саме сьогодні мало б сенс для, можливо, більш ретельного погляду на можливості *консоціативної демократії* в Україні в майбутньому, у разі якщо регіональні протиріччя законсервують і зберігатимуть високу політизацію.

Однак в післявиборчий період у політичному дискурсі місце великої коаліції зайняв образ “широкої коаліції”. Різниця між цими категоріями виявилася не лише на рівні звучання, але й набула характеру семантичних відмінностей. “Широка коаліція” мислилася попри офіційну публічну риторіку і її адептами, і її критиками не більше, ніж доповнений варіант “коаліції, що мінімально перемагає”. Тобто, коаліційного утворення, яке згідно з В.Райкером, має бути “настільки велике, щоб бути достатнім для перемоги і не більше того”³. Проект “широкої коаліції” передбачає розвиток “мінімально необхідної коаліції” (за результатами створення якої формується уряд) до парламентського альянсу понад 300 мандатів, тобто конституційної більшості. Останнє необхідне для більшої концентрації влади формальним та реальним керівництвом коаліції, а не для розширення базового консенсусу, як те передбачає практика великої коаліції.

Ідея “Універсалу національної єдності” була значно ближчою до духу консолідації. Втім, “Універсал”, не будучи підкріплений реальними механізмами взаємодії між окремими фрагментами еліт, дуже швидко втратив свій нормативний потенціал і набув символічного статусу.

Враховуючи те, консідаційна модель у ближчій перспективі навряд чи буде використана, та й після посилення парламентариської складової політичної системи висока конкурентність політичного середовища в Україні буде зберігатися. Є підстави прогнозувати, що ця конкурентність буде утримуватися в межах відносної демократичної рівноправності. Проте в наступний політичний період, очевидно, значний вплив і активне застосування збережуть тіньові, непублічні практики, через які головним чином і буде розвиватися самоорганізація політичної конкуренції.

Однак саме в самоорганізованій конкурентності, на нашу думку, і полягає головна відмінність української моделі політичного розвитку від моделі розвитку сьогоденної Росії, де реалізується курс на вилучення публічних, електорально орієнтованих виявів стратифікації політичного класу. В то й же час конкурентній моделі української політики бракує *стабільності і прогнозованості*, тоді як для *моноцентричної російської* вже найближчим часом *організований дефіцит реальної конкуренції* може стати серйозним викликом.

¹ Галкин А. Глобализация и политические потрясения XXI века. – Политические исследования. – 2005. – № 4. – С. 68–69.

² В інтерпретації відповідного українського досвіду найбільш показово є: Афанасьева Е. Государство или революция? – М.: “Европа”, 2005.

³ Riker W. The Entry of Games Theory into Political Science // Toward a History of Game Theory. – Ed. By E. Weintraub. Durham, London: Duke University Press, 1992. – P. 218.

Гнатюк Тетяна

УГОДА ПРО РЕАДМІСІЮ З ЄС ЯК ВИКЛИК ДЛЯ УКРАЇНИ

Результати самміту Україна-ЄС, що відбувся 27 жовтня 2006 р. у м. Гельсінкі (Фінляндія), стали новим важливим кроком у співробітництві між Європейським Союзом та Україною в питаннях міграційної політики. Завершення переговорів та парафування (тобто візування кожної сторінки) угоди між Україною та ЄС про реадмісію поставили, серед іншого, питання щодо можливостей виконання Україною положень даної угоди на фінансовому, технічному та організаційному рівнях.

Різні аспекти, пов'язані з угодами про реадмісію, порушують у своїх працях як іноземні, так і українські науковці, серед яких П.Сталкер, С.Ангенендт, Г.Оррен, П.Казміркевич, О.Малиновська, В.Чумак, Н.Шаповалова, Т.Силіна та інші. Однак у світлі вищезазначених подій доцільним видається аналіз ситуації, з якою Україна підходить до підписання і ратифікації угоди про реадмісію з Європейським Союзом.

Наслідком обмежувальної політики Європейського Союзу щодо іммігрантів у 90-ті рр. ХХ ст. стало зростання кількості нелегальних мігрантів, які прагнуть будь-якою ціною і засобами дістатися країн ЄС.

Хоча точну кількість нелегальних мігрантів в ЄС важко підрахувати, австрійський дослідник Д.Відгрен на основі аналізу даних прикордонних служб дійшов висновку, що в середині 90-х рр. 250–350 тис. нелегалів кожного року потрапляли до країн ЄС¹. Німецькі дослідники С.Ангенендт і Г.Оррен наводять цифри у 500 тис. нелегальних мігрантів, які перетинали кордони ЄС щороку на початку ХІХ ст.².

Боротьба з нелегальною міграцією є одним з основних напрямів спільної європейської політики у сфері міграції.

Експерти міжнародної агенції “Human Rights Watch”³ вважають політику ЄС у зазначеній сфері політикою “екстерналізації”, що спрямована на утримання мігрантів та пошукачів притулку подалі від самого Європейського Союзу. Вона проявляється у перенесенні уваги на країни походження та транзиту іммігрантів з тим, щоб перетворити їх на країни призначення, утримання і забезпечення процесу надання притулку, статусу біженця тощо.

Зовнішній вимір сучасної європейської політики притулку та міграції має кілька компонентів, серед яких:

1. відмова у прийнятті осіб, що прибувають з країн, визначених як “безпечні країни походження”, або з території “третіх безпечних країн”;

2. відмова у прийнятті осіб, які прагнуть дістатися території ЄС морем;

3. завершення підписання угод про реадмісію з країнами поза ЄС, за якими країни транзиту погоджуються приймати назад з території Європейського Союзу мігрантів та пошукачів притулку, які прямували до ЄС;

4. підтримка укріплення кордонів та створення можливостей для затримання іммігрантів в країнах транзиту, що межують з ЄС⁴.

На сьогодні два останні пункти є напрямками активної співпраці між Україною і ЄС. Так, підписана Комісаром Європейського Союзу Б. Ферреро-Вальднер та міністром закордонних справ України Б.Тарасюком (але ще не ратифікована Верховною Радою України) угода про реадмісію встановлює чіткі зобов'язання та процедури для органів влади як України, так і відповідних країн ЄС щодо того, коли і яким чином мають бути повернуті особи, які незаконно проживають на їх території. Ці зобов'язання поширюються на громадян України, країн ЄС, третіх країн і осіб без громадянства. Угода містить необхідні заходи безпеки щодо захисту даних та захисту фундаментальних прав людини⁵.

На думку експертів “Human Rights Watch”⁶, прагнення Європейського Союзу “забезпечити необхідний захист та надійне вирішення проблем тих, хто потребує міжнародного

захисту, якомога швидше та ближче до країни походження” призводить до того, що статус безпечних країн надається країнам, які не мають змоги впоратися з нелегальними мігрантами на своїй території і забезпечити їм визначені міжнародними нормами умови перебування та утримання. Такі країни не мають технічних, фінансових та логістичних можливостей для здійснення необхідної ідентифікації іммігранта, утримання, повернення до країни походження, а також забезпечити повну і справедливую процедуру надання притулку.

Українська держава наразі, на думку автора, не має можливостей для виконання положень угоди про реадмісію з Європейським Союзом виходячи з кількох причин.

По-перше, в Україні немає єдиного державного органу, який би займався координацією міграційної політики. Проблеми, пов’язані з нелегальною міграцією, вирішує Міністерство внутрішніх справ України, а також Державна прикордонна служба України. Деякі аспекти міграційних процесів підпорядковані Міністерству праці і соціальної політики України, Міністерству охорони здоров’я України, Міністерству зовнішніх справ України, Державному департаментові з питань громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб.

Питаннями легальної міграції, пошукачів притулку та біженців займався Державний комітет України у справах національностей та міграції. Однак у зв’язку з черговою реорганізацією Держкомнацміграції України і створенням на його основі Державного комітету України у справах національностей та релігії⁷, повноваження щодо міграційних питань передаються до міграційних служб, що функціонують як управління та відділи у складі територіальних органів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. У наступному році планується створити міграційну службу України як окремих державний орган.

По-друге, в Україні все ще немає прийнятої концепції міграційної політики, яка б вводила у правове поле і тлумачила основні поняття, що стосуються міграційних процесів, серед яких і поняття нелегальної міграції. Проект відповідного закону

вже кілька років перебуває на доопрацюванні у профільному комітеті Верховної Ради України.

Натомість наявне законодавство України, що стосується нелегальних мігрантів та їх відповідальності за порушення правил перебування на території України, має багато неузгодженостей, правових колізій і в деяких випадках є недієздатним.

Наприклад, у п.3 “Правил в’їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію”, що затверджені Постановою Кабінету Міністрів України № 1074 від 29 грудня 1995 р., міститься суперечливе положення, за яким “іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні, зобов’язані мати паспортний документ, що підтверджує громадянство іноземця та особи без громадянства або посвідчує особу без громадянства...”⁸. Однак особа без громадянства не може розглядатись як громадянин будь-якої держави за визначенням, і, відповідно, в неї не може бути такого паспортного документа. Така неузгодженість призводить до неправомірного притягнення осіб без громадянства до юридичної відповідальності, а також до непорозумінь і виникнення конфліктних ситуацій між представниками закону і негромадянами України. Причина виникнення такої неузгодженості полягає у технічній недбалості, що сталася після внесення змін до відповідної постанови і автоматичної заміни у Правилах всіх слів “іноземець” на слова “іноземець та особа без громадянства”⁹.

Іншим прикладом правової колізії в українському законодавстві є застосування до іноземців та осіб без громадянства адміністративного видворення як міри відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень. Так, ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) серед адміністративних стягнень за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушують правопорядок, передбачає для іноземців та осіб без громадянства адміністративне видворення за межі України¹⁰. Ст. 32 Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” передбачає адміністративне видворення іноземців та осіб без громадянства, якщо вони “...

ухиляються від виїзду після прийняття рішення про видворення, або якщо є обґрунтовані підстави вважати, що вони будуть ухилятися від виїзду”¹¹. На думку В.Колпакова, перша підстава для видворення є порушенням рішень компетентних органів, яким надано право здійснювати контроль за перебуванням іноземців на території України, однак КУпАП не містить статті, яка б кваліфікувала такі дії як адміністративний проступок. Другою підставою для видворення є інформація про майбутню протиправну поведінку. Однак Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” не містить заходів та засобів для пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння. Отже, покарання в Законі встановлюється не за діяння, а за продукт мислення – думки, міркування, помисли. В свою чергу Конституція України гарантує кожному право на свободу думки, переконань і забороняє розцінювати припущення як докази вини. Внаслідок цього застосування до іноземців та осіб без громадянства адміністративного видворення за Законом України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” не є притягненням до адміністративної відповідальності.

В.Колпаков зазначає, що внаслідок колізій адміністративно-деліктних норм КУпАП та Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” юридично необґрунтованими видаються також зазначені в ст. 32 Закону підстави для видворення іноземців та осіб без громадянства за межі України, а саме: дії, що суперечать інтересам гарантування безпеки України чи охорони громадського порядку (діяння, що не відповідають інтересам, не є правопорушеннями в юридичному розумінні) або коли це необхідно для охорони здоров’я (використання зазначеної підстави можливе лише до іноземців, які законно перебувають на території України; нелегальні мігранти повинні нести відповідальність за порушення правил перетинання державного кордону України або перебування на території України), захисту прав і законних інтересів громадян України (поняття “законного інтересу” недостатньо розроблено в українському законодавстві і є дискусійним), або вчинення

у минулому адміністративного правопорушення і виконання адміністративного стягнення чи скоєння злочину та відбуття призначеного покарання (особа, яка відповіла перед державою і суспільством за свою протиправну поведінку, не може зазнавати безпідставного вигнання відповідно до ст. 9 Загальної декларації прав людини; до того ж у цьому Законі не уточнюється термін “вчинення у минулому” і не пов’язується зі ст. 89 Кримінального кодексу “Строки погашення судимості”)¹².

По-третє, українське законодавство є досить ліберальним до нелегальних мігрантів. Відповідно до українського законодавства, а саме – ст. 16 КУПАП, іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України, підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах з громадянами України. В той час як, наприклад, за польським законодавством іноземець, який незаконно перетнув кордон Польщі або знаходиться на території Польщі нелегально, підлягає кримінальній відповідальності¹³.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 203) за проживання без документів, ухилення від виїзду після закінчення терміну перебування, недодержання порядку реєстрації та порушення терміну перебування іноземцями та особами без громадянства передбачає штраф у розмірі від 20 до 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У разі незаконного перетинання державного кордону України ст. 204–1 передбачає або штраф у розмірі від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправні роботи протягом 1 місяця з відрахуванням 20% заробітку, або адміністративний арешт на 15 діб. Якщо ж іноземець або особа без громадянства здійснила протягом року більше ніж один незаконний перетин державного кордону України, то штраф зростає до 100–200 неоподатковуваних мінімумів, а виправні роботи до 2 місяців¹⁴. Враховуючи те, що у переважній більшості нелегалів немає грошей, то покарання може бути у вигляді адміністративного арешту або попередження.

Торкаючись питання арешту та утримання нелегалів під вартою, постає ще одна проблема: в Україні функціонує лише

один пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні. Це пункт “Павшино” у Закарпатській області.

На думку колишнього міністра МВС України Ю.Луценка, в Україні немає жодного придатного і юридично оформленого пункту утримання нелегалів. На утримання 400 осіб, які зараз перебувають у пункті “Павшино”, виділяється лише 2 тис. гривень на день. Фінансування пункту здійснюється за рахунок Державної прикордонної служби України та благодійних організацій¹⁵.

На думку В.Чумака та Н.Шаповалової, серед основних причин невідповідності умов перебування (умови життя, гігієна, харчування) у “Павшино” міжнародним стандартам є відсутність чіткого підпорядкування пункту певній установі, внаслідок чого він не отримує окремого бюджетного фінансування. Друга причина полягає у значному перенаселенні пункту “Павшино”, який розрахований на 150 осіб. Навесні і влітку, коли зазвичай збільшується чисельність транзитних нелегальних мігрантів в Україні, кількість затриманих у пункті може коливатися від 450 до 700 осіб¹⁶.

В Україні на кошти Європейської Комісії передбачається спорудити ще два центри утримання нелегалів (кожен на 500 осіб) у Волинській та Чернігівській областях. До того ж за пропозицією української сторони Європейська Комісія погодилася додати до тексту проекту Угоди між Україною та ЄС про рєадмісію декларацію щодо надання Україні технічної та фінансової допомоги для реалізації зазначеної угоди та визначення цього напрямку одним з пріоритетних у співробітництві з Україною¹⁷.

На думку експертів¹⁸, побудова пункту утримання у Волинській області є нелогічною, оскільки основний потік нелегалів проходить через Закарпатську та Львівську області. Більше того, спорудження пунктів для розміщення ще 1000 нелегалів не зможе бути адекватним вирішенням проблеми після ратифікації угоди про рєадмісію з ЄС, оскільки передбачається зростання кількості нелегальних іммігрантів до 20 тис. осіб щорічно, з яких приблизно 30% будуть потребувати довготермінового утримання.

Проте, незважаючи на наявні недоліки, умови утримання затриманих нелегалів у пункті “Павшино” є більш гуманними, ніж у польських центрах. Так, затримані у “Павшино” мають змогу перебувати на відкритому повітрі, робити міжнародні дзвінки та спілкуватися з іншими нелегалами на території пункту.

Польські центри для затриманих нелегалів поділяються на два типи. До першого типу належить відкритий центр затримання, де нелегалам дозволяється вільно переміщуватися територією центру і вони не зачинені у камерах. На даний момент у Польщі є лише один такий центр, що розташований поблизу Варшави у м. Лешновола. У разі порушення правил цього центру нелегали переправляються до центрів іншого типу на зразок в'язниць. Таких центрів у Польщі більше 10 і вони розташовані на території прикордонної служби або у поліцейських дільницях. В усіх центрах затриманим особам не дозволяється виходити назовні більше ніж на 1 годину в день. Така умова є предметом серйозної критики з боку Комітету Ради Європи із запобігання тортурам¹⁹.

Проектом Угоди між Україною та ЄС про реадмісію передбачено дворічне відтермінування дії положень, що стосуються прийому-передачі громадян третіх держав та осіб без громадянства²⁰. Крім того, що такі заходи пов'язані з прагненням української держави технічно підготуватися до втілення положень угоди, це дає можливість Україні захистити свої східні кордони через підписання подібних угод про реадмісію з Росією та Білоруссю, через території яких до України потрапляє найбільша кількість нелегальних мігрантів.

Домовитися з Росією про підготовку документа про реадмісію Україна намагалася ще на початку 90-х рр. минулого століття. Однак лише у 2002 р. росіяни погодилися на обговорення цього питання²¹.

Підготовлений у травні 2005 р. проект українсько-російської угоди про реадмісію викликав найбільші суперечки з боку Росії щодо статті 4, в якій йшлося про приймання і передачу громадян третіх держав та осіб без громадянства. Російська

сторона пропонувала цей пункт зробити предметом додаткової угоди, а в наявному договорі обмежитися поверненням і прийманням громадян України і Росії. Для вирішення конфлікту було запропоновано відстрочити дію ст. 4 після підписання договору²². У лютому 2006 р. на чергових консульських переговорах у Москві було узгоджено текст двосторонньої угоди про реадмісію між Україною і Росією, в якому зазначено, що стаття про передачу громадян третіх країн набирає чинності через 3 роки після набрання чинності самої угоди²³. 25 жовтня 2006 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено проект Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про реадмісію і уповноважено міністра внутрішніх справ підписати її².

Від успіху України у підписанні угоди про реадмісію з Росією буде залежати й підписання відповідної угоди з Білоруссю. Хоча проект українсько-білоруської угоди про реадмісію був підготовлений ще у 1998 р., білоруське керівництво чітко пов'язує її підписання з укладанням угоди між Україною і Росією²⁵.

Враховуючи незахищеність східних кордонів України від потоків нелегальних мігрантів, в українській пресі останнім часом лунають побоювання щодо можливого перетворення України на “міграційний відстійник” після набуття чинності угоди про реадмісію з ЄС.

На думку В.Чумака, можливими є кілька варіантів розвитку подій. Якщо Україна не матиме відповідних угод про реадмісію з країнами походження нелегалів (Китай, держави Центральної та Південно-Східної Азії), є ризик того, що вони “осядуть” на території України. Однак, можливо, нелегальні мігранти прокладатимуть шляхи тими країнами, які не мають домовленостей про реадмісію з Європейським Союзом. Ще одним варіантом є приклад співпраці у цій сфері Німеччини і Польщі, де Німеччина взяла на себе витрати щодо утримання та переправлення нелегалів, а Польща опікується ідентифікацією та юридичним оформленням повернення мігрантів до країн походження. Таку саму схему співпраці пропонує Польща Україні²⁶. Однак, як зазначає П.Казміркевич²⁷, у коротко- та

середньостроковому періоді найбільше виграють від угод про реадмісію країни відправлення нелегальних мігрантів.

У звіті про дослідження “Польський досвід щодо підготовки, переговорів і запровадження угоди про реадмісію з країнами-членами ЄС” зазначається, що у перші роки дії угод про реадмісію із сусідніми країнами найдієвішою була реадмісія громадян країн СНД, а найскладнішою – громадян з країн Південної Азії.

Серед основних проблем, з якими зіткнулася Польща після набуття чинності угод про реадмісію, були затримання у розгляді заяв громадян з небезпечних країн походження чи зі складним маршрутом повернення (наприклад, громадяни Шрі-Ланки, Іраку, Афганістану); необхідність у перекладачах, адже великі групи нелегальних мігрантів з Південної Азії не розмовляли європейськими мовами; переповнення центрів утримання нелегалів; необхідність створення умов для утримання жінок з дітьми, а також неповнолітніх іноземців; необхідність у додаткових інвестиціях в інфраструктуру, що не були передбачені офіційними документами чи угодами тощо²⁸.

Отже, розпочавши процес підписання і ратифікації угоди про реадмісію з Європейським Союзом, Україна постала перед складним завданням – за два роки до набуття чинності угоди забезпечити захист своїх національних інтересів і не перетворитися на міграційну буферну зону для ЄС.

Враховуючи наявні проблеми, для успішного виконання цього завдання потрібно, по-перше, переглянути українське законодавство щодо нелегальних мігрантів і зробити його дієвим, виправивши наявні неузгодженості та колізії.

По-друге, підписати на прийнятних для української держави умовах відповідні угоди про реадмісію з країнами, через які на територію України потрапляє основна кількість нелегальних мігрантів, а саме – з Росією та Білоруссю. Бажаним також є укладання угод про повернення з країнами походження нелегальних мігрантів, які прямують до ЄС через територію України (передусім країнами Азії та Африки).

По-третє, створити державну установу, відповідальну за здійснення і координацію міграційної політики в Україні.

По-четверте, враховуючи досвід сусідніх держав, передбачити основні труднощі, які виникнуть після набуття чинності угоди про реадмісію, і підготувати фінансовий, технічний та організаційний супровід зазначеної угоди.

¹ *Stalker P.* Migration Trends and Migration Policy in Europe // *International Migration*. – 2002. – Vol. 40 (5). – P. 157.

² *Angenendt S., Orren H.E.* Asian Migration to Europe and European Migration and Refugee Policies // www.dgap.org/publikationen/category/themen-2.html. – P. 11.

³ *Managing Migration Means Potential EU Complicity in Neighboring States' Abuse of Migrants and Refugees* / Human Rights Watch, October, 2006 // www.hrw.org/background/eca/eu1006/eu1006web.pdf. – P. 1.

⁴ *Managing Migration Means Potential EU Complicity in Neighboring States' Abuse of Migrants and Refugees* / Human Rights Watch, October, 2006 // www.hrw.org/background/eca/eu1006/eu1006web.pdf. – P. 3.

⁵ “Самміт Україна-ЄС”. Спільна заява для преси // www.delukr.ec.europa.eu/press_releases_uk.html?y=2006&m=10

⁶ *Managing Migration Means Potential EU Complicity in Neighboring States' Abuse of Migrants and Refugees*. – P. 4.

⁷ Постанова Кабінету Міністрів України № 1575 від 8 листопада 2006 р. “Про утворення Державного комітету України у справах національностей та релігії” // zakon.rada.gov.ua.

⁸ Постанова Кабінету Міністрів України № 1074 від 25 грудня 1995 р. “Про Правила в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію” // www.zakon.rada.gov.ua.

⁹ *Столбовий В.* Нормативна регламентація адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства за порушення ними правил перебування в Україні і транзитного проїзду її територією // *Юридична Україна*. – 2006. – № 2. – С. 45–46.

¹⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення // zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=80731%2D10&c=1.

¹¹ Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” № 3929-ХІІ від 4 лютого 1994 р. // *Законодавство про громадянство*. – Х.: ПП “ІГВІНІ”, 2005. – С. 77.

¹² *Колтаков В.* Адміністративна відповідальність іноземців: проблеми законодавчого регулювання // *Юридична Україна*. – 2003. – № 12. – С. 12–14.

¹³ *Chumak V., Shapovalova N.* The Challenges of a Readmission Treaty with the EU and Poland's Experience // The Ukrainian Journal of Business Law. – 2006. – May. – P. 26.

¹⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення // zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=80731%2D10&c=1.

¹⁵ *Светлова Ю.* Над Тисой // Экономические известия. – 2006. – 19 октябрю. www.eizvestia.com/?a=article_review&id=16096397.

¹⁶ *Chumak V., Shapovalova N.* The Challenges of a Readmission Treaty with the EU and Poland's Experience. – P. 27.

¹⁷ Парафовано Угоди між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз та про реадмісію осіб // www.kmu.gov.ua /kmu/ control/uk/ publish/ article? showHidden=1&art_id=52876745&cat_id=23804272&ctime=1162281628063.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Chumak V., Shapovalova N.* The Challenges of a Readmission Treaty with the EU and Poland's Experience. – P. 27.

²⁰ Парафовано Угоди між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз та про реадмісію осіб // www.kmu.gov.ua /kmu/ control/uk/ publish/ article? showHidden=1&art_id=52876745&cat_id=23804272&ctime=1162281628063.

²¹ *Силіна Т.* Вода камінь точить. Україна зможе повертати Росії нелегальних мігрантів // Дзеркало тижня. – 2006. – № 6 (585). – 18–24 лютого. www.zn.kiev.ua.

²² *Кравченко В.* Куди приїде нелегал? Росія затуляє з підписанням угоди про реадмісію // Дзеркало тижня. – 2005. – № 34 (562). – 3 вересня. – С. 5.

²³ *Силіна Т.* Вода камінь точить. Україна зможе повертати Росії нелегальних мігрантів.

²⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про реадмісію” № 523-р від 25 жовтня 2006 р. // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=52399990.

²⁵ *Силіна Т.* Вода камінь точить. Україна зможе повертати Росії нелегальних мігрантів.

²⁶ *Чумак В.* Підписання угоди про реадмісію навряд чи перетворить Україну на міграційний буфер ЄС // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2005. – № 35 (294). – 17 жовтня. www.visnyk.icps.kiev.ua

²⁷ *Казміркевич П.* “Польський досвід щодо підготовки, переговорів і запровадження угоди про реадмісію з країнами-членами ЄС”. Звіт про дослідження // www.icps.com.ua/doc/Readmission_Polish_report.ukr.pdf.

²⁸ Там само.

**Гринюк Тетяна
Кошелюк Володимир**

**ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ
РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ДЕРЖАВАХ
КОЛИШНЬОГО СРСР
У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД**

Сучасна політико-географічна наукова сфера дозволяє вивчати розмаїття суспільних об'єктів багатоаспектно, комплексно, з урахуванням опосередкованого впливу низки просторових чинників. Важливість цього наукового напрямку визначається перш за все гострою необхідністю обґрунтувати політико-національні та етнонаціональні процеси у світі не лише загалом, за їх фактичною констатацією, а й з намаганням пояснити впливову, іноді визначальну дію часового та просторового формату цивілізаційного чинника. Сучасний етап суспільно-політичного розвитку глобальної геосистеми розкриває новітні тенденції, що формуються під впливом дотичності геополітичних, етнополітичних, національних, політико-географічних інтересів у першу чергу в державах транзитивної економіки, що виступають новими суб'єктами в системі глобальних міждержавних відносин, у тому числі національних, етноконфесійних, ментальних тощо. До таких цікавих наукових об'єктів зі значним суб'єктним проявом належать етнічні меншини, огляд адаптаційних особливостей однієї з яких з урахуванням ментальних рис розвитку може бути корисним.

Російська Федерація (РФ) як держава, що стала правонаступницею Радянського Союзу, зазнала значних геополітичних втрат після його розпаду (20% території, близько 55% населення й економічного потенціалу). Це спричинило майже 15-річний геостратегічний відступ РФ, що унеможливило

збереження набутого СРСР статусу наддержави й ускладнило змістовне наповнення задекларованого нею статусу “велика евразійська держава”.

Проте в державах, які утворилися з колишньої імперії, залишився значний фактор впливу – чисельні групи етнічних росіян, що можуть розглядатися як етнічні меншини. Останні сприймають себе за логікою процесів ідентифікації як членів відмінних націй чи національностей. Вони є не просто групою за фактом етнічної демографії. Це динамічна політична позиція, або, точніше, набір взаємопов’язаних, проте все ж взаємосуперечливих позицій, для яких характерними є принаймні три елементи:

1. публічна заява про членство в етнокультурній нації, відмінній від кількісно чи політично домінантній етнокультурній нації;
2. вимоги до держави про визнання цієї відмінної етнокультурної нації;
3. відстоювання на основі цього певних колективних культурних чи політичних прав тощо.

Відстоювання колективних культурних чи політичних прав, хоча й схоже за формою, проте широко змінюється в своєму конкретному змісті. Воно змінюється в діапазоні від несміливих вимог самоуправління чи освіти на основі мови меншини до максималістських, далекосяжних вимог територіальної чи політичної автономії, які завершуються прагненням повної незалежності.

Інші аспекти позицій національних меншин так само дуже відмінні. Одні сприяють повному співробітництву з інституціями держави, включаючи участь у коаліційних урядах, інші можуть прийняти сепаратистську позицію, не налаштовану на співпрацю¹.

Еліта меншини зазвичай намагатиметься представити меншину як таку, що належить до нації, відмінної від членів титульної, номінально державотворчої, серед яких чи поряд з якими живуть. Це намагання буде таким навіть там, де

міжнародній шлюби та асиміляція з соціологічної погляду розмили чіткі грані між націями.

Чи будуть цю загальну тенденцію національних меншин щодо самовизначення національних рис підтримувати росіяни у неросійських державах-спадкоємцях??. Чи вони також будуть представляти себе як відмінні за національністю, а не просто за мовою, культурою, чи субетнічною належністю – від титульної нації чи національності?

Відповідь не очевидна. З одного боку, через всебічну “російськість” Радянського Союзу в цілому російська національність мала в деяких аспектах дещо меншу національну самосвідомість.

“Російськість” вкривала всю державу; вона була завеликою та загальною, щоб її включити в систему всіх інших національностей. Російськість, як і білий колір шкіри в США, була певним чином невидима; вона сприймалася не як особлива національність, а як загальна норма, точка відліку, універсальна умова, стосовно якої інші національності існували як певне “відхилення”.

У той час, як росіяни насправді посідали у радянському національному режимі особливе місце – одночасно центральне й невидиме, – не слід робити висновок, що вони у державах нащадках є (порівняно з іншими національностями) абсолютно непідготовленими або несхильними до самовизначення у національних рисах.

За часів радянського режиму суспільний статус, лінгвістичні привілеї та культурні вигоди, якими росіяни користувалися по всьому Радянському Союзу, означали, що росіяни скоріше як свою територію вважали весь Радянський Союз, а не Російську республіку. В такому сенсі Російська республіка не мала для росіян того значення, як інші національні республіки для відповідних національностей.

Із втратою значно ширшої “домашньої” території росіяни, які проживають у територіально концентрованих поселеннях в державах-нащадках, ймовірно домагатимуться

перевизначення областей держав, утворення місцевої більшості як власних територій, вимагаючи деякої форми територіальної автономії.

Ймовірні вимоги щодо колективних суспільних прав та (по можливості) територіальної автономії з боку російських національних меншин безпосередньо будуть кидати виклик заявам еліти країн нащадків про унітарну власність того, що вони вважають своїми власними політичними утвореннями та територіями. Такі вимоги, безперечно, можуть сприйматися елітою країн як загроза і фундаментально незаконні, навіть у тому разі, коли політична обережність диктує необхідність певних політичних поступок.

Самовизначення меншин як членів відмінних націй, їхні вимоги суспільних прав у такому форматі можуть зміцнити етнічне самосприйняття та самоідентифікацію державної еліти, посилити намічену тенденцію до визначення своєї нації в етнокультурному, а не лише в цивільно-територіальному сенсі і сприяти прагматичному керівництву розвитком держав, маючи на меті інтереси цієї етнокультурної нації.

Російська еліта вбачає в Росії національну вітчизну для нової російської діаспори, тож вона зобов'язана захищати росіян у колишніх республіках СРСР. Динамічні взаємини між російським вітчизняним націоналізмом, націоналізмами країн нащадків та націоналізмом меншин нової російської діаспори є більш потенційно дестабілізуючим та вибухонебезпечним, аніж будь-який окремо з них узятий.

На сучасному етапі розвитку Російська Федерація значною мірою сприймається як втілення російської нації. За радянського режиму яскраво виражені територіальні та інституційні рамки того, що було задля та від росіян – територіальний та інституційний простір, в якому вони могли жити та працювати як росіяни, – Радянський Союз, а не лише Російська республіка. Їм належала союзна територія, союзні інститути тощо. Проте росіяни не сприймали їх як свої власні³.

Привертає увагу деякий парадокс: росіяни попри свої привілейовані позиції за межами Російської республіки відчували

себе менш привілейованими всередині Росії. Більшість території Росії була формально розділена між неросійськими національностями як їхні національні вітчизни – шістнадцять автономних республік та п'ятнадцять автономних національних утворень нижчого рівня, що у 1989 р. всі були визначені як національні території певних неросійських національностей, і становили разом більшу половину території РРФСР⁴.

За радянських часів національна самосвідомість росіян не була вміщена у територіальні чи інституційні рамки РРФСР. Вона не була для росіян тим, чим інші національні республіки були для їхніх відповідних національностей.

Еліти інших національностей розглядали власні політичні утворення як територіальні та інституційні рамки національної державності й боролися за більш повну незалежність чи автономію в межах цих рамок. Значна ж частина російської політичної еліти не розглядала Російську республіку як втілення російської національної державності. Є також невідповідність між етнокультурною нацією та громадянським населенням. 25 мільйонів росіян проживали в 1989 р. поза РРФСР. Незважаючи на досить значну міграцію до Росії з того часу здебільшого з центральноазіатських республік, велика кількість їх залишилась у колишніх державах СРСР. Вони не є громадянами Росії, проте розглядаються російськими політичними колами, як приналежні у деякому сенсі до Росії, вважаються як законні чи навіть обов'язкові об'єкти інтересу з боку російської держави.

З розпадом Радянського Союзу та раптовим перенесенням юрисдикції над 25 мільйонами росіян до неросійських держав, фундаментальні параметри російської державності було глибоко проаналізовано та відстежено. Проте, щоб не втрачати важелі впливу, РФ негласно підтримує та всіляко схвалює прагнення російських національних меншин до автономії. Але, таке зобов'язання однієї держави захищати права та підтримувати інтереси громадян іншої може сприйматися владою останньої як виклик власному суверенітету та загроза безпеці; вони можуть схилитися до інтенсифікації національних процесів, проти

яких заперечують російські меншини. Більше того, російська державна підтримка може сприяти прийняттю російськими меншинами більш безкомпромісної позиції, ніж та, до якої б вони схилилися без підтримки Росії⁵.

Отже, бачимо, що радянський національний режим з чітким та всебічним регламентуванням статусу нації та національності переніс на країни, що утворилися після розпаду СРСР набір досить глибоких і конфліктних очікувань, які можна було б назвати очікуваннями належності. Еліти країн колишнього СРСР бачать політичні утворення, що несуть назви їхніх націй, як свої власні, такі, що їм належать. Національні ж меншини, передусім росіяни, бачать себе такими, що належать до “зовнішньої” нації; це не може сприяти внутрішньополітичній стабільності й породжує передумови для між-національних конфліктів.

У свою чергу політична еліта РФ, якій у радянські часи не було притаманне національне самоусвідомлення, на даний час бачить російські меншини у неросійських країнах-нащадках такими, що перебувають у невизначеній потенційній проекції щодо новоутвореної російської держави. Ці глибоко укорінені та конфліктні очікування належності, взаємодіючи з конфліктами інтересів, характерними для будівництва держави, зміни режиму, економічної перебудови – можуть сприяти виникненню певних непорозумінь у динамічних взаєминах між неросійськими країнами, російськими меншинами та російською державою, які, в свою чергу, використовуватимуться окремими політичними колами в своїх інтересах, сприяючи виникненню вибухонебезпечних ситуацій⁶.

Отже, механізм запобігання такому сценарію розвитку подій має формуватися у площині пошуку політико-правових, економічних, соціальних, національно-культурних відносин, що створюють цілісну державну систему та репрезентують цивілізаційні засади державницьких позицій, що базуються на стратегічних національних інтересах, визнають добросусідство та сприяють національній консолідації.

¹ *Брюбейкер Роджерс*. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі /Переклад з англ. Олександра Рядова. – Львів: Коловарія, 2006.

² *Саоскоп Сергей*. Русские нового зарубежья / Общественные науки и современность. – Вип. 5. – 1994.

³ *Брюбейкер Роджерс*. Указ. соч.

⁴ *Зайончковська Жанна*. Міграційні процеси після розпаду СРСР / Інститут народногосподарського прогнозування. – М., Російська академія наук, 1994.

⁵ *Зайончковська Жанна*. Назв. праця.

⁶ *Рабинович П.М., Хавронюк М.І.* Права людини і громадянина. – К.: Атака, 2004.

Умланд Андреас

**НОВЫЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ
АНТИДЕМОКРАТИЗМЕ: ЗАПАДНЫЕ
КОНЦЕПЦИИ, АНТИЗАПАДНЫЕ
ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДОКТРИНЫ
И ПОСТСОВЕТСКИЙ ПАРТИЙНЫЙ
СПЕКТР ***

1. Введение

В этой статье коротко описаны и проанализированы некоторые аспекты идеологий четырех радикально-националистических организаций Российской Федерации 1990-х годов. Одновременно предпринята попытка классифицировать и терминологически обозначить эти идеологии. Хотя соответствующие организации рассматриваются в специфическом контексте постсоветских условий, все же для характеристики их идеологий используются, насколько это возможно, понятия и дефиниции, разработанные скорее в нероссийских, то есть в основном в западных общественных науках. Чтобы избежать таких специфических для России конструкций, как, например, “национал-патриотизм”

* Автор благодарен Фондам им. Фритца Тиссена, Роберта Боша и Конрада Аденауэра, так же, как и колледжу Св. Антония в Оксфорде за поддержку во время написания этой статьи в 2002–2004 гг. Рашид Капланов, Николай Митрохин, Александр Верховский и Олександр Иванов сделали ряд полезных замечаний. Ранняя немецкая версия была опубликована в сборнике *Gefährdungen der Freiheit. Extremistische Ideologien im Vergleich* (=Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung. Vol. 29) / Ed. by *Uwe Backes/Eckhard Jesse*. – Göttingen, 2006. – P. 371–406. Перевод печатается с любезного разрешения издательства Ванденхек унд Рупрехт, г. Геттинген. Часть представленной здесь русской версии опубликована в журнале “Вопросы философии” (2006 г.).

или “неонационал-большевизм”¹, попытаемся дать классификацию этих групп, исходя из их сравнительного анализа.

Статья, таким образом, восполняет обсуждение основных научных терминов, используемых в компаративном изучении современного западного и российского антидемократизма, начатое десять лет тому назад на страницах “Политических исследований”², продолженное затем в некоторых других русскоязычных журналах³ и недавно возобновленное в “Вопросах философии” критикой словосочетания “консервативная революция”⁴. Целью проекта является рассмотрение постсоветского русского антидемократизма в контексте международных исследований правого экстремизма и применение созданного в интернациональных общественных науках понятийного аппарата к российской политической обстановке. При этом, с одной стороны, не должна быть утрачена, несомненно существующая специфика постсоветского антидемократизма, а, с другой стороны, не следует излишне растягивать общие понятия, созданные изначально для западного контекста. То, насколько это удастся, определит успех данного исследования.

В статье рассмотрены четыре организации в следующие временные периоды:

- Русское Национальное Единство (далее РНЕ) под руководством Александра Баркашова в период с 1990 по 2000 год;
- Либерально-демократическая партия России (далее ЛДПР) под руководством Владимира Жириновского в период с 1990 по 1993 год;
- Историко-религиозное объединение “Арктогея” и Общероссийское политическое общественное движение “Евразия” под руководством Александра Дугина в период с 1991 по 2001 год;
- Коммунистическая партия Российской Федерации (далее КПРФ) под руководством Геннадия Зюганова в период с 1993 по 2003 год.

Все четыре организации в большей или меньшей степени несут на себе отпечаток своих лидеров, которые одновременно

являются или являлись их главными идеологами. Это обуславливает в тексте частые переходы от анализа организации к анализу руководителя.

Используемый понятийный аппарат в значительной степени определяется интерпретацией фашизма у британского историка политических идей Роджера Д. Гриффина⁵ — как на методологических, так и на прагматических основаниях. Предложенная Гриффином таксономия для обозначения различных типов правого экстремизма не только более внятная и менее противоречивая, чем другие подобные понятийные построения. Разработанные или доработанные им отдельно или в сотрудничестве с другими авторами конструкции и метафоры являются также более меткими и легкими для применения в эмпирическом исследовании, нежели большинство многочисленных ранних и часто слишком громоздких дефиниций фашизма и правого экстремизма или радикализма⁶. Поэтому не напрасно интерпретация фашизма Гриффина заслужила немало похвал⁷.

К тому же термин “фашизм” как общее понятие в России популярен (возможно, даже излишне), в связи с чем избегание употребления этого понятия не отвечало бы реалиям российского общественного и научного дискурса⁸. Можно добавить, что гриффиновская интерпретация уже приобрела определенную известность в России⁹ и некоторые его тексты переведены на русский язык¹⁰. Весь его понятийный аппарат недавно подробно обсуждался ведущими немецкими и англоязычными специалистами по международному правому экстремизму в 15-ом и 16-ом томах немецкого журнала “Ergwägen Wissen Ethik” (2004 г., №№ 3 и 4; 2005 г., № 4). Впоследствии эта дискуссия была перепечатана в виде 500-страничного сборника статей¹¹. Поэтому далее термины и дефиниции Гриффина будут представлены лишь вкратце.

Основанием для статьи послужила уже существующая литература¹². Автором предпринята попытка путем обоснованного применения западных общих понятий для концептуализации

идеологий вышеупомянутых четырех организаций пойти дальше предыдущих исследований. Таким образом, здесь не будет повторно даваться описание этих формирований; вместо этого будут затронуты некоторые концептуально-терминологические и дискурсно-аналитические проблемы толкования русского ультра национализма.

Похожая, более подробная, попытка классификации русского ультра национализма, предпринятая Стивеном Шенфильдом в 2001 году, представляется очень удачной в том, что касается эмпирического обоснования сравнительного изучения правого экстремизма в России¹³. Однако эта фактологически богатая книга, вследствие ее отчасти расплывчатого, отчасти противоречивого определения фашизма, в конечном счете оставила открытым вопрос о том, по каким именно причинам некоторые националистические организации России следует называть “фашистскими”, а другие не следует, и каким образом интерпретировать ряд специфических черт русского интегрального антидемократизма¹⁴.

Нижеследующая классификация ряда современных политических идеологий РФ как “фашистских” не имеет цели клеймить членов соответствующих организаций. Термин “фашизм” — как общее понятие, а не как имя собственное одной итальянской идеологии¹⁵ — здесь употребляется как политологическая категория для адекватной научной категоризации идей лидеров данных организаций с компаративистской точки зрения. Ненаучные коннотации этого слова (“зло”, “бесчеловечность” и т.д.) не играют роли.

2. Гриффиновская дефиниция фашизма

Употребляемое в этой статье понятие фашизма Роджера Гриффина — известная формула “палингенетический (т.е. стремящийся к *новорождению*, скорее чем к *возрождению*)¹⁶ ультра национализм” — во многих отношениях отличается от марксистской попытки определения фашизма¹⁷ и схоже с

трактовкой фашизма у таких англосаксонских компаративистов, как Джордж Мосс, Стенли Пейн и Роджер Итвелл¹⁸. В Германии гриффиновская теория фашизма наиболее близка к известной в России интерпретации фашизма Вольфгангом Випперманном¹⁹, которая также основана на сравнительном подходе и рассматривает идеологию как решающий фактор²⁰. Тем не менее, гриффиновская теория до недавнего времени была сравнительно мало известна в Германии и использовалась только немногими исследователями, в том числе Михаэлем Минкенбергом и Свенном Рейхардтом²¹. В российском контексте гриффиновский подход, пожалуй, наиболее близок для теории фашизма ведущего специалиста Александра Галкина²².

Гриффин определяет фашизм как разновидность крайнего национализма и, таким образом, как форму правого экстремизма. При этом у Гриффина под “ультранационализмом” подразумевается широкий спектр этноцентристских, расистских, культуралистических и даже *супранационалистических* идеологий — но при этом исключается религиозный фундаментализм²³. Фашизм как общее понятие, согласно Гриффину, отличается от других ультранационализмов своим не только социальным и политическим, но и культурным и антропологическим революционаризмом. Ядром фашизма является миф о всестороннем новорождении (омоложении, очищении, воскрешении и т.д.) нации, как бы она ни определялась, или супранациональной общности, как бы она ни ограничивалась.

3. Миметический фашизм: Баркашовский неонацизм

3.1 РНЕ в российском и западном видении постсоветской России

РНЕ является той, несомненно, фашистской российской организацией, которая в 90-х годах привлекала как таковая наибольшее внимание российских и западных исследователей, интересующихся русским фашизмом; поэтому здесь ее нет

смысла детально описывать²⁴. Более того, РНЕ служило для разных комментаторов общеполитических тенденций в России самый яркий пример русского фашизма. В некоторых комментариях русский фашизм отождествляется с РНЕ и ему подобными группировками. Кроме того, многие российские патриотически настроенные обозреватели (не симпатизирующие РНЕ) указывали на баркашовскую организацию как на феномен не только воплощающий в себе русский фашизм вообще, но и символизирующий его общественную маргинальность. Иногда упоминания об изолированности и сомнительном характере РНЕ использовались российскими публицистами для того, чтобы проиллюстрировать некий иммунитет большинства великороссов по отношению к фашизму. Поскольку РНЕ в последние годы разделилось на шесть мелких группировок (а другие, похожие “партии” никогда не вышли за рамки полной политической несостоятельности), то в свете указанных интерпретаций создается впечатление, что фашизм потерял всякую значимость как общероссийский политический фактор. Как будет показано, такая оценка сегодняшнего политического потенциала революционно-ультранационалистических тенденций в РФ со ссылкой лишь на РНЕ и ему подобные группы представляется преждевременной.

3.2 РНЕ как подражание иностранным фашизмам

РНЕ с его слегка модифицированной свастикой, римским салютом, черной униформой, военизированной организационной структурой, расистской идеологией и евгеническими планами можно легко идентифицировать как одну из многих международных разновидностей неонацизма. С первого взгляда РНЕ, демонстративно копирующее нацизм и, в меньшей степени, движение Муссолини или румынскую Железную Гвардию, может послужить основанием для того, чтобы отказаться от всякого сравнения постсоветской России с Веймарской республикой уже ввиду очевидно неравного веса НСДАП и РНЕ в соответствующих обществах.

На самом же деле РНЕ является, как будет показано, социальным феноменом, который все еще ждет адекватной интерпретации. Внешний вид и временно осязаемое присутствие РНЕ в ряде российских областных центров (например, в Воронеже, Краснодаре, Орле, Владивостоке) в 90-х способствовало тому, чтобы запутать и российское, и западное обсуждение политического потенциала русского фашизма. Эта путаница связана с тем, что РНЕ, несмотря на внешнее сходство, не является историческим феноменом, аналогичным НСДАП. Более того, РНЕ не представляет собой *политически* полноценную разновидность неонацизма.

Во-первых, РНЕ можно сравнить с НСДАП только условно, так как оно принадлежит к другому подвиду фашизма как общей категории. В то время как идеология и символика НСДАП позволяет вести речь о специфически немецком виде фашизма и тем самым о разновидности *автохтонного* палингенетического ультранационализма, РНЕ следует причислять к классу *миметических* фашизмов. Мировоззрение, программа и внешний вид РНЕ находятся в значительной мере за пределами националистических традиций России и представляют собой очевидное имитирование иностранных фашизмов – прежде всего немецкого нацизма – не являясь подлинно русским выражением палингенетического ультранационализма (что, конечно, РНЕ отрицало). С этой точки зрения РНЕ можно в чем-то сравнить с британским Союзом фашистов и национал-социалистов сэра Освальда Мосли. Именно потому, что оно настолько явно повторяет идеи и стилистику НСДАП и, в меньшей мере, ПНФ и Железной Гвардии, РНЕ не может быть включено в их категорию идейно и исторически подлинных ультранационализмов. Конечно, “прототипы” РНЕ тоже делали определенные “заимствования” за границей. Эти трансферты, однако, касались скорее политической риторики, стратегии, тактики или политического стиля, чем основных черт мировоззрения, программ или символики.

Таким образом, РНЕ при сравнении постсоветской России с Веймарской республикой оказывается “ложным

другом” компаративиста²⁵. РНЕ только *кажется* очевидным соединительным звеном между межвоенной Германией и сегодняшней Россией²⁶. В случае РНЕ речь идет о политическом парадоксе, общественная роль которого подобна, скорее, некоторым неудачным и поэтому не получившим широкой известности попыткам скопировать движение Муссолини в межвоенной Германии. В лучшем случае можно говорить о некоем сходстве между РНЕ и межвоенными фашистскими группировками русской эмиграции в Маньчжурии, США и Западной Европе²⁷. Эти эфемерные партии также были результатом далеко идущей имитации итальянской, германской и других нерусских моделей, не сыграли какой-то значимой роли и только недавно стали относительно известны в самой России²⁸.

3.3 РНЕ как карикатура фашизма

РНЕ невозможно сравнивать с политической ролью НСДАП в межвоенной Германии, но и с упомянутым Британским Союзом фашистов и национал-социалистов, предвоенными имитационными партиями русской эмиграции, неонацизмом в послевоенной Германии, с другими миметическими фашизмами РНЕ можно сравнить лишь условно. Этот вывод можно сделать на основании разного исторического контекста: Британский Союз фашистов и национал-социалистов и предвоенные русские подражатели Муссолини и Гитлера могли, а сегодняшние немецкие неонацисты могут с определенной долей легитимности указывать в своих высказываниях на некие “позитивные” аспекты Regime Fascista и Drittes Reich. Такого рода упоминания о не только немецкой ориентированности и якобы надэпохальной положительной роли нацистских идей представляются в послевоенном российском контексте, мягко говоря, проблематичными. Роль или наследие Третьего Рейха для сегодняшней России очевидно отличается от значения, которое межвоенный нацизм мог иметь для английских

националистов-революционеров и русских эмигрантов того времени или которое можно ему приписать (конечно, тоже не без определенных затруднений) в сегодняшней ФРГ²⁹.

По этим причинам адекватная интерпретация относительно высокого организационного потенциала РНЕ в 90-х годах является более сложной, чем это представлено во многих исследованиях русского правого экстремизма. Здесь я не могу предложить окончательное решение этой проблемы, но лишь упомяну несколько возможных направлений будущих исследований русского неонацизма.

3.4 Контркультура, мужской клуб, работодатель, группускул...?

Продуктивный в этом контексте подход к постсоветскому русскому правому экстремизму, хотя и относящийся в первую очередь не к РНЕ, был предложен Маркусом Матyleм в 2000 году³⁰. Матyleль описывает в оригинальной статье в берлинском “Ежегоднике по изучению антисемитизма” возникновение специфически постсоветского контркультурного движения, которое:

- радикально отрицает и советскую, и западную модели;
- носит выражено антисистемный и частично антиполитический характер;
- связывает между собой отчужденные от общества элементы молодежной, музыкальной, литературной, художественной и интеллектуальной сцены.

Включение РНЕ в контекст российской постсоветской контркультуры представляется оправданным, поскольку баркашовское употребление символов Третьего Рейха являлось особенно наглым вызовом российской политической корректности. С этой точки зрения РНЕ можно рассматривать скорее в ряду неконформистских движений и течений в молодежной культуре, нежели как полноценную часть идеологического и партийного ландшафта РФ.

Таким образом устанавливается связь с другими понятиями международных исследований правого экстремизма, такими как “негражданское общество” и “группускул”. Хотя РНЕ несколько раз пробовало участвовать как в федеральных и региональных выборах, так и в коалициях и избирательных блоках русских правых экстремистов, успех такого рода попыток интеграции в националистический спектр ограничился некоторыми особыми случаями, вроде участия РНЕ в вооруженном конфликте октября 1993 года на стороне ультра националистических противников Ельцина (Владислав Ачалов, Альберт Макашов и т.д.). В целом же РНЕ осталось относительно изолировано и исключено из значимых политических процессов, таких как выборы на федеральном уровне или большие съезды националистов.

Исходя из вышесказанного, РНЕ представляет собой феномен в большей степени гражданского или, точнее, “негражданского” общества, нежели *политического* общества РФ, в узком смысле³¹. Временно высокая привлекательность РНЕ, особенно для мужской половины русской молодежи с низким уровнем образования, по-видимому, только частично основывалась на политических планах РНЕ на время после его прихода к власти. Сила притягательности РНЕ, должно быть, определялась в большей мере, чем в случае автохтонных форм русского национализма, неполитическими аспектами, такими как предоставление:

- среды для общения с ровесниками;
- тренировочных курсов (рукопашный бой, стрельба);
- различных возможностей заработка (охрана, инкассирование, рэкет, разбой и т.д.);
- возможности социального роста внутри организации.

Поскольку в вышеупомянутых источниках эти аспекты деятельности РНЕ подробно описаны (хотя еще недостаточно интерпретированы), мы не будем здесь на них останавливаться. Можно ли тем не менее понимать РНЕ как хотя бы частично *политический* феномен в широком смысле, то есть, например,

как компонент не партийных, а – в гриффиновском понимании – группускулярных правых³², здесь невозможно определить окончательно. РНЕ присущи несколько характерных черт группускула, такие как интровертность, общественная отчужденность и крайняя идеологизация. Однако в девяностых годах РНЕ, с одной стороны, было слишком большим, чтобы его можно было назвать “группкой”, а с другой стороны, слишком оторванным (с редкими исключениями), как от российской, так и от международной правоэкстремистской сцены, чтобы можно было считать его составной частью российской или европейской группускулярной сети.

3.5 Вывод: РНЕ как парapolитический феномен

В противоположность стройному хору приведенных выше оценок РНЕ, в этой краткой интерпретации мы приходим к выводу, что однозначная классификация РНЕ как полноценной русской фашистской партии проблематична. Данная организация в 90-х не отвечала тем критериям, по которым ее можно было бы убедительно классифицировать как значительный партийно-политический феномен. Идеология РНЕ не отвечает необходимым условиям для категоризации ее как исторически основательной русской разновидности палингенетического ультранационализма. Таким образом, многократно повторяемое утверждение лидера РНЕ Баркашова, что его организация не воплощает собой русский фашизм, представляется частично верным: программа и символика РНЕ действительно не являются выражениями радикализированной *русской* идеологией. Что, тем не менее, заставляет не только антрополога, культуролога или социолога, но и политолога обращать внимание на РНЕ, это его неожиданно высокая привлекательность для мужской половины молодежи 90-х гг. и периодические проникновения отдельных бывших баркашовцев в уважаемые политические партии (как, например, временное вхождение бывшего ведущего РНешника Юрия

Васина в партию “Народная воля” сегодняшнего заместителя председателя Государственной Думы Сергея Бабурина).

Биологические расистские и антисемитские идеи немецких нацистов можно трактовать как доведенные до экстремальности патологии донацистской германской политической культуры. Идеология НСДАП была крайне извращенным, но все же последовательным продолжением определенных, специфически немецких историко-политических и духовных традиций³³. Напротив, явно копирующая нацизм идеология РНЕ, как и расистские фантазии других русских ультранационалистов, кажутся странными, поскольку их применение к русской истории привело бы к курьезным результатам. Например, царская семья и элита включали в себя на протяжении столетий многих представителей татарского, балтийского и западноевропейского происхождения. Обожествляемый русскими националистами великий русский поэт и творец современного русского литературного языка Александр Пушкин³⁴ был, как известно, частично африканского происхождения — факт, который вполне заметно сказывался на его фенотипе, столь важном для расистов³⁵.

РНЕ представляет собой интерес с точки зрения политической психологии в связи со своей значительной притягательной силой для русской молодежи. В 90-х годах тысячи молодых парней и взрослых мужчин прошли через ряды РНЕ. Поэтому недавно начатая Михаилом Соколовым систематическая интерпретация этой организации³⁶, лишь на первый взгляд казавшейся всего лишь примитивной бандой, не требующей внимания серьезного обществоведа, еще представляет собой лакуну в исследованиях общественной жизни постсоветской России.

4. Революционный империализм: “Последний бросок на юг” Жириновского

В предыдущей главе была предпринята попытка оспорить преобладающую сегодня трактовку РНЕ как важнейшей

фашистской партии постсоветской России. Далее ставится под вопрос другое общее место в комментариях о русском правом экстремизме, а именно — популярное мнение об идеологии Жириновского как об однозначно *не*фашистской.

4.1 Жириновский до и после 12 декабря 1993 года

Без сомнения, важнейшим эпизодом в истории ЛДПР были выборы в Государственную Думу в декабре 1993 года. С 22,92 процентами голосов в федеральном избирательном округе партия Жириновского неожиданно и с большим отрывом выиграла первые постсоветские многопартийные парламентские выборы (занявший второе место блок “Выбор России” получил 15,5 процентов голосов). Вступление вслед за этим Жириновского в федеральный политический истеблишмент повлияло не только на организационную структуру и силу, но и на повседневное поведение его партии. Взлет ЛДПР, начавшийся в декабре 1993 г., вызвал существенное изменение акцента в официальном самоопределении и дискурсе Жириновского. Если становление ЛДПР в 1990–1993 гг. сопровождалось постепенной радикализацией и унификацией как ее внутрипартийного дискурса, так и внешнего имиджа³⁷, то после вступления в Государственную Думу в 1994 году профиль ЛДПР становится более популистским, а ее официально объявленные цели — расплывчатыми³⁸.

Во-первых, изменилась позиция ЛДПР по отношению к правительству, в особенности в связи с введением федеральных войск в Чечню в декабре 1994 г. ЛДПР, как единственная думская партия, безоговорочно поддерживавшая эту акцию, превращается из “непримиримо” оппозиционной партии в частично “конструктивную” часть парламентской оппозиции. Партия продолжала резко критиковать прозападный курс Бориса Ельцина; однако одновременно она не только поддерживала неоимпериалистические тенденции в ельцинской администрации, но и одобряла те реформы, которые сводились к рационализации и повышению эффективности государственного

аппарата и экономической системы, в частности ВПК. С приходом Владимира Путина фракция ЛДПР перестала быть антиправительственной и превратилась в крайне правый фланг пропрезидентского блока в Думе.

Во-вторых, Жириновский после приобретения им постов лидера фракции и позже вице-спикера Госдумы, должен был приспособиться к возросшему вниманию по отношению к его высказываниям и их неожиданно приобретенной внешнеполитической релевантности. Если до вступления в парламент его политические планы сводились к разжиганию третьей мировой войны (между Россией и “югом”, см. ниже), то после 1993 года “размахивание саблей” Жириновского ограничилось громкими реакциями на такие события, как расширение НАТО на восток, интервенция Запада на Балканах или европейская критика поддерживаемой им кремлевской политики в Чечне в 1994–1996 гг. и с 1999 года до сегодняшнего дня. В результате его кратко изложенная здесь внешнеполитическая доктрина превратилась, как будет показано, из революционного в скорее реставрационный экспансионизм³⁹.

4.2 Экстремист в большой политике

Основное предположение, которое лежит в основе последующего короткого идеологического анализа, заключается в том, что изменение в публичном имидже ЛДПР от фашистской до “всего лишь” ультранационалистической партии с декабря 1993 г., т.е. с момента вхождения ее руководства в политический истеблишмент, возможно, не было результатом изменения в мировоззрении Жириновского или идеологической трансформации ЛДПР. Скорее, относительная дерадикализация официальной программы ЛДПР представляет собой - наблюдаемое также и у других российских, радикальных в том или ином отношении, партий и политиков - приспособление к условиям:

а) возросшего участия в полуплюралистическом российском дискурсе на федеральном уровне;

б) частичном инкорпорировании в федеральные и региональные органы государственной власти;

в) ежедневных выступлений и упоминаний в центральных средствах массовой информации;

г) увеличивающегося участия в официальных международных встречах, конференциях и переговорах.

Поэтому заявления Жириновского и других политиков, которые они делают, когда не принимают участие в общественном дискурсе на федеральном уровне, имеют большее значение для раскрытия и адекватной интерпретации ядра их доктрин, чем выступления и действия, которые следуют после их вхождения или возвращения в политический истеблишмент. Действующие в России правила “политической корректности” официального дискурса и необходимость повседневного нахождения компромисса в ходе парламентской работы выступают в качестве ограничителей для неприкрытой пропаганды геноцидальных и/или беллицистских (т.е. призывающих к войне) идей. Сказывается и значительно более высокий, чем в западных странах, потенциал манипуляций политическими процессами со стороны исполнительной власти (ярко демонстрируемый путинскими мерами последних лет); он действует как своеобразный буфер для российского экстремизма⁴⁰. До тех пор, пока громкая пропаганда агрессивных идей не является желательной для Кремля, убежденные фашисты, заинтересованные в интеграции в политическую систему, если и будут выражать свои политические взгляды вслух, то только в узком кругу. Видимо, это правило действует несмотря на то, что иногда смысл риторики этих ультранационалистов не отличается принципиальным образом от фундаментальных направлений путинской внутренней и внешней политики (как, например, в отношении Чечни или “реформы” федерализма), а лишь радикализирует их⁴¹.

Такое положение вещей иллюстрируется не только примером Жириновского и, как будет изложено ниже, политической биографией Александра Дугина. Этот образ поведения

проявляется также в недавних падениях и взлетах авторитетного русского националиста и заместителя председателя Государственной Думы Сергея Бабурина. Бабурин, доктор юридических наук и ректор Российского государственного торгово-экономического университета, был с 1990 по 1999 видным деятелем разных националистических фракций и группировок в Верховном Совете и Государственной Думе⁴². Хотя он был известен как “непримиримый” оппозиционер, Бабурин, тем не менее, входил в политический истеблишмент в этот период. Однако с 1999 г. до 2003 г. Бабурин не был депутатом парламента и, таким образом, был отрезан от основных политических процессов на федеральном уровне; его политическое будущее в это время находилось под вопросом. Видимо, в связи с этим не только заострилась его риторика, но он также начал, в рамках создания своей новой партии “Народная воля”, сотрудничать с явно неонацистскими активистами, известными ранее своим участием в руководстве РНЕ и его предвыборном блоке “Спас” (Ю.Васин, Д.Демушкин, В.Давиденко). Правда, в ходе его парламентской кампании 2003 года Бабурин обрубил эти контакты — и с успехом вернулся в Госдуму как один из руководителей блока “Родина”⁴³.

Довольно радикальные высказывания Бабурина в период его отсутствия в политическом истеблишменте в 1999–2003 гг. требуют ввиду вышеуказанных обстоятельств более тщательного исследования. Здесь не может быть дан ответ на вопрос, стоит ли классифицировать идеологию Бабурина как палингенетический ультра национализм (несмотря на его временные связи с неонацистами, возможно — нет). Напротив, суть некоторых хорошо известных текстов Жириновского, написанных им до вступления в Государственную Думу, позволяет нам охарактеризовать его тогдашнюю идеологию как одновременно и палингенетическую, и ультра националистическую — и таким образом как фашистскую.

4.3 “Последний бросок” Жириновского

Основная идея Жириновского перед его вхождением в Госдуму состояла в завоевании Россией того, что он называет “югом”. В 1990–1993 гг. он сначала намекал на такую идею, а потом откровенно излагал детальный план военного нападения на “юг” в первом официальном органе ЛДПР, нерегулярно выходящей газете “Либерал” (Москва 1990–1993)⁴⁴. Затем он подробно изложил свой проект в сентябре 1993 г. в первом издании автобиографического произведения “Последний бросок на юг”⁴⁵. Здесь Жириновский утверждает, что источником основных бед в истории России являются ее южные соседи, при этом он, как тюрколог по образованию, особенно сильно атакует Турцию. По его мнению, отсталость, дикость и нестабильность “юга” требуют гегемониальной власти. Россия должна аннексировать не только территории бывшего Советского Союза, но и Афганистан, Иран и Турцию, чтобы:

- а) укрепить свои южные границы;
- б) “успокоить” тамошние воинственные народности (“успокоение” – слово, часто используемое Жириновским в своей книге);
- в) получить доступ к теплым морям;
- г) вновь обрести статус великой державы.

В августе 1993 г., незадолго до появления первого издания его книги, Жириновский заявил мне в беседе, что он при этом также интересуется сотрудничеством с Западом, исходя из того, что западные государства вознаградят Россию за “успокоение юга”⁴⁶.

В своей книге Жириновский утверждает, что “последний бросок на юг” России был бы не только составной частью нового мирового передела сфер влияния северных государств (причем Африка, например, отошла бы к Западной Европе). Эта операция указала бы путь для возрождения российской армии, да и всего российского народа. “Последний бросок на юг” России восстановил бы преемственность с российской

исторической моделью имперской экспансии как способа решения внутренних проблем, привел бы к чудесному оздоровлению нации и положил бы конец уже веками продолжающейся подрывной деятельности “южан” в России. Это и ряд других, похожих мер создали бы “новую”, “счастливую” Россию.

Фантазмагорический характер этого плана на ряду с многими скандальными публичными выступлениями лидера ЛДПР мотивировали целый ряд западных и российских наблюдателей рассматривать Жириновского как политического клоуна. Это является неадекватным подходом не только из-за продолжающегося до сегодняшнего дня присутствия Жириновского в высших эшелонах российской власти. Широко распространенная скептическая оценка серьезности Жириновского и его идей казалась неуместной уже в 1993 году. Проницательные наблюдатели замечали уже тогда относительную устойчивость феномена Жириновского и тем самым предчувствовали неожиданную живучесть его партии. Алан Коман, например, указал на поразительное сходство между оценкой центрально-азиатского и ближневосточного регионов Жириновским, с одной стороны, и взглядами влиятельного американского политолога Збигнева Бржезинского, с другой⁴⁷.

Еще более значимо то, что Жириновский развил здесь всего лишь радикальную версию одной идеи-фикс в русской внешнеполитической мысли XIX и XX столетий, которая встречается, в том числе и у Федора Достоевского⁴⁸. Мысль о том, что Россия должна расширить свои границы на юг и восток для решения назревших внутренних проблем, можно было найти во многих более или менее серьезных текстах о будущем России. Вопреки тому, что планы Жириновского являются, очевидно, “нереалистичными”, они находятся, таким образом, хотя и на краю, но – в отличия от идей РНЕ – все же внутри русских идейно-исторических традиций. Исходя из этого программа Жириновского, несмотря на ее очевидную абсурдность, является более интересным случаем, нежели идеология РНЕ, в значительной мере импортированная из Германии. Неожиданный для

многих наблюдателей (включая автора) успех Жириновского на выборах в Государственную Думу в 2003 году, возможно, есть следствие того, что, помимо других факторов, работающих в пользу ЛДПР, его план “последнего броска на юг” звучит для некоторых русских националистов менее комично, чем для посторонних наблюдателей. Жириновский интерпретировал как подтверждение своей идеи о необходимости расширения России на юг для его “успокоения” не только ввод российских федеральных войск в Чечню в 1994 и 1999 годах, но и интервенцию США в Афганистане в 2001 году.

4.4 Фашистское ядро плана Жириновского

Идея нового более или менее существенного расширения сегодняшней территории России находит отражение в программах большинства русских правых экстремистов, а иногда и в высказываниях националистов с репутацией умеренных⁴⁹. Особенность “революционного экспансионизма”⁵⁰ Жириновского заключается в том, что руководитель ЛДПР в своей книге и своих статьях в “Либерале” подразумевает не просто восстановление царской или советской империи, а нечто большее – спасение России и всего мира от подрывной деятельности “южан” и всеобъемлющее новорождение унитарного и авторитарного российского государства в совершенно новых границах, как на юге, так и на западе (где должна появиться новая российско-германская граница⁵¹). Покорение Россией “южан” за пределами прежних границ российской империи, как и проведение военных операций как таковых, положат начало новой эры в российской истории, очистят российский народ, сделают россиян счастливыми. “Это будет способ выживания нации в целом, это будет основанием для возрождения российской армии”⁵². Россия Жириновского будет не “плачущей, бердяевской”, а “новая Россия”, “без “бесов”, “с самой сильной в мире армией”, с “новым политическим руководством”, с “новой концепцией в основе всех

направлений нашей внутренней и внешней политики” и с новыми зонами отдыха на юге⁵³. Россияне выйдут “самой закаленной нацией”. Они “должны стать национально думающими, должны стать русскими наконец”⁵⁴.

Помимо приписывания осуществлению своего плана важную функцию внутреннего возобновления России, Жириновский также представляет его как способ устойчивого “успокоения” всего мира, как своего рода “Endlösung” (окончательное решение) южного вопроса и как путь к новому мировому порядку великих империй, руководимых “цивилизованными” северными государствами (Россия, США, ЕС, Япония). В своей автобиографии он пишет, что “последний бросок” — “это, наверное, будет последний передел мира, и его нужно совершить в состоянии шоковой терапии, внезапно, быстро, эффективно. Это сразу решает все проблемы, потому что мы обретаем спокойствие”⁵⁵.

Следовательно, его план не является выражением ревизионизма или реставрационизма. Также его идея оккупации “юга” не базируется на простом расчете выгод и затрат такого рода акции. Скорее, высказывания Жириновского говорят о том, что он, по крайней мере в 1993 году, верил в то, что посредством актуализации поведения российского государства вековой давности — решения внутренних проблем через внешнюю экспансию⁵⁶ — Россия будет воскрешена в новом качестве властелина того, что Жириновский называет “югом”.

Ввиду многочисленных заявлений Жириновского о, с одной стороны, разных миссиях и достоинствах россиян, и, с другой стороны, коварности и неполноценности “южан” и особенно турецкой нации⁵⁷, о том, что в новой расширенной российской империи будет введен “русский язык, русский рубль, (...) одна русская армия”⁵⁸, об окружающих Россию “варваров”⁵⁹, о ненужности Турции, Ирана, Афганистана⁶⁰, о том что “часть населения (юга), к сожалению, погибнет”⁶¹ и т.д., радикально националистические взгляды Жириновского, вопреки его частой “критике” (в основном нерусского) национализма,

не нуждаются в отдельном обсуждении. Пожалуй, самый показательный текст в этом отношении — интервью лидера ЛДПР небезызвестному в Германии немецкому националистическому публицисту и редактору неонацистского журнала “Нация и Европа” Вольфгангу Штрауссу⁶². Там Жириновский, среди прочего, утверждает: “Последнюю национальную революцию могут осуществить только русские, не немцы. Национализм — единственный путь к свободе, и я уверен, что победа русского национализма вызовет и возрождение Германии”⁶³.

Эта, изложенная здесь лишь вкратце, идеология является как ультра-националистической, так и палингенетической — и в результате может характеризоваться как фашистская⁶⁴. Хотя с 1993 года Жириновский больше не пропагандировал публично свой план во всем его объеме⁶⁵, нельзя исключить по выше обозначенным причинам и ввиду его продолжающегося пристального взгляда на “юг”, что эта идея и дальше определяла и, возможно, все еще определяет его мировоззрение⁶⁶. В свете этого неудивительно, что Жириновский временно сотрудничал или до сих пор сотрудничает с такими одиозными, часто тяготеющими к язычеству и иногда откровенно симпатизирующими нацизму фигурами, как Виктор Якушев⁶⁷, Андрей Архипов, Сергей Жариков⁶⁸, Михаил Иванов, Юрий Кузнецов⁶⁹, Алексей Батов⁷⁰ или Николай Курьянович⁷¹, или с такими западными ультра-националистами, как Герхард Фрей (Германия)⁷² или Жан-Мари Ле Пен (Франция).

5. “Евразия” Александра Дугина:
нео-правая метаполитика *a la Russe*

Если Баркашов и Жириновский за пределами и внутри России имеют одиозную репутацию и, соответственно, ограниченное влияние на мышление российского политического мейнстрима, то эзотерик Александр Дугин сумел в последние годы обосноваться в центре политического, академического и интеллектуального истеблишмента РФ и обзавестись

значительными международными связями⁷³. Поскольку в нескольких недавних статьях детально рассмотрены как содержание идеологии, так и растущее влияние Дугина⁷⁴, то здесь мы сконцентрируемся на концептуальных вопросах в интерпретации и классификации дугинских идей.

5.1 Дугин - современный евразиец?

Если до своего вступления в политический истеблишмент на рубеже нынешнего десятилетия Дугин для описания своей собственной идеологии часто применял такие понятия, как “национал-большевизм” и “консервативная революция”, то в последние годы он сместил акценты на такие понятия, как “евразийство” и “неоевразийство”⁷⁵. Замена первых двух радикально звучащих понятий агитацией в пользу “евразийски” ориентированной политики России вероятно следует упомянутому выше образцу, по которому риторика правых экстремистов, вступающих в истеблишмент, в той или иной степени приспособливается к дискурсу мейнстрима. Как уже сказано, здесь предполагается, что такое поведение следует понимать скорее не как изменение сущности идеологии этих деятелей; оно лишь сигнализирует об их желании быть воспринятыми в правящих кругах. В данном случае на такую смену вывески Дугиным можно было бы здесь не обращать внимания.

Причиной того, почему мы все же коротко остановимся на понятии “неоевразийство”, служит тот факт, что это самонаименование дугинского движения воспринимается большинством российских, как и многими западными наблюдателями, как более или менее адекватное научное определение для идей Дугина и его окружения⁷⁶. Как нам доводилось излагать ранее⁷⁷, это досадно, потому что таким образом не только затушевываются другие, более значительные источники дугинской идеологии, но и искажается наследство классического евразийства. Вопреки недавнему утверждению Джеймса Грегора относительно Дугина, самонаименования последнего не могут

и не должны полностью игнорироваться⁷⁸. Но все же не всегда следует принимать за чистую монету самоопределения экстремистов (и, вероятно, политиков вообще), особенно если эти самоопределения в специфическом национальном дискурсе несут скорее позитивный заряд.

В случае “неоевразийства” речь идет о термине, обладающем скорее положительной коннотацией в русском контексте. Это понятие подходит Дугину не только для того, чтобы установить связь с традицией авторитетнейшей группы российских эмигрантов двадцатых и тридцатых годов, но и чтобы подчеркнуть отказ от этноцентристского партикуляризма. Однако применение обоих определений, и “евразийства”, и “неоевразийства”, к дугинской идеологии вводит в заблуждение. Следует предположить, что Дугин намеренно наводит на подобные ошибочные интерпретации и что именно это является основной причиной его громких похвал в адрес классических евразийцев. Обозначая связь с последними, Дугин, видимо, стремится повысить значимость своих собственных памфлетов, так как к кругу евразийцев принадлежали некоторые обществоведы, лингвисты и другие ученые международного значения, которые и сегодня цитируются в серьезных (в том числе и западных) научных исследованиях. Кроме того, Дугин явно стремится выдать свою идеологию за результат развития идей хотя и эмигрантской, но все же исконно *русской* философско-исторической школы.

Фактически же сходство между трудами классических евразийцев и излияниями Дугина ограничивается фрагментами, вернее несколькими терминами, трактовки которых, помимо прочего, у евразийцев и у Дугина часто отличаются друг от друга. Это не в последнюю очередь касается и самого понятия “Евразия”, которое у Дугина обладает как географически, так и культурно не только более широким, но и по существу другим значением, чем в дискурсе одноименного русского интеллектуального движения межвоенного времени⁷⁹.

Правда, классическое евразийство тоже носило выраженный характер антидемократичности и было радикально

антизападным. Более того, некоторые высказывания евразийцев (например, об “идеократии”) носили черты протофашистской идеологии⁸⁰. И все же для наблюдателей, знакомых с историей международной правой мысли, очевидно тесное родство “дугинизма” с мировым оккультизмом⁸¹, западным “традиционализмом”⁸² и разновидностями европейского фашизма меж- и послевоенного времени, в первую очередь, по Штефану Бройеру, с “новым национализмом”, возникшим в Германии после Первой мировой войны внутри и за пределами НСДАП⁸³ и с “новыми правыми” Италии и Франции периода холодной войны⁸⁴.

5.2 Западные источники дугинской идеологии

В своих сочинениях Дугин рисует картину древнего противостояния между, с одной стороны – атлантическими морскими державами (“талассократии”), которые уходят корнями к затонувшему материку Атлантиды, и сегодня возглавляются мондиалистскими США⁸⁵, и с другой стороны – евразийскими континентальными державами (“теллурократии”), корни которых в мифической стране “Гиперборее” и среди которых Россия представляет собой на сегодня наиважнейший компонент. Согласно Дугину, тайные ордена этих двух антагонистических цивилизаций пребывали в многовековой борьбе, которая сегодня близится к развязке. Это требует от России национального возрождения путем “консервативной” и “перманентной” революции. Направлять эту революцию должна идеология “национал-большевизма” и характеризоваться она должна “геополитическим” подходом к международным отношениям. В результате, по Дугину, возникнет “новый социализм” и произойдет как территориальное расширение России, так и создание “евразийского” блока фундаменталистских континентальных держав (включая, возможно, “традиционалистский” Израиль!) в противовес тлетворному, индивидуалистскому, англосаксонскому империализму⁸⁶.

Тогда как, например, Леонид Люкс демонстрируют тесную связь идей Дугина с германским правозэкстремистским мышлением Веймарской республики, в частности с т.н. “консервативной революцией”⁸⁷, то у Чарльза Кловера, Андрея Цыганкова, Александра Инграма и Ассена Игнатова в той или иной форме подчеркивается связь дугинских теории с геополитикой Ратцеля, Челлена, Макиндера, Мэхена и Хаусхофера⁸⁸. В свою очередь Вадим Цымбурский, Жан Кремет и Марлен Ларюэль, среди других, отмечают влияние вышеупомянутых западноевропейских “новых правых”⁸⁹. А Джеймс Грегор настойчиво указывает на сходство теорий Дугина с идеями Юлиуса Эволы, что подтверждается глубокими исследованиями ведущего специалиста по геноновскому “традиционализму” Марка Седжвика⁹⁰. Как недавно выяснилось в дискуссии по этому поводу в журнале “*Erwägen Wissen Ethik*”⁹¹, Грегор сделал это с намерением поставить под сомнение фашистский характер дугинской идеологии, поскольку идеи Эволы, согласно своеобразному определению фашизма у Грегора, не являются фашистскими⁹². Следует предположить, что многие знатоки трудов Эволы будут рассматривать эту аргументацию Грегора, наоборот, в качестве весомого довода в пользу того, что идеология Дугина как раз является фашистской⁹³.

5.3 Суть “дугинизма”

С некоторой уверенностью можно утверждать, что у идей Дугина скорее западные и другие иностранные, нежели российские источники. При этом точное определение его идеологии представляет собой значительный вызов, что очевидно, например, из некоторых докладов и статей ведущего немецкого знатока творений Дугина Маркуса Матыла⁹⁴. Хотя эзотерические размышления Дугина – вопреки его собственным притязаниям – имеют незначительное отношение к науке, а многие из его трудов носят отпечаток мистицизма, все же следует признать начитанность Дугина и отдать должное его (правда,

часто курьезным) попыткам синтезировать множество философских и политических идей. Все это позволяет определить понятие “евразийство” в лучшем случае как недостаточное для адекватной характеристики его идей. Поиск точного и меткого понятия для охвата его эклектичных идей (если это вообще возможно) выходит за рамки этого исследования.

Тем не менее, очевидно, что идеология Дугина проникнута мыслью о новом рождении (а не реставрации старой, советской или досоветской) России и может рассматриваться как крайняя форма специфически русского “супранационализма” в том смысле, что несомненно существующий этноцентризм Дугина сочетается с апелляцией к более широкому сообществу, чем русская нация, а именно – к “евразийской” цивилизации, состоящей из разных культур. Стоит отметить, что такая неоднозначность присуща многим фашизмам и, например, находила свое выражение в надгерманском нордическом расизме межвоенного нацизма или “этноплюралистской” языческой еврофилии послевоенных “новых правых”. Таким образом, идеология Дугина, несмотря на псевдотолерантность некоторых его высказываний, представляет собой, согласно определению Гриффина, форму фашизма. Следует добавить, что Дугин сам в нескольких своих трудах, наиболее ярко – в электронной версии своей книги “Тамплиеры Пролетариата”⁹⁵, представлял разного рода положительные оценки фашизма и повторно выражал свою близость к нему⁹⁶. Кроме того, здесь уже можно обозначить “неоевразийство” Дугина как специфически российскую разновидность идеологии еврофашизма⁹⁷ и увязать его манеру поведения за последние годы с метаполитической стратегией и тактикой “политической мимикрии” европейских “новых правых”⁹⁸.

6. Идеология Зюганова: “советский консерватизм”

В отношении выше проанализированных объектов речь шла о новых русских формированиях, чье возникновение,

общественный имидж и представление о самих себе в значительной мере зависит от их руководителей. Это в меньшей степени касается КПРФ, которая ссылается на традиции, относящиеся к 1898 г., т.е. к моменту основания Российской социал-демократической рабочей партии. И все же по двум нижеизложенным причинам мы считаем, что руководитель КПРФ Геннадий Зюганов имеет достаточно большое значение для оценки его партии. Хотя он не занимает столь доминирующую позицию как Дугин в “Евразии” или Жириновский в ЛДПР, тем не менее, личность Зюганова является тоже немаловажной для определения идеологии и политической позиции его партии⁹⁹.

6.1 Зюганов до выбора его председателем КПРФ

Прежде всего, следует заметить, что Геннадий Зюганов только в феврале 1993 был избран председателем вновь основанной КПРФ. Роль Зюганова в КПРФ и в общественной политике в тот момент существенно отличалась от статуса Ивана Полозкова и Валентина Купцова на момент их избрания председателями КП РСФСР в 1990 и 1991 гг.¹⁰⁰ Так политический профиль Зюганова к началу 1993 г. уже обозначился посредством многих публикаций и активной политической деятельности, которые подтверждали его националистическое видение русской истории. Таким образом делегаты второго учредительного конгресса КПРФ в феврале 1993 г. должны были иметь представление о том, кого они избирают своим председателем.

К примеру, до своего прихода на пост председателя КПРФ в 1992 г. Зюганов был одним из руководителей организации под названием Русский Национальный Собор (РНС) во главе с бывшим генералом КГБ Александром Стерлиговым. РНС представлял собой одну из нескольких попыток того времени создать коалицию антидемократических сил России¹⁰¹. Другие подобные объединения того периода, такие как Фронт Национального Спасения, были склонны не приобщать представителей тех антисистемных сил, которые тогда

воспринимались общественностью как особо одиозные (Дмитрий Васильев, Владимир Жириновский, Виктор Анпилов, Нина Андреева, Александр Баркашов, Эдуард Лимонов, Александр Дугин). Руководящий же орган РНС (“Дума”) наоборот, наряду с Зюгановым и многими другими, включала тогда уже небезызвестного руководителя РНЕ Александра Баркашова. Это значит, что делегаты КПрФ в феврале 1993 избрали своим руководителем человека, который прежде не стеснялся поддерживать хоть и кратковременную и не тесную, но, тем не менее, официальную связь с представителем русского неонацизма.

Однако, как выяснится далее, не следует утверждать, что Зюганов – фашист. И тем более не следует полагать, что делегаты КПрФ выбрали Зюганова из-за его короткого альянса с неонацистом Баркашовым. И все же, эти обстоятельства демонстрируют, что избрание Зюганова председателем КПрФ в определенной мере стоит рассматривать как сознательное решение делегатов относительно будущего развития партии. Эффект усиления националистического лагеря внутри КПрФ вследствие избрания Зюганова должен был быть очевидным для делегатов КПрФ. Таким образом, продвижение Зюганова было не началом сдвига направо КПрФ, а выражением уже тогда значительной популярности националистических идей в руководстве КПрФ¹⁰². Стивен Хэнсон пошел еще дальше, утверждая, что причиной относительно большого успеха именно зюгановской компартии по сравнению с другими партиями-наследниками КПСС являлась в том числе и выражено националистическое видение будущего России Зюгановым¹⁰³.

6.2 Зюганов как идеолог КПрФ

Существует другой фактор, иллюстрирующий особое значение зюгановской идеологии для развития КПрФ в целом. С февраля 1993 г. Зюганов был не только председателем КПрФ и кандидатом на пост Президента РФ от своей партии и от избирательных блоков, руководимых КПрФ. Он также был – и в этом

его сходство с Дугиным и отчасти с Жириновским – самым активным публицистом и незауряднейшим идеологом своей партии. Это касается как множества статей в различных газетах и “толстых журналах”, таких как “Советская Россия”, “Завтра” или “Наш современник”, так и его монографий и собраний сочинений. К тому же Зюганову удалось в период его пребывания на посту председателя партии, как впрочем и Жириновскому с Дугиным, при странных обстоятельствах получить дополнительную ученую степень: он в 1995 г. защитился в Московском государственном университете и стал доктором философских наук¹⁰⁴.

Не только количество, но и качество публикаций Зюганова характеризуют его как руководителя партии, чьи амбиции идут дальше простого руководства своей организацией. Тогда как, с одной стороны, большинство публикаций Жириновского комментируют политическую повседневность для обывателя и, с другой стороны, эзотерические трактаты Дугина предназначены для избранного круга читателей, сочинения Зюганова являются попыткой, вполне в ленинском духе, предложить “научное” и одновременно общепонятное мировоззрение. При этом, очевидно, что Дугин оказал определенное влияние на Зюганова и зюгановская почвенническая идеология обогатилась благодаря Дугину некоторыми западными концепциями, в частности определенными идеями западноевропейской геополитики, немецкой “консервативной революции” и европейских “новых правых”.

Можно было бы добавить другие аспекты деятельности Зюганова, иллюстрирующие его двойственную роль в качестве и председателя и идеолога КПРФ. Подводя итоги можно констатировать, что взгляды Зюганова следует рассматривать как репрезентативные для значительной части аппарата КПРФ¹⁰⁵.

6.3 Зюгановский национализм: разновидность фашизма?

Идеология, отраженная в публикациях Зюганова и местами граничащая с антикоммунизмом (к примеру, в его

позитивной оценке учения яркого антисоветчика, русского эмигранта Ивана Ильина) уже изложена и интерпретирована в различных научных исследованиях. Поэтому здесь мы ограничимся попыткой концептуализации идей Зюганова и их классификации с помощью общих понятий.

Упомянутый зюгановский значительный отход от интернационалистических, сциентистских, экономистских и классово-социологических элементов марксизма и его обращение к русскому славянофильству, православию и евразийству, а также к западной геополитике, “консервативной революции” и подобным идейным системам побудило некоторых наблюдателей рассматривать идеологию председателя КПРФ в контексте межвоенного европейского фашизма. Интересно, что идеологию Зюганова определили как близкую к фашизму такие отличные друг от друга наблюдатели постсоветской политики, как российский неомарксист Владислав Бугера¹⁰⁶, сербо-американский специалист по восточноевропейскому национализму Велько Вуячич¹⁰⁷ и итало-американский компаративист фашизма Джеймс Грегор¹⁰⁸. Доводы этих трех непохожих наблюдателей в пользу сравнения теорий Зюганова с фашизмом межвоенного периода отличаются по многим параметрам. Однако у всех повторяется мысль о том, что, среди прочего, смешение социалистической риторики и националистических идей в теориях Зюганова делают их схожими с фашизмом. Смесь социалистических идеологем с ультранационалистическими, порождаемое якобы тем самым преодоление право-левой полярности в политике и риторика о “третьем пути”, действительно были характерными чертами европейских фашизмов и рассмотрены особенно подробно в трудах Зеева Стернхэлла¹⁰⁹. Тем не менее, категоризация Зюганова как фашиста все же является преждевременной по следующим трем причинам.

Во-первых, социалистические идеи в “постсоциалистических” государствах имеют другую окраску, нежели в странах, которые не имели опыта с режимом, идентифицирующим себя как “социалистический”. Это тем более касается тех республик

бывшего Советского Союза, которые пережили семидесятилетний “социалистический” период в своей истории – и, конечно, в первую очередь РФ. Изменение значения понятий “социализм” и “коммунизм” в постсоветских государствах имеет, по крайней мере, два измерения. Тогда как в западноевропейских государствах социалистические идеологемы тесно связаны с идеей революции, в восточноевропейском политическом дискурсе “социализм” и “коммунизм” утрачивают свое революционное измерение. Цель построения социализма или коммунизма в этом особом контексте скорее предполагает реставрационные тенденции. В связи с этим “социализм” и “коммунизм” в постсоциализме для многих пользователей и реципиентов этих понятий утрачивают свой футуристический характер, ярко выраженный на Западе. В Восточной Европе с этими словами ассоциируется конкретный жизненный опыт и укоренившаяся модель поведения, а не туманная утопия.

Во-вторых, следует констатировать относительно западноевропейского контекста, что частое связывание социально-экономического этатизма с левизной и вытекающее из этого его противопоставление якобы последовательно антиэтатистскому консерватизму отражает англосаксонское или же послевоенно-европейское искажение новейшей истории политических учений. В различных континентально-европейских видах консерватизма 19-го и начала 20-го века, не в последнюю очередь в немецком консерватизме того времени, можно найти большое разнообразие антикапиталистических идей¹¹⁰. Позитивные оценки дирижизма, протекционизма, корпоративизма, плановой экономики и автаркии проявлялись в это время не только в социалистических, социал-демократических программах и в международных разновидностях фашизма, но и в разнообразных формах довоенного консерватизма, а местами и в сегодняшнем континентально-европейском ультраконсерватизме. Следовательно частое отождествление “левого” с экономическим этатизмом, а “правого” с экономическим либерализмом является опрометчивым не только в виду

выражено этатистского характера множества фашистских экономических программ, но и на фоне противоречивых позиций континентально-европейских видов консерватизма, по крайней мере довоенного периода.

Кроме того, известно, что “социализм” сталинского типа, господствовавший в государствах Восточной Европы и Азии, вопреки своему гиперэтатизму, не обязательно подразумевал последовательный социальный эгалитаризм. Вспомним, к примеру, о введенном при Сталине дифференцировании доходов для работников с высокой квалификацией, расширении спецобслуживания для партийных и государственных служащих или взимании платы за обучение в школах и ВУЗах¹¹¹. Можно зайти еще дальше и рассматривать хоть и социально-экономически относительно эгалитарную, но тем не менее очевидно иерархическую структуру “реально-социалистических” государств послевоенного времени как на самом деле не очень социалистическую или даже как менее эгалитарную, чем, скажем, общественные системы западноевропейских стран того же периода. Хотя различия в доходах и в размерах частной собственности в странах “реального социализма” были, конечно, намного меньше, чем в западноевропейских странах, в Восточной Европе существовала некая специфическая форма стратификации или квазикастовая общественная система, которая во многих отношениях превосходила степень вертикальной дифференциации западноевропейских обществ. В результате агитация за возврат к некоторым ценностям “реального социализма” является в восточноевропейском контексте неоднозначным дискурсом, который для различных реципиентов может вызывать отличные друг от друга, если не антагонистичные ассоциации.

Эти рассуждения остаются на поверхности и приведены лишь для того, чтобы вкратце проиллюстрировать, что, по крайней мере в российском контексте, одной только ссылки на заявления, напоминающие “социалистическую” риторику, недостаточно ни для классификации соответствующих

группировок как без сомнения левых, ни для определения соответствующих националистических групп как фашистских. Для разъяснения последнего вопроса следует установить, может ли данная идеология за рамками ее националистического характера и использования “социалистических” идеологием, следуя определению родового фашизма Гриффином, называться бесспорно экстремистской и палингенетической.

6.4 Зюганов как антиреволюционер

При проверке зюгановской идеологии на предмет наличия палингенетических элементов возникает проблема, которая всплывает при исследовании многих постсоветских идеологий. Хотя термин “возрождение” можно найти повсюду, значение этого понятия колеблется даже внутри одного и того же политического лагеря¹¹². Если сравнить различные использования слова “возрождение” во всем политическом спектре, то получатся самые разные и даже частично противоположные значения.

В некоторых контекстах “возрождение” можно перевести без проблем как “палингенезис” в гриффиновском понимании. Это касается как фашистских программ, в которых идея палингенезиса сливается с различными вариациями ультра национализма, как было продемонстрировано ранее¹¹³, так и прозападных идеологий, в которых имеется (в силу тоталитарного прошлого СССР) неизбежное сочетание новорожденческой идеологемы, подразумевающей революцию, с либеральными или социал-демократическими представлениями об обществе. В других контекстах, напротив, данное понятие имеет реставрационный оттенок, в особенности, если речь идет о восстановлении определенных институтов и символов дореволюционной России. Кроме того, эти противоположные коннотации переходят друг в друга в тех гибридных идеологиях, в которых возобновление царистских традиций расценивается как возвращение России в “европейскую историю”. Таким

образом, в этом термине тесно переплетаются представления о революционном обновлении, с одной стороны, и о реставрационном восстановлении, с другой.

Так и у Зюганова часто можно встретить понятие “возрождение” – не просто как термин, но в качестве основной концепции его идеологии. У Зюганова и некоторых аргументирующих подобным образом российских политиков это слово имеет более широкую, третью цель, не подразумевающую ни революцию, ни реставрацию. Скорее под зюгановским “возрождением” следует понимать стремление к продолжению тех советских традиций, которые можно расценивать как экстраполяции дореволюционной модели развития России; при этом вполне допускается их адаптация к современным условиям. Программа Зюганова основывается на тонком понимании кодированных националистических идеологем, введенных Сталиным в советскую доктрину¹¹⁴ и получивших дальнейшее развитие после смерти диктатора особенно в аппаратах комсомола и московской организации КПСС¹¹⁵, в параакадемических кругах (например, среди т.н. “антисионистских” публицистов¹¹⁶) и в официальном советском культурном истеблишменте¹¹⁷. Кроме того Зюганов занял относительно постсоветского режима хотя и критическую, но не полностью антисистемную позицию, и признал часть произошедших изменений, к примеру, основные черты новой Конституции 1993 г.¹¹⁸

Это дает повод классифицировать Зюганова в специфически постсоветском контексте как *консервативного* националиста. Зюганов как консерватор занимал относительно различных событий, происходивших в течение последних пятнадцати лет и разных исторических тем, отчасти умеренную, радикальную и крайнюю позиции, ссылаясь на различные эпизоды и идеи новейшей истории России. Поясним: “консервативный” используется в этой связи в “техническом” смысле как понятие, которое само по себе еще не обозначает субстанцию какой-то идеологической системы, а только указывает на осторожную, скептическую или отрицательную позицию данной

политической программы и соответствующих лиц по отношению к прогрессу и резким изменениям в обществе вообще¹¹⁹. Возникающая из этого идеология ситуативна и определяется конкретными обстоятельствами. Она зависит от данного исторического окружения и следовательно может быть как анти-так и продемократической¹²⁰. Адекватным антонимами к слову “консервативный” в пределах такой концептуализации были бы не “либеральный”, не “социалистический”, и не “коммунистический”, а “реформистский” и “революционный”¹²¹.

Также наше определение консерватизма подразумевает, что консерваторы из различных цивилизаций и исторических периодов зачастую только условно сопоставимы друг с другом. Вероятно, не случайно сегодня не существует распространяющегося на разные цивилизации международного союза консервативных политических групп, сопоставимого с мировыми объединениями коммунистических, социалистических и либеральных партий, охватывающими разные континенты и культуры со своеобразными традициями.

Подобно консервативным направлениям Веймарской республики, Зюганов может занимать как анти-так и просистемные позиции касательно сегодняшней политической и социоэкономической системы в силу наличия множества возможных исторических исходных точек. Так же как немецкий межвоенный консерватизм, КПРФ подошла бы в качестве потенциального коалиционного партнера и для сегодняшней партии власти, и для фашистских группировок. Будучи представителем постсоветской партии, хотя и с глубокими корнями в коммунистическом периоде, Зюганов поддерживает те тенденции, которые являются неким подобием преемственности с Советским Союзом; а нововведения, прерывающие преемственность с новейшей историей России, он резко атакует. Отрицательная сторона такой политической приспособляемости КПРФ — это нечеткий политический профиль, что возможно было причиной (пусть даже и не основной) слабых показателей КПРФ на выборах в Госдуму 2003 г. и на президентских выборах

2004 г. Продолжительным следствием этого может стать то, что непреобразованная КПРФ превратится в ультраконсервативную или реакционную партию, которая будет все дальше двигаться к политической обочине и которую, в конечном счете, вытеснит вновь зарождающийся постсоветский консерватизм — будь у него про- или антидемократическое направление. Как КПРФ прореагирует на этот вызов и расколется ли она на действительно левую группу, с одной стороны, и однозначно консервативную партию, с другой, или нет, является интересным вопросом дальнейшего формирования российского партийного спектра.

7. Заключение

Относительно некоторых идей, изложенных в основополагающих документах РНЕ, дугинских организаций и ЛДПР, мы однозначно имеем дело с разновидностями палингенетического ультранационализма. Правда, возникают проблемы интерпретации в силу риторических изменений Жириновского и Дугина после их вхождения в политический истеблишмент в 1993 и 1998 гг. соответственно, а так же по причине слишком заметной имитации зарубежных фашизмов, в особенности немецкого нацизма, со стороны РНЕ. Тем не менее, эти проблемы не кажутся непреодолимыми. Являются ли вышеупомянутые предложения по разрешению противоречий в развитии этих группировок удовлетворительными или нет: не подлежит сомнению то, что центральные идеологемы в некоторых наиболее значительных трудах Баркашова, Дугина и Жириновского и в определенных документах их организаций носят как явно ультранационалистические, так и однозначно палингенетические черты. Следовательно, к ним применимо название “фашистские” (в грифффиновском понимании) — по крайней мере в период разработки и публикации этих документов своими авторами. В противоположность многочисленным случаям эволюционирования крайних левых в социал-, либерал- и

национал-демократы или же в правые антидемократы (напр. Муссолини), в мировой истории существует меньше примеров подобной глубокой трансформации бывших фашистов в левых, консерваторов или демократов различных мастей. Поэтому возникает подозрение, что категория “фашизм” подходит не только для характеристики отдельных документов РНЕ, дугинских организаций и ЛДПР, но, возможно, и для характеристики сегодняшних мировоззрений Баркашова, Дугина и Жириновского, а вместе с этим и для определения основных доктрин их организаций.

Напротив, идеология КПРФ, понимаемая здесь как специфически российская вариация консерватизма, вызывает серьезные проблемы с интерпретацией. При этом определение зюгановского мировоззрения в правом спектре представляется в свете восходящих уже к эпохе сталинизма националистических традиций КПСС менее сложным, чем оценка сущности и радикальности национализма КПРФ. Вопрос о том, можно ли назвать возглавляемое Зюгановым националистское крыло в аппарате КПРФ умеренно, радикально или крайне правым, вероятно и в будущем останется не решенным окончательно. Только захват власти этой партией предоставил бы достаточное пояснение того, какие именно тенденции из смеси русофильских, евразийских, социал-демократических, нео- и ортодоксально марксистских идей в мышлении руководства, членов и избирателей КПРФ преобладали бы в случае необходимости реагировать на разные внутри- и внешнеполитические вызовы. До сих пор можно только констатировать, что, по-видимому, доминирующее крыло руководства КПРФ является, очевидно, националистическим и таким образом не должно идентифицироваться с левым политическим спектром. Такое понимание развитой Зюгановым идеологии КПРФ противоречит ряду журналистских и научных оценок, которые изображают КПРФ как левую или даже радикально левую партию. Но оно созвучно с классификациями зюгановской идеологии у таких специалистов, как Хайнц Тиммерманн, Симон Пирани или Гайр Фликке¹²².

В этой статье мы стремились классифицировать важнейшие явно антидемократические фигуры в сегодняшней РФ с помощью принятых в международных общественных науках общих понятий. Это было сделано с целью облегчить понимание и интерпретацию идей этих деятелей на Западе и способствовать возможному их сравнению с нероссийскими политическими партиями и группировками. Так, например, в свете вышеназванных интерпретаций предоставляется возможным уточнить существовавшие до сих пор сопоставления Веймарской республикой с постсоветской Россией¹²³. Ранее упомянутое различие между палингенетическим и консервативным национализмом позволяет также избежать введенной Копстином и Хэнсоном расплывчатой (а, возможно, и тавтологической) конструкции “антилиберальный этатизм (statism)” при рассмотрении российского политического спектра¹²⁴.

Например, в свете предпринятой здесь попытки контекстуализации феномена РНЕ, фокусировка Стивена Шенфилда — вероятно, ведущего западного знатока русского правого экстремизма — в своих анализах на успехах и провалах баркашовцев представляется хотя и эмпирически содержательной, но для дискуссии о пользе так же начатого Шенфилдом веймарско-российского сопоставления только относительно полезной¹²⁵. Как упоминалось, РНЕ можно лишь условно рассматривать как функциональный эквивалент НСДАП и ее подразделений в силу очевидно миметического характера баркашовской идеологии и символики, в отличие от автохтонной природы классического нацизма.

Столь же значительным несоответствием между Веймарской и Второй российской республикой (то есть с 1993 г. до сегодняшнего дня) является то, что КПрФ в результате вышеназванных трактовок является скорее приблизительным эквивалентом консервативной Немецко-национальной народной партии (DNVP), нежели аналогом КПГ межвоенного времени. Правда, как известно, и в КПГ двадцатых и начала тридцатых годов присутствовали националистические тенденции и

первые симптомы сталинизма; на короткое время в 1930 году дело дошло даже до кооперации нацистов с коммунистами. И все же пересмотр Зюгановым коммунистической (если уж употреблять этот термин) идеологии, то есть его отказ от интернационализма, космополитизма, утопизма, рационализма и революционизма радикальных левых, более серьезен и представляет собой перелом в мировом коммунистическом движении с далеко идущими последствиями в расстановке политических сил в постсоветской России. Парадоксальным образом, в результате преобразования КПРФ до уровня специфически постсоветской консервативной партии политической ландшафт сегодняшней России предстает как более правый, чем партийный спектр Веймарской республики.

В российском партийном спектре отсутствуют политически значимые эквиваленты как для СДПГ, так и для КПП Веймарской республики. Все, представленные своей собственной фракцией в Госдуме партии с декабря 2003 г. являются более или менее националистическими и таким образом — правыми. Идеологии ЛДПР и Блока “Родина”, к которому относится и вышеупомянутый Бабурин, являются более или менее радикальными национализмами. Правительственную партию “Единая Россия” можно обозначить как умеренно националистическую (патриотическую) или национал-либеральную¹²⁶. И, наконец, фракция КПРФ представляет собой смесь “советских консерваторов”, ультранационалистов (Николай Кондратенко, Альберт Макашов, Виктор Илюхин) и некоторых марксистско-ленинистских фундаменталистов — при этом Зюганов обслуживает в той или иной мере все три течения.

Складывающаяся из этого обзора критика относительно сравнительного сопоставления сегодняшней РФ с Веймарской республикой, вероятно, не менее поразительна, чем аргументация Хэнсона и Копстина о том, что в сегодняшней России захват власти фашистами является невероятным — по сравнению с Германией начала тридцатых годов — в силу более

низкого уровня развития партийной системы¹²⁷ (интуиции политолога, сложившейся под влиянием теории демократии, противоречит утверждение о том, что именно *слабость* российских партий представляется важным фактором, который уберегал и уберегает Россию от скатывания к фашизму).

Таким же образом, вероятно, поражает то, что важным различием между Германией конца двадцатых годов и начала тридцатых и постельцинской Россией является *более* значительная роль (специфически постсоветского) правого спектра РФ. Парадокс в том, что умеренно правые, праворадикальные и крайне правые партии имеют в сегодняшнем российском политическом ландшафте больший вес, чем в преднацистской германской партийной системе¹²⁸. Правда, в настоящее время не существует полноценного российского функционального эквивалента НСДАП. Но, с другой стороны, на левом фланге, таковой в России отсутствует не только в отношении КПГ, но и в отношении демократической СДПГ. То есть, политическая конкуренция в путинской России сегодня происходит в основном между националистами различных мастей. Антинационалистические партии с декабря 2003 г. больше не представлены в парламенте собственными фракциями. Лишь отдельные персоны в парламенте и путинской администрации заслуживают определения либерального или социал-демократа.

Если в результате перемен последних двух десятилетий исследование левого экстремизма в постсоветской России должно “довольствоваться” маргинальными анархистскими и марксистскими группировками, то для исследователей национализма открываются новые сферы деятельности. Как проиллюстрировано лишь кратким упоминанием важного блока “Родина”, здесь можно было рассмотреть только часть российских право-экстремистских организаций, к тому же в сжатой форме. Незаванными остались десятки других заслуживающих внимания группировок и феноменов¹²⁹ — начиная с растущего, преимущественно неонацистского движения скинхедов¹³⁰, продолжая националистическими тенденциями в церквях¹³¹, искусстве¹³²,

литературе¹³³ и музыке¹³⁴, и заканчивая сферой среднего и высшего образования¹³⁵. Тогда как политическое развитие в России двадцатого века – по праву или нет – было определяющим для формирования научных исследований международного левого экстремизма, Россия в начале двадцать первого века породила, пожалуй, самое разнородное поле деятельности для сравнительного исследования правого экстремизма.

*Перевод с немецкого:
Елена Сивуда и Наталья Куленко.*

¹ *Parland Thomas*. The Rejection in Russia of Totalitarian Socialism and Liberal Democracy. A Study of the Russian New Right. Helsinki, 1993; *Slater Wendy*. Imagining Russia. The Ideology of Russia's National Patriotic Opposition. Unpublished Ph.D. dissertation. University of Cambridge, 1998; *Mathyl Markus*. Der "unaufhaltsame Aufstieg" des Aleksandr Dugin. Neo-Nationalbolschewismus und Neue Rechte in Russland // Osteuropa. 2002. Vol. 52. P. 885–900; *Gabowitsch Misha*. Der russische "Nationalpatriotismus" der Gegenwart und sein Verhältnis zum Kommunismus // Rechtsextreme Ideologien in Geschichte und Gegenwart (=Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung. Vol. 23) / Ed. by *Uwe Backes*. Köln/Weimar/Wien, 2003. P. 311–338.

² *Умланд Андреас*. Старый вопрос, заданный заново: что такое фашизм? (Теория фашизма Роджера Гриффина) // Политические исследования. – 1996. – № 1. – С. 175–176; Сравнительный анализ новых крайне правых групп на Западе // Политические исследования. – 2001. – № 3. – С. 174–179.

³ *Умланд Андреас*. Теоретическая интерпретация фашизма и тоталитаризма в работах В.Виппермана // Социологический журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 205–210; Правый экстремизм в постсоветской России // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 71–84; Был ли "красный холокост"? Критика "Черной книги коммунизма" в Германии // Свободная мысль. – 2001. – № 11. – С. 78–81; Официальный советский антисемитизм постласталинского периода // Pro et Contra. – 2002. – Т. 7. – №. 2. – С. 158–168; Формирование фашистского "неоевразийского" интеллектуального движения в России. Путь Александра Дугина от маргинального экстремиста до идеолога постсоветской академической и политической элиты, 1989–2001 гг. // *Ab Imperio*. – 2003. – № 3. – С. 289–304; Современные понятия фашизма в России и на Западе // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 5. – С. 116–122; "Негражданское общество" в России // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2005. – Т. 2. – № 2. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/Umland%20richtig.pdf>.

⁴ *Умланд Андреас*. "Консервативная революция": имя собственное или родовое понятие? // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 116–126

(в электронном виде: Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. — 2006. — Т. 3. — № 1. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forumruss.html>. В печати). См. также информативное обсуждение некоторых концептуально-компаративистских вопросов в статье: *Люкс Леонид*. Большевизм, фашизм, национал-социализм — родственные феномены? // Вопросы филологии. — 1998. — № 7. — С. 48–57.

⁵ *Griffin Roger*. The Nature of Fascism. 2nd edn. — L., 1993; Fascism / Ed. by *Roger Griffin*. — Oxford, 1995; idem. Interregnum or Endgame? Radical Right Thought in the Post-fascist Era // Journal of Political Ideologies. — 2000. — Vol. 5. — No. 2. — P. 163–178; idem. Plus ça change! The Fascist Mindset behind the Nouvelle Droite's Struggle for Cultural Renewal // The Development of the Radical Right in France 1890–1995 / Ed. by *Edward Arnold*. — L., 2000. — P. 237–252; *Griffin Roger*. The Palingenic Political Community. Rethinking the Legitimation of Totalitarian Regimes in Inter-War Europe // Totalitarian Movements and Political Religions. — 2000. — Vol. 3. — No. 3. — P. 24–43; idem. The Primacy of Culture. The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies // Journal of Contemporary History. — 2002. — Vol. 37. — No. — 1. — P. 21–43.

⁶ *Umland Andreas*. Konzeptionelle Grundfragen vergleichender Rechtsexremismusforschung. Der Beitrag der Faschismustheorie Roger Griffins // Erwägen Wissen Ethik. — 2004. — Vol. 15. — P. 355–357; idem. Einige Beispiele für die forschungspraktische Relevanz der Griffinschen Taxonomie // Erwägen Wissen Ethik. — 2004. — Vol. 15. — P. 418–420.

⁷ См., например, цитаты таких авторитетных исследователей фашизма как *Джордж Моссе*, *Стэнли Пэйн* или *Ричард Турло* на обложках книг *Гриффина* “The Nature of Fascism” и “Fascism”. Даже критики гриффиновского понимания фашизма признавали значимость его концепции. См., например, *Pearce Robert*. Fascism and Nazism. — L., 1997. — P. 127: книга *Гриффина* “Сущность фашизма” “is complex but does repay detailed study”; *Blinkhorn Martin*. Fascism and the Right in Europe, 1919–1945. — Harlow, 2000. — P. 102: новый идеальный тип фашизма представлен *Гриффином* “has unquestionably given a major new twist to our view and understanding of fascism”.

⁸ См., например, в хронологическом порядке: *Самойлов Эдуард*. Общая теория фашизма. В 3 тт. Обнинск, 1992; *Мороз Евгений*. Вездизм и фашизм // Барьер. — 1993. — № 3. — С. 4–8; *Лакер Уолтер*. Черная сотня. Происхождение фашизма в России. — М., 1994; Современный фашизм, национализм, ксенофобия, и антисемитизм в печати России. Информационно-аналитические материалы / Под ред. Фонда “Гражданское общество”. — М., 1995; *Зудин Алексей*. Фашизм в России: образы и реальности новой опасности // Политические исследования. — 1995. — № 2(26); О предупреждении проявлений фашистской опасности в Российской Федерации. Материалы парламентских слушаний 14 февраля 1995 года. — М., 1995; *Соловей Валерий*. Россия не обречена на фашизм, но уже и не застрахована от него //

Независимая газета. – 1995. – № 55. – 29 марта. – С. 1, 3; *он же*. Реальна ли угроза “русского фашизма” в новой России? // Взаимодействие политических и национально-этнических конфликтов. Материалы международного симпозиума 18–20 апреля 1994 г. Ч. 1. / Под ред. *Андрея Здравомыслова*. – М., 1994; *Galkin Alexander et al. Der russische Faschismus im Widerstreit // Utopie kreativ. Diskussion sozialistischer Alternativen*. – 1995. – No. 52. – P. 65–72; Указ Президента РФ “О мерах по обеспечению согласованных действий органов государственной власти в борьбе с проявлениями фашизма и иных форм политического экстремизма в Российской Федерации”, 23 марта 1995 г. <http://www.ostfront.ru/Bibliotek/U310.html>; О сущности и признаках фашизма. Записка, подготовленная группой экспертов РАН // Московские новости. – 1995. – № 39; Угрожает ли России фашизм? Материалы “крулых столов” (1994–1995 гг.) / Под ред. Центра социальных исследований безопасности ИСПИРАН. – М., 1996; Нужен ли Гитлер России? По материалам Международного форума “Фашизм в тоталитарном и посттоталитарном обществе: идейные основы, социальная база, политическая активность”, Москва, 20–22 января 1995 г. / Под ред. *Владимира Илюшенко*. – М., 1996; *Туз Галина*. Провинциальный фашизм. – М., 1997; Заявление Комиссии по правам человека при Президенте РФ “Об угрозе фашизма и расизма”, 7 июля 1998 г. <http://www.mshr-ngo.ru/docs/hrc-z0707.htm>; Антифашистское движение в регионах России. Проблемы и перспективы. – М., 1998; *Илюшенко Владимир*. Русский фашизм и религия // Диа-Логос. – 1998–1999. – Вып. II. – С. 160–172; *Schützler Horst*. Faschismus – ein Thema in der russischen Historiographie der 90er Jahre? // Rassismus, Faschismus, Antifaschismus. Forschungen und Betrachtungen gewidmet Kurt Pätzold zum 70. Geburtstag / Ed. by *Manfred Weißbecker/Reinhardt Kühnl/Erika Schwarz*. – Köln, 2000. – P. 231–242; *Хлюпин Виталий*. Русский фашизм как осознанная необходимость // Континент. – 2000. – № 6(19). <http://www.continent.kz/2000/06/22.html>; *Веснин В.* Угрожает ли России фашизм? // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 5. – С. 294–304; *Ковалев В.* Что же такое “фашизм”? От этимологии – к законодательному определению // Российская юстиция. – 2002. – № 10. – С. 52–54; *Дадиани Лионель*. Фашизм в России. Мифы и реалии // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 103–111; *Волков В.* Фашизм в России. Что завтра? // Права человека в России. – 2003. – 4 декабря. http://www.hro.org/editions/karta/nr2829/jewich_3.php; *Дадиани Лионель*. Факты и мысли о русском фашизме. Дискурс // Социальное согласие против правого экстремизма. Выпуск № 3–4 / Под ред. *Л.Я.Дадиани/Г.М.Денисовского*. – М., 2005. – С. 145–215; *Umland Andreas*. Concepts of Fascism in Contemporary Russia and the West // *Political Studies Review*. – 2005. – Vol. 3. – No. 1. – P. 34–49; *Верлин Евгений*. Фашизм в России больше чем фашизм // Независимая газета – Ex Libris. – 2003. – 27 марта. http://exlibris.ng.ru/koncept/2003-03-27/5_fascism.html; *Маслов Олег/Прудник Александр*. Заметки по истории становления “русского фашизма” в России // Ежедневное независимое аналитическое обозрение.

– 2006. – 28 апреля и 11 мая. <http://www.polit.nnov.ru/2006/04/28/fascism/> и <http://www.polit.nnov.ru/2006/05/11/fascism/>; Фашизм снова угрожает России. Обращение участников конференции “Фашизм – угроза будущему России” к гражданам России. – Москва, 14 мая 2006 г. // *Права человека в России*. 2006. 15 мая. <http://www.hro.org/actions/nazi/2006/05/15.php>; *Трофимов Евгений*. Экстремизм и фашизм в России не пройдут // *Парламентская газета*. – 2006. – № 87(1937). – 5 июня. <http://www.pnp.ru/archive/19370112.html>.

⁹ *Рахимир Павел*. Фашизм: вчера, сегодня, завтра // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1996. – № 10. – С. 153–157; *Туз Галина*. Возражение на иск Ставропольской организации партии РНЕ // *Дело № 6 – РНЕ против Г.Туз и “Ставропольской правды”* / Под ред. Фонда защиты гласности. – М., 2000. <http://www.gdf.ru/books/books/delo6/020.html>; *Ядов Владимир*. Заключение политологической экспертизы // *Дела № 7, 8, 9 – Русское Национальное Единство против журналистов*. Судебные процессы по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под ред. Фонда защиты гласности. – М., 2000. <http://www.gdf.ru/books/books/rne/85.html>; *Поляков Л./Федотова В.* и др. *Россия в зеркале политологии*. – М., 2000. – С. 127. http://www.i-u.ru/biblio/archive/noname_ruzerp/ec100.aspx; *Савельев Андрей*. Мы мечтаем о том, что они ненавидят (антифашизм как модная болезнь). <http://savelev.ru/article/show?id=65&t=1>; *Тамаш Г.* О постфашизме // *Сравнительное конституционное обозрение*. 2000. № 3(32). <http://www.ilpp.ru/3709210910>; *Умланд Андрей*. Концепции и теории фашизма и тоталитаризма // *Институты “прямой” и представительной демократии. Генезис политических режимов в XX веке* / Под ред. *Александра Нестерова*. Екатеринбург, 2000. – Р. 54–60; *Совастеев Виталий*. Новые тенденции в изучении новейшей истории Японии // *Япония сегодня*. http://www.japantoday.ru/znakjap/histori/028_03.shtml; *Габович Михаил*. Рецензия на книгу *Paxton Robert*. *The Anatomy of Fascism* // *Неприкосновенный запас*. – 2004. – № 6(38). <http://www.nz-online.ru/index.phtml?aid=25011269>.

¹⁰ Напр.: *Гриффин Роджер*. Революция правых: фашизм / Перевод *Константина Метлова*. <http://galaxy.fzu.cz/~metlov/griffin.html>; *Гриффин Роджер*. Палингенетическое политическое сообщество. Переосмысление легитимации тоталитарных режимов в межвоенной Европе / Перевод *Антоня Шеховцова* // *Вопросы философии*. – 2006. – № 11. В печати.

¹¹ *Fascism Past and Present, West and East. An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right (=Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 35)* / Ed. by *Roger Griffin/Werner Loh/Andreas Umland*. Stuttgart, 2006. Об этой книге: <http://xeno.sova-center.ru/6BA2468/6BB41EE/7AC86DA?print=on>.

¹² Некоторые обзорные изложения в хронологическом порядке: *Соловей Валерий*. Современный русский национализм: идейно-политическая классификация // *Общественные науки и современность*. – 1992. – № 2.

– С. 119–129; *Ortung Robert*. The Russian Right and the Dilemmas of Party Organisation // *Soviet Studies*. – 1992. – Vol. 44. – No. 3. – P. 445–478; *Laqueur Walter*. *Black Hundred*. The Rise of the Extreme Right in Russia. – N.Y., 1993; *Dunlop John*. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. 2nd edn. – Princeton, 1995; *Yanov Alexander*. Weimar Russia – And What We Can Do About It. – N.Y., 1995; *Ivanov Leonid*. Rußland nach Gorbatschow. Wurzeln – Hintergründe – Trends der sich formierenden Gruppierungen: Perspektiven für die Zukunft. – Passau, 1996; *Верховский Александр, Панн Анатолий, Прибыловский Владимир*. Политический экстремизм в России. – М., 1996; *Tolz Vera*. The Radical Right in Post-Communist Russian Politics // *The Revival of Right-Wing Extremism in the Nineties* / Ed. by *Peter H. Merkl/Leon Weinberg*. – L., 1997. – P. 177–202; *Allensworth Wayne*. The Russian Question. Nationalism, Modernization, and Post-Communist Russia. Lanham, 1998; *Верховский Александр, Прибыловский Владимир, Михайловская Екатерина*. Национализм и ксенофобия в российском обществе. – М., 1998; они же. Политическая ксенофобия. Радикальные группы. Представления лидеров. Роль церкви. – М., 1999; *Devlin Judith*. Slavophiles and Commissars. Enemies of Democracy in Modern Russia. Basingstoke, 1999; *Williams Christopher/Hanson Stephen*. National-Socialism, Left Patriotism, or Superimperialism? The Radical Right in Russia // *The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989*. With an afterword by *Roger Griffin* / Ed. by *Sabrina Ramet*. – University Park, 1999. – P. 257–278; *Verkhovsky Alexander*. Ultra-Nationalists in Russia at the Onset of Putin's Rule // *Nationalities Papers*. – 2000. – Vol. 28. – P. 707–726; *Vujačić Vojko*. Serving Mother Russia. The Communist Left and Nationalist Right in the Struggle for Power, 1991–1998 // *Russia in the New Century. Stability and Disorder?* / Ed. by *Victoria E. Bonnell/George W. Breslauer*. – Boulder, 2001. – P. 290–325; *Rossmann Vadim*. Russian Intellectual Antisemitism in the Post-Communist Era. – Lincoln/L., 2002; *Umland Andreas*. Der russische Rechtsextremismus nach den Wahlen 2003–2004. Bestandsaufnahme und Perspektiven // *Russlandanalysen*. – 2004. – No.23.http://www.forschungsstelle.unibremen.de/10_dokument/1001_pdf/pub/russlandanalysen/Russlandanalysen23.pdf; *Parland Thomas*. The Extreme Nationalist Threat in Russia. The Growing Influence of Western Rightist Ideas (=RoutledgeCurzon Contemporary Russia and Eastern Europe Series. – Vol. 3). L./N.Y., 2005; *Umland Andreas*. Russia // *World Fascism. A Historical Encyclopedia* / Ed. by *Cyprian Blamires*. Santa Barbara, 2006. В печати. Обзор книг, вышедших до 1996 г. в моей рецензии: *Umland Andreas*. The Post-Soviet Russian Extreme Right // *Problems of Post-Communism*. – 1997. – Vol. 44. – No. 4. – P. 53–61.

¹³ *Shenfield Stephen*. Russian Fascism. Traditions, Tendencies, Movements. Armonk, 2001.

¹⁴ См. мою рецензию на эту книгу в журнале “Europe-Asia Studies” (2002. – Vol. 54. – No. 3. – P. 488–490) и на сайте http://www.bath.ac.uk/esml/espr/newsletter/News3_1.htm.

¹⁵ Эта специфическая методологическая проблема привела к следующему правилу в использовании слова “фашизм” в англоязычных компаративистских исследованиях: когда “F” заглавная, “Fascism” означает имя собственное и относится к итальянскому прототипу, в тех же случаях, когда “fascism” пишется с малой буквы “f”, имеется в виду абстрактная концепция идеального типа родового фашизма. Подобное различие нельзя передать на немецком языке, где все существительные начинаются с большой буквы. Те немецкие ученые, которые вообще признают фашизм как общее понятие, поэтому делают иногда различие между “Faschismus” и “ItaloFaschismus”. К тому же стоит отметить, что сами немецкие нацисты не признавали определение “фашизм” как подходящее для нацистской идеологии. Об отношении раннего Третьего Рейха к режиму Муссолини см.: *Сиянова С.В.* Образ фашистской Италии в национал-социалистической пропаганде, 1933 год // Вестник Московского университета. – Сер. 8: История. – 2005. – № 2. – С. 28–49.

¹⁶ ПАЛИНГЕНЕЗИС, ПАЛИНГЕНЕЗ м. (от греч. pálin – снова, обратно и génesis – происхождение, рождение): преобразование или новое рождение. В *геологии*: преобразование, возрождение изверженных горных пород путем переплавления гранитов, гнейсов и сланцев в глубоких зонах земной коры. В *биологии*: появление у зародыша признаков, свойственных взрослым формам отдаленных предков. (<http://www.rubricon.com/partner.asp?aid={529C90E9-8B97-44F1-B24D-204DCBC6EF07}&ext=6>, <http://p.uoportal.ru/show/66309/>). В истории идей: воз-/новорождение, воскрешение, революция. *Kleines Fremdwörterbuch.* Leipzig, 1974. – P. 263. В этом контексте “палингенезис” подразумевает рождение нации (или же более широкого сообщества с определенной культурой, специфическими традициями и т.д.) заново, а не возрождение в смысле полного возврата к какому-то старому или древнему состоянию, которое, однако, тем не менее, может играть роль “золотого века” в историческом воображении фашистов.

¹⁷ Недавнюю критику марксистского понимания фашизма можно найти у *Pfeiler Wolfgang.* Der Begriff Faschismus als politisches Instrument und als wissenschaftliche Kategorie // Demokratie und Diktatur in Europa. Geschichte und Wechsel der politischen Systeme des 20. Jahrhunderts / Ed. by *Heiner Timmermann/Wolf D. Gruner.* – Berlin, 2001. – P. 97–106.

¹⁸ *International Fascism. New Thoughts and Approaches* / Ed. by *George L.* – Mosse. N.Y., 2000; *idem.* The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism. – N.Y., 2000; *Payne Stanley.* Fascism. Comparison and Definition. – Madison, 1980; *idem.* A History of Fascism, 1914–1945. Madison, 1996. Недавно эта важная монография вышла на немецком языке: *idem.* Geschichte des Faschismus. Aufstieg und Fall einer europäischen Bewegung. – München, 2001 (см. рецензию *Армина Нольцена* в Интернет-журнале H-Soz-u-Kult, 04.02.2002, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/NG-2002-009>); *Eatwell Roger.* Towards a New Model of Generic Fascism // Journal of Theoretical Politics. – 1992.

– Vol. 4. – No. 2. – P. 161–194; *idem*. Fascism. A History. – L., 1995; *idem*. On Defining the “Fascist Minimum”. The Centrality of Ideology // Journal of Political Ideologies. – 1996. – Vol. 1. – No. 3. – P. 303–319; *idem*. Zur Natur des “generischen Faschismus” – Das “faschistische Minimum” und die “faschistische Matrix” // Rechtsextreme Ideologien. – P. 93–122.

¹⁹ *Wippermann Wolfgang*. Faschismustheorien. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion. – Darmstadt, 1972; *idem/Thamer Hans-Ulrich*. Faschistische und neofaschistische Bewegungen. Probleme empirischer Faschismusforschung. – Darmstadt, 1977; *Wippermann Wolfgang*. Europäischer Faschismus im Vergleich 1922–1982. Frankfurt – M., 1983; *idem*. Faschismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute. 7. Aufl. – Darmstadt, 1997; “Faschismus” – kontrovers (=Erwägungskultur in Forschung, Lehre und Praxis. – Vol. 3) / Ed. by *Werner Loh/Wolfgang Wippermann*. Stuttgart, 2002.

²⁰ *Випперман Вольфганг*. Европейский фашизм в сравнении 1922–1982 / Перевод *А. Федорова*. – Новосибирск, 2000. <http://lib.ru/POLITOLOG/fascio.txt>, <http://www.new-russia.org/library/history/wipperman.htm>; *Умланд*. Теоретическая интерпретация фашизма и тоталитаризма в работах В. Виппермана.

²¹ *Minkenberг Michael*. Die neue radikale Rechte im Vergleich. USA, Frankreich, Deutschland. – Wiesbaden, 1998; *Reichardt Sven*. Faschistische Kampf-bünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA. – Köln, 2002.

²² *Галкин Александр*. О фашизме – всерьез // Свободная мысль. – 1992. – № 5. – С. 13–23; *он же*. Российский фашизм? // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 17–27. <http://knowledge.isras.ru/sj/sj/94–2–2.html>; *он же*. Фашизм: корни, признаки, формы проявления // Политические исследования. – 1995. – № 2(26). – С. 6–15; *он же/Красин Юрий*. О правом радикализме в советском обществе // Обозреватель. – 1995. – № 12. – С. 52–58; *Галкин Александр*. Западня. Рассказ о том, что принес рабочим национал-социализм. – М., 1995; *он же*. Размышления о фашизме // Нужен ли Гитлер России? – С. 88–105; *он же*. Фашизм как болезнь общества // Polit.ru. – 2006. – 8 мая. <http://www.polit.ru/lectures/2006/05/08/galkin.html>.

²³ *Griffin*. The Primacy of Culture. См. для сравнения трактовку религиозного фундаментализма как разновидность фашизма у Уолтера Лакера: *Laqueur Walter*. Faschismus. Gestern, Heute, Morgen. – München, 1997.

²⁴ Некоторые важные работы в хронологическом порядке: *Richter Elisabeth*. Faschistische Parteien und Bewegungen in der Russischen Föderation am Beispiel der RNE (Russische Nationale Einheit). Unpublished M.A. thesis. – Universität zu Köln, 1996; *Dunlop John*. Alexander Barkashov and the Rise of National Socialism in Russia // Demokratizatsiya. – 1996. – Vol. 4. – P. 519–530; *Simonsen Sven*. Aleksandr Barkashov and Russian National Unity. Blackshirt Friends of the Nation // Nationalities Papers. – 1996. – Vol. 24. – P. 625–639; *Jackson William*. Fascism, Vigilantism, and the State. The Russian National Unity

Movement // Problems of Post-Communism. — 1999. — Vol. 46. — No. 1. — P. 34–42; *Нацистские игры*. — М., 2000; *Dunlop John*. Barkashov and the Russian Power Ministries, 1994–2000 // *Demokratizatsiya*. — 2001. — Vol. 9. — No 1. — P. 60–74; *Shenfield*. Russian Fascism. — P. 113–189, 264–266; *Лихачев В.* *Нацизм в России*. — М., 2002; *Русское Национальное Единство*. В 2-х тт. (=Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 10) / Под ред. *Вячеслава Лихачева и Владимира Прибыловского*. Stuttgart, 2005.

²⁵ *Shenfield Stephen*. The Weimar/Russia Comparison. Reflections on Hanson and Kopstein // *Post-Soviet Affairs*. — 1998. — Vol. 14. — No. 4. — P. 355–368; *idem*. Russian Fascism. — P. 113–189, 264–266.

²⁶ *Rohrmoser Günter*. Menetekel Weimar über Jelzin? Das russische Volk kämpft geistig um das eigene Überleben // *Die Welt*. — 30.10.1993; *Jawlinskij Grigorij*. Gedenkgedächtnis, wie Deutschland nach dem Versailler Frieden // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. — 09.12.1994; *Breslauer George/Feldman Gerald/James Harold/Melville Andrei*. Weimar and Russia. Is There an Analogy? <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/breslauer.html>, <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/feldman.html>, <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/james.html>, <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/melville.html>; *Starovoitova Galina*. Modern Russia and the Ghost of Weimar Germany // *Remaking Russia* / Ed. by *Heyward Isham*. Armonk, 1995. — P. 129–145; *Janov*. Weimar Russia; *Brubaker Rogers*. Nationalism Reframed. Nationhood and National Question in the New Europe. — Cambridge, 1996. — P. 107–147; *Beichelt Tim*. Konsolidierungschancen des russischen Regierungssystems // *Osteuropa*. — 1996. — Vol. 46. — No. 6. — P. 597–609; *Hanson Stephen/Kopstein Jeffrey*. The Weimar/Russia Comparison // *Post-Soviet Affairs*. — 1997. — Vol. 13. — No. 3. — P. 252–283; *Мусухин Глеб*. Россия в веймарском зеркале, или Соблазн легкого узнавания // *Pro et Contra*. — 1998. — Vol. 3. — No. 3. — P. 111–123; *Caryl Christian*. Is this Weimar Russia? Eerie Parallels to Germany during Hitler's Rise to Power // *US News and World Report*. — 16.11.1998; *Ferguson Niall*. Look back at Weimar and start to worry about Russia // *The Daily Telegraph*. — 01.01.2004.

²⁷ *Oberländer Erwin*. The All-Russian Fascist Party // *Journal of Contemporary History*. — 1966. — Vol. 1. — No. 1. — P. 158–173; *Stephan John*. The Russian Fascists. Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945. — N.Y., 1978.

²⁸ В хронологическом порядке: *Мельников Юрий*. Русские фашисты в Маньчжурии (К.В. Родзаевский: трагедия личности) // *Проблемы Дальнего Востока*. — 1991. — № 2. — С. 109–121; — № 3. — С. 156–164; *Левинская И.* Русские фашисты на Дальнем Востоке и в США // *Национальная правая прежде и теперь*. Историко-социологические очерки. Часть 1: Россия и русское зарубежье / Под ред. *Р.Ганелина* и др. СПб., 1992. — С. 151–171; *Стефан Дж.* Русские фашисты. Трагедия и фарс в эмиграции, 1925–1945. — М., 1992; *Онегина Светлана*. Письмо К.В. Родзаевского И.В. Сталину // *Отечественная история*. — 1992. — № 3. — С. 92–100; *Максимова Т.* Русские фашисты. Беседа

с историком С.В. Онегиной // Родина. — 1992. — № 11–12. — С. 10–13; *Онегина Светлана*. Русский фашизм в 30-е годы // Кентавр. — 1993. — № 5. — С. 105–121; Звезда и свастика. Большевизм и русский фашизм. — М., 1994; *Лазарева С.* “Союз русских женщин” со свастикой // Проблемы Дальнего Востока. — 1994. — № 3. — С. 151–154; *Онегина Светлана*. Крах расчетов и иллюзий (“Внутрисоюзная” работа Всероссийской фашистской партии в Маньчжурии) // Кентавр. — 1995. — № 5. — С. 48–59; *она же*. Российский фашистский союз в Маньчжурии и его зарубежные связи // Вопросы истории. — 1997. — № 6. — С. 150–160; *Жданов Д.* Русские национал-социалисты в Германии (1933–1939 гг.) // Россия и современный мир. — 1998. — № 3(20). <http://www.inion.ru/product/russia/zdanov.htm>; *Аблова Надежда*. Российская фашистская партия в Маньчжурии // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 1999. — № 2. <http://beljournal.by.ru/1999/2/9.shtml>, <http://www.nationalism.org/rodina/history/rusfas.htm>, <http://newrussia.by.ru/materials/fascism/russian-fascists.htm>; *Недбаевский В.* Духовные и организационные проявления фашизма в среде российской эмиграции в Германии // Новый исторический вестник. — 2000. — № 2. http://www.nivestnik.ru/2000_2/index.shtml; *Родзаевский Константин*. Завещание русского фашиста. — М., 2001; *Огороков А.* Фашизм и русская эмиграция (1920–1945). — М., 2002; *Косик В.И.* “Молодая Россия” (К вопросу о русском фашизме) // Славяноведение. — 2002. — № 4. — С. 21–31; *Аблова Надежда*. Российская фашистская партия в Маньчжурии (1920–1940 гг.) // Россия XXI. — 2004. — № 2. — С. 126–145.

²⁹ *Umland Andreas*. The Pseudo-Threat of Russian Neo-Nazism. Symbolic and Ideological Handicaps of the RNE. Доклад представлен на 33-ем ежегодном заседании American Association for the Advancement of Slavic Studies, Arlington, Virginia, 15–18 November 2001.

³⁰ *Mathyl Markus*. Das Entstehen einer nationalistischen Gegenkultur im Nachperestroika-Rußland // Jahrbuch für Antisemitismusforschung. Vol. 9 / Ed. by *Wolfgang Benz*. — Frankfurt am Main, 2000. — P. 68–107. См. также: *Тарасов Александр*. Порождение реформ — бритоголовые, они же скинхеды // Свободная мысль. — 2000. — № 5. — С. 39–56; *Mathyl Markus*. Die größte weiße Nation Europas — Geburt des Nationalismus aus dem Geist der Pop-Kultur. Wie der russische Schriftsteller und Politiker Eduard Limonow die Herzen der Jugendlichen erobert // Süddeutsche Zeitung. — 30.09.2002; *idem*. *Helden-Krieger*. Wie Alina Wituchnowskaja die deutschen Medien blendet // Süddeutsche Zeitung. — 26.11.2002; *Tarasov Alexander*. Offspring of Reforms — Shaven Heads Are Skinheads. The New Fascist Youth Subculture in Russia // Russian Politics and Law. — 2001. — Vol. 39. — No. 1. — P. 43–89; *Heilwagen Otto*. Böse Onkel Wanjas. Rußlands faschistische Punks // Welt am Sonntag. 31.07.2002, <http://www.welt.de/daten/2002/07/31/0731kmu347665.htx>; *Tarasov Aleksandr*. Die Skinhead-Bewegung in Rußland. Hintergründe ihres Aufschwungs // Berliner Debatte Initial. — 2003. — Vol. 14. — No. 3. — P. 93–100.

³¹ К понятию “негражданское общество” см.: *Pedazhur Ami/Weinberg Leonard*. Modern European Democracies and Its Enemies. The Threat of the Extreme Right // Totalitarian Movements and Political Religions. – 2001. – Vol. 2. – No. 1. – P. 52–72; *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe* / Ed. by *Cas Mudde/Petr Kopecky* (=Studies in Extremism and Democracy. Vol. 1). – L., 2002; *Umland Andreas*. Toward an Uncivil Society? Contextualizing the Recent Decline of Extremely Right-Wing Parties in Russia // Weatherhead Center for International Affairs Working Paper Series. – 2002. – No. 3. http://www.wcfia.harvard.edu/papers/555__Toward_An_Uncivil_Society.pdf; *idem*. Die rechtsex-tremistische APO im heutigen Russland. Ultranationalistische Denkfabriken als Bestandteil der postsowjetischen “unzivilen Gesellschaft” // Rußland. Ein starker Staat? (=Europäisches Denken. Vol. 3) / Ed. by *Vera Haney/Michael Wegner/Andrea Jahn*. – Jena, – 2003. – P. 123–143; *Умланд Андреас*. “Негражданское общество” в России // Цена ненависти. Национализм в России и противодействие расистским преступлениям / Под ред. *Александра Верховского*. – М., 2005. – С. 142–165.

³² *Griffin Roger*. From Slime Mould to Rhizome. An Introduction to the Groupuscular Right // Patterns of Prejudice. – 2002. – Vol. 36. – No. 3. – P. 27–50. Там Гриффин объясняет: “Термин «группускул» употребляется для обозначения такой политической организации, которая по стандартам общенациональной партийной политики имеет крошечное активное членство и, возможно, предельно низкое или несуществующее общественное признание, но является полностью созревшим фруктом в собственном идеологическом саду. (...) Его маленький размер, маргинальность и относительная незначительность придают ему качества, которые соответствуют интересам его организаторов”. См. также первую фактологически богатую, но концептуально не совсем удачную попытку использовать понятие “группускулярной правой” в отношении российского контекста у *Mathyl Markus*. The National-Bolshevik Party and Arctogaia. Two Neo-Fascist Groupuscules in the Post-Soviet Political Space // Fascism. Vol. V: Post-war Fascisms (=Critical Concepts in Political Science) / Ed. by *Roger Griffin /Matthew Feldman*. – L./N.Y., 2004. – P. 185–200.

³³ Наиболее однозначные тезисы в этом отношении у *Goldhagen Daniel*. Hitler’s Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. – Boston, 1996. О дискуссии об этой на шумевшей книге, важной для понимания немецкого нацизма: *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust* / Ed. by *Julius Schoeps*. – Hamburg, 1996; *North David*. Anti-Semitism, Fascism and the Holocaust. A Critical Review of Daniel Goldhagen’s Hitler’s Willing Executioners. – Oak Park, 1997; *Hyping the Holocaust. Scholars Answer Goldhagen* / Ed. by *Franklin Hamlin Littell*. – East Rockaway, 1997; *Wippermann Wolfgang*. Wessen Schuld? Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse. – Berlin, 1998; *Kautz Fred*. Gold-Hagen und die “Hürnen Sewfriedte”. Die Holocaust-Forschung im Sperrfeuer der Flakhelfer. – Hamburg, 1998; *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate* / Ed. by *Robert R.*

Shandley. — Minneapolis, 1998; *Birn Ruth/Finkelstein Norman*. A Nation on Trial. The Goldhagen Thesis and Historical Truth. — N.Y., 1998; The “Goldhagen Effect”. History, Memory, Nazism—Facing the German Past (=Social History, Popular Culture, and Politics in Germany) / Ed. by *Geoff Ely*. — Ann Arbor, 2000.

³⁴ *Brooks Jeffrey*. Russian Nationalism and Russian Literature. The Canonization of the Classics // Nation and Ideology. Essays in Honor of Wayne S. Vucich / Ed. by *Ivo Banac/John Ackermann/Roman Szporluk*. — Boulder, 1981. — P. 315–334; *Slater Wendy*. The Patriots’ Pushkin // *Slavic Review*. — 1999. — Vol. 58. — P. 407–427.

³⁵ Эта “проблема” русских неонацистов затрагивается в журналистском исследовании *Zarakhovich Yuri*. From Russia with Hate // *Time Europe*. — 2004. — Vol. 164. — No. 5. — P. 2. <http://www.time.com/time/europe/magazine/article/0,13005,901040809-674718-2,00.html>.

³⁶ *Соколов Михаил*. Театр превращений. Анализ трансформации русского радикально националистического движения // Актуальные проблемы трансформации социального пространства / Под ред. *С.Васильева*. — СПб., 2003. — С. 295–322; *Соколов Михаил*. Классовое как этническое. Риторика русского радикально-националистического движения // Политические исследования. — 2005. — № 2. — С. 127–138; *он же*. Русское Национальное Единство. Анализ политического стиля радикально-националистической организации // Политические исследования. — 2006. — № 1. — С. 67–77.

³⁷ Здесь я следую различию между back-stage (закулисной) программой и front-stage (официальной) программой политической группировки, как оно представлено, например, у *Mudde Cas*. The Ideology of the Extreme Right. — Manchester, 2000.

³⁸ О раннем развитии ЛДПР см. *Березовский Владимир*. Владимир Жириновский как феномен российской политики // Свободная мысль. — 1994. — № 4. — С. 96–109; *Олещук Юрий*. Жириновский — попытка понять // Мировая экономика и международные отношения. — 1994. — № 10. — С. 77–86; *Неганов Сергей*. ЛДПР на Урале // Социально-культурные процессы в отечественной и зарубежной цивилизациях. Тезисы докладов и сообщений XX юбилейной научно-практической конференции посвященной 20-летию ПГИИК (секции общественных наук) / Под ред. *З.Воробьевой*. — Пермь, 1995. — С. 48–52.

³⁹ *Tsygankov Andrei*. From Internationalism to Revolutionary Expansionism. The Foreign Policy Discourse of Contemporary Russia // *Merston International Studies Review*. — 1997. — Vol. 41. — No. 2. — P. 247–268.

⁴⁰ *Wilson Andrew*. Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World. — New Haven, 2005.

⁴¹ В некотором отношении сегодняшний противоречивый подход путинской администрации к пропутинской части крайне националистического спектра российской партийной системы напоминает амбивалентные

взаимоотношения между поздним царским режимом и зародившимися ультрамонархическими группировками конца XIX и начала XX веков. См. *Rogger Hans*. The Formation of the Russian Right // *California Slavic Studies*. – 1964. – Vol. 3. – P. 66–94; *idem*. Russia // *The European Right. A Historical Profile* / Ed. by *idem/Eugene Weber*. Berkeley/Los Angeles, 1965. – P. 449–500; *Степанов Сергей*. Черная сотня в России (1905–1917). – М., 1992; *Podbolotov Sergei*. Monarchists against their Monarch. The Rightists' Criticism of the Tsar Nicholas II // *Russian History*. – 2004. – Vol. 31. – P. 105–120.

⁴² *Simonsen Sven*. Politics and Personalities. Key Actors in the Russian Opposition (=PRIO Report. No. 2/96). – Oslo, 1996. – P. 18–27; *Belin Laura*. Sergey Baburin. Leftist Looking for a Home, <http://www.rferl.org/specials/russian-election/bio/baburin.asp>.

⁴³ Ларюэль Марлен. Идеология блока “Родина” // Путиами несвободы / Под ред. *Александра Верховского*. – М., 2005. – С. 34–47; *Титков Алексей*. Партия номер четыре. “Родина” и окрестности / Под ред. *Екатерины Михайловской*. – М., 2006.

⁴⁴ *Umland Andreas*. Vladimir Zhirinovskii in Russian Politics. Three Approaches to the Emergence of the Liberal-Democratic Party of Russia, 1990–1993. Phil. Diss. Freie Universität Berlin, 1998; *idem*. Zhirinovskii Enters Politics. A Chronology of the Emergence of the Liberal-Democratic Party of Russia 1990–1991 // *The Journal of Slavic Military Studies*. – 2005. – Vol. 18. – No. 1. – P. 15–30; *idem*. Zhirinovskii in the First Russian Republic. A Chronology of the Development of the Liberal-Democratic Party of Russia 1991–1993 // *The Journal of Slavic Military Studies*. – 2006. – Vol. 19. – No. 2. – P. 192–241.

⁴⁵ *Жириновский Владимир*. Последний бросок на юг. – М., 1993. Здесь важно учитывать именно это первое издание сочинения, которое вышло при содействии Алексея Митрофанова в сентябре 1993 в ТОО “Буквица” и ТОО “Писатель”. Более поздние издания книги, осуществленные самой ЛДПР, которые частично указывают тоже год выхода 1993, хотя и имеют то же самое название, но иногда менее агрессивно сформулированы, чем текст первого издания (равно как и статьи Жириновского для партийной газеты “Либерал” в 1993 году). Об этой книге в хронологическом порядке: *Quinn-Judge Paul*. Zhirinovskiy vs. the Turks // *Middle East Quarterly*. – 1994. – Vol. 1. – No. 2. – P. 87–91; *Рябов А*. Об эклектичной идеологии (заметки на полях одной нашумевшей книги) // *Кентавр*. – 1994. – № 2. – С.133–139; *Dunlop John*. Zhirinovskiy's World // *Journal of Democracy*. – 1994. – Vol. 5. – No. 2. – P. 27–32; *Янов Александр*. Веймарская Россия. Часть вторая – лидеры // *Нева*. – 1994. – № 4. – С. 215–259; *Motyl Alexander*. Vladimir Zhirinovskiy. A Man of His Times // *The Harriman Review*. – 1994. – Vol. 7. – Nos. 7–9. – P. 11–18; *Umland Andreas*. Vladimir Shirinovskij in der russischen Politik. Einige Hintergründe des Aufstiegs der Liberal-Demokratischen Partei Russlands // *Osteuropa*. – 1994. – Vol. 44. – P. 1117–1131; *Ignatow Assen*. Das “geistige Universum” des Wladimir Shirinovskij

// Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Aktuelle Analysen. — 1994. — No. 3; *idem*. Shirinowskij's "Sprünge". Eine ideologische Zwischenbilanz // Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Aktuelle Analysen. — 1994. — No. 33; *Morrison James W.* Vladimir Zhirinovskiy. An Assessment of a Russian Ultra-Nationalist (=McNair Paper. No. 30). — Washington, 1994. <http://www.ndu.edu/inss/McNair/mcnair30/mcnair30.pdf>; *Koman Alan J.* The Last Surge to the South. The New Enemies of Russia in the Rhetoric of Zhirinovsky // *Studies in Conflict & Terrorism*. — 1996. — Vol. 19. — P. 279–327; *Umland Andreas*. Russischer Rechtsextremismus im Lichte der jüngeren empirischen und theoretischen Faschismusforschung // *Osteuropa*. — 2002. — Vol. 52. — P. 901–913. Существует также видоизмененная английская версия книги: *Zhirinovskiy Vladimir*. My Struggle. The Explosive Views of Russia's Most Controversial Political Figure. — N.Y., 1996. О других текстах Жириновского: *Timtschenko Viktor*. Ich erwecke Rußland mit Blut — Wladimir Wolfowitsch Shirinowski. — Berlin, 1994; *Oschlies Wolf*. Wladimir Schirinowski. Der häßliche Russe und das post-kommunistische Osteuropa. — Köln/Weimar/Wien, 1995; *Алтунян Александр*. О собирателях земли русской. Жириновский как публицист (Анализ политической статьи) // *Вопросы литературы*. — 1996. — № 2. — С. 59–86; *Stadler Wolfgang*. Macht—Sprache—Gewalt. Rechtspopulistische Sprache am Beispiel V.V. Žirinovskij's vor dem Hintergrund der Wandlungen politischer Sprache in Rußland (=Slavica Aenipontana. Vol. 5). — Innsbruck, 1997; *Eatwell Roger*. The Rebirth of Right-Wing Charisma? The Cases of Jean-Marie Le Pen and Vladimir Zhirinovsky // *Totalitarian Movements and Political Religions*. — 2002. — Vol. 3. — No. 3. — P. 1–23.

⁴⁶ *Umland Andreas*. Ein Gespräch mit Wladimir Shirinowskij // *Die Neue Gesellschaft*. Frankfurter Hefte. — 1994. — Vol. 41. — No. 2. — P. 114–117, неперечтано в: Schirinowskij — Politiker, Populist, Nationalist? Berichte und Kommentare der deutschen und internationalen Publizistik / Ed. by *Monica Forbes/Willibald Fink*. — München, 1994. — P. 48–49; *Umland Andreas*. The Zhirinovsky Interview // *Woodstock Road Editorial*. An Oxford Magazine of International Affairs. — 1994. — No. 16. — P. 3–5.

⁴⁷ *Koman*. The Last Surge. — P. 320; *Brzezinski Zbigniew*. Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century. — N.Y., 1993. — P. 155, 163, 164, 195.

⁴⁸ *Kohn Hans*. Dostoevsky's Nationalism // *Journal of the History of Ideas*. — 1945. — Vol. 6. — No. 4. — P. 385–414.

⁴⁹ *Mazo Eugene/Umland Andreas*. A Chance to End the Russian Neo-Imperialist Dream // *Financial Times*. — 30.11.2004. P. 18, на русском языке: <http://www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/215191.html>.

⁵⁰ *Тзыганков*. From Internationalism to Revolutionary Expansionism.

⁵¹ Либерал. — 1993. — № 1(11) и № 2(12); Жириновский. Последний бросок на юг.

⁵² Там же. — С. 70.

⁵³ Там же. — С. 101, 110–113.

⁵⁴ Там же. — С. 118.

⁵⁵ Там же. — С. 64.

⁵⁶ Структура этого мышления, кстати, напоминает идею немецкого “консервативного революционера” Веймарской республики Артура Меллера ван ден Брука о том, что Германии нужно — “Wiederanknüpfung nach vorwärts” (воссоединение вперед). См.: *Griffin Roger. Roots (or Rhizomes?) of “Rootedness”*. Notes towards an intellectual history of the palingnetic right’s revolt against the disembedding processes of Western modernity. <http://www.iisg.nl/research/griffin.doc>.

⁵⁷ *Жириновский В.* Последний бросок на юг. — С. 130.

⁵⁸ *Жириновский В.* О политике внутренней и внешней // Либерал. — 1993. — № 2(12). — С. 4.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ *Жириновский В.* Последний бросок на юг. — С. 71.

⁶² *Жириновский В.* Борьба за белую Европу // Либерал. — 1993. — № 1(11). — С. 7–9.

⁶³ Там же. — С. 8. См. также: *он же.* Крах четвертого интернационала // Известия. — 1993. — № 163. — 28 августа. — С. 10.

⁶⁴ Я надеюсь в будущем опубликовать более подробное изложение этих тезисов на русском языке: *Umland Andreas. Zhirinovskii as a Fascist. Palingnetic Ultrnationalism in the Ideology of the Liberal-Democratic Party of Russia, 1990–1993.* Paper presented at the 97th Annual Convention of the American Political Science Association. — San Francisco, 2001; См. также: *Гурвич В.* Русский марш к фашизму // Кентавр. — 1994. — № 2. — С. 128–132; *Ядов Владимир.* Нацистская идеология в работах Жириновского // Известия. — 1994. — 23 апреля. — С. 13; *Гайдар Егор.* Ставка на негодяев // Известия. — 1994. — 17 мая. — С. 1, 5; *Kipp Jacob W.* The Zhirinovsky Threat // Foreign Affairs. — 1994. — Vol. 73. — No. 3. — P. 72–86; *Klepikova Elena/Solovyov Vladimir. Zhirinovskiy. The Paradoxes of Russian Fascism.* Transl. by Catherine A. Fitzpatrick. — Harmondsworth, 1995.

⁶⁵ Иногда Жириновский, правда, и после своего избрания в парламент не стеснялся представлять этот план, как и связанные с ним военные акции. См., например: Брюно Патрик/Жириновский Владимир. Беседы на чистоту. — М., 1995. — С. 53–73.

⁶⁶ Ввиду этих рассуждений некоторые публикации Жириновского звучат иронично. См. например: *Жириновский Владимир.* Победа над фашизмом — гордость и достоинство России // Наш современник. — 2005. — № 5. — С. 246–247.

⁶⁷ О биографии и взглядах Якушева: *Чарный Семен.* Нацистские группы в СССР в 1950–1980-е годы // Неприкосновенный запас. — 2004. —

№ 5(37). <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=5010351>; *Luchterhandt Galina*. Die politischen Parteien im neuen Rußland. Dokumente und Kommentare (=Dokumentation zur Kultur und Gesellschaft im ostlichen Europa. Vol. 1). – Bremen, 1993. – P. 206, 228, 235–238. О его связях с ЛДПСС: *Верховский Александр*. Владимир Жириновский и Либерально-демократическая партия. Информационный пакет. – М., 1994; *он же / Папп / Прибыловский*. Политический экстремизм в России. – С. 311–312.

⁶⁸ См.: Сокол Жириновского. – 1992. – №№ 1–4; *Sloane Wendy*. Who's Afraid of Vladimir Wolf? // *Moscow-Magazine*. – 1992. – April-May. – P. 40–47; Сегодня. – 1993. – 22 декабря; *Лимонов Эдуард*. Лимонов против Жириновского. – М., 1994; *Альбац Евгения*. Еврейский вопрос. – М., 1995; *Crouch Dave*. The Crisis in Russia and the Rise of the Right // *International Socialism Journal*. – 1995. – No. 66. <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj66/crouch.htm>; <http://www.letov.ru/DK/ktoporu.html>; <http://www.letov.ru/DK/ataka.html>.

⁶⁹ См.: Слово Жириновского. – 1995–1997. – №№ 14–23; *Кузнецов Юрий*. “Русский национализм” // Либерал. – 1993. – № 2(12). – С. 2; *он же*. Кто боится нашей державности? // Пресса России. – 1994. – №№ 5–6 (25–26). – С. 4; *он же*. Конституционный принцип русского национального движения // Славянин. – 1995. – № 1. – С. 37–41. – № 2. – С. 46–49; *он же*. Россия в глобальном историческом процессе. – СПб., 1995; *Иванов Михаил*. Новая элита концептуальной власти // Сокол Жириновского. – 1992. – № 3. – С. 10–12; *Russischer Kurier*. – 1993. – No. 20. – P. 5; Внутренний Предиктор СССР. Мертвая вода. В 3-х тт. – СПб., 1992; Внутренний Предиктор России. Краткий курс... // Бизнес и учет в России. Специальный выпуск. – 1994. – №№ 5–6. – С. 3–65; Рабочая группа Внутреннего Предиктора России. Спираль истории: куда ведут “дороги на Москву”. Параграф из рукописи, подготовленной Внутренним Предиктором России, “Разгерметизация” (1990 г.) // Россиянин. Специальный выпуск Санкт-Петербургского отделения РНС / Под ред. *А.В.Рогаткина и Е.Г.Кузнецова*. – СПб., 1993; Либерально-демократическая партия. Теоретическая платформа партии – концепция общественной безопасности России в глобальном историческом процессе / Под ред. *Михаила Иванова, Юрия Кузнецова* и др. – СПб., 1992; *Hoppe Grit/Genzer Andreas*. Nationale Tendenzen im heutigen Rußland // Osteuropa. – 1994. – Vol. 44. – No. 5. – P. A237–A238; *Мороз Евгений*. История “мертвой воды” – от страшной сказки к большой политике. Политическое неоязычество в постсоветской России (=Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 17). – Stuttgart, 2005.

⁷⁰ Русское воскресенье. – 1992. – № 7(15) и № 8(16); <http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p30rvs.html>; Прокуратура и проблемы разжигания межнациональной розни. 1990–1994. – Сб. док-в. – Б.м., б.г. – С. 67–75.

⁷¹ См. <http://www.compromat.ru/main/zhirinovskiy/demushkin.htm>; <http://demushkin.com/engine/index.php?s=20>.

⁷² *Hirscher Gerhard*. Schirinowskij und der deutsche Rechtsextremismus // Jahrbuch Extremismus und Demokratie. – 1994. – Vol. 6. – P. 162–179.

⁷³ См., например, о его связях в Украине: *Umland Andreas*. Vitrenko's Fascist Friend. The Strange Alliance between Ukrainian "Progressive Socialism" and Russian "Neo-Eurasianism" // УНІАН News Agency. 17.04.2006. <http://www.unian.net/eng/news/news-152563.html>.

⁷⁴ Allensworth. The Russian Question; Shenfield. Russian Fascism; Mathyl. Der "unaufhaltsame" Aufstieg Aleksandr Dugins; *idem*. Grenzenloses Eurasien // Jungle World. – 2002. – No. 45. http://www.nadir.org/nadir/periodika/jungle_world/_2002/45/29a.htm; *Ingram Alexander*. Alexander Dugin. Geopolitics and Neo-Fascism in Post-Soviet Russia // Political Geography. – 2001. – Vol. 20. – P. 1029–1051; *Yasmann Victor*. The Rise of the Eurasians // The Eurasian Politician. – 2001. – No. 4. <http://www.cc.iyu.fi/~aphamala/pe/issue4/yasmann.htm>; *Hahn Gordon*. The Rebirth of Eurasianism // CDI Russia Weekly. 2002. No. 215. <http://www.cdi.org/russia/215-14-pr.cfm>; *Rossmann*. Russian Intellectual Antisemitism; *Umland*. Toward an Uncivil Society?; *idem*. Die rechtsextremistische APO; *Dunlop John*. Aleksandr Dugin's "Neo-Eurasian" Textbook and Dmitrii Trenin's Ambivalent Response // Harvard Ukrainian Studies. – 2001. – Vol. 24. – Nos. 1–2. – P. 91–127.

⁷⁵ *Умланд А.* Формирование фашистского "неоевразийского" интеллектуального движения в России.

⁷⁶ В хронологической последовательности: *Hielscher Karla*. Der Eurasismus. Die neoimperiale Ideologie der russischen "Neuen Rechten" // Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte. – 1993. – Vol. 40. – No. 5. – P. 465–469; *она же*. Die Eurasien-Ideologie. Geschichtsmythen der russischen "Neuen Rechten" // Glaube in der 2. Welt. – 1993. – Nos. 7–8. – P. 25–30; *Gebhard Paula*. Eine Brücke zwischen Europa und Asien. Die Lehre der Eurasier in der gegenwärtigen Diskussion um die russische Identität. Unpublished M.A. thesis. Johannes Gutenberg-Universität Mainz 1994; *Tsygankov A.P.* Hard-line Eurasianism and Russia's Contending Geopolitical Perspectives // East European Quarterly. – 1998. – Vol. 32. – P. 315–324; *Kleineberg Michael / Kaiser Markus*. "Eurasien" – Phantom oder reales Entwicklungsmodell für Rußland? (=Universität Bielefeld. Fakultät für Soziologie. Forschungsschwerpunkt Entwicklungssoziologie – Working Paper. No. 338). – Bielefeld, 2001; *Ларюэль Марлен*. Переосмысление империи в постсоветском пространстве. Новая евразийская идеология // Вестник Евразии – Acta Eurasica. – 2000. – № 1(8). С. 5–18; *Laruelle Marlène*. The Two Faces of Contemporary Eurasianism. An Imperial Version of Russian Nationalism // Nationalities Papers. – 2004. – Vol. 32. – No. 1. – P. 116–136; *idem*. Aleksandr Dugin. A Russian Version of the European Radical Right? / Transl. by *Mischa Gabowitsch* // Kennan Institute Occasional Papers. – 2006. – No. 294. <http://www.wilsoncenter.org/news/docs/OP294.pdf>.

⁷⁷ *Umland Andreas*. Kulturhegemoniale Strategien der russischen extremen Rechten. Die Verbindung von faschistischer Ideologie und metapolitischer Taktik im "Neoeurasismus" des Aleksandr Dugin // Österreichische Zeitschrift für

Politikwissenschaft. – 2004. – Vol. 33. – No. 4. – P. 437–454; *idem*. Alexander Dugin, die Faschismusfrage und der russische politische Diskurs // *Russlandanalysen*. – 2006. – No. 105. – P. 2–5. <http://www.russlandanalysen.de/content/media/Russlandanalysen105.pdf>; *idem*. The Philosophy Behind the Nationalism // *The Moscow Times*. – 2006. – 1 June. – P. 8; *idem*. Intellektueller Rechtsextremismus im postsowjetischen Rußland. Der Fall Aleksandr Dugin // *Berliner Debatte Initial*. – 2006. – Vol. 17. – No. 6. – P. 131–141; *idem*. Postsowjetische Gegeneliten und ihr wachsender Einfluß auf Jugendkultur und Intellektuellendiskurs in Russland. Der Fall Aleksandr Dugin (1991–2004) // *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*. – 2006. – Vol. 10. – No. 1. – P. 115–147.

⁷⁸ *Gregor James*. Andreas Umland and the “Fascism” of Alexander Dugin // *Erwägen Wissen Ethik*. – 2004. – Vol. 15. – P. 426–428.

⁷⁹ *Vinkovetsky Ilya*. Eurasianism in Its Time. A Bibliography // *Exodus to the East. Forebodings and Events. An Affirmation of the Eurasians* / Ed. by *idem* / *Charles Schlacks, Jr. Idyllwild*, 1996. – P. 143–155; *Wiederkehr Stefan*. “Kontinent Evrasija” – Klassischer Eurasismus und Geopolitik in der Lesart Alexander Dugins // *Auf der Suche nach Eurasien. Politik, Religion und Alltagskultur zwischen Russland und Europa (=Bibliotheca Eurasica. Vol. 1)* / Ed. by *Markus Kaiser*. – Bielefeld, 2004. – P. 25–138.

⁸⁰ См. в частности *Luks Leonid*. Die Ideologie der Eurasier im zeitgeschichtlichen Zusammenhang // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1986. – Vol. 34. – P. 374–395; *Люкс Леонид*. Евразийство // *Вопросы философии*. – 1993. – № 6. – С. 105–114; *он же*. Евразийство и консервативная революция. Соблазн антизападничества в России и Германии // *Вопросы философии*. – 1996. – № 3. – С. 57–69; *Laruelle Marlène*. L'idéologie eurasiiste russe ou comment penser l'empire. Paris, 1999; *Ларюэль Марлен*. Идеология русского евразийства или Мысли о величии империи. – М., 2004; *Байцсвенгер М*. “Консервативная революция” в Германии и движение “евразийцев” – точки соприкосновения // *Консерватизм в России и в мире. Т. 3* / Под ред. *А.Ю. Минакова*. – Воронеж, 2004. – С. 49–73. http://www.nd.edu/~mbeisswe/Martin%20Beisswenger_'Konservativnaia%20revoliutsiia'%20v%20Germanii%20i%20dvizhenie%20'Evraziitsev'.doc.

⁸¹ *Rosenthal Bernice*. Political Implications of the Early Twentieth-Century Occult Revival // *The Occult in Russian and Soviet Culture* / Ed. by *idem*. Ithaca, 1997. – P. 379–418.

⁸² *Sedgwick Mark*. Against the Modern World. Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century. – N.Y., 2004; *Gregor*. Andreas Umland and the “Fascism” of Alexander Dugin (перепечатано в сборнике: *Fascism Past and Present, West and East*. – P. 466–473).

⁸³ *Breuer Stefan*. Anatomie der Konservativen Revolution. Darmstadt, 1993; *idem*. Der Neue Nationalismus in Weimar und seine Wurzeln // *Mythos und Nation* / Ed. by *Helmut Berding*. – Frankfurt a.M., 1996. – P. 257–274; *Breuer*

Stefan. Gab es eine “konservative Revolution” in Weimar? // Internationale Zeitschrift für Philosophie. – 2000. – No. 2. – P. 145–156; *idem*. Ordnungen der Ungleichheit – die deutsche Rechte im Widerstreit ihrer Ideen 1871–1945. Darmstadt, 2001; *idem*. Neuer Nationalismus in Deutschland // Rechtsextreme Ideologien. – P. 53–72; *idem*. Nationalismus und Faschismus. Frankreich, Italien und Deutschland im Vergleich. Darmstadt, – 2005. – P. 26–39, 162–177.

⁸⁴ *Weber Iris*. Nation, Staat, Elite. Die Ideologie der Neuen Rechten (=PapyRossa Hochschulschriften. Vol. 15). – Köln, 1997; Rechtsextremismus und Neue Rechte in Deutschland. Neuvermessung eines politisch-ideologischen Raumes? / Ed. by *Wolfgang Gessenharter/Helmut Fröchling*. – Opladen, 1998; *Pfahl-Traughber Armin*. Konservative Revolution und Neue Rechte. Rechtsextremistische Intellektuelle gegen den demokratischen Verfassungsstaat. – Opladen, 1998; *Woods Roger*. Nation ohne Selbstbewußtsein. Von der Konservativen Revolution zur Neuen Rechten (=Extremismus und Demokratie. Vol. 2). – Baden-Baden, 2001; *Spektorowski Alberto*. The New Right. Ethno-regionalism, Ethno-pluralism and the Emergence of a Neo-fascist “Third Way” // Journal of Political Ideologies. – 2003. – Vol. 8. – No. 1. – P. 111–130. Информативный обзор на русском языке: *Шнирельман Виктор*. Этничность, цивилизационный подход, “право на самобытность” и “новый расизм” // Социальное согласие против правого экстремизма. – С. 216–244.

⁸⁵ О растущем антиамериканизме среди российской элиты: *Gudkov Lev*. “Ich hasse, also bin ich”. Zur Funktion der Amerika-Bilder und des Antiamerikanismus in Rußland // Osteuropa. – 2002. – Vol. 52. – P. 997–1014; *Shlapentokh Vladimir*. Russian Attitudes toward America. A Split between the Ruling Class and the Masses // World Affairs. – 2001. Vol. – 164. – No. 1. – P. 17–23; *Umland Andreas*. The Rise of Integral Anti-Americanism in Russian Mass Media and Intellectual Life // e-Extreme. – 2006. – Vol. 7. – No. 2. http://webhost.ua.ac.be/extremismanddemocracy/newsletter/News7_2.htm.

⁸⁶ *Дугин Александр*. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997; *он же*. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М., 2001. См. по этому же вопросу в частности *Dunlop Aleksandr Dugin's* “Neo-Eurasian” Textbook. Важным является также пользующееся меньшим вниманием исследователей программное сочинение *Александра Дугина* “Цели и задачи нашей Революции”. – М., 1995.

⁸⁷ *Luks Leonid*. Der “Dritte Weg” der “neo-eurasischen” Zeitschrift “Elementy” – zurück ins Dritte Reich? // Studies in East European Thought. – 2000. – Vol. 52. – No. 1–2. – P. 49–71; *Люкс Леонид*. “Третий путь”, или назад в Третий рейх? // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – P. 33–44; *idem*. Третий Рим? Третий Рейх? Третий путь? Исторические очерки о России, Германии и Западе. – М., 2002; *Luks Leonid*. Zum “geopolitischen” Programm Aleksandr Dugins und der Zeitschrift Elementy – eine manichäische Versuchung // Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. – 2002. – Vol. 6. – No. 1. – P. 43–58; *idem*.

Eurasien aus neototälitärer Sicht – Zur Renaissance einer Ideologie im heutigen Rußland // Totalitarismus und Demokratie. – 2004. – Vol. 1. – No. 1. – P. 63–76; idem. Der russische “Sonderweg”? Aufsätze zur neuesten Geschichte Rußlands im europäischen Kontext (=Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 16). – Stuttgart, 2005. См. также *Umland Andreas*. Die Sprachrohre des russischen Revanchismus // Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte. – 1995. – Vol. 42. – P. 916–921; *Френкин Анатолий*. Правое политическое сознание // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 3–14, здесь с. 10–13; *Уmland А.* “Консервативная революция”.

⁸⁸ *Clover Charles*. Dreams of the Eurasian Heartland // Foreign Affairs. – 1999. – Vol. 78. – No. 2. – P. 9–13; *Ignatow Assen*. Geopolitische Theorien in Rußland heute // Berichte des Bundesinstituts für internationale und ostwissenschaftliche Studien. – 1998. – No. 17; *Ingram*. Alexander Dugin; *Tsygankov*. Hard-line Eurasianism; idem. Mastering Space in Eurasia. Russia’s Geopolitical Thinking after the Soviet Break-up // Communist and Post-Communist Studies. – 2003. – Vol. 36. – No. 1. – P. 101–127. См. также *Solovyev Eduard*. Geopolitics in Russia – science or vocation? // New Directions in Russian International Studies / Ed. by *Andrei P. Tsygankov, Pavel A. Tsygankov* (=Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 6). – Stuttgart: ibidem-Verlag, 2005. – P. 127–142.

⁸⁹ *Цымбурский Вадим*. “Новые правые” в России. Национальные предпосылки заимствования идеологии // Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития. Т. 2 / Под ред. *Т.Заславской*. – М., 1995. – P. 472–482; *Cremet Jean*. Für eine Allianz der “Roten” und der “Weißen”. Zwischen Metapolitik und Geopolitik – zur Durchdringung Osteuropas durch die “Neue” Rechte // Jenseits des Nationalismus. Ideologische Grenzgänger der “Neuen Rechten”. Ein Zwischenbericht / Ed. by idem/*Felix Krebs/Andreas Speit*. – Hamburg/Münster, 1999. – P. 91–120; *Laruelle*. The Two Faces. – P. 128; *Ларюэль Марлен*. Александр Дугин, идеологический посредник // Цена ненависти. – С. 226–253.

⁹⁰ *Gregor James*. Review of: Shenfield. Russian Fascism // Slavic Review. – 2001. – Vol. 60. – P. 868–869. См. также *Эвола Юлиус*. Языческий империализм / Под ред. *А.Дугина*. – М., 1994; *Sedgwick*. Against the Modern World.

⁹¹ *Gregor James*. Roger Griffin, Social Science, “Fascism”, and the “Extreme Right” // Erwägen Wissen Ethik. – 2004. – Vol. 15. – P. 316–321, перепечатано в сборнике *Fascism Past and Present, West and East*. – P. 115–122; idem. Once again on Roger Griffin and the study of “fascism” // *Fascism Past and Present, West and East*. – P. 311–318; *Umland Andreas*. Dugin kein Faschist? Eine Erwiderung an Professor A. James Gregor // *Erwägen Wissen Ethik*. – 2004. – Vol. 15. – P. 424–426, перепечатано в сборнике *Fascism Past and Present, West and East*. – P. 459–465; *Gregor*. Andreas Umland and the “Fascism” of Alexander Dugin, перепечатано в сборнике *Fascism Past and Present, West and East*. – P. 466–473; *Umland Andreas*. Some Addenda on the Relevance of Extremely Right-Wing Ideas in Putin’s New Russia // *Erwägen Wissen Ethik*. – 2004. – Vol. 15. – P. 591–593,

перепечатано в сборнике *Fascism Past and Present, West and East*. — P. 474–480; *Gregor James*. Response to Dr. Andreas Umland // *Erwägen Wissen Ethik*. — 2004. Vol. 15. — P. 594–595, перепечатано в сборнике *Fascism Past and Present, West and East*. — P. 481–485; *Umland Andreas*. Classification, Julius Evola and the nature of Dugin’s ideology // *Fascism Past and Present, West and East*. — P. 486–494; *Gregor James*. Once again on fascism, classification, and Aleksandr Dugin // *Fascism Past and Present, West and East*. — P. 495–499.

⁹² *Idem*. The Problem // *Fascism*. Vol. I: The Nature of Fascism (=Critical Concepts in Political Science) / Ed. by *Roger Griffin/Matthew Feldmann*. — L./N.Y., 2004. — P. 327–349, здесь с. 339–340. Стоит добавить, что своеобразное грегоровское понимание родового фашизма как включающего, среди прочих режимов, и сталинский Советский Союз, и Китай Мао, но исключаящего Третий Рейх, не нашло широкого отклика в международном академическом сообществе. Грегор, несмотря на большое количество публикаций и профессорский пост в престижном департаменте политических наук Калифорнийского университета в Беркли, остался в изоляции, наверное, и потому, что его ранняя интеллектуальная биография запятнана некоей близостью к “научному расизму” и публикациями в одиозных журналах, как, например, “The European” вышеупомянутого сэра Освальда Мосли. См. <http://www.ferriis.edu/isar/bibliography/gregrbib.htm>, http://en.wikipedia.org/wiki/A._James_Gregor.

⁹³ *Sheehan Thomas*. Myth and Violence. The Fascism of Julius Evola and Alain de Benoist // *Social Research*. — 1981. — Vol. 48. — No. 1. — P. 45–73; *Drake Richard*. The Revolutionary Mystique and Terrorism in Contemporary Italy. Bloomington, 1989. — P. 114–134; *Griffin Roger*. Between Metapolitics and Apoliteia. The Nouvelle Droite’s Strategy for Conserving the Fascist Vision in the “Interregnum” // *Modern and Contemporary France*. — 2000. — Vol. 8. — No. 1. — P. 35–53; *idem*. Grey cats, blue cows, and wide awake groundhogs. Notes towards the development of a “deliberative ethos” in fascist studies // *Erwägen Wissen Ethik*. — 2004. — Vol. 15. — P. 429–448, перепечатано в *Fascism Past and Present, West and East*. — P. 411–458; *Weinberg Leonard*. Evola, Julius Caesar (1898–1974) // *World Fascism*.

⁹⁴ *Mathyl*. Der “unaufhaltsame Aufstieg” Alexander Dugins; *idem*. Alexander Dugin and the National-Bolshevik Party. Between the Search for a “Russian Socialism” and International Fascism. Доклад представлен на 33-м ежегодном заседании American Association for the Advancement of Slavic Studies, Arlington, Virginia, 15–18 November 2001; *idem*. Grenzenloses Eurasien; *idem*. Die Konstruktion eines Feindes. Antisemitismus und Antiamerikanismus in Aleksandr Dugins Neo-Nationalbolschewismus. Доклад представлен на ежегодном заседании Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde e.V. “Vorurteile als politische Barrieren”, Göttingen, 7–8 März 2002.

⁹⁵ *Дугин Александр*. Фашизм — безграничный и красный, <http://my.arcto.ru/public/templars/arbeiter.htm#fash> (см. также <http://www.geocities.com/>)

CapitolHill/Embassy/8429/fashizm.html, <http://uprising.chat.ru/dugin-best.htm>, <http://jesuschrist.ru/forum/121967,,1.php>). Об этой статье: *Краснов Михаил*. Бурлаки, казаки и демократы // Российская газета. — 1999. http://www.rg.ru/anons/arc_1999/1211/5.htm; *Mathyl*. The National-Bolshevik Party and Arctogaia. P. 190–191; *Umland*. Dugin *kein* Faschist?: Fascism Past and Present, West and East. — P. 459–510. Интересно, что эта поразительная статья отсутствует в печатной версии книги: *Дугин Александр*. Тамплиеры Пролетариата. Национал-большевизм и инициация. — М., 1997.

⁹⁶ См., например: *Дугин Александр*. Левый национализм // Архив “Арктогеи”. — 1992. <http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1225>; *он же*. Конспирология (наука о заговорах, тайных обществах и оккультной войне). — М., 1993; *он же*. Гиперборейская Теория (опыт ариософского исследования). — М., 1993; *он же*. Консервативная Революция. — М., 1994; *он же*. Тамплиеры Пролетариата.

⁹⁷ *Neulen Hans Werner*. Eurofaschismus und der Zweite Weltkrieg. Europas verratene Sohne. — München, 1980; *Hafeneger Benno*. Die “extreme Rechte” und Europa. Herausforderungen für die multikulturelle Gesellschaft. — Frankfurt am Main, 1990; *idem*. Das Europabild der “extremen Rechten” // Europa gegen den Rest der Welt? Flüchtlingsbewegungen, Einwanderung, Asylpolitik / Ed. by *Christoph Butterwege/Siegfried Jäger*. — Köln, 1993. — P. 162–173; *Griffin Roger*. Europe for the Europeans. Fascist Myths of the European New Order. Oxford Brookes University School of Business Occasional Paper 1994. <http://www.brookes.ac.uk/schools/humanities/staff/europ.txt>; *Umland*. Kulturhegemoniale Strategien.

⁹⁸ *Feit Margret*. Die “Neue Rechte” in der Bundesrepublik. Organisation — Ideologie — Strategie. Frankfurt/M., 1987; *Demirovic Alex*. Kulturelle Hegemonie von rechts. Antonio Gramsci — gesehen von der “nouvelle droite” // Die neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte. — 1990. — Vol. 37. — No. 4. — P. 352–357; *Pfahl-Traughber Armin*. “Gramscismus von rechts”? Zur Gramsci-Rezeption der Neuen Rechten in Frankreich und Deutschland // Blick nach rechts. — 1992. — No. 21. — P. 3–5; *Gessenharter Wolfgang*. Kippt die Republik? Die Neue Rechte und ihre Unterstützung durch Politik und Medien. München, 1994; *Herzinger Richard/Stein Hannes*. Endzeit-Propheten oder die Offensive der Antiwestler. Fundamentalismus, Antiamerikanismus und Neue Rechte. — Reinbeck bei Hamburg, 1995; *Gärtner Reinhold*. Rechtsextremismus und Neue Rechte // Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft. — 1995. — Vol. 24. — No. 3. — P. 253–262; *Terkessidis Mark*. Kulturkampf. Volk, Nation, der Westen und die Neue Rechte. — Köln, 1995; *Wehler Hans-Ulrich*. Angst vor der Macht? Die Machtlust der Neuen Rechten. — Bonn, 1995; *Benthin Rainer*. Die Neue Rechte in Deutschland und ihr Einfluß auf den politischen Diskurs der Gegenwart. — Frankfurt/M., 1996; *Weber*. Nation, Staat und Elite; *Minkenberg Michael/Stephan Ina*. Intellektualisierung von rechts? Die französische Neue Rechte und ihr Einfluß auf die Politik // Frankreich Jahrbuch 1998. — Opladen, 1998. — P. 151–167; *Minkenberg Michael*. Context and

Consequence. The Impact of the New Radical Right on the Political Process in France and Germany // German Politics and Society. – 1998. – Vol. 16. – No. 3. – P. 1–23; *Pfahl-Traugber*. Konservative Revolution und Neue Rechte; Rechtsextremismus und Neue Rechte in Deutschland; *Brauner-Orthen Alice*. Die Neue Rechte in Deutschland. Antidemokratische und rassistische Tendenzen. – Opladen, 2001; *Schmidt Friedemann*. Die Neue Rechte und die Berliner Republik. Parallel laufende Wege im Normalisierungsdiskurs. – Wiesbaden, 2001; Die Neue Rechte – eine Gefahr für die Demokratie? / Ed. by *Wolfgang Gessenharer/Thomas Pfeiffer*. – Wiesbaden, 2004.

⁹⁹ *Krotow Nikolai/Luchterhandt Galina*. Zwischen “Patriotismus” und “Sozialdemokratie”. Der Kommunist Gennadij Sjuganow // Osteuropa. – 1994. – Vol. 44. – P. 855–861; *Simon Gerhard*. Gennadij Sjuganow // Die politische Meinung. – 1991. – Vol. 41. – No. 318. – P. 17–24; *Pirani Simon*. State Patriotism in the Politics and Ideology of Gennady Zyuganov // Slovo. – 1998. – Vol. 10. – No. 1–2. – 1998. – P. 179–197.

¹⁰⁰ *Slater Wendy*. The Russian Communist Party Today // RFE/RL Research Report. – 1994. – Vol. 3. – No. 31. – P. 1–6; *Timmermann Heinz*. Die Kommunistische Partei der Russischen Föderation // Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Aktuelle Analysen. – 1995. – No. 69–70; *idem*. Renaissance der KP Rußlands. Programm, Struktur und Perspektiven der Sjuganow-Partei // Europäische Rundschau. – 1996. – Vol. 24. – No. 2. – P. 59–80; *idem*. Die Wiederkehr der KP Rußlands. Programm, Struktur und Perspektiven der Sjuganow-Partei // Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien. – 1996. – No. 12.

¹⁰¹ *Дадюани Лионель*. О попытках создания в России лево-правого блока оппозиционных сил 1989–1996 гг. – М., 1997.

¹⁰² *Oittinen Vesa*. Ein populistischer Zwitter. Rußlands KP zwischen Leninismus und Staatspatriotismus // Blätter für deutsche und internationale Politik. – 1995. – Vol. 40. – P. 946–955.

¹⁰³ *Hanson Stephen*. Ideology, Uncertainty, and the Rise of Anti-System Parties in Postcommunist Russia (=Studies in Public Policy. Vol. 289). – Glasgow, 1997.

¹⁰⁴ *Кац Александр*. Доктор Зюганов. http://zhurnal.lib.ru/k/kac_a_s/zuganov.shtml; *Егоров С*. Горбачев вчера // Дуэль. – 1997. – № 25(47). http://www.duel.ru/199725/?25_3_1; *Вериндуб Артем*. Сланцы Путина // Русский Newsweek. – 2004. 7 июня. <http://www.compromat.ru/main/nauka/disser.htm>.

¹⁰⁵ *Ishiyama John T*. Red Phoenix? The Communist Party of Post-Soviet Russian Politics // Party Politics. – 1996. – Vol. 2. – P. 147–175; *Ostrogorski Wladimir*. Gennadi Sjuganow – Ein Dossier. Das Erbe der Sowjetunion und der russische Oppositionsführer. – Berlin, 1996; *Urban Joan B./Solovei Valerij*. Russia’s Communists at the Crossroads. – Boulder, 1997; *Timmermann Heinz*. Rußlands KP. Zwischen angepaßtem Leninismus und Volkspatriotismus // Osteuropa. – 1997. –

Vol. 47. – P. 749–761; *Davidheiser Evelyn*. The CPRF. Towards Social Democracy or National Socialism? // Elections and Voters in Post-Communist Russia / Ed. by *Matthew Wyman/Stephen White/Sarah Oates*. – Cheltenham, 1998. – P. 240–271; *Flikke Geir*. Patriotic Left-Centrism. The Zigzags of the Communist Party of the Russian Federation // Europe-Asia Studies. – 1999. – Vol. 51. – No. 2. – P. 275–298; *March Luke*. For Victory? The Crisis and Dilemmas of the Communist Party of the Russian Federation // Europe-Asia Studies. – 2001. – Vol. 53. – No. 2. – P. 263–290; *idem*. The Communist Party in Post-Soviet Russia. – Manchester, 2002; The Left Transformed in Post-Communist Societies. The Cases of East-Central Europe, Russia and Ukraine / Ed. by *Jane L. Curry and Joan B. Urban*. – Lanham, 2003.

¹⁰⁶ *Бугера Владислав*. Социал-фашизм // Марксист. Научно-политический журнал. – 1994. – № 2. – С. 27–54.

¹⁰⁷ *Vujacić Veljko*. Gennadiy Zyuganov and the “Third Road” // Post-Soviet Affairs. – 1994. – Vol. 12. – No. 2. – P. 118–154.

¹⁰⁸ *Gregor James*. Fascism and the New Russian Nationalism // Communist and Post-Communist Studies. – 1998. – Vol. 31. – No. 1. – P. 1–15.

¹⁰⁹ *Sternhell Zeev/Sznajder Mario/Asheri Maia*. The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution. – Princeton, 1994; *Sternhell Zeev*. Neither Right Nor Left. Fascist Ideology in France. – Princeton, 1996.

¹¹⁰ *Greiffenhagen Martin*. Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. – Frankfurt am Main, 1986.

¹¹¹ *Ward Chris*. Stalin’s Russia. – L., 1999.

¹¹² *Reddaway Peter/Glinski Dmitri*. The Tragedy of Russia’s Reforms. Market Bolshevism Against Democracy. – Washington, 2001.

¹¹³ *Умланд А*. Концептуальные и контекстуальные проблемы интерпретации современного русского ультра национализма.

¹¹⁴ Важнейшие публикации по этой теме в хронологической последовательности: *Mehner Klaus*. Stalin versus Marx. The Stalinist Historical Doctrine. – L., 1952; *Barghoorn Frederick*. Soviet Russian Nationalism. – N.Y., 1956; *Tucker Robert*. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941. – N.Y., 1992; *Brandenberger David/Dubrovsky A.M.* “The People Need a Tsar”. The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941 // Europe-Asia Studies. – 1998. – Vol. 50. – P. 873–892; *Rees Arfon*. Stalin and Russian Nationalism // Russian Nationalism Past and Present / Ed. by *G.Hosking/R.Service*. – Hounds-mills, 1998. – P. 77–106; Der Spätstalinismus und die “jüdische Frage”. Zur antisemitischen Wendung des Kommunismus / Ed. by *Leonid Luks*. – Köln, 1998; *Lustiger Arno*. Rotbuch. Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifaschistischen Komitees und der sowjetischen Juden. – Berlin, 1998; *Brandenberger David*. National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. Cambridge, Mass., 2002; *van Ree Eric*. The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth-century

Revolutionary Patriotism. — L., 2002; *Костырченко Геннадий*. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. — М., 2003.

¹¹⁵ *Митрохин Николай*. Русская партия. Движение русских националистов в СССР, 1953–1985 годы. — М., 2003; *Байгушев Александр*. Русская партия внутри КПСС. — М., 2005.

¹¹⁶ *Korey William*. The Soviet Cage. Antisemitism in Russia. — N.Y., 1973; *Anti-Semitism in the Soviet Union. Its Roots and Consequences*. Jerusalem, 1979–1980; *Friedgut Theodor*. Soviet Anti-Zionism and Anti-Semitism. Another Cycle (=Soviet and East European Research Centre Paper. No. 54). — Jerusalem, 1984; *Die schwarze Front. Der neue Antisemitismus in der Sowjetunion* / Ed. by *Gerd Koenen/Karla Hielscher*. — Reinbeck bei Hamburg, 1991; *Найман Александр*. Антисемитизм — кому это выгодно? — Киев, 1991; *Messmer Matthias*. Sowjetischer und postkommunistischer Antisemitismus. Entwicklungen in Rußland, der Ukraine und Litauen. — Konstanz, 1997; *Umland Andreas*. Soviet Antisemitism after Stalin // *East European Jewish Affairs*. — 1999. — Vol. 29. — No. 1–2. — P. 159–168.

¹¹⁷ *Yanov Alexander*. The Russian New Right. Right-Wing Ideologies in the Contemporary USSR. — Berkeley, 1978; *Agursky Mikhail*. Contemporary Russian Nationalism. History Revisited (=Soviet and East European Research Centre Paper. No. 45). — Jerusalem, 1982; *Dunlop John*. The Faces of Contemporary Russian Nationalism. — Princeton, 1983; *idem*. The New Russian Nationalism. N.Y., 1985; *Spechler Dina*. Russian Nationalism and Political Stability in the USSR. — Cambridge, Mass., 1983; *Yanov Alexander*. The Russian Challenge and the Year 2000. — N.Y., 1987; *Carter Stephen*. Russian Nationalism. Yesterday, Today, Tomorrow. — L., 1990; *Brudny Yitzhak*. Reinventing Russia. Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991. — Cambridge, Mass., 1998.

¹¹⁸ *McFaul Michael*. The Russian Presidential Elections of 1996. The End of Polarized Politics. — Stanford, 1997; *Otto Robert*. Gennadii Ziuganov. The Reluctant Candidate // *Problems of Post-Communism*. — 1999. — Vol. 46. — No. 5. — P. 37–47.

¹¹⁹ *Huntington Samuel*. Conservatism as an Ideology // *American Political Science Review*. — 1957. — Vol. 51. — P. 454–473.

¹²⁰ Здесь мы используем понятие “демократия” (правление народа) в смысле “полиархия” (правление многих), как было предложено Робертом Далем — а не в смысле утопии, подразумевающей полный политический эгалитаризм. *Dahl Robert*. *Polyarchy. Participation and Opposition*. — New Haven, 1972.

¹²¹ Следовательно, конструкцию “консервативная революция” — излюбленный термин Александра Дугина для описания своих целей — стоит классифицировать как семантический вирус, т.е. бессмысленный оксюморон, порождающий больше путаницы, чем оживления в научном общении. См.: *Умланд*. “Консервативная революция”.

¹²² *Timmermann Heinz*. Die KP Rußlands — ein integraler Bestandteil des national-patriotischen Lagers // *Die neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*. — 1995. — Vol. 42. — P. 1084–1089; *Pirani*. State Patriotism; *Flikke*. Patriotic Left-Centrism.

¹²³ *Rohrmoser Gunter*. Menetekel Weimar über Jelzin? Das russische Volk kämpft geistig um das eigene Überleben // Die Welt. — 1993. — 30 Oktober; *Zapovedov V*. Weimarer Verhältnisse? // Der Tagesspiegel. — 1993. — 19 Dezember; *Jawlinskij Grigorij*. Gedemütigt, wie Deutschland nach dem Versailler Frieden // Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 1994. — 9 Dezember; *Breslauer George/Feldman Gerald/James Harold/Melville Andrei*. Weimar and Russia. Is There an Analogy? <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/breslauer.html>, <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/feldman.html>, <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/james.html>, <http://globetrotter.berkeley.edu/pubs/melville.html>; *Starovoitova Galina*. Modern Russia and the Ghost of Weimar Germany // Remaking Russia / Ed. by *H. Isham*. — Armonk, 1995. — P. 129–145; *Yanov*. Weimar Russia; *Brubaker Rogers*. Nationalism Reframed. Nationhood and National Question in the New Europe. — Cambridge, 1996. — P. 107–147; *Beichelt Tim*. Konsolidierungschancen des russischen Regierungssystems // Osteuropa. — 1996. — Vol. 46. — No. 6. — P. 597–609; *Мусухин Глеб*. Россия в веймарском зеркале, или Соблазн легкого узнавания // Pro et Contra. — 1998. — Vol. 3. — No. 3. — P. 111–123; *Caryl Christian*. Is this Weimar Russia? Eerie Parallels to Germany during Hitler's Rise to Power // US News and World Report. — 1998. — 16 November; *Shenfield*. Russian Fascism; *Ferguson Niall*. Look back at Weimar and start to worry about Russia // The Daily Telegraph. — 2004. — 1 January.

¹²⁴ *Hanson Stephen/Kopstein Jeffrey*. The Weimar/Russia Comparison // Post-Soviet Affairs. — 1997. — Vol. 13. — No. 3. — P. 252–283.

¹²⁵ *Shenfield*. The Weimar/Russia Comparison; *idem*. Russian Fascism.

¹²⁶ Здесь “национализм” употребляется как научный термин, а не как ругательное слово, как это часто случалось в пропаганде СССР. На Западе существует целая плеяда серьезных и демократический настроенных ученых, которые находят в умеренном гражданском национализме много конструктивных моментов.

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ Важным отличием здесь является, однако, то, что за аргументацией Хэнсона и Копстина скрывается объяснительная теория (то есть идея о том, что развитая партийная система является необходимым условием для захвата власти со стороны “анти-либерального этатизма”), тогда как я ограничиваюсь здесь типологически-сопоставительным рассмотрением. В лучшем случае можно было бы сконструировать тавтологическую теорию, которая говорила бы, что существование сильного ультра националистического движения является предпосылкой захвата власти крайними правыми.

¹²⁹ *Лихачев В*. Политический антисемитизм в современной России. — М., 2003; *Mitrofanova A*. The Politicization of Russian Orthodoxy. Actors and Ideas (=Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Vol. 13). — Stuttgart, 2005.

¹³⁰ *Гуманистов Э*. Скинхеды в России: война против всех // Лицейское и гимназическое образование. — 2002. — № 7. — С. 57–65; *Tarasov*. Offspring

of Reforms – Shaven Heads Are Skinheads; *idem*. Die Skinhead-Bewegung in Russland; *Дейч Марк*. Коричневые. – М., 2003.

¹³¹ *Верховский Александр*. Политическое православие. Русские православные националисты и фундаменталисты, 1995–2001. – М., 2003.

¹³² *Hagemester Michael*. Anti-Semitism, Occultism, and Theories of Conspiracy in Contemporary Russia. The Case of Ilia Glazunov // *Anti-Semitism and Philo-Semitism in the Slavic World and Western Europe* (=Jews and Slavs. Vol. 13) / Ed. by *V.Paperni/W.Moskovich*. – Haifa/Jerusalem, 2004. – P. 235–241.

¹³³ *Lebedeva K./Lehnert H.-J.* Neoslavophile contra Westler. Neue alte Polarisierungen in der russischen Kultur // *Berliner Debatte*. Initial. – 1992. – No. 6. – P. 11–16; *Папме К.* Что делает писателя “русским”? “Русификация” русской литературы после 1985 года // *Вопросы литературы*. – 1996. – № 1. – С. 83–120; *Parthé Kathleen*. The Empire Strikes Back. How Right-Wing Nationalists Tried to Recapture Russian Literature // *Nationalities Papers*. – 1996. – Vol. 24. – P. 601–624; *Mondry H.* “Political Philology”. Nationalism in the Russian Literary Press (1993–1996) // *In Search of Identity*. Five Years Since the Fall of the Soviet Union / Ed. by *V.Tikhomirov*. Melbourne, 1996. – P. 133–142; *Wells D.* War and National Memory. Nationalism in Contemporary Russian Literature // *Political Crossroads*. – 1998. – No. 1–2. – P. 129–138; *Slater Wendy*. The Patriots’ Pushkin // *Slavic Review*. – 1999. – Vol. 58. – P. 407–427; *Mathyl Markus*. Die größte weiße Nation Europas – Geburt des Nationalismus aus dem Geist der Pop-Kultur. Wie der russische Schriftsteller und Politiker Eduard Limonow die Herzen der Jugendlichen erobert // *Süddeutsche Zeitung*. – 30.09.2002; *idem*. Helden-Krieger. Wie Alina Wituchnowskaja die deutschen Medien blendet // *Süddeutsche Zeitung*. – 26.11.2002; *Rogachevski Andrei*. Biographical and Critical Study of Russian Writer Eduard Limonov (=Studies in Slavic Language and Literature. Vol. 20). – Lewiston, 2003; *Mey Alexandra*. Russische Schriftsteller und Nationalismus 1986–1995. Vladimir Solouchin, Valentin Rasputin, Aleksandr Prochanov, Eduard Limonov. – Vochum/Freiburg, 2004; *Чанцев А.* Эстетический фашизм: смерть, революция и теория будущего у Ю. Мисимы и Э. Лимонова // *Вопросы литературы*. – 2005. – № 6. – С. 3–35.

¹³⁴ *Cushman Thomas*. Notes from the Underground. Rock Music Counterculture in Russian Society. – Albany, 1995; *Mathyl*. Das Entstehen einer nationalistischen Gegenkultur im Nachperestroika-Rußland; *idem*. Hammer und Sichel in der Fahne Hitlers // *Jugendkulturen, Politik und Protest*. Vom Widerstand zum Kommerz / Ed. by *Roland Roth/Dieter Rucht*. – Opladen, 2000. – P. 211–237; *Heilwagen*. Böse Onkel Wanjas.

¹³⁵ См.: *Naarden Bruno*. “I am a genius, but no more than that”. Lev Gumilev (1912–1992), Ethnogenesis, the Russian Past and World History // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1996. – Vol. 44. – P. 54–82; *Kochanek Hildegard*. Die Ethnienlehre Lev N. Gumilevs. Zu den Anfängen neu-rechter Ideologie-Entwicklung im spätkommunistischen Russland // *Osteuropa*. – 1998. –

Vol. 48. – P. 1184–1197; *Paradowski Ryszard*. The Eurasian Idea and Leo Gumilev's Scientific Ideology // Canadian Slavonic Papers. – 1999. – Vol. 41. – No. 1. – P. 19–32; *Lisovskaya Elena/Karpov Vyacheslav*. New Ideologies in Postcommunist Russian Textbooks // Comparative Education Review. – 1999. – Vol. 43. – P. 522–543; *Коренько Владимир*. Этнонационализм, квазиистория и академическая наука // Реальность этнических мифов / Под ред. *Алексей Малашенко/Марта Б. Олкотт*. – М., 2000. – С. 34–52; *Wiederkehr Stefan*. Die Rezeption des Werkes von L.N. Gumilev seit der späten Sowjetzeit. Russlands Intelligencija auf der Suche nach Orientierung // Sprünge, Brüche, Brücken. Debatten zur politischen Kultur in Russland aus der Perspektive der Geschichtswissenschaft, Kulturosoziologie und Politikwissenschaft. Beiträge einer internationalen und interdisziplinären Tagung (=Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Vol. 223) / Ed. by *Martina Ritter/Barbara Watten-dorf*. – Berlin, 2002. – P. 51–66; *Ball John D*. Russian Students and History // Contemporary Review. – 2001. – Vol. 278. – No. 1632. – P. 225–229; *Laruelle Marlène*. Lev N. Gumilev (1912–1992). Biologisme et eurasisme en Russie // Revue des Etudes slaves. – 2000. – Vol. 72. – No. 1–2. – P. 163–189; *Ларюэль Марлен*. Когда присваивается интеллектуальная собственность, или О противоположности Л.Н.Гумилева и П.Н.Савицкого // Вестник Евразии – Acta Eurasica. – 2001. – № 4(15). – С. 5–19; *Shnirelman Victor/Panarin Sergei*. Lev Gumilev. His Pretensions as a Founder of Ethnology and his Eurasian Theories // Inner Asia. – 2001. – Vol. 3. – No. 1. – P. 1–18; *Ignatow Assen*. Esoterik als Geschichtsdeutung. Lev Gumilevs “historiosophische” Lehren // Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. – 2002. – Vol. 6. – No. 1. – P. 13–41; *Scherrer Jutta*. Kulturologie. Rußland auf der Suche nach einer zivilisatorischen Identität. Göttingen, 2002; *Laruelle Marlène*. The Discipline of Culturology. A New “Ready-Made Thought” for Russia // Diogenes. – 2004. – Vol. 51. – No. 4(204). – P. 21–36; *Шнирельман Виктор*. Интеллектуальные лабиринты. Очерки идеологии в современной России. – М., 2004; *он же*. Ксенофобия, новый расизм и пути их преодоления // Гуманитарная мысль Юга России. – 2005. – № 1. – С. 6–9; *он же*. Расизм вчера и сегодня. Новые, “культурные” формы расизма вполне уживаются с традиционными, “биологическими” // Pro et Contra. – 2005. Сентябрь–октябрь. – С. 41–56, особенно – С. 47–65; *Зверева Галина*. Националистический дискурс и сетевая культура. Риторика “своих” и “чужих” в публичной политике, прессе и гуманитарной науке // Pro et Contra. – 2005. – Т. 5. – № 2. – С. 25–40; *Umland Andreas*. Teaching Social Sciences at a Post-Soviet University. A Survey of Challenges for Visiting Lecturers in the former USSR // European Political Science. – 2005. – Vol. 4. – No. 1. – P. 219–229.

Грицина Орест

МІСЦЕ І РОЛЬ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ФРАНЦІЇ

За своїм державним устроєм сучасна Франція є республікою. З 1958 р. країна живе в умовах П'ятої Республіки, особливістю якої є концентрація значної політичної влади в руках Президента. Разом з тим вища законодавча влада належить двопалатному парламентові.

Президента обирають загальним голосуванням на 7 років з правом багаторазового переобрання. Він контролює виконання конституції, є гарантом національної незалежності і верховним головнокомандувачем, підписує закони. Президент призначає Прем'єр-міністра, Голову і 3 членів Конституційної Ради та має право розпустити Національну Асамблею¹.

Прем'єр-міністр пропонує Президенту для затвердження склад Кабінету і відповідає за роботу уряду. Він може звернутися до Національної Асамблеї з запитом щодо вотуму довіри щодо дій уряду. Останній керує справами у країні, видає міністерські декрети і постанови згідно до законів, ухвалених парламентом. Уряд складається з міністрів та держсекретарів, причому міністри мають водночас право на мандат мера, але не можуть бути депутатами чи сенаторами і не повинні володіти власним бізнесом.

Парламент складається з двох палат – Національної Асамблеї та Сенату, причому для прийняття закону обов'язковою є згода обох палат².

Вибори до Національної Асамблеї є прямими та загальними, здійснюються за мажоритарною системою зі строком мандату 5 років. Разом з виборами уряд йде у відставку, а нова більшість формує новий уряд, якщо тільки Президент не

розпускає Національної Асамблеї і не призначає нових виборів. Так може виникнути ситуація, коли паралельно діють Президент й уряд, котрі дотримуються цілком різних політичних поглядів.

Посада Голови Національної Асамблеї є однією з найважливіших у політичній системі П'ятої Республіки і належить зазвичай до правої або лівої парламентської більшості. Сенат обирають непрямим голосуванням колегіями виборців по департаментах – депутатами, регіональними і генеральними радниками, представниками муніципальних рад.

Раз на три роки Сенат оновлюється на третину. Головною функцією Сенату є законодавча, сенатори вивчають законопроекти, роблять уточнення. Права на вотум недовіри уряду Сенат не має, Президент його не може розпустити.

У виборах до Національної Асамблеї і до місцевих органів влади значну роль відіграють політичні партії. Саме вони представляють інтереси різноманітних груп населення, забезпечують просування їхніх вимог на виборах у вигляді партійних програм і платформ, формують більшість і пропонують кандидатів на посаду Голови Національної Асамблеї, готують і просувають необхідні для виборців законопроекти. Відповідно до цього *проблемою даної статті* є місце і значення партій у політичній системі Франції на сучасному етапі (кінець ХХ – перші роки ХХІ ст.). Для розв'язання цієї проблеми необхідний аналіз структури й особливостей функціонування партій у політичній системі П'ятої Республіки. Здійснення цього аналізу і становить *мету цієї статті*.

Серед останніх публікацій, на які спирався автор, прагнуть реалізувати означену дослідницьку мету, доцільно виділити три основні групи. До першої групи належать публікації, присвячені дослідженню становлення і сучасного стану французької політичної системи, необхідним компонентом якої є інститут політичних партій. Саме її демократичний характер був причиною того, що політична система Франції як ефективно функціонуюча цілісність, яка ефективно репрезентує інтереси

виборців, за радянських часів в Україні досліджувалася мало і відповідні джерела були практично недоступними, становище почало змінюватися у 90-ті роки ХХ ст.³ Між тим, існує серйозна література, присвячена аналізу формування й особливостей політичної системи означеної країни. Серед публікацій, присвячених цим питанням, необхідно виділити праці Ж.Атталі⁴, Д.Бітхема і К.Бойля⁵, В.Ж.Д'Естена⁶, Ж.-В.Ляп'єрра⁷, К.Обертена і Ф.Вів'єна⁸, Ж.Мере⁹. В Україні окремі аспекти проблеми висвітлювалися у роботі В.В.Хмеля¹⁰ та у збірці матеріалів міжнародної конференції “Франція та Україна: науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур”¹¹ (Дніпропетровськ, 1997 р.). Другу групу репрезентують публікації, присвячені аналізу французьких партій як суб'єкта державної влади і політичної діяльності. Тут насамперед відзначимо роботи П.С.Граціанського¹², класика партології М.Дюверже¹³, дисертацію С.Г.Топалової¹⁴, а також близьку до нашої за тематичною спрямованістю, але обмежену марксистською парадигмою роботу В.М.Чернеги¹⁵. До третьої групи належать видання інформаційно-довідкового характеру “La documentation Française” (Paris), “Ecrits et discours politiques” (у трьох томах, Paris), “Notre Histoire: religions, arts, idées, civilisations”, “Revue politique et parlementaire” (Paris), “Revue sciences morales et politiques”, “Qu'est-ce que...? Glossaire des termes politiques”, “Франція”¹⁶ за ред. В.Ю.Преснякова та інші, а також історико-компаративна праця Ш.Баркера з історії ідей французької політичної думки¹⁷.

Отже, політична система сучасної Франції має свою виразну специфіку. Однією з її особливостей є традиція багатопартійності. Проте останнім часом з'явилося чимало свідчень того, що політичні партії Французької республіки, яка заслужено пишається своєю демократією, не мають особливої підтримки від населення країни. Соціологічне опитування, проведене навесні 2004 р. службою “Eurobarometre”, показало, що на запитання щодо довіри політичним партіям лише 13% населення відповіли позитивно, в той час як 79% дали на це

запитання негативну відповідь¹⁸. Загалом ця цифра є підсумковим показником наявності сталої традиції недостатньої довіри до партій не лише серед населення загалом, її визнають також представники багатьох вагомих політичних сил. Низький показник довіри до партій можна пояснити тим, що ряд політичних лідерів було звинувачено у тому, що в разі критичних ситуацій вони відігравали роль роз'єднувальних факторів у французькому суспільстві, яке завжди потребувало єдності. До цього додавалися звинувачення партійних функціонерів з боку їхніх політичних супротивників, які перебувають поза парламентом, у неефективності дій та корумпованості. Партіям, зрештою, не вдавалося дійти згоди у прийнятті рішень, які могла б протистояти кризам, що мали місце у Франції. Негативне сприйняття політичних партій з боку більшості населення стало особливо очевидним за останні 15 років, коли з'явилася інформація про брудні справи, в яких виявилися замішані деякі партійно-політичні діячі.

Ще однією важливою рисою політичної картини Франції є той факт, що в країні з такими глибокими політичними традиціями не було створено по-справжньому сильної політичної партії, яка змогла б стати виразником вимог широких соціальних верств населення країни, а також різних соціальних груп. Зазвичай це пояснюють тим, що у Франції партійні формації були структуровані пізніше, ніж в багатьох інших європейських країнах¹⁹.

Політична традиція Франції склалася в такий спосіб, що представники тієї чи іншої політичної сили, будучи одного разу обраними до парламенту, як правило, швидко забувають про свої виборчі програми. Вони більше переймаються питанням про те, хто з політичних діячів увійде до складу уряду, але перестають дбати про своїх виборців. Це дуже нагадує аналогічну проблему в Україні, де партії часто більше турбуються тим, щоб привести до влади своїх представників, ніж про те, щоб виконати свої обіцянки перед виборцями. Проте така позиція аж ніяк не сприяє створенню сильних політичних структур.

Інша проблема полягає в тому, що частина представників партій у парламенті починають діяти автономно, інколи навіть можуть сприяти відставці уряду, до складу якого входять їхні однопартійці. Виходів з цієї ситуації ще до виникнення П'ятої Республіки першими почали шукати ліві сили²⁰. Вони розпочали політику залучення нових членів партії, налагодивши політичну підготовку своїх активістів, стали спостерігати за діяльністю своїх обранців у парламенті та місцевих виборних органах та приділяти увагу уточненню і обговоренню своїх політичних програм, прагнучи досягти консенсусу серед своїх висуванців.

Унаслідок дії зазначених причин на момент проголошення П'ятої Республіки (створеної за ініціативою генерала де Голля, який, як відомо, був свідомим противником політичних партій як таких, наполягаючи на тому, щоб нова політична система країни засновувалася на урядовому правлінні) політичні партії Франції нараховували лише 450 000 членів. Втім, на початку 80-х рр. ХХ ст. їхня чисельність помітно зростає (до 900 000 у 1980 р.), але через певний час знов зменшується, повертаючись до тієї самої, що існувала відразу після проголошення П'ятої Республіки, тобто становила приблизно 1% дорослого населення Франції. В інших країнах Європи цей показник у другій половині ХХ ст. є помітно вищим навіть у ті періоди, коли він, зазнаючи відповідних коливань, зменшується до свого мінімуму.

Для політичної культури Франції характерною є також тенденція до роздрібнення партій. На перше місце політичні діячі цієї країни звикли виносити чистоту відстоюваної ними ідеології за рахунок відмови від спроб знайти компроміс, об'єднатися і тоді вже разом іти до спільної соціальної мети (як це відбувається, скажімо, у Великобританії, де було сформовано дві потужні політичні сили, і коли одна з них має більшість в уряді, друга являє собою опозицію до неї). Це забезпечує ефективність процедури ухвалення рішень та їх втілення в соціальну дійсність.

Коаліційна політика, основи якої було свого часу запроваджено іще генералом де Голлем, привела до того, що 1978 року чотири провідні партії Франції отримали кожна приблизно однакову кількість голосів (трохи більше 20%). Партії Об'єднання на підтримку Республіки (RPR) та Союз на підтримку демократії (UDF) об'єдналися в праву коаліцію, а соціалістична партія (PS) разом із комуністичною (PCF) утворили відповідно блок лівих сил. Всередині кожної коаліції відразу ж розгорнулася боротьба за верховенство (за лідерство в блоці і за право висувати свого кандидата на президентські вибори та Голову Національної Асамблеї).

Однак на початку 80-х рр. на політичній арені країни з'явилися нові політичні сили, що відповідним чином призвело до створення нових політичних конфігурацій. У цей період сформувалися нові крайні праві (ультраправі) сили. І хоча за своїми політичними орієнтаціями і діями вони були дуже далекими від обох існуючих коаліцій, однак ультраправі спромоглися отримати відразу 15% голосів виборців. Слідом за ультраправими на політичну арену виходить партія екологів. У період між 1995 р. і 2002 р. політичні позиції крайньоправих ще більш посилюються²¹. У цьому їм сприяло велике розчарування виборців, спричинене безпорадністю соціалістичного уряду.

Водночас лівий рух, який у цей період перебував при владі, не був однорідним. Соціалістична партія була змушена рахуватися з КПФ та Зеленими, які ставали в опозицію до соціалістів з деяких політичних питань, а також з такими, щоправда невеликими, політичними силами, як Партія лівих радикалів (PRG) і Громадянський рух (MDC).

Правий рух так само не був однорідним. Перестала існувати партія Об'єднання на підтримку Республіки, увійшовши до Об'єднання на підтримку Франції (RPF), програма якого передбачала наслідування традицій, закладених генералом де Голлем. 1994 року Філіпом де Вільє, який вийшов з Союзу на підтримку демократії (UDF), було започатковано Рух за Францію (MPF), який об'єднав націоналістично налаштований

електорат (націоналісти і традиціоналісти). Ліберальна демократія (DL) на чолі з Аленом Мадленом також вийшла з UDF 1998 року, увійшовши до Союзу за народний рух (UMP), що його було створено 2002 року. Крайньоправі також розкололися на відгалуження, відповідно пішовши за лідерами цього руху Жан-Марі Ле Пенем (котрий був об'єктом критики з боку багатьох політиків) і Брюно Мегре, налаштованим на альянс із традиційними правими силами. Характерно, що дебати в Національному фронті тривають і досі, причому їх ініціаторами є прибічники різних лідерів крайньоправих.

Час від часу партійний плюралізм, властивий політичній системі Франції, поповнюється новоствореними партійними рухами, іноді досить несподіваними для аналітиків. Так, у 1989 р. політична карта Франції поповнилася рухом CPNT (Мисливство, рибальство, природа, традиції), створеним на підтримку мисливства та рибальства законодавчими засобами. Він спромігся отримати 4% голосів виборців під час виборчих кампаній 1989 р. та 1994 р. Однак від 2004 р. ця цифра зменшилася вдвічі (2%). Прибічники руху виступили на захист місцевих традицій від тиску "загрозливої європейської технократії". Рух CPNT широко підтримується спілками мисливців та рибалок і відверто протистоїть Зеленим. Якщо програмою перших є прагнення ефективно панувати над природою і продуктивно її використовувати, то другі прагнуть захистити природу від втручання людини, яке може їй зашкодити. Виникнення таких рухів свідчить про те, що навіть невелика локальна партія, яку підтримує порівняно незначний електорат, може в сприятливий для цього час відіграти певну політичну роль.

Однак необхідно застерегти, що хоча останнім часом тенденція до роз'єднання, дезінтеграції і далася взнаки, проте не варто її переоцінювати. Політичний рух, спрямований на біполярний розподіл політичних сил, у Франції також є дуже відчутним. Про це свідчать вибори 2004 р., згідно з якими Соціалістична партія Франції (PS) отримала 28,9% голосів проти втрати позицій UMP (крайні ліві), які мали 10,4% голосів

у першому турі президентських виборів 2002 р., проте всього кількома тижнями пізніше вони здобули вже лише 2,7% на парламентських виборах, на яких їм довелося поступитися місцем яскравим політичним особистостям, що належали до більш структурованих великих партій.

Спроби політичної системної перебудови, що поставила б під сумнів антагонізм лівих та правих, утворення бінарної системи за іншими принципами, які багаторазово проголошувалися різними політичними лідерами, так і не втілилися у щось конкретне. Наприклад, критика європейської інтеграції та відповідний захист прерогатив національної держави лунали як з боку правих, так і лівих. Однак ані ті, ані інші так і не дійшли згоди і не змогли скласти спільних списків та об'єднатися в єдину партію, створену за якісно новим принципом, без минулої дихотомії. Тенденція до нової, майбутньої стійкої біполярності дається взнаки й тоді, коли маргінальні сили не наважуються взяти на себе політичну відповідальність і залишитися поза альянсами. Як Зелені, так і Національний фронт вже мали в цьому плані негативний досвід.

Слід зазначити, що відхід того чи іншого партійно-політичного угруповання від своєї матірньої партії зазвичай не переростає в протистояння з нею, оскільки таке угруповання в ідеологічному плані залишається близьким до того, від якого воно відмежовується. Це відбувається навіть тоді, коли міжособистісні конфлікти між колишніми соратниками можуть бути досить гострими.

Таким чином, нові партії можуть народжуватися, інші – зникати, але незмінним залишається загальний вигляд політичної шахівниці, на якій окреслюються спільні ідеологічні тенденції, до яких тяжіють окремі елементи політичних сил. Звичайно, межі між панівними течіями можуть пересуватися, певна політична сила може раптом несподівано злетіти вгору за своєю популярністю після якогось періоду забуття (як це сталося з крайніми правими). Або ж ми можемо стати свідками зародження зовсім нової політичної формації (як це сталося з екологістами).

Французькі партії нині мають погану пресу, вони слабкіші за інші політичні партії Європи в фінансовому плані, мають обмаль освітніх засобів. Тому навіть попри початкові кроки нової біполярності вони все ж таки за своїм складом не надто чисельні. Однак, незважаючи на ці ознаки кризи, партії й надалі відіграють важливу роль у політичній системі країни. Кожна з них має свою програму та політичну лінію, довкола якої інтегруються виборці²².

Програми французьких партій історично є дуже важливими для них, їх формування вважається важливою функцією політичної партії. У частині партій програма не завжди визначається шляхом внутрішніх дискусій, в інших це може відбуватися цілком демократичним шляхом. Однак у будь-якому разі, якщо партія хоче стати привабливою для громадян країни, вона має чітко визначити свою ідентичність і бути спроможною запропонувати своєму виборцеві власний орієнтир у кожній області. І якщо в Україні складання програми в ряді випадків буває досить формальним кроком, необхідним передусім для реєстрації в Мінюсті, а виконання програми є часто справою декларативною, то у Франції це дуже важливий аспект партійної роботи, яким партія ні в якому разі не може нехтувати. Чіткість програми й обов'язковість дотримання її залишаються передумовами успіху у французькій багатопартійній системі.

Відповідно до традиційно обраної партією ідеологічної бази її програма мусить час від часу переглядатися і уточнюватися, особливо напередодні очікуваних виборів. В світі, що зазнає глобальних змін, партія не може постійно проводити одну й ту саму незмінну політику. Тому її програма, яка визначатиме принципові орієнтири, котрі партія пропонує своїм виборцям на сьогодні і завтра, повинна чи не постійно обговорюватися в місцевих організаціях з урахуванням внутрішніх партійних тенденцій і з увагою до думки та інтересів різноманітних угруповань (профспілок, асоціацій, громадських організацій), з якими у партії традиційно встановилися тісні відносини. Таким чином, програма має виражати і забезпечувати спільну ієрархію

завдань і цілей, досягнути яких прагнуть усі наближені до конкретного політичного руху.

Визначальною (порівняно з Україною) рисою політичної системи Франції є те, що партії тут залишаються принципово важливим двигуном політичних дебатів у суспільстві. Завдяки ним структурується суспільна думка і політично виховуються громадяни. Вони постійно вивчають та аналізують ситуацію, що склалася в країні, дають їй оцінку залежно від власних можливостей та інтересів, пропонують власні шляхи вирішення проблем, що виникли останнім часом, або висловлюються публічно стосовно тих кроків, які зараз пропонує уряд.

Така партійна діяльність відбувається завдяки більш-менш регулярному проведенню різноманітних політичних заходів та кампаній (особливо під час виборчої кампанії), а особливо – через постійні висловлювання та щоденні офіційні заяви різних політичних лідерів стосовно кожної актуальної теми. Завдяки такому повсякденному спілкуванню з своїми виборцями партії та політичні діячі примушують громадян замислитися над партійними програмами і, відповідно, зробити свій політичний вибір. Навіть якщо при цьому деякі з цих заходів викликають негативну реакцію громадської думки, вони так чи інакше сприяють визначенню громадянської свідомості і допомагають потенційному виборцю зважитися на політичне рішення і зробити свій вибір. Звичайно ж, цю функцію виконують не лише політичні партії. До її виконання приєднуються також засоби масової інформації та різноманітні групи політичного тиску. Всі разом вони створюють цілком переконливе соціально-психологічне тло, на якому остаточні політичні рішення приймаються в сфері владних структур – в міністерствах, Національній та місцевих асамблеях.

Однак саме політичні партії і виборці проводять широкі дебати з актуальних проблем і публічно захищають ті чи інші плановані заходи або ж навпаки – відкидають їх. У такий спосіб партії, навіть не перебуваючи при владі, певною мірою

контролюють владні структури, вони сприяють формуванню суспільної думки, структуруванню політичних орієнтацій населення та свідомому волевиявленню громадян під час виборів.

Ще однією важливою функцією політичних партій, яка значною мірою забезпечила сталий якісний розвиток Франції, є те, що вони забезпечують відбір політичної еліти і прихід до влади не бізнесменів, як на останніх виборах до Верховної Ради України, а професіоналів, які здатні ефективно керувати розвитком країни в інтересах не корпоративних груп, а більшості громадян. Звичайно ж, остаточний вибір поміж претендентами на владні посади належить виборцям, оскільки саме вони здійснюватимуть відбір політичних діячів. Навіть якщо партія може отримати негативний результат на виборах, все ж залишається досвід, здобутий політичною організацією чи партійною коаліцією, важливий для подальшої долі партії.

Відома особистість, наприклад, театральна чи кінозірка може сподіватися бути обраною у владні структури навіть без підтримки певної партії. Вона є відомою в електронних масмедіа і має відповідні фінансові ресурси, необхідні для політичної кар'єри (подібне відбувається не лише в Україні). І навпаки, для звичайного громадянина дуже важко потрапити в ці структури без зазначених важелів впливу на масову свідомість. Вихід для такої особи – діяльність у партії. І саме партії спершу стають тим фільтром, завдяки якому відбувається відбір кандидатів, а згодом трампліном для кар'єрного злету. Для французьких партій є правилом, що вкладом таких людей буде їхня власна особистість. Партія ж забезпечить відповідну селекцію потенційних кандидатур, здійснивши вибір згідно з ідеологічними критеріями, а потім просуватиме їх відповідно до своїх можливостей. Таким чином, складання та розробка програми, структурування суспільної думки і відбір професіоналів – це ті основні функції, які належить виконувати французьким (та й взагалі європейським) політичним партіям.

Чимало дослідників відзначає, що політичні партії виконують фундаментальну роль посередників (медіаторів) між

народом і політичною владою країни. Вони є представниками народних мас, виразниками волевиявлення різних суспільних груп, формулюють вимоги народних мас (окремих соціальних груп), а згодом саме партії (особливо ставши парламентськими) висувають ці вимоги перед представниками політичної влади. Важливою справою політичних партій є також ієрархізація (першочерговість), координація та узгодження несумісних між собою вимог та протилежних інтересів, оскільки партії втілюють очікування різних суспільних груп та громадських утворень. Відповідним чином кожна партія зазвичай грає свою гру. Встановлено, що саме великі партії, що представлені в уряді, можуть найбільше уваги приділяти функції узгодження інтересів. Маючи за собою великий електорат, вони змушені зважати на вимоги значного масиву виборців і не можуть приділяти увагу надто спеціальним та другорядним вимогам. Відповідно вони здійснюють свій вибір, інтегруючи громадські вимоги до уряду згідно з соціальними очікуваннями виборців і спираючись на власну політичну програму. Для таких партій характерним є раціональний підхід, зумовлений політичними орієнтаціями їхніх лідерів та економічної, соціальної та політичної кон'юнктури.

Однак у цій масштабності і криється можливість втрати частини електорату. Оскільки великі партії часто опиняються при владі, вони виявляються не в змозі відреагувати на всі соціальні вимоги та потреби, через що частина виборців відвертається від них. І, навпаки, партії крайньої орієнтації можуть дозволити собі набути іміджу захисника невдоволених і стати виразниками деяких специфічних політичних ставок (необхідність соціального захисту окремих категорій, захист здобутих соціальних гарантій дрібних фермерів та незалежних робітників і т. ін.). Таким чином дрібні партії стають більшою мірою інструментом вираження інтересів специфічних груп населення, ніж значні політичні сили.

І у Франції, і в Україні на початку ХХІ ст. запанувала думка, що в наш час великі партійні ідеології зникають, а партії

тепер вже не протистоять одна одній в ідейному плані. Вибори 2006 р. в Україні довели, що і в нас, як у Франції, складається ситуація, за якої політичні програми партій в основі своїй значною мірою збігаються. Більшість дослідників в обох країнах вважають, що однією з причин цього є те, що глобалізація економіки і зростання зв'язків між державами (що особливо помітно на прикладі європейських країн), енергетичні ускладнення призводять до того, що реальний політичний вибір, який могли б зробити політичні діячі, дедалі звужується. Тому уряди з стратегів все більшою мірою перетворюються на управителів, технологів. Зрештою, може поступово зникнути різниця між політикою, яка проводиться правим або лівим урядом.

Однак ця, на перший погляд логічна, думка виявляється хибною. Звичайно, зовнішні та внутрішні умови чинять тиск на уряди різних країн. Конкретно у Франції останні умови пов'язані з наявністю сильного противладного опору²³. Неминуча в демократичній державі децентралізація управління призводить до того, що паризький центр має тепер рахуватися з побажаннями територіальних громад і, особливо, з дуже численними групами за інтересами, які постійно тиснуть на уряд, тобто з самодіяльністю громадянського суспільства.

Відповідно, наприклад, французький уряд лівих сил змушений рахуватися із запитами, вираженими з боку тих груп, які, зрештою, не є його прихильниками (наприклад, окремими профспілками – захисниками високих соціальних стандартів для пенсіонерів – або ж громадськими об'єднаннями, які є прибічниками традиційних етнокультурних цінностей). Так само уряд правих сил не в змозі запроваджувати політику лібералізації економіки з огляду на те, що групи захисту соціальних завоювань є дуже могутніми і їхніми інтересами не можна нехтувати.

Незважаючи на ці обставини, неважко помітити, якщо прослідкувати за конкретними фактами з життя Французької держави, що праві і ліві уряди все ж не проводять цілком однакової політики. Не можна навіть стверджувати, що

політичний курс, до якого вдається кожний із цих урядів, зближується. Простежується загальна тенденція, яку можна зафіксувати, зробивши певні історичні порівняння.

За часів Четвертої Республіки (повоєнний час), коли уряди часто-густо були коаліційними, включаючи різні політичні сили, голова уряду незалежно від того, чи він представляв правих або лівих, в жоден з періодів не мав більшого впливу на політику, яка проводилася урядом, ніж у наші дні. Проте в період між кінцем 1970 р. і початком 1980 р., навпаки, значно чіткішою стає різниця між політикою, що її проводив уряд Раймона Бара (1976–1981 рр.) і тією, яку проводив уряд, очолюваний Пьером Моруа (1981–1984 рр.). Теза про те, що між політикою правих та лівих сил зникає різниця, втрачає сенс під час детальнішого вивчення партійних програм, хоча партійні заклики стають більш скромними і поміркованими, партії вже не обіцяють миттєво змінити життя на краще. Тобто традиція збереження основних відмінностей між партіями зберігається, хоча й менш рельєфно, ніж у попередні десятиліття.

Політичні спрямування партій насправді є дуже різними. Розглянемо це на прикладі самовизначення правового крила французької партійної політики. Так, ідеологічна специфіка крайніх правих уже під час їхнього формування була цілком ясною. Програма націонал-популістської партії Національний фронт від початку зосередилася на тезі про те, що Франція (як країна масової імміграції) виявилася жертвою іноземної навали і тому виникла необхідність боротися проти імміграції, а в усіх сферах соціального буття потрібно надавати перевагу власній нації.

Крім того ця партія (НФ) закликала запровадити політику захисту і бюджетної підтримки всіх традиційних цінностей, зокрема французької етнічно однорідної сім'ї. Така позиція партії Національний фронт примушувала французів (усіх місцевих етнокультурних і регіональних груп) сконцентруватися і зосередитися на власній нації і водночас відсторонитися від багатонаціональної Європи, а також іммігрантів. Така позиція

має, зрештою, на меті відсторонення французів як нації від усякого зовнішнього щодо етносу впливу і державної підтримки самого лише власне національного, французького.

Показовою в плані досліджуваної нами тенденції є еволюція Партії UMP (Спілки за народний рух), що не має такої крайньої ідеології, ані такої структурованої позиції, як в описаній вище. Голлісти, які становлять, власне, кістяк Спілки, завжди намагалися представити себе як об'єднуючу силу для усього французького народу на чолі з авторитетним головою, котрий здатен визначити таку політику, яка всіх би влаштувала і здобула б всенародну підтримку. Будучи захисником національної незалежності, відстоюючи велич Французької республіки і сильної політики авторитетного лідера, голлістський рух зосереджувався на економічній політиці, яка передбачала б деяке втручання держави в економічні справи разом зі збереженням неолібералізму. "Спілка" мала також свою окрему позицію, відмінну від інших партій, стосовно першочерговості заходів соціальної політики. Щоправда, в останні роки думки її членів розділилися щодо євроінтеграційної політики. Свого часу це призвело до розколу RPF. Тому нині "Спілка" (UMP) займає дещо скептичну позицію щодо євроінтеграції. Разом з тим опозиція щодо гошістської (лівацької) політики та послідовна критика соціалізму становлять міцний об'єднувальний чинник всередині партії, якій, проте, не вдалося об'єднати всі праві сили. Так, відмінності у культурі висловлювання поглядів більшою мірою, ніж ідеологічна специфіка, стали причиною того, що UDF (Спілка за французьку демократію) так і не приєдналася повністю до UMP. Разом з тим партії UMP вдається утримувати в єдиній формації як тих своїх членів, які підтримують соціально-республіканські ідеї, так і тих, хто дотримується концепції неолібералізму. Багато хто з голлістів погоджується на об'єднання з правими силами, однак більшість з представників останніх побоюється, що їм доведеться розчинитися в партійній системі, в якій вони будуть позбавлені можливості виявляти свої особливості.

На сьогодні неоголлістська частина правих сил існує у вигляді двох основних груп. Перша являє собою ліберальну течію, яка концентрується в основному довкола так званої Ліберальній демократії, що в 2002 р. вирішила не приєднуватися до УМР. Другим центром тяжіння є центристський рух, що, власне, є спадкоємцем християнської демократії й який раніше втілювався у чотирьох різних формах.

Ці дві течії правих сил є достатньо близькими і різняться в основному відмінностями в принципах ієрархізації цінностей і завдань. Обидві ці течії займають проєвропейську позицію, однак праві ліберали більш відверто відстоюють свободу учасників економічного процесу, вимагають скасування контролю з боку держави і зменшення податкового тиску на підприємства.

Центристи, хоча й наполягають на зменшенні участі держави в економіці, однак наголошують, що уряд не в змозі проводити саму лише ліберальну політику²⁴. Він мусить обмежувати негативні ефекти капіталізму і втілювати соціальну політику солідарності людства та підтримувати найбідніші верстви населення. Для українських неолібералів в урядових структурах особливо корисним може бути переконання французьких центрстів, що самих лише ринкових відносин не достатньо для досконалого суспільства. Центристський уряд повинен ставити за мету просування принципу загального блага і спільних інтересів, що відповідає соціальному вченню Католицької церкви.

Висновки. Багатопартійність є суттєвою рисою політичної системи сучасної Франції. Партії відіграють у ній принципово важливі функції. Вони є концентраторами політичних запитів окремих соціальних груп, модераторами між громадянами та урядовими структурами, вихователями і трансляторами кадрів для поповнення й оновлення політичної еліти. Партійна система за всього свого багатоманіття тяжіє до бінарності. Інколи ставиться питання про пошук нових принципів її утворення. Досвід партійної системи Франції може бути дуже корисним для України, в якій вибори 2006 р. до Верховної Ради

відкрили шлях до політичної структуризації суспільства і досягнення реального балансу між різними гілками влади.

¹ <http://www.ambafrance.kiev.ua>.

² *Pascal Jan*. Les assemblees parlementaires francaises // La Documentation francaise. – 2005. – Decembre. – 160 p.

³ Рождение французской буржуазной политико-правовой системы / Отв. ред. *А.И.Королёв, К.Е.Ливанцев*. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1990. – 182 с.

⁴ *Attali J*. Les modeles politiques. – Paris: Press univ. de France, 1972. – 207 p.

⁵ *Beetham D., Boyle K*. Democratie: questions et reponses. – Paris, 1995. – 278 p.

⁶ *D'Estaing V. Giscard*. Democratie francaise. – Paris: Fayard, 1976. – 178 p.

⁷ *Lapierre J.-W*. Essai sur le fondement du pouvoir politique: These. – Paris, 1968. – 710 p.

⁸ Le development durable: Enjeux politiques, economiques et sociaux / *S.Aubertin, F.D.Vivien* (sous la dir.). – Paris: dF, 2006. – 144.

⁹ *Мере Жерар*. Принцип суверенітету: історія та основи новітньої влади. – Львів: Кальварія, 2003. – 216 с.

¹⁰ *Хмель В.В*. Государство и общество: грани свободы (историко-философский анализ французских теорий государства второй половины XX в.). – Днепропетровск: Национальная горная академия Украины, 1998. – 156 с.

¹¹ Франція та Україна: науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур. – Т.1. / Ред. *І.І.Меншиков*. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1997. – 202 с.

¹² *Грацианский П.С*. Политическая наука во Франции. – Москва: Наука, 1975. – 183 с.

¹³ *Duverger Moris*. Les parties politiques. – Paris: Colin, 1951. – 546 p.; *Дюверже Морис*. Политические партии. – Москва: Академический Проект, 2002. – 558 с.

¹⁴ *Топалова С.Г*. Політичні партії як суб'єкт державної влади: компаративістський аналіз: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Харків, 2004. – 20 с.

¹⁵ *Чернега В.Н*. Буржуазные партии в политической системе Франции: Третья–Пятая республики. – Москва: Наука, 1987. – 300 с.

¹⁶ Франция / Отв. ред. *В.Ю.Пресняков, Н.Е.Шулюкин*. – Москва: Международные отношения, 1990. – 175 с.

¹⁷ *Barker Ch*. Les idees politiques du Canadiens francais. – Toronto, 1965. – 506 p.

¹⁸ *Brechon P.* La France aux urnes. Soixante ans d'histoire electorale // La Documentation francaise. — 2004. — Avril. — P. 24.

¹⁹ *Brechon P.* Les partis politiques. — Paris: “Montchrestien”, 1999. — P. 78.

²⁰ *Chagnollaud D., Quermonne J.-L.* La V-e Republique. — Tome 2. — Paris: Flammarion, 2000. — P. 495.

²¹ *Parodi J.-L.* Institutions et vie politique // La Documentation francaise. — 2003. — mai. — P. 28.

²² *Meny Y.* Le systeme politique francais. — Paris: “Montchrestien”, 1999. — P. 54.

²³ *Seiler D.-L.* Les partis politiques. — Paris: Armand Colin, 2000. — P. 128.

²⁴ *Hermet G., Hottinger J.-T., Seiler D.-L.* Les partis politiques en Europe de l'Ouest. — Paris: Economica, 1998. — P. 17.

Туряниця Степан

ЗАХИСТ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НІМЕЧЧИНИ

В історичному минулому можна знайти достатню кількість прикладів, документів, декларацій, які враховували б намагання людства та тривалі спроби політиків знайти дефініцію, за якою можна було б приховати конфліктний характер відносин між етнічною меншістю та державотворчим етносом. Наприклад, проблеми націй і правового забезпечення співіснування більшості та меншості не залишилися поза увагою відомих німецьких мислителів Фіхте¹ та Гегеля. Останній наголошував, що “більшість, крім позитивних моментів”, також таїть у собі загрозу правового обмеження індивідуумів і, відповідно, окремих суспільних частин, у плані збереження етносів, що не мають критичної кількості, яка забезпечувала б титульність своїм знанням і своєю волею”².

Відносну філософську новизну у розв’язанні дихотомного принципу існування більшості та меншості демонстрував професор філології з Базеля Ф.В.Ніцше. Він розвив ідею аристократичної культури, що має на меті панування над загальною більшістю. Філософ-ідеаліст не просто вбачав цілком природним існування права меншості, але й вважав меншість рушійною силою прогресу³. Слабким місцем теорії Ф.В.Ніцше була екстраполяція ідеї забезпечення прав меншості на ідею аристократичної монокультури, яка мала зайняти привілейований стан над більшістю, де взагалі не передбачено місця малим етнокультурам. Значний внесок у розвиток теорії співіснування більшості та меншості зробив відомий німецький філософ, правознавець, прибічник юридичного позитивізму Г.Еллінек. Він наголошував, що рух за розширення правової бази етнотеншин не може не спиратися на етнорегіональну політику;

по-перше, тому що вона покликана відстояти традиційні культурні цінності етнічного регіону, а по-друге, тому що майбутня цивілізаційна цілісність лише тоді буде життєвою і стійкою як система, коли її внутрішня структура стане складною, різноманітною та буде забезпечена правовою підтримкою.

Певне осмислення проблеми ми можемо знайти у міжнародних документах, наприклад, в рішенні від 1977 р. Підкомісії ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин, яку очолював Ф.Капоторті. Комісія запропонувала трактування поняття “національна меншина”⁴. Пізніше російський правознавець В.Козлов дає своє формулювання поняття “національна меншина”⁵. У вітчизняній науці комплексом питань, пов’язаних з теорією і практикою міжнародно-правового захисту національних меншин, займається М.Товт, який написав на цю тему низку наукових статей та захистив дисертацію⁶.

У Німеччині взаємовідносини між титульним етносом та національною меншиною мають вікові європейські традиції. Як категорія юридична або правова право національної меншини на захист своїх національних традицій та культури виникло порівняно недавно. Певних рамок воно набуло півстоліття тому у “Загальній декларації прав людини”, прийнятій та проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, але принципи співпраці та співіснування різних етнічних груп виникли ще у ранніх епохах і суттєво еволюціонувалися. В ході історичного розвитку поступово жорсткий гомогенний політичний зв’язок між етносом та політичною територією повільно втрачається, а на перший план висувається категорія економіко-регіональна. Останні об’єднавчі тенденції у Європі дають підстави говорити, що в недалекій перспективі проблему взаємодії народів треба буде розглядати не з позицій національної території, а скоріше з погляду території адміністративної.

Якщо конкретизуватися до національних меншин Німеччини, то необхідно зазначити, що складовою частиною їх етноперспективи є регіональна політика, яка проводиться на

федеративному та земельному рівні. Земельна Німеччина у порівнянні, наприклад, з Росією, являє собою достатньо однорідний територіально-економічний субстант та відносно рівний показник територіально-економічної єдності. До цих показників однорідності належать: схожість географічних та кліматичних умов, незначна різниця у регіональній густоті, єдина історико-політична спадщина, єдині умови формування етнічної ментальності, формування та становлення етнокультури в умовах панування єдиної релігійної ідеології. Крім того, до показників, що сприяють регіональній цілісності, гармонії етнічного співіснування і збереженню мультикультурної палітри безумовно можна віднести багаторічну політичну стабільність, відсутність військових конфліктів.

ФРН порівняно з іншими державами Європи за національним складом є достатньо однорідною державою. Тут проживає 80 млн. німецьких громадян, з них 250 тис. належать до національних меншин, їх статус визнаний державою. Практичний досвід у створенні раціонального підходу до розв'язання проблеми збереження національних меншин, накопичений у двох федеральних землях Німеччини – Саксонії та Бранденбургу.

Пряма функція збереження багатонаціональної етнічної палітри у ФРН покладена на землі, де безпосередньо проживають національні меншини. Розглядаючи земельні документи, потрібно відзначити їх достатню законодавчу органічність відносно до меншини⁷, її витоки в історії багатотисячолітнього існування в умовах гомогенного німецького впливу, тому поступово домінантою етнічного існування меншин стає міжкультурний мимезіс та усвідомлення необхідності соціально-правового конформізму з титульним етносом. Наведені фактори роблять легітимність земельних конституційних норм щодо існування меншин не проблематичними. У конституціях Саксонії, (art. 2, 5 і 6)⁸ та Бранденбургу (art. 25)⁹ закріплені положення про правову основу етноменшин у земельних рамках. Регіональне законодавство щодо меншин служить реалізації планів регулювання національних відносин не тільки у сфері культури,

освіти, але також і в питаннях забезпечення економічного боку етнічного потенціалу. І тут треба зауважити, що складний політичний шлях Німеччини до сучасного демократичного суспільства призвів до аксіологічного розуміння необхідності відмовитися від бачення в існуванні поліетнічної держави причини для можливого конфлікту або загрози для культури титульного етносу. Розширяючи правове поле етноменшин шляхом закріплення їх національно-культурних потреб у земельних конституціях, федеративний уряд, навпаки, створив сприятливі умови для розвитку етнонаціональних процесів насамперед шляхом ініціативи, самореалізації та використання існуючого нормативного механізму. При цьому, коли ми розглядаємо ФРН як державу, де існують “старі меншини”, то можемо досить впевнено заявити, що в загальному комплексі технологій керування етнонаціональними процесами на перший план у Німеччині висунуті етнічно-правові фактори, а, наприклад, на посткомуністичному просторі переважають скоріше етносоціально-політичні технології. Це пояснюється тим, що до необхідності правового забезпечення процесу міжнаціональної стабільності додаються соціально-культурні, соціально-політичні, соціально-економічні та історико-регіональні фактори. Німеччина, яка сьогодні порівняно з країнами європейського сходу має багаторічну стабільну базу економічного розвитку, фактично дистанціювалася від проблеми подолання етнорегіональної мозаїчності з погляду економічно-регіонального районування. Парадигмою постіндустріальної Німеччини стало збереження етнічної мозаїки автохтонних народів як свідoctва своєї цивілізованості. Тому органічна інтродукція ФРН до мультинаціональної Європи неможлива без забезпечення майбутнього національних меншин, а головне – без надання етноменшинам права вільно обирати свою стежку на широкій дорозі до об’єднаної Європи.

Німеччина у своїй внутрішній національній політиці приділяє увагу питанню справедливого, рівномірного розвитку регіонів, що є логічним витоком для створення ґрунтовної бази

розв'язання національного питання. Завданням регіональної політики залишається підтримка програми економічної стабільності та забезпечення зайнятості населення. Федеральне керівництво спрямовує фінансові потоки на перебудову промисловості, що має покращити ситуацію на місцевому ринку праці та відповідно запобігти зростанню міграції з районів компактного розселення етноменшин і подальшої етнічної дисперсії. За офіційними даними у сербській Лужиці безробіття на початку нового тисячоліття становило приблизно 20 відсотків від загальної кількості дієздатних людей. Це призвело до того, що німці та меншини мігрують до західних земель ФРН.

Політика щодо відношенню до національних меншин обов'язково передбачає вибір об'єкта права, на якій витрачаються певні матеріальні ресурси. І тут важливим є дотримання таких принципів, як рівність, послідовність, прозорість та широке інформаційне їх забезпечення через засоби масової інформації. Якщо не дотримуватися цих умов, етнорегіональна політика втратить широку народну підтримку, а таким чином говорити про перспективність внутрішньої національної політики, її позитиви буде не зовсім доцільно. Показником правових засад розвитку культури і застосування мови меншин виступають засоби масової інформації: газети, радіомовлення, телебачення. Федеративна Німеччина як активний член Ради Європи взяла на себе зобов'язання відносно “осіб, що вживають регіональні мови або мови меншин в межах територій, на яких ці мови використовуються з врахуванням поширеності кожної мови”. При цьому у “Європейській хартії регіональних мов і мов меншин” особливо підкреслюється необхідність дотримання “принципу незалежності і самостійності засобів масової інформації” [art. 11 §1]¹⁰, що в апіорі направлено на охорону громадянських прав усіх членів суспільства, незважаючи на їх національну або расову ознаку.

Коментуючи державну підтримку різних засобів мас-медіа, варто сказати про функціонування національних радіостанцій¹¹, структура яких склалася ще за часів НДР, але сьогодні

редакції засобів радіомовлення, особливо приватних, змушені враховувати специфіку сучасного стану етносу, його нечисельність та двомовність, тому лише окремі передачі звучать мовою слов'янської народності. В Баутцені щодня по три години проводиться радіомовлення, а в Коттбусі одна година на добу виділена для передач мовою меншин. Спроба місцевої влади уникати підтримки культурних установ етномономеншин може зашкодити створенню атмосфери довіри, а інколи і дискредитувати національну політику, що впроваджується федеральним урядом, який виконує свої зобов'язання, взяті ФРН перед Радою Європи.

Згідно зі ст. 20 Основного закону у ФРН закріплена федеративна форма територіального устрою. Кожна земля має свою конституцію, свій уряд та парламент, який носить назву ландтаг; у ст. 28 (1) записано: “Конституційний устрій у землях повинен відповідати принципам республіканської, демократичної та соціальної правової держави...”¹². Більшість законодавчих повноважень належить Федерації. До законодавчої компетенції земель належать питання культури, освіти¹³, науки¹⁴, комунальна сфера¹⁵ та поліцейське право. До того ж, згідно з Основним законом, центр бере на себе зобов'язання “діяти сумісно, під час планування у сфері освіти та за підтримки науково-дослідницьких установ і проектів міжрегіонального значення” [art.91(b)]¹⁶. Реальним прикладом можуть бути Сербський Інститут та Фундація (орган, який служить забезпеченню культурно-громадської та політичної потреби етносу); на його рахунки вносяться кошти для забезпечення етнічного розвитку. Певний розподіл фінансової компетенції між центром та регіоном закладений у конституції ФРН. Так, в ст. 104 зазначається: “Федерація і землі поділяють витрати, які пов'язані з вирішенням їх завдань, якщо Основний закон не передбачає іншого”, далі в Законі конкретизується: “Якщо землі діють згідно з дорученням Федерації, то Федерація несе пов'язані з цим витрати” [art. 104. §1]¹⁷. Тому за існуючим розподілом бюджет Фундації формується з участю центру.

Половина грошей надається федеральним урядом, 1/3 виділяється з бюджету Вільної Землі Саксонії, решта коштів, тобто 1/6 суми, надає Земля Бранденбург¹⁸.

Нормативна база у ФРН щодо правової основи національних меншин на практиці розподіляється на два рівні – загальний або федеральний та районний або земельний. Загальний рівень представлений у конституції Федеративної Республіки Німеччини. В ній не має статей, безпосередньо присвячених національним меншинам. Лише в ст.3. йдеться про принцип рівності всіх людей: “Усі люди рівні перед законом... Ніхто не може бути скривдженим або мати перевагу з огляду на свою стать, походження, рід, расу, мову, свою національність”. Більше того, Німеччина щораз більше дистанціюється від владних втручань у життя громадян, які належать до різних національностей. Це не перекреслюється конституційною ст.116, де зазначено: “Якщо законом не передбачено іншого, німцем є кожний, хто володіє німецьким громадянством” [§2]¹⁹. При цьому уряд ФРН виходить з положень “Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995)”, де записано: “Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв’язку з ним не повинно зашкоджувати такій особі” [art. 3 §1]²⁰. Саме поняття “національне” для громадян ФРН як європейців, поступово стає категорією скоріше культурною, точніше – етнокультурною, а поняття етнічна нація замінюється на поняття нація політична.

У галузі освіти федеральний центр окреслює її загальний напрям, а специфіка та своєрідність визначаються регіональними міністерствами. Інтерес викликає німецький досвід поєднання державного потенціалу з елементами регіонального самоврядування, особливо там, де таке самоврядування дає змогу залучити додаткові ресурси та підняти рівень функціонування інститутів сфери освіти, науки та культури. Для імплементації права національних меншин у галузі освіти в районах

компактного поселення створені національні школи. Навчальні заклади діляться на два типи. Перший – викладення навчальної програми з застосуванням мови слов'янського етносу Німеччини. Другий тип шкіл поширений на територіях, де компактність меншин досить відносна – це райони високої урбанізації. В таких школах рідна мова вивчається факультативно. Вибір навчання мови є волевиявленням кожного громадянина, світогляд якого має базуватися на “принципах демократії та культурного розмаїття”²¹. Важливим осередком збереження і розвитку етнокультури залишаються дошкільні заклади.

З огляду на своєрідність національних меншин, землі зобов'язалися охороняти право на “дотримання і розвиток мови, культури, традицій, особливо в школах, дошкільних та культурних установах” [art. 6 §1]²². При цьому Федеральний уряд сприяє місцевим ініціативам.

Приклад німецької, системи відносин між центром та регіоном, що успішно функціонує, забезпечує керування всім загальносуспільним комплексом: соціально-культурним, господарсько-економічним, демографічним, а у нашому випадку і національно-етнічним. Крім того, практика взаємодії земельного уряду Бранденбургу та Саксонії з федеративним урядом сприяє життєдіяльності національних меншин. Чіткий розподіл обов'язків між центром та регіоном, включення до компетенції останнього права безпосередньо розглядати на місці проблеми етносу, робити відповідні кореляції створили правові умови для перспективи етноменшин. Сучасний досвід Німеччини свідчить, що створення безконфліктної держави можливе лише за умов гармонізації стосунків між титульним етносом та національними меншинами. Німецькі традиції місцевого та регіонального самоврядування свідчать, що найбільший шанс виходу з кризової ситуації та подальші перспективи стабільного розвитку мають ті географічні або етнічні об'єднання, яким належить певна самостійність у формуванні власної системи самоврядування та забезпечення регіональної специфіки. Визнаючи перспективність розвитку системи самоврядування

для України та враховуючи накопичений досвід ФРН, слід наголосити, що самоврядування є одним із елементів розбудови фундаменту демократичного суспільства. Тому в умовах формування нових відносин між центром та регіоном розширення повноважень останнього є своєрідною формою прояву публічної влади, яка може прогресувати не стільки внаслідок політичних рішень центру, скільки завдяки регіональним ініціативам. Перспективу розвитку системи самоврядування слід розглядати крізь призму формування ефективної системи управління за умов неухильного зменшення довготривалого патерналістського періоду керування регіонами та надання останнім широких правових ініціатив.

¹ *Fichte*. Grundlage des Naturrechts. – Jena und Leipzig, 1797. – Theil II. – S. 43.

² *Гегель Г.В.* Философия права. – М., 1990. – С. 346.

³ *Ницше Ф.* Сочинения. В 2-х томах. – М., 1990.

⁴ *Капоторти Ф.* Доклад Подкомиссии ООН по проблеме дискриминации и защите меньшинств 1977 г. – М., 1983. – С. 32.

⁵ *Козлов В.И.* Меньшинство этническое // Народы России. Энциклопедия. / Гл. ред. *В.А.Тишков.* – М., 1994. – С. 457.

⁶ *Товт М.М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин / Автореферат дис. на здобуття ст. канд. юр. наук. – К., 2002. – 16 с.

⁷ *Sehen*. Gesetz über die Rechte der Sorben im Freistaat Sachsen (Sächsisches Sorbengesetz – SächsSorbG) vom 20. Januar 1999. Rechtsvorschriften des Freistaates Sachsen. – <http://www.landtag.sachsen-anhalt.de/gezetze/verf.htm>; Gesetz zur Ausgestaltung der Rechte der Sorben (Wenden) im Land Brandenburg (Sorben/Wenden-Gesetz-SWG) vom 07. Juli 1994. Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. – <http://www.brandenburg.de/land/lfdbbg/gesetze/verfas.html>.

⁸ Die Verfassung der Freistaat Landes Sachsen // www.landtag.sachsen.de.

⁹ Die Verfassung der Landes Brandenburg // www.Brandenburg.de/land/lfdbbg/gesetze/verfas.

¹⁰ Gesetz zu der Europäischen Charta der Regional-oder Minderheitensprachen des Europarates. 1992. – <http://www.sorben-wenden.de>.

¹¹ Gesetz über den “Rundfunk Brandenburg” (RBr-Gesetz) vom 06.11.1991 (Paragraph 4, Absatz 3; Paragraph 16 Absatz 2). Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. – <http://www.brandenburg.de/land/lfdbbg/gesetze/verfas.html>.

¹² Die Verfassung der BRD // www.germany.ru.

¹³ Verordnung des Sächsischen Staatsministeriums für Kultur über die Arbeit an sorbischen und anderen Schulen im deutsch-sorbischen Gebiet vom 22. Juni 1992. Rechtsvorschriften des Freistaates Sachsen. – <http://www.landtag.sachsen-anhalt.de/geetze/verf.htm>; Gesetz über die Schulen im Land Brandenburg (Brandenburgisches Schulgesetz – Bbg SchulG) vom 12. April 1996 (Paragraphen 4, Absatz 5; 5; 109, Absatz 1; 137, Absatz 1 und 139, Absatz 1). Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. – <http://www.brandenburg.de/land/lfdbbg/geetze/verfas.html>.

¹⁴ Verwaltungsvorschriften des Ministers für Wissenschaft, Forschung und Kultur zum Gesetz zur Ausgestaltung der Rechte der Sorben (Wenden) im Land Brandenburg vom 28. April 1997. Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. – <http://www.brandenburg.de/land/lfdbbg/geetze/verfas.html>.

¹⁵ Gesetz zur Raumordnung und Landesplanung des Freistaates Sachsen (Landesplanungsgesetz – SächsLPIG) vom 24. Juni 1992 (Paragraph 20). Rechtsvorschriften des Freistaates Sachsen. – <http://www.landtag.sachsen-anhalt.de/geetze/verf.htm>; Vorschaltgesetz zum Landesplanungsgesetz vom 06. Dezember 1991 (Paragraph 3). Rechtsvorschriften des Landes Brandenburg. – <http://www.brandenburg.de/land/lfdbbg/geetze/verfas.html>.

¹⁶ Die Verfassung der BRD.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ *Моторний В., Шольце Д.* Лужицькі серби. Посібник з народознавства. – Львів-Будишин: Місіонер, 1997. – С. 74.

¹⁹ Там само.

²⁰ Das Rahmenübereinkommen des Europarates vom 01. Februar 1995 zum Schutz nationaler Minderheiten. – <http://www.sorben-wenden.de>.

²¹ Gesetz zu der Europäischen Charta der Regional- oder Minderheitensprachen des Europarates. Preamble. 1992. – <http://www.sorben-wenden.de>.

²² Die Verfassung der Freistaat Landes Sachsen.

Васильчук Володимир

**ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ОСВІТИ
В НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

У третьому тисячолітті політичні та культурні взаємовідносини України та Німеччини мають міцні корені, що глибоко сягають в історичну давнину. Розвиток багатонаціональної України залежить від добробуту всіх народів, які проживають на її території. Цьому сприяє взаємозбагачення в культурній, освітній та науковій сферах.

Метою цього дослідження є прагнення висвітлити процеси розвитку освіти етнічних німців у період XVIII – початок XX століття. Історія німецьких колоній та поселень ще недостатньо досліджена.

У 60-х рр. XIX століття з'являється зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії, що було пов'язано із значним впливом іноземців в імперію. Це перші дослідження А.Клауса, А.Веліцина, Г.Писаревського, в яких розкривається освоєння Південної України¹. Крім вищезгаданих наукових робіт, особливий інтерес викликають сучасні праці І.Кулинич, Н.Кривець, С.Бобилевої та ін².

Переселенська політика самодержавства набула відповідного законодавчого забезпечення у 1763–1764 роках, коли імператриця Катерина II видала перші маніфести. Вони практично були покладені в основу політики уряду щодо іноземної імміграції.

Уряд прагнув, щоб кожна сім'я колоністів, отримавши нормальний земельний наділ, закріплювалася на місці. Індивідуальне спадкове землекористування не без підстав розглядалось як один із рушіїв господарського успіху. Разом із тим у

поселеннях існувало обшинне землеволодіння, й окреме самостійне господарство мало підпорядковуватись обшинним порядкам. Система землекористування на Півдні України мала свої особливості.

Створювалися також різноманітні фінансові об'єднання, наприклад, товариства взаємного кредиту. Вони надавали всебічну допомогу у будівництві житла, облаштуванні громадських місць, погашали витрати на утримання освітніх і лікувальних закладів. До колоністів-землеробів долучалося все більше ремісників, працівників освітніх, медичних установ тощо.

Досить великого значення надавали німецькі колоністи школі й освіті взагалі. Переселенці, прибувши на українські землі, перенесли на нове місце проживання зразки тієї школи і те ставлення до освіти, яке побутувало в їхньому середовищі на батьківщині. В цей період система шкільної освіти в Німеччині знаходилась на високому рівні. Шанобливе ставлення до освіти, потяг до знань були поширеним явищем серед різних верств німецьких колоністів.

Розвиток освіти в колоніях умовно можна поділити на кілька етапів. Перший з них припав на кінець XVIII – 20-і р. XIX століть і виявився найскладнішим. Організувати шкільну справу доводилося буквально з нуля, до того ж в умовах матеріальної скрути, яку відчували колоністи в перші роки свого перебування в Україні. Більшість переселенців не мали можливості виділяти кошти на громадські потреби, тому переважна частина колоній у цей час ще не могла забезпечити себе окремою шкільною будівлею. Однак велике прагнення стати освіченими самим і дати знання дітям спонукало колоністів до якнайшвидшого розв'язання цієї проблеми.

Спочатку дітей навчали читанню і письму вдома, а наставниками були освічені родичі. Бракувало підручників, бо привезених з Німеччини явно не вистачало. Про те, як вирішувались питання шкільної освіти на початковому етапі існування колоній, свідчить розповідь учителя Х.Герца з

Молочанської менонітської округи Мелітопольського повіту Таврійської губернії: ""Для школи пристосували будиночок-халупу. Найскладнішим завданням було підшукати вчителя. Потреба змушувала брати у вчителі кого доведеться, тобто людей, які вміли читати й писати. Іноді брали ремісників, чоботарів, шевців, які в пошуках підробітків брались і за вчителювання. У таких випадках заняття проводилися там, де він міг одночасно займатися і своїм ремеслом.

Дехто з таких шевців-учителів звільняв у своєму будинку частину столу для занять, а поруч сам шив. З одного боку стола сиділи хлопчики, з іншого – дівчатка. Зазвичай, дітям давали щось читати. Усе заняття зводилося до того, щоб читати Біблію, Катехізис чи абетку, вивчити прочитане напам'ять, а в кінці занять розповісти це "вчителю". Якщо учень погано вивчив за цей час урок і помилявся, то "вчитель" бив його палицею, ставив на горох або вигадував якісь інші покарання"³.

Усі питання освіти перебували під контролем керівників релігійних общин: протестантських пасторів, католицьких священників, менонітських духовних старшин. Фактично всі школи в колоніях підпорядковувалися відповідним конфесійним організаціям. Така ситуація тривала аж до 80-х років ХІХ століття, коли царський уряд позбавив німецькі навчальні заклади прав самоврядування.

На темпи організації шкільної справи не в останню чергу впливала й належність колоністів до тієї чи іншої конфесії. Визначаючи, що будувати в першу чергу – школу чи церкву – меноніти і лютерани віддавали перевагу першій, а католики – другій. Духовні особи намагались уберегти школу від нагляду царського уряду, перешкоджали спробам її русифікації, але водночас чинили опір змінам шкільних програм на користь світських предметів. Усе це робилося для того, щоб зберегти колоністську школу як осередок етнічної й релігійної самотності переселенців.

Школа функціонувала в тісному зв'язку з общиною, яка самостійно утримувала її на свої кошти й винагороджувала

працю вчителів. Кожному педагогу з общинних земель виділявся орний наділ, сінокіс та пасовище для худоби. Крім цього, кожний колоніст щорічно надавав одну міру пшениці, жита і продукти харчування. Опалення й освітлення шкільних приміщень також здійснювалися за рахунок громади.

З 20-х років XIX століття, коли система освіти в колоніях в основному була налагоджена і школи укомплектовані необхідною кількістю вчителів, першочерговим об'єктом уваги стає якість навчання. У зв'язку з цим значно ретельніше проводиться добір педагогічних кадрів. Кожний запрошений або висунутий общиною кандидат на посаду вчителя мав пройти співбесіду і витримати іспит перед духовним керівництвом на відповідність вимогам громади щодо рівня знань, моральності та "чистоти віри". Остання вимога була визначальною.

Надалі вчителювання все більше довіряли односельцям з-поміж безземельних, але освічених колоністів або ж особам, які прибували з Німеччини. Слід наголосити, що хоча в Україні на цей час діяла ефективна система загальноосвітньої школи, було багато талановитих, прогресивних педагогів, колоністи, проводячи політику етнічної самоізоляції, місцеву інтелігенцію до своїх шкіл не допускали.

З поглибленням у колоніях соціального й майнового розшарування представники заможних кіл дедалі активніше шукали можливості відправляти своїх дітей на навчання за кордон – до Німеччини або Швейцарії.

У 20–30-і роки XIX століття в колоністських поселеннях уже існувала самобутня система шкільної освіти. У початковій школі-восьмирічці навчалися діти віком від 7 до 14 років, після її закінчення вони проходили конфірмацію. Навчальний рік тривав з 1 вересня до середини травня. Іноді він скорочувався, оскільки діти мали допомагати батькам у виконанні сільсько-господарських робіт.

На початку 20-х років у колоніях почали виникати й навчальні заклади більш високого рівня – училища. Так, за ініціативою невтомного подвижника колоністської справи

Й.Корніса в поселенні Орлов Молочанської округи Таврійської губернії було відкрито центральне однокласне училище, яке стало одним з найпрогресивніших навчальних закладів колоній. Тут навчалися діти різного віросповідання. Навчальний процес забезпечувала група талановитих педагогів, зокрема, Т.Фот, який славився не тільки як блискучий проповідник евангелізму, а й як знаний поет. Фінансову підтримку училищу надавала місцева громада.

Наступним етапом розвитку освіти в колоніях стали 30–50-і роки XIX століття. У цей час серед німецьких поселенців з'являється чимало прогресивно мислячих, далекоглядних людей, готових докласти максимум зусиль, аби піднести освітню справу на більш високий рівень. Було досягнуто помітних успіхів в організації навчального процесу, зміцнено матеріально-технічну базу освітніх закладів.

У 1841 році керівництво колоній Півдня розробило й ухвалило “Правила відвідування сільських шкіл та дитячого навчання”. За цим документом кожний господар був зобов'язаний від початку жовтня і до кінця березня щодня відправляти своїх дітей віком від 7 років до школи на заняття, а щонеділі – на читання Катехізису або урок Закону Божого. Вчителю належало вести ретельний облік відвідування усіх учнів. Після закінчення ранкових і обідніх занять, а також читання Катехізису мала проводитися перекличка. Якщо причина відсутності учня виявлялася неповажною, його батьки каралися штрафом. За кожний пропуск занять без поважної причини встановлювався штраф у 3 коп. сріблом. Гроші стягувалися за квитанцією й надходили до шкільної каси. Ці кошти використовувалися на придбання підручників для бідних дітей, на заохочення старанних учнів, які склали іспити на “відмінно”. Якщо сім'я була не в змозі сплатити штраф, заміняли його громадськими роботами відповідно до такого “тарифу”: половина робочого дня за кожний пропуск учнем занять у школі без поважної причини⁴.

“Правила” значно підвищили особисту відповідальність батьків і самих школярів за здобуття освіти.

Зростала загальна кількість шкіл. У 1841 році їх налічувалося 189. Найрозгалуженіша мережа шкіл функціонувала в Молочанській менонітській та Молочанській колоністській округах Таврійської губернії – відповідно 44 і 24 школи, а також у Маріупольській колоністській та Хортицькій менонітській округах Катеринославської губернії – 23 і 17 навчальних закладів. Низькі темпи будівництва шкіл залишались у Бердянській колоністській окрузі Таврійської губернії, де малося лише 4 школи; стільки ж їх було у Йозефстальській колоністській окрузі на Катеринославщині⁵. Ці обставини позначалися на наповнюваності навчальних закладів. У тих округах, де шкіл було мало або вони були невеликими, діти навчалися у переповнених класах, а то й у дві зміни.

Відбувалися певні зрушення в організації навчально-виховного процесу, методиці викладання. Німецька колоністська школа, особливо на початку свого існування, відзначалася розмаїттям навчальних програм; подекуди існувала система вибору предметів учнями. У середині ХІХ ст. склалися деякі загальні стандарти як для молодшої, так і для старшої школи. Головним завданням початкової освіти було навчити дітей читати, писати й рахувати; учні мали завчити напам'ять Катехізис і освоїти основні поняття про догмати віри. У молодшій школі викладались: основи арифметики, письмо, читання, географія, рідна мова, біблійна і церковна історія. Навчання велося німецькою мовою.

Шкільна методика в цілому не вирізнялася ані багатством, ані новаторством форм і методів навчання. Її фундаментом залишалося заучування матеріалу та застосування покарань, у тому числі й фізичних; самостійна робота учнів переважала над поясненнями вчителя.

Один із сучасників залишив опис методики викладання, що існувала в середині ХІХ ст. у колоністських школах: "...вони являють собою зразок застійної Німеччини ХVІІ століття. Усі діти за обов'язкового навчання мають висиджувати вісім років, упродовж яких вони навчаються читати лише механічно, не уміючи переказати двох рядків. Письмо стосовно почерку дуже

хороше, але почніть у найстаршому класі диктувати, й учні не в змозі запам'ятати фрази і зв'язати двох слів. Арифметика проходить суто механічно і закінчується лише першими чотирма діями. Підручники використовуються виданням 1795 року! Вчителі взяті з писарів і кістерів, підготовка їх дуже слабка, засосовується паличне покарання”⁶.

Величезний імпульс розвитку освіти в колоніях дала шкільна реформа Й.Корніса, проведена ним у Молочанській менонітській окрузі Таврійської губернії. У 1843 році, очолюючи Сільськогосподарський союз, до відання якого належали і школи, Й.Корніс запровадив у існуючу систему освіти ряд нововведень. Головною метою цих перетворень було послаблення релігійного впливу на школу та наближення її до потреб життя. Розроблені Корнісом інструкції передбачали поліпшення змісту навчально-виховного процесу і методики шкільного викладання. Для денного навчання пропонувалися такі предмети: Святе Письмо, читання, каліграфія, арифметика, географія, декламація і співи. Передбачалися заходи зі збереження шкільних приміщень і обладнання, вводилося табелювання для оплати праці вчителів та складання ними попередніх іспитів під час зарахування на роботу. Посаду вчителя слід було довіряти лише тим, хто йшов у педагогіку за покликом серця, повністю присвячував себе роботі з дітьми.

При Сільськогосподарському союзі створювалась інспекторська служба для контролю за станом справ у школах. Запроваджувалася практика щомісячних засідань учителів, обговорення відкритих уроків. У колонії Гнаденсфельд були організовані читацький клуб і бібліотека, яка в 1845 році нараховувала 355 примірників літератури⁷.

Й.Корніс особисто відвідував школи, допомагав у розв'язанні матеріальних проблем, розробляв навчальні програми, узагальнював педагогічний досвід, боровся зі зловживаннями тощо. Проте смерть цього подвижника в 1848 році обірвала реалізацію його задуму і можливість поширити шкільну реформу на всі колонії південного регіону.

Особливе значення цих перетворень полягало в тому, що вони виявили такий стримуючий фактор у розвитку освіти, як монопольний вплив на неї з боку духовних осіб. Протидіючи намаганням сільських громад змінити шкільні програми з метою максимального розширення кола світських предметів, вони тим самим вступали у протиріччя з вимогами часу.

Ці обставини з усією гостротою поставили питання про підготовку кваліфікованих педагогів, здатних налагодити в школах систему світської освіти й виховання. У 30–50-і роки для підготовки таких фахівців у колоніях було відкрито ряд навчальних закладів. Так, у 1835 році в поселенні Гальштадт Бердянської округи Таврійської губернії почало діяти 4-класне центральне училище, в 1848 році аналогічний заклад з'явився у Хортицькій окрузі Катеринославської губернії. Училища готували вчителів для сільських початкових шкіл, писарів, кістерів. Навчалися в них як хлопчики, так і дівчатка. Заклади утримувалися за рахунок внесків сільських громад, просвітницьких організацій, пожертвувань від приватних осіб. Підпорядковувались училища світським окружним інстанціям.

У 1856 році німець-колоніст Фейн за 525 тис. прусських талерів купив маєток, який увійшов в історію як Асканія-Нова⁸. Фейн поріднився з Фальцем – так виник рід Фальц-Фейнів, які швидко розбагатіли і стали королями вівчарства. В 1887 році в Асканії-Нова був закладений ботанічний парк, який і сьогодні є найбільшим дендропарком у Європі. Ще в 1914 році сюди спеціально приїжджав цар Микола II, щоб оглянути його.

На території маєтку функціонувала школа, відкрита ще в 1831 році⁹. У 1846 році Ф.Фальц-Фейн спорудив на свої кошти в колонії Пришиб Молочанської колоністської округи Таврійської губернії спеціальний училищний будинок. У ньому відкрився навчальний заклад для підготовки вчителів і писарів, які б володіли російською мовою. До училища було зараховано 128 осіб, серед яких було чимало сиріт. Закінчивши навчання, слухачі склали випускний іспит і одержували дипломи.

Справжнє піднесення освіти в колоніях відбувається з 60-х роках XIX ст. до початку Першої світової війни. Цей період, як було показано вище, став “золотим віком” в економічному розвитку німецьких поселень, що позитивно позначилось і на їхньому духовному житті. Стрімко зростала кількість шкіл та центральних училищ. Лише в Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях було відкрито ще 13 училищ. У 1868 році в Одесі відбувся з’їзд уповноважених представників колоністських товариств Півдня, на якому були вироблені якісно нові підходи до організації освіти.

Наприкінці XIX століття у колоніях виникає значна кількість навчальних закладів, зорієнтованих не тільки на те, щоб дати молоді загальну освіту, а й підготувати її для професійної діяльності у різних сферах виробництва, насамперед у сільськогосподарському машинобудуванні та переробній промисловості. Поряд із центральними училищами педагогічного профілю в менонітських колоніях з’являються сільськогосподарські, комерційні, а також жіночі спеціальні освітні заклади. Слід зазначити, що саме меноніти першими з переселенців усвідомили необхідність підготовки кваліфікованих фахівців для різних галузей господарства.

У 1906 році в колонії Ейгенфельд Мелітопольського повіту Таврійської губернії з ініціативи пастора Я.Штаха було засноване сільськогосподарське 6-класне училище. Для налагодження його діяльності общини сусідніх поселень та ряд заможних колоністів виділили декілька земельних ділянок. Невдовзі училище трансформувалось у два заклади – чоловічий і жіночий, які готували спеціалістів для землеробства та ведення домашнього господарства. Училища були оснащені відповідно до вимог того часу. Їхні випускники працювали агрономами, створювали власні продуктивні господарства, продовжували навчання у вищих сільськогосподарських та інших навчальних закладах¹⁰.

На початку XX століття з ініціативи поселенців було створено кілька економіко-просвітницьких об’єднань, діяльність

яких фінансувалася самими засновниками. Серед німецького, а також і корінного населення Півдня України члени товариства популяризували високоефективні методи ведення землеробства й тваринництва, розробляли економічні рекомендації тощо.

Характерними рисами життя поселенців-власників на Півдні були високий рівень освіти, толерантність – як у самих колоніях, так і у ставленні до корінного населення. Поселенці допомагали українцям будувати школи, церкви, лікарні. Отже, німецькі поселенці Південної України не лише органічно увійшли в суспільно-політичне і духовне життя регіону, а й помітно збагатили його своїм культурним досвідом.

¹ *Велицын А.* Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. – СПб.: Русский вестник, 1893. – 282 с.; *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: В. Нусвальд, 1869. – XII, 455, 102 с.; *Писаревский Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.: Снегирёвой А., 1909. – 128 с.

² *Кулинич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. *С.Бобылевой, Н.Бочарова, О.Безносова* и др.: Институт украинско-германских исторических исследований Днепропетровского государственного университета. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.

³ *Goerz H.* Die Molotschaner Ansiedlung: Entstellung, Entwicklung und Untergang. – Steinbach, 1951. – S. 91.

⁴ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. ... – С. 149–150.

⁵ *Клаус А.* Наши колонии... – С. 413.

⁶ *Кашин В.* Поездка к барону Н.А.Корфу. – М., 1871. – С. 10.

⁷ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины... – С. 152–153.

⁸ Державний архів Херсонської області. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.

⁹ *Falz-Fein W.* Askania-Nova. Das Tierparadies. Ein Buch des Gedenkens und der Gedanken. – Neudaman, 1930. – 323 S.; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972 – С.18, 639.

¹⁰ *Кулинич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній... – С. 125.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Майборода Олександр – доктор історичних наук, заступник директора з наукових питань Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

2. Шаповал Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

3. Нагорна Лариса – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

4. Кривицька Олена – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

5. Гон Максим – кандидат політичних наук, доцент, докторант Київського національного університету будівництва і архітектури.

6. Рафальська Тетяна – асистент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

7. Мучник Анатолій – кандидат політичних наук.

8. Поліщук Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

9. Войтович Радмила – кандидат наук державного управління, доцент, докторант кафедри філософії і методології державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

10. Кирюшко Микола – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

11. Перевезій Віталій – кандидат історичних наук, вчений секретар Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

12. Лобода Тетяна – молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

13. Холод Володимир – кандидат історичних наук, професор Української академії банківської справи.

14. Траверсе Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету.

15. Сорокопуд Олександра – Львівський державний університет імені Івана Франка.

16. Тупчієнко Леонід – кандидат філософських наук, професор Національного авіаційного університету.

17. Кучеренко Ірина – молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

18. Чувардинський О. – кандидат політичних наук, здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

19. Грицина Орест – кандидат політичних наук, старший викладач Дрогобицького педагогічного університету ім.Івана Франка.

20. Туряниця Степан – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Закарпатського державного університету.

21. Умланд Андреас – магістр політичних та кандидат історичних наук (Dr. phil.), працював у Стенфордському, Гарвардському, Уральському та Оксфордському університетах, Уральській юридичній та Києво-Могилянській академіях; редактор книжкової серії “Soviet and Post-Soviet Politics and Society” (www.ibidem-verlag.de/spps.html), з 2005 р. лектор Німецької служби академічних обмінів (ДААД) при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

22. Лісничук Олесь – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

23. Лойко Лариса – кандидат філософських наук, доцент, директор Міжнародного Центру Толерантності.

24. Васильчук Генадій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім.Т.Шевченка.

25. Васильчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету.

26. Ганжуров Юрій – кандидат історичних наук, доцент, головний редактор Парламентського видавництва.

27. Кулик Володимир – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

28. Гринюк Тетяна – кандидат географічних наук, доцент НПУ ім.Драгоманова.

29. Мандебура Олеся – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

30. Гнатюк Тетяна – аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

Здано в набір 03.03.07 р.
Підп. до друку 30.03.07 р.
Формат 60 x 84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 19,24.
Умовн. друк. арк. 29,63.

Тираж - 200 прим. Зам. № 65_20.02 – I
ТОВ “Бланк-Прес”
02081, м. Київ, а/с 45.